BİREY VE TOPLUM YAYINLARI

TEORİK SORUNLAR DİZİSİ : 1

Birinci Baskı : Kasım 1984

BİREY VE TOPLUM YAYINCILIK
Onur Sok. No : 18/2
Maltepe / ANKARA
Tel : 30 40 81

Kapak : H. Çağatay Keskinok
Basıldığı Yer : Sevinç Matbaası Ofset ve Tipo Tesisleri

M. ERSOY
E. LACLAU
H. WOLPE
N. MOUZELİS
J. G. TAYLOR
A. FOSTER - CARTER

ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ ÜZERİNE

Derleyenler
H. ÇAĞATAY KESKİNOK
MELİH ERSOY

Baskıya Hazırlayan
ERHAN ERKAN

BİREY TOPLUM

İÇİNDEKİLER

M. ERSOY
Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller 1

H. WOLPE
Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş 23

A. FOSTER - CARTER
Eklemlenme'nin Eklemlenmesi 59

E. LACLAU
Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm 95

J. G. TAYLOR
Üçüncü Dünya Formasyonlarının Çözümlenmesi İçin Kuramsal Öngerekler : Tezler 121

J. G. TAYLOR
Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi 125

N. MOUZELİS
Yeni - Marksizmin Eleştirisi 179

J. G. TAYLOR
Azgelişmişlik ve Üretim Tarzları : Nicos Mouzelis'e Yanıt ... 201

N. MOUZELİS
Teleoloji ve Eşitsiz Gelişme : Taylor'a Bir Yanıt 215

MELİH ERSOY

ÇEVRE TOPLUMSAL FORMASYONLARDA ULUSAL EKONOMİLER VE KENTSEL SANAYİ SEKTÖRÜNÜN YAPISINA İLİŞKİN MODELLER

Bu makalede çevre toplumsal formasyonlarda ulusal ekonomi düzeyinde geliştirilen ikili yapı modelleri ve bu modellerde, kentsel Sanayi sektörüne ilişkin görüşler tarihsel gelişimlerine uygun düşen bir sıralama içinde üç ayrı alt başlıkta incelenecektir. Buna göre, klasik ve neo-klasik kalkınma iktisatcılarınca geliştirilen kalkınma modelleri, modernleşme okulu kapsamında özetlendikten sonra, Marksist araştırmacıların konuya yaklaşımları ele alınacaktır. Bu bağlamda, önce Bağımlılık Okulu çevresinde toplanan yazarların ikili yapı tezlerine karşı getirdikleri eleştirileri, son alt bölümde de çevre formasyonlarda ulusal ekonomi düzeyinde karşılaşılan özgün yapıyı yeni bir anlayışla, üretim tarzları, ve üretim tarzlarının eklemlenmesi olgusu olarak çözümleyen yaklaşımları inceleyeceğiz.

I. MODERNLEŞME OKULU

Tarihsel Gelişimi

Bu bölümde ikililik (dualism) kavramının ve ilgili kavramsal modellerin tarihsel gelişimini gözden geçireceğiz. Her ne kadar iktisatçılar arasında ikililik fikri Malthus, Marx ve Chayanov'a dek uzanırsa da, modern ikili gelişme modellerine, II. Dünya Savaşı sonrası ekonomi yazınında rastlıyoruz.[1]

Çevre toplumsal formasyonların [*peripheral social formations*] ekonomik gelişmesi 1950'lerde batılı iberal iktisatçılarının en çok üzerinde durdukları konulardan biridir. Bu dönemde «modernleşme» gelişme ekonomisinin ana kavramı, ikililik de modernleşmenin altında yatan temel tez oldu.[2]

Yapısal işlevselci toplumbilim okulunun toplumsal değişme ve evrime ilişkin konu ve kavramlarının, modernleşme kuramlarında da aynen ya da uyarlamalarla kullanıldığını görüyoruz.

«Modernleşme», tanımı gereği, modernliğe doğru giden bir değişme sürecidir. Bu süreçte çıkış noktasını geleneksel toplum yapısı oluşturur. Modernliğin içeriği ve neleri kapsadığı ise, bu aşamaya ulaşmış Batı toplum modellerinde verilmektedir.[3] Bu çerçevede, çevre formasyonlar geçiş durumundaki toplumlar olarak, anılan sürecin iki ucunu da (geleneksel-modern) kendi yapılarında bulundururlar.

İkici gelişme ya da ikici ekonomik toplum kuramına göre, incelenen birimin iki kutuplaşmış alanı olduğu varsayılır. Bu kutuplaşmış kesimlere çeşitli isimler verilir: «modern-geleneksel», «kapitalist-geçim» *(subsistance)*, «cep *(enalave)* hinterland», «sanayi-tarım». Stravenhagen, ikici tezlerin, canlı bir sunuşunu şöyle yapmaktadır:

> «Özünde, bu tez, Latin Amerika ülkelerinde iki değişik ve —zorunlu olarak ilişkide olmalarına karşın— belirli bir ölçüde birbirinden bağımsız toplumların var olduğunu kabul eder: bunlardan biri kadim *(archaic)*, geleneksel, tarımsal ve durgun ya da gerileyen toplum; diğeri ise modern, kentsel, sanayileşmiş, dinamik, ilerleyen, gelişen bir toplumdur.
>
> 'Eski toplum'un, ekonomik 'akılcı' düşünceye engel oluşturduğu söylenen nitelikleri şunlardır: kişi ve aile (akrabalık) ilişkileri; geleneksel kurumlar... doğuştan kazanılmış toplumsal durumun katı katmanlaşması... ile *status quo*'nun ve toplumsal yaşamın miras kalmış geleneksel biçimlerini yücelten normlar ve değerler. Öte yandan 'modern toplum', toplumbilimcilerin ikincil diye andıkları toplumsal ilişkilerden oluşur. Bunlar akılcı ve faydacı amaçlarla yönlendirilen kişiler arası ilişkiler; işlevsel olarak yönlendirilmiş kurumlar ve toplumsal durumun kişisel çabalarla kazanıldığı ve niceliksel göstergelerle ifade edildiği, göreli olarak esnek bir toplumsal katmanlaşmadır. Sözde 'modern toplum'da halkın normları ve değerleri değişikliğe, ilerlemeye, yeniliklere ve ekonomik akılcılığa yönelme eğilimindedir.»[4]

Başka bir deyişle, sistemin içinde birbirlerinden tümüyle farklı iki sektör bir arada varlıklarını sürdürmektedir. Her sektörün değişik toplumsal süreçleri, farklı ve geniş ölçüde birbirinden bağımsız geçmişleri, farklı dinamikleri vardır. Üretimin hemen hemen hiçbir iç dinamiğe sahip olmadan, genellikle yaşamı sürdürmek ereği ile yapıldığı durgun «geleneksel» sektöre karşılık «kapitalist», «modern» sektör ilerici, dinamik ve değişikliğe hazır bir yapıdadır.

Kuramsal Modeller

İkici ekonomik gelişme kuramının en iyi bilinen ve en etkin tanıtıcısı W. Arthur Lewis'dir. Ancak Lewis'in klasik ikililik tezine geçmeden önce Boeke'nin toplumsal ikiciliğinden söz etmek, terimin tarihsel gelişimini doğru olarak izleyebilmek bakımından yararlı olacaktır.

a) Toplumsal İkicilik

Gelişme ekonomisi yönünden çevredeki toplumsal formasyonlar için geçerli olabilecek farklı bir kuramın geliştirilmesi gerektiği fikrini ilk kez

J.H. Boeke ortaya atmıştır. Boeke'ye göre ikililik, kapitalizm-öncesi bir topluma kapitalizmin girişi ile ortaya çıkar. Kendi çalışmasına göre, yirminci yüzyıl başlarında Endonezya'da toplumsal formasyon, yapısal ve davranışsal olarak farklı ve bağımsız iki parçaya ayrılmış, yerli kültürün içinde Hollandalı sömürgecilerce, modern, kapitalist bir cep yaratılmıştı. Böylece Endonezya, yaygın geleneksel geçim ekonomisi içinde göçmenler tarafından denetlenen, modern, küçük bir dışsatım sektöründen oluşan ikili bir toplumа dönüşmüştü. Boeke, toplumsal ikiliği şöyle tanımlar: «Toplumsal ikililik dıştan gelen toplumsal bir sistemin, başka türdeki yerli toplumsal sistemle çatışmasıdır».[5] Boeke'nin modelinde her iki sektör farklı geçmişleri olan ve birbirinden tümüyle bağımsız toplumsal-ekonomik yapılar olarak betimlenmektedir.

Boeke temel olarak, bu toplumsal ve ekonomik sistemlerdeki insanların davranışsal ve güdüsel farklılıklarını vurgular. Ona göre, «batılı unsur», «maddeci, akılcı ve bireysel» özellikleriyle belirginleşirken, «doğulu unsur» ise bunlara karşıt niteliklere sahip bir kesim olarak tanımlanır. Bu nedenle yerli halkın davranış biçimlerini, Batılı ülkelerin neo-klasik tekniklerini uygulayarak anlamaya çalışmak boşuna olacaktır. Kısacası, bu iki birbirinden bağımsız parçanın ekonomik ve toplumsal yapılarını anlamak için gerekli olan araştırma yöntem ve teknikleri ile herbir parça için önerilen politikalar birbirlerinden tümüyle farklı yapılarda olmalıdır.

b) Klasik İkicilik

W. A. Lewis klasik ikici tezini «Sınırsız Emek Arzıyla Ekonomik Gelişme»[6] adlı makalesinde ortaya atmıştır. İkicilik tezleri üzerine yapılan hemen her çalışmada gönderme yapılan bu makalesinde Lewis, klasik iktisatçıların geliştirdiği model çerçevesinde ve merkez ülkelerin tarihsel deneyimlerine dayanarak, çevre ülkeler için bir gelişme modeli geliştirme çabasına girmektedir.

Lewis'e göre, «azgelişmiş ekonomilerin» temel niteliği büyük ölçülere varan gizli işsizliğin varlığıdır. Lewis «azgelişmiş ekonomi»yi, «kapitalist» ve «geçim» sektörleri olarak iki farklı bölüme ayırır. «Kapitalist sektör, ekonominin yeniden üretilebilen sermaye kullanan parçasıdır»; öte yandan geçim sektörü, «ekonominin yeniden üretilebilen sermaye kullanmayan tüm bölümüdür». Kapitalist sektöre göre bu sektörde kişi başına çıktı daha düşüktür.[7] Lewis'in modelinde ekonomik gelişme, «kapitalist sektörün» genişlemesi ile eşanlamlıdır. Lewis'e göre, «geçim sektöründeki kazançlar, kapitalist sektördeki ücretlere bir taban oluşturur».[8] Geçim sektöründeki sıfır ya da çok düşük üretkenlik ile nitelenen emek fazlasının, geçimlik ücret düzeyinde kapitalist sektöre aktarılma olanağı vardır. Geçimlik ücret düzeyi üzerindeki artı-değer kapitalist sınıfın eline geçer. Ka-

[*] Her ne kadar «geçim sektörü» genellikle, geleneksel tarım kesimi ile özdeş tutuluyorsa da, Lewis emek fazlasının, küçük ticaret ve çoğu kez işgücü fazlalığı olan ev hizmetleri ve diğer hizmet dallarında da bulunabileceğini belirtmektedir. Bazı araştırmacılar, Lewis'in bu görüşünden kalkarak, çevre ekonomilerindeki «informal sektör»ün Lewis'in ikili ekonomi varsayımlarından yararlanılarak çözümlenebileceğini ileri sürmektedirler. (Ndleda, a.g.e., s. 29).

pitalistler, artırım ve yatırım yapan tek sınıf olarak artı-değeri yatırıma dönüştürürler. Böylelikle kapitalist sektörün sürekli gelişme olanağı sağlanır. Diğer sınıflar önemli bir ölçüde artırım ve yatırım yapamazlar. Kapitalist sektör, emek fazlası tükenip ücretler geçimlik düzeyin üzerine yükselinceye kadar genişlemeye devam edecektir. Kapitalist sektörde sermaye birikiminin hızı, bu sektördeki istihdam hacmini ve geçim sektöründen kapitalist sektöre emek fazlası aktarımının hızını belirler. Kısacası Lewis'in modelinde iki sektör arasındaki tek karşılıklı ilişki, emek fazlası akışıdır.

Özetle, klasik ikicilik kuramı, çevre ülkelerde tüm ağırlığı ve önceliği modern sanayi sektörüne verir. Ekonomik gelişmenin devindirici gücü modern kapitalist sektörde artan oranlarda biriken kârlardır. Bu çerçevede «geçim sektörü»nün ana işlevi kapitalist sektöre sabit bir ücret düzeyinde çalışarak sürekli işgücü sağlamaya indirgenmiştir.*

c) *Teknolojik İkicilik*

Çevre ülkelerin ekonomik yapılarında ikililik tezini benimseyen Eckaus ve Higgins ikiliğin nedeninin sektörlerdeki farklı teknolojik yapılardan ileri geldiğini öne sürmüşlerdir. Higgins, çevre ülkeler için Boeke'nin sözünü ettiği toplumsal engellerin varlığını kabullenmekle birlikte, bunların aşılması olanaksız, belirleyici etmenler olmadığı görüşündedir.[9] Diğer bir deyişle, Batıda geliştirilen ekonomi kuramı belirli uyarlamalarla çevre ülkelerde de kullanılabilir. Higgins ve Eckaus'a göre bu ülkelerdeki sermaye yoğun kapitalist sektör ile geleneksel tarzda üretim yapılan emek yoğun sektörlerde farklı üretim fonksiyonları geçerlidir.[10] Birincisinde üretim faktörleri** arasında değişmez teknik katsayıların varlığı kabullenilirken,*** ikincisinde teknik katsayıları değişken olabilmektedir.**** Böylece seçilen teknolojiden dolayı, modern kapitalist sektörün soğurabileceği işgücü bu sektöre yatırılan sermaye, ve verili sermaye/işgücü oranı ile belirlenecektir. Bu sektörde istihdam edilemeyen işgücü ise değişken teknik katsayıların geçerli olduğu diğer sektörde iş bulmak zorunda kalacaktır.

Eckaus'a göre modern tekniklerin kullanımı akılcı olmayan bir seçim değildir, ancak teknik seçimlerin sınırlılığı bu yöntemi benimseyen çevre ülkelerde emek-istihdam sorunları yaratacaktır.[11] Bu tekniklerin kullanımında ısrar edilmesi durumunda ise sorunun tek çözümü, sermaye arzı ve istihdamdaki artış hızlarının teknik seçimin gerektirdiği oranlarda olması ile sağlanabilir. Kısacası bu modelde çevre ülkelerdeki ikili yapı salt teknik bir soruna indirgenmektedir.

---

[*] Ranis ve Fei, Lewis tarafından ortaya atılan ikili ekonomik yapı kuramını geliştirerek daha kapsamlı bir çerçeveye yerleştirdiler. Ancak, kullandıkları terimlerde bazı küçük değişiklikler olmasına karşın, kuramlarının özü Lewis'in modelinden çok farklı değildir (Ranis, G., Fei, C.H., «**A Theory of Economic Development**», **American Economic Review**, 1961, vol. 51; ve aynı zamanda, Agarwala, A.N., singh, s.p. (eds). The **Economics of Underdevelopment**, New York, 1963).

[**] Her iki yazar da üretim faktörleri olarak emek ve sermayeyi kabul etmektedir.

[***] Başka bir anlatımla örneğin, belirli bir **c** miktarında üretim yapabilmek için sadece **a** miktarında emek ve **b** miktarında sermayenin biraraya gelmesi zorunluluğu vardır.

[****] Bu durumda aynı **c** miktarında üretim yapabilmek için emek ve sermayenin sabit oranda (örneğin **a/b**) biraraya gelmesi zorunluluğu yoktur. Aynı üretim, emek ve sermayenin farklı miktarlardaki bileşimi ile de sağlanabilir.

d) *Diğer İkili Yapı Tezleri*

Bu alt bölümde ikili yapı tezlerini benimseyen diğer gelişme iktisatçılarının görüşlerine özet olarak değineceğiz. Jorgenson klasik ekonomi görüşünü benimseyen diğer araştırmacılar gibi, çevrede ikili yapının varlığını ve her sektörde üretim fonksiyonlarının farklılığını kabul ederken, geleneksel tarım sektöründe bir noktadan sonra emeğin marjinal verimliliğinin sıfıra eşit olduğu varsayımını yadsımaktadır.[12] Lewis, Ranis ve Fei geleneksel sektördeki gizli işsizlik kavramını bu varsayıma dayanarak açıklamaktaydılar. Jorgenson, emeğin marjinal verimliliğinin sıfır olamayacağını ileri sürerken, «tarımsal çıktıyı etkilemeksizin, sanayi sektörüne emek sağlanamaz»[13] demekte ve böylece sınırsız emek arzı varsayımını reddetmektedir. Ayrıca, sanayi sektöründe değişken teknik katsayıların geçerliliği nedeniyle toplam çıktının, salt emek gücünün artışı ile de sağlanabileceğini ileri süren Jorgenson, Eckaus'un yaklaşımının geçersiz olduğu görüşündedir.

Singer, azgelişmiş ülkelerdeki istihdam bunalımını vurgular ve bunu «ikililiğin en tehlikelisi» olarak ilan eder. Singer söyle diyor: «Bana öyle geliyor ki, ikililiğin eşitli — toplumsal, teknolojik, ekonomik vb.— kategorileri üzerindeki eski tartışmalar, ana noktada, yani istihdam bunalımında yoğunlaşmadığı için uygunluğunu kaybetmektedir.»[14]

Singer'e göre, azgelişmiş ülkelerdeki ikililiğin kökleri bilim ve teknolojideki uluslararası ikicilikte aranmalıdır. Bilimde ve teknolojideki uluslararası ikiliğin çevre ülkelerde neden ikili bir yapıya yol açtığını açıklarken Singer, dört ana nedene değinir: 1. Uluslararası araştırma ve geliştirme çabaları genellikle merkez ülkelerin özgül sorunlarına yöneliktir; 2. Dışalımı yapılan teknoloji, çevre ülkede kök salmaz ve bu ülkelerin gereksinmelerine göre uyarlanmaz ya da geliştirilmez; 3. Kârların ve kâr paylarının merkez ülkelere geri dönmesi çevre ülkenin yatırım potansiyelini önemli ölçüde azaltır; 4. Yetersiz ölçüde yaratılan yeni iş olanakları, kırdan göçenlerin tümüne iş bulma olanağı sağlayamaz. Bunun sonucu, bir yanda sayısı artmayan «istihdam edilmiş seçkin» bir grubun yaratılması, öte yanda ise «toplam işgücünün artan bir niceliğinin ve artan bir oranının marjinalleşmesi olmaktadır.»[15]

Diğer bir gelişme iktisatçısı, Myint, azgelişmiş ülkelerde ikililiğin nedenlerini, geleneksel ve modern sektörlerde faiz oranlarının farklı oluşuna ve kaynak dağılımında devletin yanlı tutumuna bağlar. Myint, geleneksel sektörde faiz oranlarının modern sektöre göre daha yüksek olduğunu ve azgelişmiş ülkelerde mali ikilikten sözedilebileceğini belirtmektedir.[16] Ayrıca, devlet kaynak dağılımında modern sektörün büyük ölçekli, sermaye yoğun işletmelerinden yana politikalar uygulayarak ikili yapının güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Böylece geleneksel sektör üreticileri yüksek faizlerle güçlükle parasal kaynak bulabilirken, modern sektörde gerekli sermaye ve döviz uygun koşullarla bulunabilmekte, bunun yanı sıra ulaştırma, iletişim ve enerji gibi altyapı gereksinmeleri de devlet desteği ile kolaylıkla sağlanabilmektedir.[17]

Modernleşme Okulunda Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısı ve Politika Önerileri

Modernleşme Okulu yandaşlarının tümü büyük ölçekli, sermaye-yoğun sanayi kuruluşlarının üstünlüğü konusunda aynı görüşte birleşmektedirler. Merkez ülkelerden dışalımı yapılan teknoloji ve sermaye donatımı ile çalıştırılan ekonominin «modern» kutbu konusunda önemli bir fikir ayrılığına raslanmıyor. Ancak yelpazenin geri kalan bölümü, yani kapitalist üretim tarzının egemen olmadığı birimler konusundaki görüşlerin belirgin olduğu söylenemez.

Yukarıdaki bölümlerde görüşleri gözden geçirilen yazarların, egemen olmayan üretim tarzlarının neler olduğu, çevre toplumsal formasyonlarda ne gibi işlevler yüklendikleri vb. konularda açık ve geliştirilmiş bir yaklaşımları yoktur. Gerçekte bu konu hiçbir zaman anılan araştırmacıların sorunsallarının bir parçasını oluşturmamıştır. Ya sektörün bu kesimini geçici bir olgu olarak değerlendirerek ya da kavramsal çerçevelerinde ortaya çıkabilecek karmaşık yapının yaratacağı sorunları göğüslemekten çekindikleri için, bu kesimi tümüyle çözümlemelerinin dışında tutmuşlar ve ciddi bir incelemeden kaçınmışlardır.

Her ne kadar egemen olmayan üretim tarzları, anılan modellerde önemli bir girdi olmadıysa da biz burada, Modenleşme Okulu yandaşlarının yapıtlarında dağınık olarak konuya ilişkin söylenenleri biraraya getirmeye çalışacağız.

Boeke'nin modelinde egemen olmayan üretim tarzları, ikili toplumun kapitalizm-öncesi veya «doğulu» sektörü kapsamına alınmaktadır; çünkü ona göre ekonominin kapitalist sektörü çevre formasyonlara tümüyle dışarıdan getirilerek yerleştirilmiştir.

Boeke, yakın gelecek için Endonezya toplumsal formasyonunun «batılı» yöntemlerle, hızlı bir makinalaşma ile sanayileşmesinin olanaksız olduğu ve bu tür girişimlerin ulusal «küçük sanayi»nin yıkımına neden olacağını ileri sürmektedir. Bu tür ikili toplumlarda «geleneksel sektörde» uygulanacak sanayileşme politikası «küçük ölçekli» ve «yavaş bir süreç» olmalıdır.

Eckaus, farklı bir usavurma ile aynı sonuca varır. Herşeyin basit teknik terimlerle açıklandığı modelinde; «azgelişmiş ülkelerin kaynak dağılımlarının genellikle gelişmiş ülkelerin teknolojik liderliği tarafından dikte ettirilen faktör oranlarına uymadığı»nı ileri sürerek, bu yöntemde emek-istihdam sorununun her zaman varlığını sürdüreceğini belirtmektedir.[18] Bu yaklaşımın üstü kapalı sonucu, anılan sınırlamaların olmadığı «küçük ölçekli» üretim tekniklerinin benimsenmesidir.

Lewis'in «sınırsız emeği»nin kaynakları arasında zanaat dükkânları dışında kalan egemen olmayan üretim tarzları birimleri alınmamıştır. Ancak imalathaneleri içeren bu geçiş birimlerinin tüm gelişmenin kaynağı olarak görülen «kapitalist» sektörün bir bölümünü oluşturup oluşturmadığı ampirik verilere, yani yeniden üretilebilen sermaye kullanıp kullanmadıklarına bağlı olmaktadır.

Ranis ve Fei'nin modelinde ise bu kesimi en azından «küçük ölçekli sanayi» dedikleri bölümü «kapitalist» sektör kapsamına alınmaktadır.

Higgins'in iki sektör ayırımı, Boeke'nin görüşlerine yakındır; «geleneksel tarım sektörü» köylü tarımının yanısıra el zanaatlarını, kırsal sanayii ve «küçük ölçekli» sanayii kapsar.[19] Modernleşme okulunun önde gelen savunucularından birisi olarak da, çevre toplumsal formasyonların, merkezin teknik ve sermaye yardımı ile aşılacak olan bir geçiş döneminde olduğu görüşündedir.

Yukarıda sunulan kısa özet, anılan ikici kuramcıların çevre formasyonlarda egemen olmayan üretim tarzları gibi canalıcı bir konuda nasıl bir açmaz içinde olduklarını sergilemektedir. Bu toplumların yüzeysel bir gözlemiyle hazırlanan tabloda; anılan formasyonlarda sanayi sektörü iki kesime ayrılmakta, birincisinde «modern, büyük ölçekli sanayi» diğerinde ise «el zanaatları ve küçük ölçekli sanayi» içerilmektedir.

Yelpazenin iki kutbunu hangi tür birimlerin oluşturduğu konusunda aynı görüşü kolaylıkla paylaşan Modernleşmeciler, bu iki kutup arasında kalan ve çevre formasyonların en karmaşık ve en ilginç kesiminin içeriği ve hangi kutba sokulacağı konusunda sessiz kalmayı yeğlemektedir. Bunun nedeni kanımızca ne çözümlemelerini soyutlama düzeyi, ne de bu kesimin ulusal ekonomi içindeki payının önemsizliğidir. Çünkü ilerideki bölümlerde görüleceği gibi egemen-olmayan üretim tarzlarının ulusal ekonomideki katkıları sanılandan çok daha büyüktür. İlgisizlik soyutlama düzeyine ilişkin de değildir, yani bu kesim anılan modellerin soyutlama düzeyinde de ele alınabilir. Ancak, biraz önce de belirttiğimiz gibi bu birimler kentsel sanayi kuruluşları yelpazesinin en karmaşık, çözümlenmesi en güç kesimini oluştururlar. Gerçekte, çevre ülkelere, özgün yapısını veren farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi olgusunun en tipik örneğini anılan kesim oluşturmaktadır. Diğer bir anlatımla, bu kesimin somut çözümlemesi çevre formasyonlarda varolan yapıyı anlamakta ve geleceğin izlerini bulmakta bize önemli ipuçları verebilecek niteliktedir.

II. BAĞIMLILIK OKULU

1960'larda modernleşme okulu, kuram ve politikalarının tüm akademik çevrelerde ve uluslararası kuruluşlarda egemen olduğu bir dönemde, bağımlılık okulunun ciddi ve yoğun eleştirilerine hedef oldu.* Bu eleştirilerden konumuz çerçevesinde kalan bölümünü aşağıda özetlemeye çalıştık.

Bu okula göre, ikicilik kuramı durağandır ve tarihsel değildir. İkicilik kuramı çevre ekonomilerde «geleneksel sektör»ün bir tarihi olmadığını varsaymaktadır. Dahası, değişik sektörler arasındaki çok önemli tarihsel ilişkilere ve özgül bir tarihsel gelişme ile oluşan çevre formasyonların özgül bütünlüğüne gereken önem verilmemiş olmaktadır.

Bağımlılık okuluna göre, bu iki sektör arasındaki ilişkiler «içinde bu iki kutup, tümleyici parçalar olarak bulunduğu tek bir bütünleşmiş toplumun işleyişini temsil eder, ve... tek bir tarihsel sürecin akışı içinde ortaya çıkar.»[20]

---

[*] Bağımlılık okulu üzerine yazılanlar burada bir özet vermeyi gerektirmeyecek denli yoğundur. Biz burada, daha çok bu okulun ikicilik konusundaki görüşlerine değineceğiz.

«azgelişmişlik, varsayıldığı gibi dünya halklarının çoğunluğunun modern kapitalist genişlemeden 'yalıtlanması' ya da feodal ilişkilerin ve biçimlerin süregelmesine bağlı olmaktan çok, bu halkların, çok uzun bir süredir hepsini saran, bunların tümü ile bütünleşmiş, çelişkilerle dolu, kapitalist sistem içinde biraraya gelişlerinin sonucudur.» [21]

İkici modellerde, iki sistem arasındaki karşılıklı ilişkiler aşırı basitleştirilmiş ve çarpıtılmıştır. Bu aşırı basitleştirilmiş karşılıklı ilişkilere ilk sistemli karşı çıkış Stravenhagen, Frank ve Laclau'dan geldi. Bu araştırmacılar, kapitalizmin en «yalıtlanmış», «marjinal» bölgelere bile sızdığını öne sürdüler. Laclau'nun deyişiyle, eldeki kanıtlar «kıtanın [Latin Amerika'nın] kırsal alanlarında katıksız, doğal bir ekonominin bulunabileceği fikrini tümüyle çökertmiştir. Bunun tersine, herşey, en geri kırsal bölgelerin bile ince iplerle... ulusal ekonominin 'dinamik' sektörüne ve o yolla da dünya pazarına bağlı olduğunu göstermektedir.» [22]

Amin, şunu ekliyor: «Gerçekte, azgelişmiş ekonomi tek bir aygıtın, kapitalist dünya ekonomisinin, bir parçası olduğu için, üstüste çakışan iki toplum yoktur. [Çevre ülke ekonomileri] bu dünya çapındaki sistemin içinde özel bir yer alır ve belirli işlevleri yerine getirirler.» [23]

Amin'e göre merkezdeki ekonominin bir eki olarak varlığını sürdüren çevredeki kapitalist üretim tarzının ikili niteliği, modern teknoloji kullanan yüksek verimli dışsatım sektörü ile bu sektöre ucuz emek sağlayan kesimlerin birlikteliğinden doğmaktadır. Bu yapıda üretici güçlerinin düzeyleri, farklı sektörler, ikili yapı tezlerinin tam tersine, içiçe girmiş bir bütün oluştururlar. Kapitalizm öncesi üretim tarzları, dışsatım sektörüne ucuz emek sağladıkları için sistem tarafından korunmakta ve kullanılmaktadır.[24]

Başka bir deyişle, azgelişmiş ülkelerde ikili yapının varoluşu, yani «azgelişmişliğin gelişimi» bu ilişkinin bir sonucudur. Stravenhagen'in dediği gibi, *«azgelişmişlik, gelişmeyi izler... [ondan] önce gelmez»*[25].

İkici kalkınma modeline göre gelişmenin devindirici gücü modern sektördür. Bu sektör ne denli hızlı büyürse, çevre formasyonların modernleşmesi de o kadar erken sağlanacaktır. Dolayısıyla, dinamik olmadığı varsayılan «geleneksel sektörün» gelişimi önemsenmemiştir.

Bu modellere göre, «geçim» *(Subsistence)* sektöründe artırım ve yatırım olmadığı için gelişme de yoktur. Bu nedenle «model kırsal alanda olanaklı olan ticarileşme derecesini olduğu gibi, köylü işletmelerinin birikim derecesini de küçümser.» [26] Başka bir deyişle, küçük ölçekli tarım durgun değildir. Bireysel üreticilerce pazar için yapılan üretim tarımda önemli bir sermaye birikimi sağlar ve çoğunlukla ekonomik gelişmede can alıcı bir unsur olur.

Yine ikici gelişme kuramı, tarımda aşırı nüfusun ya da «emek fazlası»nın varolduğunu öne sürer. Kuramın bu ana motifine bir çok yazar karşı çıkmıştır. Çevre ülkelerin çoğunda «bütün yıl boyunca yaygın işsizliğin var olduğunu gösterir çok az kanıt» bulunduğu anlaşılmıştır.[27]

Yine Lewis'in modelinde kapitalist sektörde tam istihdamın sağlanacağı ve geleneksel sektörden aktarılan emeğin bu sektörde istihdam edileceği

varsayılmaktadır. Modern sektörün büyümesi ile istihdam edilen işgücünde buna orantılı olarak artması beklenmektedir. Ancak bu varsayım bir çok amprik veriyle çelişmektedir. Çünkü «hiç bir yerde sanayi çıktısı ve istihdam aynı oranda gelişmemiştir, daima sanayide emek üretkenliğinde de bir artış olmuştur.» [28]

Özetle, Lewis'in iyimser modeli «informal» sektörde sürekli biriken bir yedek ucuz-emek olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.[29]

Bağımlılık Okulunda Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısı ve Politika Önerileri

Bağımlılık okulu yandaşlarına göre çevre toplumsal formasyonların «doğal ekonomileri», kapitalizmin bu toplumlara girişi ile yıkılmış ve kısa sürede kapitalist üretim ilişkileri çevrede egemenliklerini kurmuşlardır. Bu tezden yola çıkan araştırmacılar gerek çevre ülkelere girişin, kapitalizmin hangi evresinde gerçekleştiğine, gerekse de sözkonusu ülkelerde egemenliğini sürdüren kapitalist-olmayan tarzların niteliklerine bağlı olarak ortaya çıkacak özgün durumları incelemeye gerek duymuşlardır.

Çevre formasyonlarda «azgelişmiş» bir sektörün varlığı «bazı kesimlerin görece gelişmesine izin verip, diğerlerinin azgelişmişliğini üreten ve sürdüren bir bütün olarak kapitalist sistemin temel iç çatışkılarının bir ürünüdür.[30] Diğer bir anlatımla, «'gerikalmışlık', 'azgelişmişlik', ve feodal görünümlü ilişkilerin varlığı, özgül bir feodal düzenin yaşamını sürdüren kalıntıları olmaktan çok... kapitalizmin boyunduruğundaki bir ekonomik gelişmenin sonucudur» [31]

Emperyalizm, girdiği çevre ülkelerdeki el zanaatlarını ve yerli sanayileri yıktı. Bağımsız üreticiler kapitalist sistemin «yüzen» veya «marjinal» nüfuslarına dönüştürüldü.[32] Kısacası, bu ekonomilerde kapitalizm öncesi ve «geleneksel» hiçbir şey bırakılmadı. 16 yy.dan beri varolan tek bir «dünya sistemi»dir ve o da tümüyle kapitalist niteliktedir.

Bu bakış açısında herşey metropolün gereksinmelere uygun biçimde yeniden örgütlenmiştir. Sözde ulusal burjuvazi «emperyalist kuruluşlarda küçük bir pay karşılığı çalışan ücretli veya bir 'yönetici' ya da 'danışman' olmasına izin verilen bir bürokrasi işçisinden başka bir şey değildir.» [33]

Kuşkusuz, böyle bir şemada tümüyle kapitalist olduğu varsayılan egemen-olmayan üretim tarzlarının ayrıntılı bir incelemesine yer yoktur. Konunun gündeme geldiği noktalarda varolan karmaşık yapı, tüm suçun dış dinamiklere, özellikle emperyalizme yüklenmesi ile geçiştirilmeye çalışılmıştır. Çevre ülkelerde ekonomik, politik ve kültürel tüm kurum ve ilişkileri dış dinamiklerin bir ürünü olarak gören bu anlayış çevre ülkelerde egemen olmayan üretim tarzlarının varlığını da bu bağlamda açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin, Kahn «yeni sömürgeciliğin» uluslararası burjuvazinin amaçlarına hizmet ederken çevre ülkelerde küçük meta üretimi ilişkilerini yeniden üretecek koşulları da sağladığını belirtirken, tüm gelişmeyi salt dış dinamiklerle açıklamaya çalışmaktadır.[34]

Açıktır ki, her yerde salt kapitalist üretim tarzının varolduğunu ileri süren Bağımlılık Okulu, çevre formasyonların iç yapı ve dinamiklerini önem-

sememiş ve bu yapıların anılan formasyonlara verdiği özgünlüğü kavrayamamıştır.

III. YENİ BİR YAKLAŞIM: ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ

Frank ve izleyicilerinin, ikici kuramlara karşı çıkmalarında genel çerçeveyi «kapitalist dünya sistemi» oluşturur. Böylece «azgelişmişliğin gelişimi»nin tümü, uluslararası düzeyde açıklanmaya çalışılır. Bu bakış açısından çarpıcı olan, çevre ülkelerin dünya kapitalist pazarı yoluyla metropol ülkelerle olan ilişkileridir. Frank, çevre ülkelerin iç dinamikleri ile fazlaca ilgilenmemiştir. Gerçekte de bu çerçeve içinde, üretim tarzları ve onların «ulusal düzey»de eklemlenmesi ile ilgili tartışmalara yer yoktur. Frank hem metropolde, hem de çevre ülkelerde aynı anda, aynı tektürden bir kapitalizmin varolduğunu kabul ederek, bu tartışmayı önlemiştir.

Böylece «Bağımlılık Okulu'nun hem araştırmalarını yoğunlaştırdığı alanın kapsam ve ölçeği, hem de tüm çevre formasyonların, merkez ile pazar ilişkilerine geçtiklerinden beri kapitalist oldukları görüşü, ülke ve kent ölçeğindeki araştırmalara ciddi bir katkıda bulunmadığı gibi, bu tür çalışmaları da engellemektedir. Üstelik «Bağımlılık Okulu»nun kullandığı kavramsal çerçevenin yetersizliği ve yanlışlıkları da bu araştırmalarda su yüzüne çıkmıştı.

Yeni Yaklaşımlarda Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Kavramları

1970'lerde hem değişik toplumsal formasyonların somut çözümlemeleri, hem de kuramsal çalışmalar bu yaklaşımın yetersizliğini gösterdi. Bu nedenle değişik üretim tarzlarının ve çevre ülkelerdeki eklemlenmelerinin *(articulation)* incelenmesi Marksist araştırmacıların ilgisini çekti. Böylece başlayan yoğun kuramsal tartışmalarda önemli katkılarda bulunan yazarların görüşlerini bu bölümde özetlemeye çalıştık.

«Bağımlılık okulu» ile yeni «üretim tarzı» yaklaşımları arasındaki temel kavramsal farklılıklar, Laclau'nun Frank'ı eleştirisinde görülebilir. Frank'ın «her yerde kapitalizm» savına, Laclau, kendisinin de kesinlikle benimsemediği bir ikici modelle değil, farklı kavramlar, kullanarak karşı çıkar.[35] Laclau öncelikle üretim tarzı ve «ekonomik sistem» ayrımını yapar. Buna göre üretim tarzı şöyle tanımlanır:

> «1. Üretim araçları mülkiyetinin belirli bir tipinin; 2. Ekonomik artığın tasarrufunun [appropriation] belirli bir biçiminin; 3. İş bölümünde belirli bir gelişme derecesinin; 4. Üretici güçlerin gelişiminin belirli düzeyinin, mantıksal ve karşılıklı eşgüdümlenmiş eklemlenmesi.» [36]

Öte yandan sistemin bütünlüğü, «ekonominin değişik sektörlerinin ya da gerek bölgesel, ulusal ve gerekse de dünya ölçeğinde değişik üretim birimlerinin karşılıklı ilişkileri» olarak belirlenen «ekonomik sistem»in «devinim yasaları» tarafından sağlanır.[37]

Diğer bir anlatımla, «ekonomik sistem», «kurucu unsurlar olarak» değişik üretim tarzlarını içerebilir; ancak bunlar «ekonomik sistem»in geçerli

olan «devinim yasaları»ndan bağımsız değillerdir. Yani farklı, bağımsız üretim tarzları olarak değil, «ekonomik sistem»in bölünmez, ana parçaları olarak işlev görürler.

Özetle, bir «ekonomik sistem»de bir çok üretim tarzı birarada bulunabilir. Kapitalist üretim tarzının doğuşu, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının *aynı anda çözülüşü* ile sonuçlanmaz. Tersine, «ekonomik sistem»in devinim yasaları bu farklı üretim tarzlarını birbirine eklemler. Böylece, Frank'ın tezi eleştirilirken, çevre formasyonlar ikili bir yapı değil, kapitalist olan, yapılanmış ve farklılaşmış bir bütün (ekonomik sistem) içinde farklı üretim tarzlarının varlıklarını sürdürdükleri görüşü öne sürülür.

Bu aşamada «üretim tarzı» ve «toplumsal formasyon» kavramlarına açıklık getirmemiz gerekmektedir. Özellikle «üretim tarzı» kavramının içeriği oldukça farklı biçimlerde tanımlanarak, ulusal düzeyde egemen ilişkilerden üretim birimi düzeyine dek inen çözümlemelerde, ayırım yapılmadan kullanılması bir dizi kavram karmaşıklığına neden olmuştur. Çalışmamızda da anılan kavramın sık sık kullanılacağını gözönüne alarak, farklı yazarların görüşlerini özetledikten sonra bizim benimsediğimiz yaklaşımı burada araştırmamızın dışında sunmanın yararlı olacağı kanısındayız.

Balibar'a göre emekçiler, üretim araçları (emeğin nesneleri ve araçları) ve emekçi olmayanlar, her üretim tarzının değişmeyen unsurlarıdır. Anılan unsurlar birbirleriyle iki kez ilişkide bulunurlar. Bunlar: 1. Mülkiyet ilişkileri (üretim ilişkileri); ve 2. Gerçek veya maddi tasarruf ilişkileridir (üretici güçler ilişkileri).[38] Ancak her bir üretim tarzında birincil ve egemen olan, üretim ilişkileri, yani artık emeğin elde edilme biçimidir. «Üretim ilişkileri, yeniden üretimleri, işbölümünün örgütlenmesi yolu ile, farklı emek süreçlerindeki dolaysız üreticilerden artı-emek elde edilmesinin sürekliliğini sağlayan ilişkilerdir.» [39] Bunun nasıl ve hangi yollarla sağlandığı sorusuna verilecek yanıtlar, üretim ilişkilerinin ne olduğuna açıklık kazandırırlar. Başka bir deyişle, artı-emeğin elde edilme biçimi (üretim ilişkileri) emek sürecince belirlenmez.* Çünkü emek süreci, üretim ilişkilerine bağlıdır ve onun tarafından yapılanmaktadır. «Böylece, eğer çözümlememizi salt üretim süreci düzeyi ile sınırlandırırsak, herhangi bir özel tarzın özgüllüğünü çözümlemede belitsel bir temel oluşturan egemen üretim ilişkileri, yani üretici ve üretici - olmayan arasındaki ilişkiler açıklanmamış olacaktır.» [40]

Marx «toplumsal formasyon»u ekonomik yapı (üretim tarzı) ile devlet, yasalar ve ideolojiyi içeren üstyapılardan oluşan bir kavram olarak kullanır. Althusser bu kavramı geliştirerek toplumsal formasyonu bir dizi farklı pratiklerden (ekonomik, politik, ideolojik ve teorik) ** oluşan karmaşık bir bütün olarak tanımlar.[41]

---

[*] Terray'ın Fildişi Sahili'nde yaptığı antropolojik bir araştırmada emek süreçlerini üretim biçimleri ile özdeş tutması birçok yazar tarafından ağır bir biçimde eleştirilmiştir. Nitekim Terray da daha sonraki yazılarında bu eleştirileri kabul etmiştir. Terray, **Marxism and 'primitive' societies**, New York, Montly Review Press, 1972; Terray, «Classes and Class Consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman» M. Bloch (Ed.) **Marxist Analyses and Social Antropology**, London, 1975, ss. 85-130).

[**] Burada bir ekleme yapmak gerekiyor. Althusser, ilk temel çalışmalarından [**Lire Le Capital**, 1965; **Pour Marx**, 1965] 1974 deki özeleştirisine [**Elements de Autocritique**, Maspero, 1974] kadar **teorik düzeye** toplumsal formasyon içinde diğer düzeylere ilişkin

Üretim tarzı biçimsel, soyut bir kavramdır. Tarihsel olmadığı gibi zamana bağımlı da değildir. Yani üretim tarzları arasında zorunlu bir tarihsel sıralama yoktur. Toplumsal formasyonlar ise gerçek, somut yapılardır ve egemen üretim tarzı tarafından örgütlenirler.[42]

Üretim tarzı kavramına ilişkin tartışmada canalıcı noktayı kavramın yeniden-üretim mekanizmalarını da kapsayıp kapsamadığı konusu oluşturmaktadır. Benimsenen tutuma göre de, kavramın içeriği değişmektedir. Şimdi konuya katkıda bulunan araştırmacıların yaklaşımlarını bu noktayı da gözönünde tutarak özetlemeyi sürdürelim.

Balibar, her bir üretim tarzı için geçerli unsurları ve bunların farklı biçimlerde birleşebileceğini yukarıda özetlediğimiz gibi belirttikten sonra, yeniden-üretim kavramını inceler. Balibar'a göre yeniden-üretim kavramı sistemin dinamiğini oluşturmaktadır. Bu kavramla bağımsız üretim birimleri aynı sistemin parçaları olarak birbirleri ile ilişki kurarlar ve böylece toplumsal üretimin bütünlüğü ortaya çıkar. Yeniden-üretim, dolaşım, dağılım ve tüketim tarzları gibi yeni kavramları da çözümleme kapsamı içine sokar. Balibar'a göre tüm bu farklı tarzlar da üretim tarzı tarafından belirlenmektedir.[43] Kısacası üretim tarzı salt emekçi, üretim araçları ve emekçi-olmayan unsurların bir bileşimini değil, yeniden-üretim mekanizmalarını da içerir.

Poulantzas, üretim tarzını «ekonomik, politik, ideolojik ve teorik gibi değişik düzey ve kertelerden oluşan» ve «son kertede ekonominin belirleyici olduğu» bir kavram olarak açıklamaktadır.[44] Böylece Poulantzas üretim tarzı kavramından, salt ekonomik olanı (üretim ilişkilerini) değil, farklı yapı ve pratiklerin özgül bileşimini anlamaktadır.*

Hindess ve Hirst, «*Kapitalizm-Öncesi Üretim Tarzları*» adlı yapıtlarında «üretim tarzı» ve bir üretim tarzının «varoluş koşulları»nı birbirinden ayırırlar ve üretim tarzı için şu açıklamayı yaparlar:

> «Bir üretim tarzı, üretim ilişkilerinin egemenliği tarafından yapılanmış üretim ilişkileri ve güçlerinin eklemlenmiş bir bileşimidir. Üretim ilişkileri, artı-emeğin tasarrufunun belirli bir biçimini ve artı-emeğin tasarruf biçimine uygun düşen üretim araçlarının toplumsal dağılımının özgül biçimini tanımlamaktadır ... 'üretim güçleri' doğanın tasarruf biçimine, yani belirli bir hammaddenin, belirli bir ürüne dönüştürüldüğü belirli bir emek sürecine atıfta bulunurlar.»*

«Varoluş koşulları» ise yeniden üretim alanına ilişkin bir kavramdır. Bir üretim tarzının salt varoluşu, onun üretim koşullarının yeniden üretimini kendiliğinden gerektirmediğine göre, bir toplumsal formasyonda bir üretim tarzının varolabilmesi için, o tarza özgü ekonomik, politik ve ideolojik varoluş koşulları hazır olmalıdır.

Banaji, «sömürü ilişkileri» ve «üretim tarzı» ayrımını yapar. «Sömürü ilişkileri» kavramından artık emek elde etme mekanizmaları, «emeğin boyun eğişinin tarihsel olarak aldığı çeşitli biçimler» yani artığın tasarrufunun özel biçimi anlaşılmaktadır. Üretim tarzı ise bir üretim döneminin karmaşık ilişkilerinden oluşur.[46] Başka bir deyişle, salt sömürünün çeşitli biçimlerinin varlığı «üretim tarzlarının bir arada varoluşunu gerektirmez.»[47]

Bir toplumsal formasyonda üretim birimi düzeyinde rastladığımız emeğin değişik sömürü biçimleri, ikincil ilişkilerdir ve egemen olan üretim ilişkilerinin niteliğine uygun biçimde dönüşürler. Bu nedenle bir üretim döneminde sistemin tümü için geçerli olan devinim yasalarının kavranılması canalıcı nokta olmaktadır. Banaji, ağır basan üretim tarzını ayırdetmek için salt sömürü ilişkilerinin değil, başka kavramların da kullanılması gerektiğini öne sürer.

Özetle, üretim tarzı konusundaki farklı yaklaşımlar iki kümede toplanabilir: A) Üretim ilişkileri ve üretici güçlerin özgül bir bileşimi olarak üretim tarzı (Poulantzas, Hindess ve Hirst, Laclau); ve B) Bunlara ek olarak, kimi yazarlarca «varoluş koşulları», «ekonomik sistem» vb. olarak adlandırılan, yeniden-üretim mekanizmalarını ve devinim yasalarını içeren bir bütün olarak üretim tarzı (Balibar, Banaji).[48]

Wolpe'nin geliştirdiği «sınırlı» ve «genişletilmiş» üretim tarzı kavramları yukarıdaki yaklaşımlara uygun düşmektedir. «Sınırlı» üretim tarzı kavramı, «üretim ilişkileri ve güçlerinin bazı bileşimleri ile tanımlanır.»[49] Bu nedenle, «tek, yalıtlanmış bir işletme içinde emekçi, emekçi-olmayan ve üretim araçları arasındaki olası ilişkilerin» çözümlenmesi yeterlidir.[50] Öte yandan «genişletilmiş» üretim tarzı kavramı yeniden üretim sürecini de içerir. Bu durumda sadece tek işletmeler değil, bunlar arasındaki bağlar ve karşılıklı ilişkiler de çözümlemeye katılır:

> «Bu bağlayıcı mekanizmaların ve yeniden üretici süreçlerin belirlenmesi (dolaşım, devlet, vb. gibi) ek kavramlar gerektirir. Bu yeniden üretici mekanizmaların işlev görmeleri, devinim yasaları olarak anılır. İlişkilerin ve güçlerin devinim yasaları ile bir arada bileşimi üretim tarzının genişletilmiş kavramını oluşturur.»[51]

*Bu yazıda da üretim tarzı kavramı Wolpe'nin önerdiği biçimlerde kullanılmaktadır. Çözümleme biriminin bağımsız üretim birimleri olarak alındığı durumlarda** üretim tarzı, «üretim ilişkileri - üretim güçleri»nin özgül bir*

[ekonomik, politik, ideolojik] pratikler gibi dördüncü bir düzey olarak yer vermiştir. Ve böylece de kendisinin de dediği gibi «İdealizmin kucağına» düşmüştür. 1974 deki özeleştirisinde ise böyle bir düzeye ağırlık vermesini «teorisizm» sapması olarak nitelemiş ve yanılgısını düzeltmeye çalışmıştır. [Y.H.N.]

[*] Poulantzas da, takipçisi olduğu Althusser'in **«teorisizm»** sapmasına düşmüş; ve hatta daha da ileri giderek toplumsal formasyon kavramına yapısalcı bir içerik vermiştir. Daha sonraları Althusser'in özeleştirisini takip ederek teorisizm konusunda o da bir özeleştiri vermiş (sadece makalelerinde belirtmiştir), ancak yapısalcılık sapmasından kurtulamamıştır. Toplumsal formasyonun belirlenimini ekonomik, ideolojik ve politik düzeylerin «dışsal» müdahalelerine indirgemiştir. [Oysa, Diyalektik Materyalizm birincil çelişki olarak daima iç çelişkiyi temel öngörür.] [Y.H.N.]

[*] Yeri gelmişken Hindess ve Hirst'ün de benzer teorik sapmalarını düzelttikleri özeleştirilerine değinelim: Hindess, B., Hirst, P., **Modes of Production and Social Formation**, MacMillan Press, 1977. [Y.H.N.]

[**] Kuşkusuz, gerçek yaşamda hiçbir üretim birimi, diğer üretim birimlerinden ve yeniden-üretim koşullarından bağımsız varolamaz.

bileşimi olarak sınırlı anlamıyla tanımlanırken, ekonomik sistem düzeyinde, yani ulusal ekonominin çözümleme birimi olarak alındığı durumlarda ise, (dolaşım, dağıtım, tüketim tarzları, devlet vb.) yeniden-üretim mekanizmalarının içerildiği genişletilmiş anlamıyla üretim tarzı kavramından yararlanılacaktır.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi *

Son yıllarda en yoğun tartışma konularından birisi de üretim tarzlarının eklemlenmesi oldu.** Daha çok ikili yapı tezlerinde kullanılan «birlikte varoluş» terimi, sonuçları yönünden zorunlu olarak etkileşim içinde de olsalar, bir toplumsal formasyonda varolan üretim tarzlarının birbirlerinden ayrı, yalıtlanmış ve bağımsız oldukları anlamını vermektedir. Eklemlenme kavramı ise durağan bir ilişkiden çok, bir süreç olarak birbirlerini karşılıklı etkileyen birden çok üretim tarzı arasındaki savaşım durumunu anlatmaktadır. Bu ilişki türü, üretim tarzlarının birisinin egemen olduğu durumlar için de geçerlidir.[52]

Taylor'a göre de eklemlenmede asıl olan, bir toplumsal formasyonun pratiklerine diğer bir toplumsal formasyon tarafından müdahele edilmesidir. Her bir toplumsal formasyon kendi yeniden-üretim gereksinimlerini sürdürebilmek için diğerlerininkileri dönüştürmeye çalışır.[53]

Kısacası, eklemlenmenin ikici yaklaşımlara üstün yönü, çevre formasyonlarda kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarının iç dinamiklerini ve bunlar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını, çeşitliliğini verebilmesidir.[54]

Marx'ın araştırmalarında birden çok üretim tarzının eklemlendiği toplumsal formasyonlarda geçerli yasaların özgül çözümlemesine rastlamıyoruz. Eklemlenme terimini son yıllarda yapılan tartışmalarda, bugünkü anlamıyla ilk kullanan araştırmacı, Pierre-Philippe Rey'dir.[55]

Foster-Carter'e göre Rey, araştırmalarında bir çok önemli saptamalarda bulunmuştur. Rey'e göre, kaptalizmin özgül eğilimleri ve üretim tarzı olarak kendine özgü bir mantığı vardır. Bu mantık hem merkez, hem de çevre ülkelerde bir, tek ve aynıdır.*** Çevre formasyonlarda gözlenen değişik yapılar kapitalizmin, kapitalist-olmayan tarzlarla eklemlenmesinden kaynaklanmaktadır.[56]

[*] İngilizce ve Fransızca'da eklemlenme **(articulation)** sözcük olarak «birleşmek», «bağlamak» yanısıra, «anlam kazandırmak» anlamına da gelmektedir. (Foster-Carter, A., «Can We Articulate 'Articulation'», J. Clammer (ed.), **The New Economic Anthropology**, London : Mac Millan, 1978, ss. 215-216).

[**] Bu bölümde çevre formasyonların farklı üretim tarzlarının eklemlendiği özgül yapılar oluşturduğu tezini savunan araştırmacıların görüşlerini aktaracağız. Üretim tarzı tartışmasında anılan yazarlardan Hindess ve Hirst [a.g.e.] ve Banaji [a.g.e.] her bir toplumsal formasyonda bir tek üretim tarzı ve onun «varoluş koşulları»nın veya yeniden-üretim mekanizmalarının varlığını ileri sürerken, diğer üretim tarzlarının ancak bazı unsurlarının, Banaji'nin tanımı ile «sömürü biçimleri»nin, varlıklarını sürdürebileceğini kabul ederler.

Amin [a.g.e.] ve Alavi [«India and the Colonial Mode of Production, **Socialist Register**, 1975, ss. 160-197.] ye göre de çevre formasyonlar farklı üretim tarzlarının eklemlendiği yapılar değildir. Çevrede varolan da kapitalizmdir, ancak, çevrenin kendine özgü kapitalizmi «çarpık» ve «biçimi bozulmuş» bir üretim, sermaye birikimi ve bölüşümüne neden olur.

[***] Rey, böylece Amin ve Alavi'nin çevre formasyonlar için geçerli olduğunu ileri sürdükleri «çarpık» ve «biçimi bozulmuş» kapitalizm kavramlarına, ciddi bir eleştiri getirmiş olmaktadır.

Çevre Formasyonlarda Tarihsel Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Kapitalizm-Öncesi Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Eklemlenmenin tarihsel bir süreç olduğunu vurgulayan Rey, kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesinde üç evreyi birbirinden ayırmaktadır. Birincisi, kapitalizmle karşılıklı etkileşmenin kapitalizm-öncesi tarzı güçlendirdiği ve değişim alanında başlayan ilişkiler evresidir. İkinci evrede kapitalizm, kapitalizm-öncesi tarzı boyunduruğu altına almış olmasına karşın ondan yararlanarak kök salmaya da devam etmektedir. Üçüncü evrede (ki bu evreye «Üçüncü Dünya»da henüz erişilmemiştir) kapitalizm-öncesi tarz tümüyle, yani tarımda bile yok olmuştur.

Agh da kapitalizm ve kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını farklı evrelere ayırarak inceleyen araştırmacılardandır. Agh, çevre formasyonların yaşadığı tarihsel süreci, üç evrede ele almaktadır.

İlk olarak kapitalizm dışarıdan, dolaşım alanında (merkantilizm), kapitalizm öncesi toplumların iç yapılarına dokunmadan onlarla ilişkiye girer. İkinci evre, kapitalizm-öncesi tarzların sermayeye biçimsel boyun eğişi ile nitelendirilir. Bu biçimsel boyun eğiş sayesinde kapitalizm-öncesi sömürü ilişkilerinin tüm türleri korunur ve sermayenin hizmetinde dünya pazarı için üretimde kullanılır.

Başka bir deyişle Agh'a göre, «sanayi sermayesi, bu özgün kapitalizm-öncesi ilişkileri dokunulmamış olarak bırakamaz, ama onları 'saf' kapitalist [ilişkilere] dönüştüremez. Sonuç, kapitalistçe işleyen bir kapitalizm-öncesidir.» [57]

Üçüncü evrede boyun eğmiş ülke gelişmekte olan uluslararası işbölümü içinde rolünü üstlenir ve bir bireşim ortaya çıkar. Bu evrede bağımlı toplum, zorunlu olarak çok sektörlü duruma gelir ve en azından üç ana «üretim tarzı»nı içerir: *«a) yerel kapitalizm, b) kapitalist-olmayan ya da yarı-kapitalist meta üretimi, c) geçim ekonomisi»* [58]

Özetle, kapitalist üretim tarzı merkezde kapitalizm-öncesi üretim tarzını tümü ile ortadan kaldırır ve tektürdenlik yaratırken, çevrede ise üretim tarzlarının çeşitliliğini ve eklemlenmesini öngörür.

Wolpe, daha önce özetlenen yaklaşımının üç olasılık yarattığını ileri sürmektedir. İlk olarak, bir toplumsal formasyon «sınırlandırılmış» kavramla tanımlanmış, bir sınıf üretim tarzından oluşan, yani hiçbir tarzın devinim yasalarının verilmediği bir kavram olarak kavranabilir. Bu koşulda «toplumsal formasyon düzeyinde... bir eklemlenme kavramı kurulmalıdır» [59] [Yine] Wolpe'e göre:

> «Toplumsal formasyonun yapılanmasında, üretim tarzı kavramına kuramsal bir önem verilmesinin yadsınması anlamına gelebilir ve toplumsal formasyonun birlik ilkesinin, bu formasyonların 'olgusal' temellerinden gidilerek seçilmesini içerebilir. Bu yöntemin bir sonucu, gerçekte çözümlenen eklemleme mekaniz-

malarının ve sonuçlarının yanlı olması ve az ya da çok keyfi bir biçimde seçilmesi olacaktır.» [60]

İkincisi bir toplumsal formasyonun genişletilmiş anlamda üretim tarzlarının bileşiminden oluşan bir kavram olarak kavranmasıdır. Wolpe, daha önce özetlediğimiz görüşlerin tersine şunu belirtir :

> «Üretim tarzlarının zorunlu uyumsuzluğu üzerinde ısrar etmek için bir neden yok gibidir ve (salt geçici bir dönem için bile olsa) genişletilmiş biçimin egemen olmadığı bir toplumsal formasyon varolabilir» [61]

Böyle bir toplumsal formasyonda üretim tarzlarının eklemlenmesi, ekonomik araçlarla, örneğin hiçbir tarzın egemen olmadığı bir pazar aracılığı ile sağlanabilir. Bu pazarda farklı üretim tarzlarınca üretilmiş metaların eklemlenmesi gerçekleşirken, bu tarzların yeniden-üretim mekanizmaları aynı formasyonda yan yana bulunabilirler. Ancak Wolpe, bu durumun geçici olduğunu ve evreler içinde biçimlerden birinin, yeniden-üretim mekanizması ile birlikte egemen olacağını kabul eder.[62]

Üçüncü olarak, bir toplumsal formasyon «genişletilmiş anlamda, bir tarzın egemenliğinde birden çok tarzın bir arada varoluşu ve karşılıklı ilişkileri»nden oluşabilir.[63] Egemen tarzın devinim yasaları ise, üretim birimi düzeyinde diğer biçimlerin yeniden üretim ya da varoluş koşullarını yaratabilir.

Taylor'un çözümlemesinin de çarpıcı kavramları kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesidir. Taylor bu kavramla çevre formasyonlara özgü olgu ve yapıları açıklamaya çalışır. Böyle bir eklemlenmenin iki ana belirleyicisi, kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmeleri ile, varlığını koruyan kapitalizm-öncesi tarzların sınırlı olanaklarıdır.

Taylor da, merkez ile çevre formasyonlar arasındaki ilişkilerde tarihsel olarak üç farklı evre belirlemektedir[64] :

a) Tüccar sermayesi çevre formasyon girişinde, varolan kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını yıkmak bir yana çoğu kez bunların daha da güçlenmesine ve kapitalist-olmayan tarzların doğmasına neden olur. Özetle, kapitalizm-öncesi üretim tarzları kendi yeniden-üretimlerini sürdürürler.

b) Kapitalizmin meta dışsatımı egemenliğinde çevre toplumsal formasyonlara girişi, çelişkili sonuçların bileşimini de birlikte getirir. Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının kendilerini yeniden-üretme koşulları yıkılmaya başlar. Örneğin, eşit-olmayan değişime dayalı uluslararası ticaret bir yandan çevreden merkeze büyük bir kaynak aktarımını sağlarken, öte yandan da yerli üretim, dağıtım ve tüketim devrelerini bozarak el zanaatlarının yıkımına ve dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasına doğru ilk adımların atılmasına neden olur.

c) Emperyalist sızma. Bu evrenin ana belirleyicisi sermaye dışsatımıdır. Bu aşamada emperyalizm dolaysız üreticiyi üretim araçlarından tümüyle ayırmak için çeşitli araçlarla müdahelelerde bulunur. Ancak kapitalist

üretim tarzı çevrede sınırlı ve eşit-olmayan bir gelişim gösterir. Kapitalizm, tarım gibi bazı sektörlerde egemen olmayı başaramaz. Egemen olduğu alanların bir bölümünde ise diğer emek süreçlerinin varlığını ortadan kaldıramaz. Böylece, kapitalist üretim tarzı genişletilmiş anlamında egemen olurken, kapitalizm-öncesi üretim tarzları sınırlandırılmış biçimiyle varlıklarını sürdürürler.

Neden «Eklemlenme»?

«Modernleşme» ve «Bağımlılık» okullarını karşılaştırırsak, bu yaklaşımlar arasındaki ilk farklılık, epistemolojik alanda ortaya çıkar. Modernleşme okulu somut olgulardan yola çıkarak ulusal ekonomileri ve kentsel sanayi sektörünü birbirinden kopuk iki kesime ayırır. Bu nedenle de aynı okul taraftarları arasında hala bu kesimlerin içeriğini nelerin oluşturduğu konusunda bir görüş birliği sağlanamamıştır.

Eklemlenme kuramı sanayi sektöründe farklı üretim yapan birimlerin sınıflandırmasını, olgulardan başlayarak değil, üretim tarzı, üretici güçler ve ilişkileri, bunların gelişme ve eklemlenme düzeyleri, v.b. kavramlar üzerine kurulmuş bir kuramsal çerçevede yapar.

İkici yaklaşım tarihçi değildir. Ülke düzeyinde «geleneksel» kesimin nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir evrim gösterdiği, neden hala varlığını sürdürmekte olduğu gibi konularda doyurucu açıklamalar sunmaz. Bağımlılık yaklaşımı da kapitalizmin çevre ülkelere girişi ile bu formasyonların kapitalist olduklarını savlayarak, bu girişin ortaya çıkarttığı yeni formasyonların tarihini incelemeye gerek görmez.

Eklemlenme yaklaşımı ise kapitalist-olmayan üretim tarzlarının, kapitalizmin farklı evrelerinde (Merkantil kapitlizmi, rekâbet dönemi kapitalizmi ve emperyalizmin) bu formasyonlara girişi ile aldıkları farklı yapılaşmaları, kuramının önemli bir bölümü olarak yakından inceler.

Üçüncü olarak, ilk iki yaklaşımın kentsel sanayi sektörünü oluşturan üretim birimlerinin karmaşık ve farklılaşmış yapılarının doğasını açıklamaktan aciz olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin modernleşme okulu «modern» tanımına girmeyen tüm birimlere «marjinal» diyerek bu kesimi bir kalıntı olarak görmekte, ancak her iki kesimin kendi içinde varolan karmaşık yapılaşma ve farklılaşmasını önemsememektedir. Her hangi bir kesim için yapılan genelleme hiçbir ayırım gözetilmeksizin tüm birimlere yansıtılmaktadır.

Bağımlılık okulu dünya pazarıyla bütünlenmiş formasyonların tüm işletmelerini kapitalist kapsamına sokarak bu karmaşık yapının incelenmesini ta başından önlemektedir.

Eklemlenme yaklaşımı ise bu karmaşık yapının farkındadır. Üretim tarzı kavramının (sınırlandırılmış anlamında) içerdiği üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramlarının yardımı ile, kentsel sanayi sektörünü oluşturan birimler yelpazesini, anılan ilişki ve güçlerin tümüyle kapitalist olmayan bir nitelik sunduğu en alt düzeyden, bu iki ilişkinin tümüyle kapitalist olduğu (yani, «*real subordination*»ın sağlandığı) en üst düzeye dek sıralıyarak bun-

ların gelişmişlik düzeyine bağımlı olarak gösterdiği çeşitliliği kavrayabilecek kuramsal araçlara sahiptir.

Dördüncü olarak, modernleşme okulunun sunduğu yaklaşım tüm yapının bütün olarak incelenmesini güçleştirmektedir. Sektörler ve birimler arasındaki ilişkiler ve bağlantılar bu çerçevede önemli girdiler olarak yer almamaktadır. Gerçekte de bu okulun çözümlemesi, ta baştan, iki ayrı ve birbirinden kopuk, kendi iç dinamikleri ile sınırlı kesimin varlığından hareketle yola çıkar. İki kesim arasındaki ilişki formal ve mekanik bir düzeyde salt emek gücü aktarımı veya sermaye transferine indirgenir. Ancak iki farklı tarzın karşılaşması ile ortaya çıkan yeni eklemlenme tarzları, egemen tarzın egemen olmayan tarzları nasıl ve hangi mekanizmalarla etkilediği, dönüştürdüğü veya yok ettiği; egemen-olmayan tarzların bu mücadele içinde ne tür karşı koyuş biçimleri geliştirdiği vb. ilginç ve can alıcı konulara bu yaklaşımda yer verilmemiştir.

Eklemlenme yaklaşımı, kelimenin de belirttiği gibi, tüm çabalarını bu içiçe girmiş ilişki ve bağlantıların oluşturduğu dinamikleri incelemeye hasretmiştir. Bu yaklaşım, ulusal ekonomileri ayrılmaz ve karmaşık bağlarla birbirine bağlanmış, birbirlerini yapıların izin verdiği ölçülerde karşılıklı olarak etkileyen farklı üretim tarzlarının bir bütünü olarak kavrar ve inceler. Öncelik durağan sınıflandırmalardan çok dinamik ilişki ve oluşum süreçlerine verilir.

Son nokta yaklaşımların ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerde geliştirdikleri politika önerilerinin gösterdiği farklılıklardır. Ekonomik düzeyde modernleşme okulu modern kesimin yapacağı ekonomik yardımın geleneksel kesiminin gelişmesi için yeterli olduğunu savlarken bağımlılık okulu tam karşıt bir yaklaşımla tüm ilişkilerin kesilmesini önerir. Her iki yaklaşım da bugün için bu kesimin sağladığı sermaye birikiminin ülke düzeyinde hiçbir önemi olmadığı görüşündedir.

Politik düzeyde «geleneksel» ve «marjinal» kesimin ilerlemeye karşı, gerici, tutucu bir kesim oluşturduğu, bu nedenle de gelişme sürecinde ittifak kurulamayacağı tezi zımnen de olsa geçerliğini koruyor.

Eklemlenme yaklaşımı henüz somut öneriler geliştirmemişse de, herşeyden önce anılan kesimin karmaşık yapısına değinerek bu tür toptancı yaklaşımların yarardan çok zarar vereceği kanısındadır. Gerek ekonomik açıdan gerekse de politik açıdan desteklenecek ve ittifak kurulacak kesimlerin saptanmasının çok daha titiz ve ayrıntılı bir incelemeye gerek göstereceği görüşündedir.

Kentsel Sanayi Sektörü ve Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Bu yaklaşımda kentsel sanayi sektörüne ilişkin ilk tez; çevre ülkelere kapitalizmin girişinin, kapitalizm-öncesi üretim teknikleri ve işbölümünü ortadan kaldırmadığıdır. Başlangıçta kapitalizm-öncesi tarzlar ancak «formal» olarak sistemle bütünleşirler. Taylor şöyle der:

> «Çevre formasyonlardaki ekonomik yapı, kapitalist üretim ilişkilerinin artan egemenliği altında, kapitalist-olmayan işbölümlerini eşitsiz olarak kapsamına almaktadır. Bazı sektörlerde kapitalist-olmayan ilişkiler ve teknikler ya aynen korunmakta, ya da küçük dönüşmelere uğramakta iken diğerlerinde teknikler korunup ilişkiler değişmekte; kalanlarda ise hem ilişkiler hem de teknikler yerini kapitalist ilişkilere ve artan ölçüde kapitalist işbölümüne bırakmaktadır. Bu, en genel düzeyde Üçüncü Dünya Formasyonlarının geçiş döneminin ekonomik temelini oluşturur.» [65]

Kısacası, emperyalizmin girişi ile bu formasyonlarda kapitalist üretim ilişkileri sınırlandırılmış ve eşit-olmayan nitelikte bir gelişim göstermiştir. Emperyalizm, çevre formasyonlarda kapitalist-olmayan ilişkilerin tümünü birden dönüştüremeyeceği için çabalarını, kendinin yeniden-üretim gereksinimi açısından en yaşamsal olanları üzerinde yoğunlaştırır. Bu çerçevede,

> «Kapitalist üretim ilişkileri şu sektörlerde ortaya çıkar: 1. Sınai kapitalist yeniden-üretim için yaşamsal olanlarda; veya 2. dışalımı yapılan metalarla etkin bir yarışmaya girmeyenlerde; veya 3. sınai kapitalist devletin üçüncü dünya formasyonları üzerinde — ithal ikamesi; yerli ve yabancı sermayenin birlikte sahip olduğu ve yabancı sermaye tarafından denetlenen, veya genellikle dışsatım için komprador sermaye tarafından kurulmuş 2. departman sanayi üretiminin yaygınlaşması yolları ile — denetimini güçlendirenlerde v.b.» [66]

Bu sektörlerde, yabancı sermaye mal ve tekniklerinin dışalımı ile sermaye yoğun ve karmaşık teknolojilerin uygulandığı üretim birimleri kurularak, emek süreçlerinde de gerçek bir dönüşüm sağlanır. Ancak, diğer sektörlerin çoğunda kapitalist üretim ilişkileri ancak *formal* olarak varlığını sürdürürler; bu nedenle de anılan alanlarda mevcut işbölümünde gerçek bir dönüşüm sağlanamaz.

Zanaat dükkanlarında bu dönüşüm hiç başlamamıştır. Üretim teknikleri ve üretimin koşulları tümüyle kapitalizm-öncesi tarzlara özgü niteliktedirler.

Kapitalizm bu formasyonlarda egemen-olmayan üretim tarzlarının bir yandan gelişmelerini sınırlandırırken, diğer yandan da yaygınlaşmalarına neden olmaktadır. Yaygınlaşmanın ana nedenleri, iç pazarın genişlemesi, ve meta üretiminin yaygınlaşması ile tarımda kapitalist üretimin gelişmesidir. Diğer taraftan, bu yaygınlaşmanın yukarıda özetlenen belirli sektörlere dek uzaması engellenerek sınırlandırılmaktadır.

Sonuç itibariyle, çevre formasyonlarda gerçek anlamda kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu birimler, bu dönüşümün hiç başlamadığı zanaat dükkanları ve formal anlamda ilişkilerin dönüştüğü üretim birimlerinde birlikte varlıklarını sürdürürler. Bu yapı içinde, emek sürecinde gerçek bağımlılık ilişkilerinin henüz gelişmediği kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının — egemen olmayan sektörün — eklemlenmenin tüm etkileri ve sonuçlarının yaşandığı dinamik bir kesim olarak büyük önemi vardır.*

[*] İlgi duyanlar için ayrıntılı bir örnekolay çalışması; Ersoy, M., **A Critique of Modernization and Dependency Schools in Urban Industrial Sector**, Basılmamış doktora tezi, ODTÜ, 1982. [Y.H.N.]

DİPNOTLAR

1 — Ndleda, D.B., **Dualism in the Rhodesian Colonial Economy**, Lund 1981.
2 — Katz, S., **Marxism, Africa and Social Class : A Critique of Relevant Theories**, Centre for Developing Area Studies, Mc Gill University, Montreal Occasional Monography Series, No. 14, 1980, s. 26.
3 — Bernstein, H., «Sociology of Underdevelopment vs. Sociology of Development», D. Lehman (ed.), **Development Theory**, London : Frank Cass, ss. 78-79.
4 — Stravenhagen, R., «Seven Erroneous Theses About Latin America», Horowitz, I. L. Castro, J., Gerassi, J. (eds.) **Latin American Radicalism**, New York : Vintage, 1969, ss. 102-3.
5 — Higgins, B., «The Dualistic Theory of Underdeveloped Areas», **Economic Development and Cultural Change**, Vol. 4, 1956, s. 103.
6 — Lewis, W.A., «Economic Development with unlimited supplies of Labour», **Manchester School**, 1954; ve yeniden basımı, Agarwala, A.N., Sing, S.P. (eds.), **The Economics of Underdevelopment**, New York, 1963.
7 — **Ibid.**, s. 407.
8 — **Ibid.**, s. 411.
9 — Higgins, B., age.
10 — Higgins, B., **Economic Development**, New York : Norton, 1968: Eckaus, R.S., «The Factor Proportions Problem in Underdeveloped Area», **American Economic Review**, 1955, Vol. 45, ss. 539-65; ve ayrıca, Agowala A.N., Singh, S.P. (eds.), **The Economics of Underdevelopment**, New York, 1963.
11 — Eckaus, age, 1955.
12 — Jorgens, D.W., «Surplus Agricultural Labor and The Development of a Dual Economy», **Oxford Economic Papers**, 1967, Vol. 19, No. 3, ss. 238-312.
13 — **Ibid.**, s. 290.
14 — Singer, H.W., «Dualism Revisited : A New Approach to the Problems of the Dual Society in Developing Countries», **Journal of Development Studies**, 1970-71, Vol. 7, No. 1, s. 67.
15 — **Ibid.**, s. 67.
16 — Myint, H., **The Economies of the Developing Countries**, London, 1973.
17 — Myint, H., **Economic Theory and the Underdeveloped Countries**, New York, Oxford Un. Press, 1971.
18 — Eckaus, R.S., age, s. 565.
19 — Higgins, B., **Economic Development**, New York : Norton, 1968, s. 19.
20 — Stravenhagen, R., age, s. 104.
21 — Frank, A.G., **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, New York : Montly Review Press, 1970, s. 224.
22 — Laclau, E., «Feudalism and Capitalism in Latin America», **New Left Review**, No. 67, 1971; ve daha sonra, **Politics and Ideology in Marxist Theory**, Great Britain : NLB, 1977.
23 — Amin, S., **Accumulation on a World Scale, A Critique of the Theory of Underdevelopment**, New York : Montly Review Press, 1977, ss. 19, 20.
24 — Amin, S., «Accumulation and Development : A Theoretical Model», **Review of African Political Economy**, 1974, Vol. 1, No. 1.
25 — Stravenhagen, R., age, s. 106.
26 — Laclau, E., age, ss. 15-20.
27 — Kula, W., **An Economic Theory of the Feudal System : Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800**, London: NLB, 1976, s. 21. [Bu kitabın Türkçe çevirisi, **Birey ve Toplum Yayınları** tarafından yayımlanmak üzeredir — Y.H.N.].
28 — Griffin, K., **Underdevelopment in Spanish America**, Allen and Unwin, 1969, s. 28.
29 — Ndleda, D.B., age, s. 50.
30 — Frank, A.G., «Dialectic, Not Dual Society», **Latin America : Underdevelopment or Revolution**, New York : Montly Review Press, 1969, s. 228.
31 — **Ibid.**, s. 353.
32 — **Ibid.**, s. 226.
33 — Frank, A.G., «Capitalist Underdevelopment or Socialist Revolution», **Latin America : Underdevelopment or Revolution**, New York : Montly Review Press, 1969, s. 394.
34 — Kahn, J.S., «Marxist Anthropology and Peasant Economics : A Study of the Social Structures of Underdevelopment», J. Clammer (ed.), **The Economic Anthropology**, London : Mac Millan, 1978, s. 124.
35 — Laclau, E., age, s. 12-13.

36 — **Ibid.**, s. 34.
37 — **Ibid.**
38 — Balibar, E., «The Basic Concepts of Historical Materialism», Althusser'le birlikte, **Reading Capital**, London : 1972, s. 215.
39 — Taylor, J. G., «Underdevelopment and Modes of Production : A Reply to Nicos Mouzelis», **The Journal of Peasant Studies**, 1981, Vol. 8, N. 3, s. 389.
40 — Taylor, J. G., **From Modernization to Modes of Production**, London : Mac Millan Press, 1979, s. 151.
41 — Althusser, L., Balibar, E., **Reading Capital**, London: NLB, 1972.
42 — Amin, S., «Modes of Production and Social Formations», **Ufahama**, 1974, Vol. 4, No. 3, ss. 57-67.
43 — Balibar, E., age, s. 266.
44 — Poulantzas, N., **Political Power and Social Classes**, London : NLB, 1975, s. 13.
45 — Hindess, B., Hirst, P.Q., **Pre-Capitalist Modes of Production**, London: Routledge and Kegan Paul, 1975, ss. 9-10.
46 — Banaji, J., «Modes of Production in a Materialist Conception of History», **Capital and Class**, 1977, No. 3, s. 6.
47 — **Ibid.**, s. 9.
48 — Wolpe, H. (ed.), **The Articulation of Modes of Production**, London : Routledge and Kegan Paul, 1980, s. 7.
49 — **Ibid.**, s. 36.
50 — **Ibid.**
51 — **Ibid.**
52 — Foster-Carter, A., «Can We Articulate 'Articulation'», J. Clammer (ed.), The New Economic Antropology, London : Mac Millan, 1978, s. 219.
53 — Taylor, J.G., From Modernization ..., s. 27.
54 — Scott, C.D., «Peasants, Proletarianization and the Articulation of Modes of Production : The Case of Sugar Cane Cutters in Northern Peru, 1940-69», **The Journal of Peasent Studies**, 1976, Vol. 3, No. 3, s. 323.
55 — Foster-Carter, A., «The Modes of Production Controversy», **New Lewt** Review, 1978, No. 107, ss. 47-77; ve «Can We Articulate JArticulation'», J. Clammer (ed.), **The New Economic Antropology**, London, 1978, ss. 210-249.
56 — Ibid.
57 — Agh, A., «Labyrinth in the Mode of Production Controversy», **Studies on Developing Countries**, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, 1980, s. 37.
58 — **Ibid.**, s. 39.
59 — Wolpe, H., age, s. 36.
60 — **Ibid.**
61 — **Ibid.**, s. 37.
62 — **Ibid.**
63 — **Ibid.**, s. 38.
64 — Taylor, J.G., **From Modernization.**
65 — **Ibid.**, ss. 215-16.
66 — **Ibid.**, s. 220.

HAROLD WOLPE

ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİNE GİRİŞ

Bu kitapta* yayınlanan makaleler *Economy and Society* adlı derginin ilk beş cildinden (1972 - 1976) ** alınmıştı. Ne varki bunları bir kitap içinde toplamanın gerekçesi, basitçe zamanla ilişkili olmanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. Burada yeniden yayınlanmakta olan tüm makaleler 1960'larda başlayan üretim tarzları tartışması çerçevesinde yazılmış —bu durum, ilk olarak 1899'da yayınlanmış olan Kautsky'nin *The Agrarian Question* adlı yapıtının Banaji tarafından özetlenmesine de aynı ölçüde uymakta— ve özellikle temel konuları kapitalist üretim tarzı ile diğer üretim tarzları arasındaki ilişki ve bunların eklemlenmesi olan ve bu ölçüde de tartışmaya maddi katkıları olan yazılardır. Bazı yazılar belirgin biçimde kuramsal katkılarda bulunurken (ki bu Banaji'nin özeti, Bradby, Dupre ve Rey için de geçerlidir), bazıları da açık açık, ya da üstü örtülü biçimde eklemlenme kavramına dayanarak farklı toplumsal formasyonların somut çözümlemelerini sunmaktadırlar. Bunların her ikisi de kuramsal yönden kavrayışımızı sorgulamakta ve toplumsal formasyonları anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, makalelerin kuramsal temeli göreli olarak henüz geliştirilmemiş durumdadır ve tartışmalarda ortaya çıktığı biçimiyle, bu metinlerin, karşıt üretim tarzı ve toplumsal formasyon anlayışlarına yoğunlaşarak konumlandırılması da bu giriş makalesinin amacıdır.***

Marx'ın yazıları, birbirine zıt eklemlenme görüşlerinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. «İlkel Birikimin Gizi» başlıklı bölümde *(Kapital, I)*, Marx ilkel birikimin —doğrudan üreticinin kendi emeğinin farkına varma-

[*] Bahsedilen kitap, H. Wolpe'un derlediği, **The Articulation of Modes of Production** (Routledge and Kegan Paul, 1980, ss. 1-43) adlı kitap olup, çevrilen bu yazı da yine kendisinin **giriş** yazısıdır. [D.N.]

[**] Makaleler **Economy and Society**'nin şu sayılarında çıkmıştır: Banaji, cilt. 5, No: 1; Bradby, cilt: 4, No: 3; Dupré ve Rey, Cilt: 3, No: 2; Lublinskaya, cilt: 1, No: 1, Meillassoux, cilt: 1, no: 1; Morris, cilt: 5; no: 3; Quijano, cilt: 3, No: 4, Wolpe, cilt: 1, No: 4. [H.W.]

[***] Bu giriş bölümünün eski metni üzerine görüşlerini sunan Hamza Alavi, Maxine Molyreux, Mary McIntosh ve **Economy and Society**'nin yayın kurulu üyelerine teşekkür etmek isterim. Kuşkusuz ki, bu basılı metindeki görüşlerin sorumluluğu da yine bana aittir. [H.W.]

sını sağlayan araçlardan ayrılmasının — kapitalist üretim tarzının (KÜT) tarih-öncesini oluşturduğunu, çünkü onun, kapitalist üretimi olanaklı kılan zorunlu ön koşulu sağladığını vurgulamaktadır. Ancak, kapitalist üretim başladıktan sonra onun kapitalizm-öncesi üretim tarzıyla (KÖÜT) ilişkisi nasıl olacak ya da onu nasıl etkileyecektir? Marx bu soruya sistemli ya da tutarlı bir yanıt vermemekte, dahası yazılarda KÜT ile KÖÜT'ları arasındaki ilişkinin çözümlenmesinde iki ayrı yol izlenmektedir.

İlk yaklaşım (Marx tarafından benimsendiği yaygın biçimde kabul edilen yaklaşım),[1] kapitalizmin ortaya çıkışının — gerek Avrupa'da olduğu gibi «içsel» bir gelişme sonucu olsun, gerekse de sömürgelerde olduğu gibi «dışsal» yükleme ile olsun — KÖÜT'larının hemen hemen anında ve kaçınılmaz parçalanışını ve bu tarzların taşıyıcılarının kapitalist üretim ilişkileri altında koşullanmalarını beraberinde getirdiği varsayımına dayanmaktadır. Bu görüşün açık bir anlatımı, 1848'deki *Communist Manifesto*'da (Marx ve Engels, 1962, s: 37,38) bulunmaktadır.

> Burjuvazi üretim araçlarını dolayısıyla da üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte toplumun bütün ilişkilerini sürekli devrimcileştirmeksizin varolamaz.... Üretimin sürekli devrimcileştirilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız alt üst oluşu ve sonu gelmeyen bir belirsizlik ve çalkantı, burjuva çağını daha önceki tüm çağlardan ayırdeder. Burjuvazi..... tüm ulusları, hatta en barbar olanlarını bile uygarlığın bağrına çekiyor... bütün ulusları yok olup gitmemek için burjuva üretim tarzını benimsemek zorunda bırakıyor, bütün ulusları, kendisinin uygarlık dediği şeyi kabullenmeye, yani burjuvalaşmaya zorluyor. Tek sözcükle, kendi imgesine uygun bir dünya yaratıyor.

Kapital'in I. cildinden aktarılan parça belki de en kesin olandır: 'Kapitalist üretim bir kez kendi ayakları üzerinde durduktan sonra, artık yalnızca bu kopuşu (üreticilerin üretim araçlarından kopuşu — H.W.) gerçekleştirmekle kalmaz, sürekli olarak genişleyen bir ölçekte de yeniden üretir' (Marx, 1961, s. 714).

Bu görüş, kapitalist gelişmenin çözümlenmesine ilişkin iki önemli sonucu da beraberinde getirir. İlk olarak, KÜT ile KÖÜT'ları arasındaki ilişki «dışsal» bir ilişki olarak kavranmakta ve tek bir sürece — KÖÜT'larının KÜT'ınca yıkılması, ya da çözülmesine indirgenmektedir. Yıkılma ya da çözülmenin üreticinin üretim araçlarındaki *tüm* mülkiyetinden 'tam kopuşunu' gerektirdiğini söylemek şimdilik yeterli olacaktır (*Kapital*, I, Marx, 1961, s. 714). Burada, ister sermaye devresinin değişik aşamalarında olsun, isterse de onun gelişmesinin değişik evrelerinde olsun, KÜT ile KÖÜT'ları arasındaki ilişkinin, üreticilerin üretim araçlarından «tam kopuşuna» ulaşamayan KÖÜT'larının dönüşümüyle sonuçlanması olasılığına açık kapı bırakılmamaktadır. Bu tür dönüşümlerin çözümlenmesi, KÜT'nın devrim yasalarına» ek olarak, kapitalizm-öncesi tarzların kavranmasını da gerektirecektir. İkincisi, KÖÜT'nın çözülmesi ya da yıkılmasının, sermayenin bir gereksinmesi olduğu ve bunun *değiştirilemezliği* veri alındığında, doğrusu bunların «iç işleyişlerinin» çok az önemi olduğu veya önemsizliği ortaya çıkıyor. Marx'ın çalışmasının temelde kapitalist mülkiyet ilişkileri ve doğrudan üreticinin özgür emekçi olarak özgüllüğünü göstermeyi amaçladığı bölümlerin

de, kapitalizm-öncesi ekonomik formasyonları tartışırken KÖÜT'larının işleyişlerine pek önem vermemesi raslantı değildir. Meillassoux'nun ifade ettiği gibi [Wolpe, H., *The Articulation of Modes of Production*, s. 192]:

> Marx'ın kapitalizm-öncesi formasyonların incelenmesine yaklaşımı, temelde kapitalizmin tarihselliğinin gösterilmesi etrafında dönmektedir. Onun esas amacı, kapitalizmin tarihin bir ürünü olduğunu, kendinden önce başka ekonomik oluşum türleri bulunduğunu ve kendisinin de bir başka oluşuma yol açmak zorunda olduğunu göstermekdir... Marx'ın amacı, kapitalizm-öncesi formasyonları kendi başına çözümlemek olmayıp, bunların ayırdedici özelliklerini ve ardıllıklarını (succession) bulmaktır.

Özellikle, *Kapital*'de Marx farklı bir yaklaşım içindedir. Doğrusu, bu yaklaşım ne sistemli ne de kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde sunulmuştur. Yalnızca bir dizi kısa tartışmada ve dağınık yerlerde, işlenmemiş olarak bulunmaktadır. Bununla birlikte, yukarıda ana çizgileri verilen düşünceden hareket edildiği de yanlış anlaşılamayacak biçimde açıktır. İlk önce, sermayenin kendisinin çözümlemesi, kapitalist ve diğer üretim tarzları arasında kurulabilecek farklılaşmış ilişkilerin kavranmasına yol açar. Bu ilişkiler kapitalizm-öncesi tarzların siyasal araçlar yoluyla zorla yıkılmasından, bu ilişkilerin KÜT üzerindeki 'koşullandırıcı' etkisine dek uzanabilir. Böylece, *Kapital*'in I. cildinde 'Çağdaş Sömürgecilik Kuramı' konusunda Marx şunları söylüyor:

> Sömürgelerde durum oldukça farklıdır. Orada, her yerde, kapitalist rejim, kendi emek koşullarını, kapitalisti değil, kendisini zengin etmek için kullanan üreticinin direnişiyle çarpışmaktadır. Birbirine taban tabana zıt, bu iki ekonomik sistem arasındaki çelişki, pratikte, kendisini bir savaşım ile ortaya çıkarmaktadır. Anayurdun gücüne sırtını yaslayan kapitalist, üreticinin kendi bağımsız emeğine dayanan üretim ve tasarruf tarzlarını zorla yolundan temizler (Marx, 1961, s. 765).

Öte yandan, Marx II. ciltte oldukça farklı bir ilişkiyi öne sürmektedir. IV. Bölümdeki, 'Devrenin Üç Formülü' incelemesinde, kapitalist üretim tarzının egemenliğini kurmuş olduğu bir yerde de üretim araçlarının, (para biçimindeki) sanayi sermayesince, meta üretildikleri sürece farklı üretim tarzları tarafından sağlanabileceği ileri sürülmektedir (Marx, 1961, s. 110). 'Bunların kaynaklandıkları üretim sürecinin niteliği önemli değildir. Pazarda metalar olarak işlev görürler ve metalar olarak da endüstriyel sermayenin devresine girerler' *(Ibid.)* Üretim sürecine katılmalarıyla birlikte bu üretim araçlarının kaynağı bozguna uğramakta ve endüstriyel sermayenin varlık biçimlerine dönüşmektedir. «Bununla birlikte, bunların yerine konulması için yeniden üretilmeleri gerektiği ve bu ölçüde, kapitalist üretim tarzının, kendi gelişme aşamasının dışında kalan üretim tarzlarının varlığı koşuluna bağlı olduğu yine de geçerlidir» *(Ibid)*.

Dahası, Marx sermaye birikim sürecinin bütün kapitalizm-öncesi tarzların nihai dönüşümüne doğru eğilim gösterdiği varsayımına sahip çıkar görünürken, aynı zamanda, dönüşümün ölçüsü ve hızının iki nedenden ötürü

değişime uğradığı değerlendirmesini yapmaktadır. Bir yönüyle sermayenin egemenliği bir anda gerçekleşmemektedir ve bunun sonucu olarak da onun dönüştürücü etkileri (transformative effects) ancak geçici olarak sınırlanabilir. Bu yüzden, tarımda 'sermayenin bağımsız ve yol gösterici bir güç olarak ortaya çıkışı..... bir anda gerçekleşmez ve genel olarak, ancak yavaş yavaş ortaya çıkar' (Marx, 1962, s: 781). Kapitalizm kök saldığı ve meta üretimini genelleştirdiği yerlerde de yavaş yavaş «bütün meta üretimini kapitalist meta üretimine dönüştürür» (Marx, Cilt II, 1961, s. 34). Yine, Batı Avrupa'da,

> Kapitalist rejim, ya doğrudan bütün ulusal üretim alanını egemenliği altına almıştır, ya da ekonomik koşulların henüz tam gelişmediği yerlerde, eski üretim tarzına bağlı olmakla birlikte, yavaş yavaş çözülmekte olan bu üretim tarzıyla yan yana yaşamaya devam eden toplum katlarını hiç değilse, dolaylı olarak denetleyecek durumdadır (Marx, 1961, Cilt: 1, s. 765).

Diğer yandan, sermaye birikiminin yıkıcı etkilerinin ertelenmesi aynı zamanda kapitalizm-öncesi tarzların işleyişine de bağlanabilir. Bu bağlamda, Marx'ın bu tarzlara gönderme yapması, yalnızca kapitalizmin tarihselliğini göstermekle kalmayıp aynı zamanda kapitalist gelişmenin sonuçlarını ve süreçlerini etkileme durumundaki değişik ilişkilerin saptanmasıdır. Örneğin, *Kapital*'in (Marx, 1962) üçüncü cildinde Marx, dünya pazarının eski üretim tarzının yıkılışına ancak dünya pazarının «kapitalist üretim tarzı» temelinde varolması durumunda katkıda bulunabileceğini söyledikten sonra şöyle devam ediyor:

> Kapitalizm-öncesi ulusal üretim tarzlarının iç bütünlüğü ve örgütlülüğünün, ticaretin çözücü ve bozucu etkilerine karşı koyduğu engeller, İngiltere'nin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinde çarpıcı biçimde izlenir. Üretim tarzının geniş temeli bu ülkelerde küçük ölçekli tarım ve ev endüstrisinin birliği ile oluşturulmuştur ve Hindistan'da, buna, ortak toprak mülkiyeti üzerinde kurulan köy topluluklarını eklemek gerekir ki, Çin'de de bu, ilkel biçimi ile bulunmaktaydı.... İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yaratmış ve düşük fiyatlı mallarıyla bu sınai ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir ögesi olan iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır ve böyle bile olsa, bu çözülme çok yavaş ilerlemektedir. Hele, doğrudan siyasal güçle desteklenmediği Çin'de bu çözülme daha da ağır yol almaktadır. Tarım ile Manifaktür'ün birliğinin zamandan sağladığı büyük tasarruf ve ekonomi, onlara başat olan dolaşım sürecinin *faux frais*'sini* de içeren fiyatlarıyla büyük sanayinin ürünlerine karşı inatçı bir direniş göstermektedir (s. 328).

Kuşkusuz ki, Marx'ın esas çözümleme nesnesi kapitalist üretim tarzı idi. Ve bu tarzın kapitalizm-öncesi tarzlarla eklemlenmesi veya bunlar üzerin-

[*] Üretken olmadığı halde ikinci maliyetler. [Ç.N.]

deki etkilerine ilişkin görüşleri sözü yerindeyse *en passant*'tır.* Ancak, daha sonraları sözü edilen konular, farklı ülkelerdeki devrimci partilerin karşı karşıya kaldığı somut durumların siyasal çözümlemesinde odak noktasını oluşturdu. Burada bu tartışmanın tarihini veya bu iki yaklaşımdan birinin veya diğerinin hangi koşullarda ve hangi biçimde benimsendiğini araştırmanın olanağı yoktur. Yalnızca, oldukça yaklaşık biçimde belirtebiliriz ki, ileri kapitalist ülkeler dışında — örneğin devrim öncesi Rusya ve Çin'de ve Latin Amerika'da — politik stratejilerin formülasyonu ve sınıf ittifaklarının kurulması genel olarak üretim tarzları arasındaki karşılıklı-ilişki (eklemlenme) nosyonunun bir biçimini öncül alan, varolan koşulların çözümlemesine dayandırılır. Tersine, özellikle metropol kapitalist ülkelerde devrimci partilerin formüle ettiği biçimiyle emperyalizm çözümlemeleri, kapitalist yayılmanın, kapitalizm-öncesi tarzların yıkımını içerdiğini varsayma eğilimi göstermiştir.

Bu durumda, Copans ve Seddon (1977)'un görüşlerinin tersine, tartışma hiç de yeni değildir. Ancak yeni olan, ilkin, tartışmanın artık politik örgütlerle sınırlı kalmadığı ve akademik Marksist çözümlemenin temel bir nesnesi olmaya başladığıdır. Belki de bu etken, literatürün bir bölümünün teorik öncüsünü anlatmaktadır. İkinci olarak, İkinci Dünya Savaşından bu yana «dünya sisteminin» değişen koşulları — örnek olarak sosyalist devletlerin ortaya çıkışı, metropol ülkelerdeki sermaye birikim sürecindeki dönüşüm ve «Üçüncü Dünya» olarak anılan devletlerin yeni ortaya çıkan politikaları — toplumsal formasyonların ve bunların yeniden üretim ve dönüşüm süreçlerinde egemen durumdaki toplumsal güçlerin nitelikleri hakkında, özellikle keskin soruların ortaya atıldığı bir bağlamı beraberinde getirmiştir. Bu soruları yanıtlama çabası ilkin bir yandan rakip üretim tarzları kavramlarının kuramsal yönden geliştirilmesine, diğer yandan bu kavramın terk edilerek yerine üretim ilişkileri kavramının konmasına; ikinci olarak da toplumsal formasyonun ya üretim tarzlarının bir birleşimi olarak veya tek bir tarz olarak, ya da üretim ilişkileri ile bunların varoluş koşulları olarak kavrayan birbirleriyle uyuşmaz anlayışlara yol açtı. Tartışmadaki temel sorun (bu tartışmalarda Marx'ın çalışmalarındaki, yukarıda ana çizgileri verilen eğilimler çok daha karmaşık ve gelişmiş biçimde de olsa yeniden ortaya çıkmakta) kavramın açılması yönünde — ki ilginçtir — ciddi bir girişimin olmamasına karşın, eklemlenme problemi çevresinde dönmektedir. Burdan sonra, temel ilgi alanımızı bu kavramın tanımlanması oluşturacaktır. Bu tartışmanın oluşmasında etkili olan bir dizi önemli çalışmanın eklemlenme konusunu ele alışına yoğunlaşmamızın amacı, geliştirilmesi kaçınılmaz konuları tanımlayabilmek için, eklemlenmenin mevcut kavramları arasındaki sınırlamaları ve doğrusu da, tutarsızlıkları ortaya çıkarmaktır.

ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ KURAMI

Her ne kadar ayrıntılı olarak geliştirilmediyse de, üretim tarzlarının eklemlenmesi kuramının temel ögelerinin,[2] bir çok yazar tarafından (bkz: örneğin Terray 1972; Meillassoux'un 1972'de bu derlemede [Wolpe, H., *The Articulation of Modes of Production* içinde] yayınlanan metni; Rey, 1973; Althusser ve Balibar, 1970; Poulantzas, 1973; Laclau, 1977; Bettelheim, 1972)

[*] Şöylesine bir bakış. [Ç.N.].

kullanıldığını görmekteyiz. Aralarındaki önemli benzerliklere karşın, bu yazarlar gerek üretim tarzı ve toplumsal formasyon kavramları ve gerekse de üretim tarzı kavramından toplumsal formasyon düzeyine geçişte izledikleri yol açısından, belli ölçülerde farklılıklar göstermektedirler. Bu yaklaşımlardaki ortak çıkış noktası, üretim güçleri ve ilişkilerinin bileşimine verilen kuramsal önceliktir. Ancak bu noktadan itibaren yazarlar arasındaki görüş farklılıkları belirmektedir. Ayrıntıya girmeden önce, ilk anda üretim tarzı teriminin iki ayrı kullanımı arasındaki ayrımın belirlenmesi zorunludur.

Bilindiği gibi, üretim ilişkileri ve üretici güçler arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik bir dizi genel formülasyon vardır. Yine üretim tarzı genel kavramının belirli üretim tarzları kavramlarının üretiminde nasıl bir rol alması gerekeceğine ilişkin formülasyonlar da bulunmaktadır (Bkz: örneğin, Hindess ve Hirst'ün kitabının [1975], Giriş bölümündeki tartışma). Ancak bu çalışma bağlamında, sözü edilen farklılaşmalar gözardı edilebilir. Gerçekte önemli olan, kimi metinlerde (örneğin, Poulantzas, 1973; Hindess ve Hirst, 1975; Laclau, 1975; Brenner, 1977) üretici güçler ve üretim ilişkileri tanımlarıyla üretim tarzı kavramının anlatılmasıdır. Burada üretim tarzı kavramı, üretim ilişkileri ve üretici güçler gibi sınırlı sayıda öge tarafından belirlenmektedir. Yani bu kavram ne yeniden-üretim mekanizmalarını ve ne de belirli üretim ilişkileri ve üretici güçler temelinde veya bunlar tarafından tanımlanan bir bütün olarak, «ekonominin», devinim yasalarını içerir. Nitekim, örneğin Hindess ve Hirst (1975, ss: 10-15) şöyle söylemektedir:

> Üretim tarzı, üretici güçlerin üretim ilişkileriyle eklemlenmiş birleşimidir... Üretim ilişkileri, artı-emeğin belirli bir tasarruf tarzı ile üretim araçlarının toplumsal bölüşümünün özgül biçimlerini belirler... 'Üretici güçler', doğanın tasarruf biçimine, yani emek sürecine tekabül etmektedir.

Benzer biçimde Laclau (1977, s: 34), şunları söylüyor:

> Biz... üretim tarzını: 1) Üretim araçlarının mülkiyetinin belirli bir türünün; 2) ekonomik-artığın tasarrufunun belirli bir biçiminin; 3) İşbölümünde belirli bir gelişme derecesinin; 4) üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyinin mantıksal ve karşılıklı eşgüdümlenmiş bir eklemlenmesi olarak tanımlıyoruz.

Yukarıdaki metinlerin tersine, diğer çalışmalarda (Balibar, 1970, Bettelheim, 1972) üretici güçler ve üretim ilişkilerinin tanımı, devinim yasalarının ve yeniden üretim mekanizmalarının formüle edildiği ana temeli oluşturur. Burada üretim tarzı kavramı, üretim ilişkileri ve üretici güçler ve onlardan kaynaklanan devinim yasaları veya yeniden-üretim mekanizmalarıyla birlikte ele alınmaktadır. Bundan sonra ilk yaklaşıma, üretim tarzının *sınırlanmış* kavramı olarak, ikinci yaklaşıma ise *genişletilmiş* kavramı olarak değineceğim. *Reading Capital*'de (1970) eklemlenme nosyonunun gelişmesine önemli katkıları bulunmuş olan Balibar, bu ayırımı açıkca belirtmektedir. Balibar [sınıflı toplum tarihine özgü] değişmez ögelerin bir tablosunu çıkarmakta ve bunların özgül bileşimlerinin farklı üretim tarzı biçimlerini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu ögeler, (1) emekçi, (2) üretim araçları, (i) emeğin nesnesi, (ii) emeğin araçları, (3) emekçi-olmayan'dır. (non-labourer). Bu ögeler arasındaki süreklilik ikili bir biçim alır: (A) mülkiyet bağı, (B) gerçek veya maddi tasarruf (appropriation) bağı (s. 215). Üretim tarzlarının, bu öğelerin birleşmeleriyle oluştuğunu ısrarla savunan Balibar, bu sınırlanmış kavramla *düşünülmesi*[nin] *gerekli* [olduğu], ancak *düşünülmesi mümkün olmayan* bir kuramsal eksikliği ortaya koymaktadır (s. 257). Bu nedenle, bu durum, 'üretim tarzlarının ardıllığı (succession) biçiminde bir tarih kuramının oluşturulması için' (s. 257) üretim tarzıyla *aynı kuramsal düzeydeki* (aynı «soyutlama» düzeyindeki) diğer bir kavramın gerekliliğine işaret etmektedir.

> Buna gereksinmemiz vardır, çünkü bu ana kadar geliştirdiğimiz bu kavram, kesinlikle *ardıllığı* tırnak içinde bırakmıştır. Biz yalnızca, sözü edilen bütün birleşmelerin ögelerini (emekçi, üretim araçları, emekçi olmayanlar, vb.) biraraya getiren özgül birleşmenin hangi üretim tarzı olduğunu, odak noktasının tekilliğini göstererek belirliyebildik. Soruna ilişkin olarak, önceden yargıda bulunmamak için, Tarihsel Materyalizmin yalnızca bu kavrama indirgendiğini söyleyecek olursak, o zaman aynı kuramsal düzeyde bir birleşimden diğerine *geçişi* düşünmemiz olanaksızlaşacaktır (ss. 257-8).

Bu nedenle, yukarıda konulduğu biçimiyle, salt ögelerin bileşimindeki farklılıkları belirlemek yeterli değildir: Bir geçiş kuramı gereklidir. Bu da yeniden üretime ilişkin bir kuramı içerir. 'Yeni kavramlar' bu alanda yer alacaktır: 'Yeniden üretim çözümlemesi göstermektedir ki, *her bir üretim tarzı, oluşturduğu birliğin bir çok momenti gibi, dolaşım, bölüşüm ve tüketim tarzlarını da belirlemektedir*' (s. 266).

Balibar'a göre ögeler[in] birleşimi olarak üretim tarzı kavramı 'durağan' bir kavramdır. Oysa yeniden-üretim kavramları sistemin 'dinamiğini' oluşturmaktadır. Sistemin dinamiği, yokluğunda bağımsız üretim birimlerine dönüşecek olan girişimlerin, birbirleriyle sistemsel ilişkiye girmelerini sağlayacak canalıcı mekanizmayı verir. Sorun:

> Marx'ın 'herhangi bir toplumsal aşamada üretimin genel belirlenimi' diye adlandırdığı şeyin, bir diğer anlatımla, toplumsal üretimin *bütünlüğü* (totality) ile onun herhangi bir *senkronideki** özel biçimleri (dalları) arasındaki ilişkinin incelenmesidir.. (Çünkü, üretimin dönemsel diziler biçimindeki sürekliliğine, yani üretimin kendisini 'yinelemesi'ne ilişkin çözümleme bir bütün olarak üretimin çözümlemesine bağımlıdır...) Çünkü, bütünleşme sermayenin bireysel maceralarında değil, salt belirli bir momentteki toplumsal işbölümünün gerçekliğinde aranmalıdır (s. 264).

Gerek Poulantzas (1973) ve gerekse de Laclau (1977) sınırlanmış üretim tarzı kavramını benimsemektedir. Poulantzas, üretim tarzının farklı kente veya düzeylerden — ekonomik, politik ve ideolojik — oluştuğunu ileri sür-

[*] **Senkroni** (Fr: sychronie: İng: synchrony; Tr: eşsüremli) ve **Diyakroni** (Fr: diachronie; İng: diachrony; Tr: artsüremli) nin yapısalcı terminolojinin temel kavramlarından olduğunu belirtelim. Althusser (ve Balibar) bu terimlerin yapısalcı ideolojik kullanımına karşı çıkmaktadır. Althusser'e göre bir nesnenin senkronisi sadece o nesnenin kavramıdır. Oysa Yapısalcılık'ta senkroni, yapının durağan hali; diyakroni tarih içinde ilerlemesidir. [Y.H.N.]

mektedir. Bu birleşimde ekonomik düzey belirleyicidir. Poulantzas (1973) ekonomik düzeyi «üretici güçler sistemi ile üretim ilişkileri sisteminin bir bileşimi» (s. 27) olarak tanımlarken Balibar'ın ögelerinden yararlanmaktadır. «Herhangi bir üretim tarzında ekonomik düzeyi oluşturan» *(Ibid.)* bu iki ilişkidir.

Ancak, üretim tarzı, soyut-biçimsel bir nesne olup «katı anlamıyla gerçekte mevcut değildir (s. 15). Salt gerçek-somut nesnelerin, yani, toplumsal formasyonların çözümlemesi için temel bir araç olarak kullanılır. 'Gerçekten varolan tek şey, tarihsel olarak belirlenmiş *toplumsal formasyon* yani, en geniş anlamıyla tarihsel varoluşun herhangi bir momentindeki toplumsal bütünlüktür *(Ibid.)*. Herhangi bir toplumsal formasyon «bir dizi 'saf' üretim tarzının özgül bir üst üste gelişinden» oluşur *(Ibid.)*. «Üst üste gelmek», toplumsal formasyonu oluşturan üretim tarzlarının tüm düzeyleri arasında egemenlik ve üstbelirlenme (overdetermination)*'nin özgül ilişkilerince nitelendirilen bir eklemlenme terimi ile tanımlanmaktadır: Genel olarak, eklemlenme biçimi, egemen tarzın eklemlenme biçimidir. Örneğin, mademki kapitalist üretim tarzında (KÜT) ekonomi hem egemen ve hem de belirleyici kertedir, bu nedenle genelde KÜT'ün egemen olduğu bir formasyon da egemen kerte, olacaktır. Olduğu gibi aktarmaya değer bir pasajda, Poulantzas KÜTnın etkinliğini şöyle ifade ediyor:

> Farklı üretim tarzlarının birlikte-varoluşuna ek olarak KÜT'nda, bu tarzın bir dizi 'saf' biçimi de birarada bulunur: liberal kapitalizm, tekelci kapitalizm, tekelci devlet kapitalizmi vb., bir başlarına ve aynı zamanda birlikte bulunabilirler. *Ancak, formasyonun genişletilmiş yeniden üretim evresinin egemen üretim tarzı ile (burada KÜT) ilişkili olması gibi, formasyonun bu evresinin aşamaları da üretim tarzının bu 'saf' biçimlerinden birisinin diğerleri üzerindeki egemenliği ile bağlantılıdır. Bu durum KÜT'nın diğer üretim tarzları ile belli bir somut birleşimini gerektirmektedir...* KÜT'nın bu biçimlerinden birisinin egemen olduğu kapitalist formasyonun farklı aşamalarındaki devlet biçimi, KÜT'nın bu biçimlerine uygun düşen devlet biçimleri ile bağlantılıdır (1973, s. 150).

Kapitalist toplumsal formasyonlarda KÜT'nın *ekonomik* kertesinin egemen olmasına ve bu egemenliğin KÜT ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının (KÖÜT) somut birleşimini gerektirmesine karşın, yine de Poulantzas kapitalist toplumsal formasyonlarda üretim tarzlarının eklemlenmesini salt politik kerte ile sınırlandırır. Bu, Poulantzas'ın ekonomik kerte düzeyinde üretim tarzının *sınırlanmış kavramını* kullanmasından kaynaklanmaktadır. Sonuçta, üretim tarzları, belirli üretim ilişki ve güçleri tarafından nitelendirilen tek tek girişimlerin bir toplamı olarak temsil edilmektedir. Bu üretim birimlerinin bir bütün oluşturmaları ise devlet ve politik düzey sayesinde gerçekleşmektedir. Devlet bir yana bırakıldığında, Poulantzas'ın çözümlemesinde ekonomik birimlerin devinim yasalarına veya bunların yeni-

[*] **«Overdetermination»** kavramı, Althusser ve takipçilerinin Marksist terminolojide yeniden gündeme getirdiği önemli kavramlardan birisidir. Toplumsal formasyon tarafından (ki son kertede ekonomik düzeyin eklemlediği) **«üstbelirlenen** [üstyapısal kurumlar vb. kasdediliyor] anlamında kullanan bu kavram; Türkçe'ye genellikle «üstbelirleme», «üstbelirleyen» diye teorik anlamda yanlış olarak çevrilmektedir. [Y.H.N.]

den üretim mekanizmalarına veya birbirleri arasındaki ilişkilere ilişkin bir kavram geliştirilmemiştir. Bu yaklaşım, onun toplumsal formasyonu kavrama biçiminde yansımalarını bulmuştur. Poulantzas sadece üretim tarzının sınırlanmış kavramını kullandığı için, toplumsal formasyon değişik üretim ilişki ve güçlerince örgütlenmiş sayısız birimin yanyana gelmesiyle oluşan bir bütün olmaktadır. Toplumsal formasyon olarak bütünlüğün sağlanması, bu birimlerin devletin boyunduruğunda ve onun aracılığı ile yeniden üretilmeleri temelinde yatmaktadır. Kapitalist toplumsal formasyonlarda, devlet, salt KÜT biçimine uygun düşen bir kapitalist devlet olmaktadır. Böylelikle, toplumsal formasyonun bütünleştirici, birleştirici ilkesi düzeyinde, politik kertede, kapitalizm-öncesi tarzlara hiçbir etkinlik tanınmamaktadır. Ekonomik kerte düzeyinde ise, ekonomi birimlerini birbirine bağlaması beklenen yeniden-üretim mekanizmalarının tanımlanmadığı, tümüyle formal tarzların bir «üst üste düşmesi» nosyonu ile karşı karşıya kalmaktayız.

Aslında, bir noktada, Poulantzas'ın bu sorunu farkettiğini görüyoruz, çünkü şöyle diyor:

> KÜT'nda, politikanın bölge kuramı, bu üretim tarzının özel kuramını *önvarsaymaktadır* KÜT'nda politik düzeye verilen yer, bu tarzın özel kuramına, onun özgül eklemlenme türüne ve Marx'ın *Kapital*'de açıkladığı biçimde egemenlik ve üstbelirlenme indeksine bağlıdır. (1973, s. 17).

Ancak, Poulantzas'ın farkına varmadığı nokta, *Kapital*'de KÜT kuramının üretim ilişkileri/güçlerinin tanımlanması ile sınırlı bırakılmadığı ve tüm sermaye birikimi süreci ile yeniden üretimin ekonomik mekanizmalarını da kapsadığıdır. Bu nedenle, KÜT kuramı onun kapitalist toplumsal formasyonlarda kapitalist devlete ilişkin çözümlemesinde yer almaz. Sonuçta, toplumsal formasyon, salt politik kerte düzeyinde egemenliğe ilişkin biçimsel kavramsallaştırmalarla doldurulmuş kuramsal bir boşluk olarak kalmaktadır.

Bu ise Poulantzas'ın yaklaşımının bir başka problematik özelliğine yol açar. Toplumsal formasyonun belirli bir üretim tarzının başatlığı altında olduğunu onaylamak ne anlama geliyor? Yanıtı şöyle:

> Bir toplumsal formasyonda, bir üretim tarzının diğerleri üzerindeki başatlığı, formasyonun bütününe damgasını vurabilmek için (yani, onu belirleyen ekonomik ögelerle son kertede belirlenmenin tikel bir yansıması) bu üretim tarzının matriksine neden olur (s. 15).

Poulantzas'ın üretim tarzlarının devinim yasaları veya yeniden üretim mekanizmalarını açıklamadaki başarısızlığı veri alındığında, yukarıdaki soruyu Pounlantzas'ın çözümlemesiyle ilişkili olarak uzun uzadıya sürdürebilmenin olanağı yoktur Bununla birlikte, Poulantzas'ın, başatlığı (dominance), belirli bir üretim tarzının toplumsal formasyonun tümüne 'damgasını vurması' olarak ele alan görüşü, temel olarak toplumsal formasyon kavramının başat tarz kavramından *doğrudan türetilebileceğini* getirmektedir. Yukarıda parmak bastığımız gibi, gerçekte Pounlantzas kapitalist toplumsal formasyonlardaki devleti, doğrudan KÜT'dan kavramışa benziyor. Ancak bu doğru ise, hangi anlamda bir üretim tarzları eklemlenmesinin olacağını an-

lamak güçleşecektir. Bu ise bizi, genişletilmiş bir üretim tarzı kavramının, çok daha elverişli bir formülasyona yol açıp açamayacağını sormaya itmektedir. Bu soruya, yazıda daha sonra değineceğim.

Daha önce, Laclau (1977)'nun da üretim tarzının sınırlanmış kavramından yola çıktığına, ancak daha sonra farklı bir yol izlediğine işaret etmiştim. Laclau üretim tarzı ile 'ekonomik sistem' arasına ayırım koymaktadır.

> Ekonomik sistem.... ister bölgesel, isterse de ulusal veya dünya ölçeğinde olsun, ekonominin farklı sektörleri veya farklı üreten birimleri arasındaki karşılıklı ilişkileri anlatmaktadır.. [ve] ... temel ögeler olarak — onu daima bir bütün olarak tanımlamamız koşuluyla; yani farklı gösterimlerinin birliğini sağlayan ögeden veya devinim yasasından hareket ederek — farklı üretim tarzlarını içerebilir (1977, ss: 34-5).

Yukarıdaki alıntıdaki koşul, Laclau'nun tezinin şuna vardığını göstermektedir: Ekonomik sistemin birliğini sağlayan öge, üretim tarzının *değil*, ancak ekonomik sistemin kendisinin 'devinim yasası' dır. Gerçekte, bu böyle olmalı, çünkü (Laclau'nun kullandığı ve daha önce ortaya konan) üretim tarzının sınırlanmış kavramı hiçbir şekilde devinim yasalarının tanımını içermemektedir. Devinim yasası yalnızca ekonomik sistem düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Bu yargı, alıntının geri kalan bölümü ile güçlendirilmekte. Bu bölüm olasılıkla, ortak üretim ilişkileri ve üretici güçlerle tanımlanan ve bu nedenle de tek bir üretim tarzı içinde varolan üretim birimlerine ve diğer üretim ilişkileri ve üretici güçlerle tanımlanan, ve bu yüzden de farklı bir üretim tarzı içinde varolan diğer üretim birimlerine değinmektedir. Bu farklı üretim tarzlarının, sayesinde ekonomik sistemin içine koşuldukları 'karşılıklı ilişkiler' üretim tarzları tanımlarında verili değildir ve bu nedenle de ekonomik sistem düzeyine aittirler. Bununla birlikte, Laclau ekonomik sistemin devinim yasalarını tanımlamaya yönelik bir çaba göstermemektedir ve bu yasaların kavramsallaştırılmasının olanaklı olduğunu ileri sürmek gibi bir çaba gösterdiği de kuşkuludur. Ancak, eğer bu doğruysa, ekonomik sistem nosyonuna nasıl bir anlam verilebilir? Tezini berraklaktırma çabası içinde, Laclau, üretim tarzı kavramının tutarsız bir formülasyonuna ve oldukça kuşkulu bir ekonomik sistem anlayışına sürüklenmektedir.

Ekonomik sistemi tanımlarken (Laclau [1977]'dan yukarıda yapılan alıntıya bakınız), Laclau iki değişik olasılığı düşünmektedir — tek bir üretim tarzına dayanan bir ekonomik sistem ile, iki veya daha fazla üretim tarzını içeren bir ekonomik sistem. Üretim tarzı ile ekonomik sistem arasındaki ayırımı *Kapital*'e başvurarak geliştirmeye çalışıyor:

> *Kapital*'in birinci cildinde Marx, artı-değerin üretim sürecini ve sermaye birikimini çözümlediğinde, *kapitalist üretim tarzını* anlatmıştır. Diğer bir yandan da, Departman I ile Departman II arasındaki karşılıklı değişimi çözümlerken ve rant veya ticari kârın kaynağı gibi problemleri ortaya atarken, 'ekonomik sistemi' betimlemektedir (1977, s. 35).

Bu arada hemen eklenebilir ki, Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde üretim *sürecini* incelemesi ile Laclau'nun sınırlanmış üretim tarzı kavramı arasında oldukça büyük bir ayrılık vardır: mutlak ve göreli artı-değere ve sermaye birikiminin genel yasasına ilişkin çözümlemeyi, üretim tarzının sınırlanmış kavramıyla eş tutabilmek güçtür.

Ne olursa olsun, *Kapital*'e bu biçimde yaklaşırken, Laclau'nun incelemesi bu noktada *tek bir* üretim tarzı, yani KÜT içindeki üretici birimler ile sektörler arasındaki bir ilişki olarak, ekonomik sistemle sınırlanmaktadır. Ancak Laclau'nun üretim tarzı ile ekonomik sistem arasında *Kapital*'den örneklere dayanarak koyduğu ayırım sorunlarla doludur. Departman I ve II (*Kapital*'in II. cildi) arasındaki ilişki 'ekonomik sistem' düzeyindeki bir ilişkiyken, hangi kuramsal nedenlerden ötürü göreli ve mutlak artı-değer ile genel birikim yasası (*Kapital*'in I. cildi) arasındaki ilişkiyi kapitalist üretim tarzı kavramının bir ögesi olarak almamız gerekiyor? Belki de, ayrımın soyutlama düzeyindeki farklılıklara bağlı olduğu ileri sürülebilir — üretimin farklı Departmanlarının belirlenmesi, somutluk düzeyini ve aynı zamanda da bu çerçevede varolan belirlenmelerin karmaşıklığını artırmaktadır. Böylece bir sav, akla yatkın görünebilir; ancak Laclau'nun görüşü açısından üretim tarzının hangi noktada ekonomik sistem durumuna geçtiği gibi kritik bir problemi ortaya çıkarmaktadır. Laclau, bu problemi çözemediği gibi, KÜT'nı daha sonraki incelemesinde, üretim tarzı ile ekonomik sistem arasında, *Kapital*'in I. ve II. ciltlerinin kanatları altına girerek koyduğu ayrımda sürdüremediği ortaya çıkıyor.

Laclau, kapitalist üretim tarzını ilk başta, 'üretim araçlarının sahipliğinin emek-gücünün sahipliğinden ayrıldığı, emek-gücünün metaya dönüşümünün sağlandığı ve bununla da ücret ilişkisinin ortaya çıktığı' (s. 35) bir tarz olarak tanımlamaktadır. O, bu düşüncesini azalan kâr oranları eğilimini kısaca gözden geçirerek izlemekte. Kuşkusuz ki, bu da, sermayenin artan organik bileşimi ile artı-değer oranındaki olası artış arasındaki ilişkiyi içermektedir. Oldukça açıktır ki, Marx'ın çözümlemesinde kâr oranı, kesinlikle, göreli artı-değerin üretim sürecine ilişkin olarak ve genel kâr oranı oluşumunda Departman I ile Departman II arasındaki ilişkiye bağlıdır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Laclau'nun anlatımı ile bu süreç 'ekonomik sistemin' alanına girmektedir. Ancak, *kapitalist üretim tarzının* devinim yasası, «kâr oranındaki dalgalanmalar (özgür emeğin varlığını önvarsayması bakımından kesinlikle kapitalist olan bir kategori, S/C+V)» olarak verilmektedir. Bu yüzden, daha önce KÜT ile kapitalist ekonomik sistem arasında yapılan ayrım tümüyle ortadan kalkmaktadır. «Ekonomik sistem» anlayışını çürütmesine karşın, Laclau yine de bu görüşe itilmektedir — en azından tanımının, «sistemin» birden fazla üretim tarzını içermese de «ekonomik sistem» olmasına izin verdiği sürece. Çünkü, aksi durumda bütün önemli kuramsal belirlenmeleri ekonomik sisteme taşıdığını iddia ederek eleştirdiği Frank-Wallerstein eğilimi (1977, s. 48) ile aynı duruma düşecektir. Bundan kaçınmak için Laclau, ekonomik sistemin birliği ilkesinden kapitalist üretim tarzına geri dönmek zorunda kalıyor ve böylece sonuçta ekonomik sistemin bu tikel değişkenini terk ediyor. Burada, Laclau'nun, ekonomik sistemin devinim yasasını bu sistemin düzeyine koymak istemeyişi, ekonomik sistemi birkaç farklı üretim tarzlarından oluşuyor biçiminde tanımlamasında ifadesini buluyor ki, bu değerlendirmede de başka sorunları ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda Laclau'nun, birkaç üretim tarzının, eğer «ekonomik sistemi bir bütün olarak, yani onun farklı gösterimlerinin birliğini sağlayan devinim yasasından veya ögesinden hareket ederek tanımlayacak» olursak, bir ekonomik sistem oluşturabileceği biçimindeki genel gözlemini aktardım (1977, s: 35). Genel bir tartışmadan «dünya kapitalist sistemi»nin incelenmesine geçerken, Laclau 'kapitalist üretim tarzının devinim yasasının..... bütün olarak sistemi eklemleyen devinim yasaları olmaya başladığı ölçüde' dünya ekonomik sisteminin *kapitalist* olduğunu ileri sürmektedir (1977, s. 43). Ve biraz değişik biçimde de şunu ekliyor: *'Dünya kapitalist sisteminden* sözedebilmenin koşulu, *kapitalist bir kategori olarak* alınan kâr oranının devinim yasalarının sistemin bütününün devinim yasaların belirlemesidir' (*Ibid*, not. 1). Bu alıntılardan bir yargıya varmak kaçınılmaz gözükmekte: eğer KÜT'nın devinim yasaları ekonomik sistemin devinim yasalarını belirliyorsa, o takdirde bütün olarak dünya sistemi (kavramı) temelde KÜT kavramından türetilebilir.

Bununla birlikte, Laclau üretim tarzı kavramının, ekonomik sistemin yok olması noktasına kadar genişlemesinin, kuramsal kategoriler olarak kavramların parçalanıp dağılmasıyla ve 'vülger amprisizme gömülmeyle' sonuçlanacağını ileri sürmektedir (1977, s. 50). Bu nedenle, kapitalist ekonomik sistem KÜT kavramından *türetilemez;* «ancak farklı üretim tarzlarının olası eklemlenmesinin kuramsal incelemesinden hareket ederek *inşa* edilmeli, (1977, s. 43). Öyle görünüyor ki, Laclau bir yandan KÜT'nın devinim yasalarını kapitalist ekonomik sistemin birliğinin temeli olduğunu ileri sürmek isterken diğer yandan da ekonomik sistemin KÜT'den türetilebilir olduğunu inkâr etmektedir. Ancak, eğer KÜT'nın devinim yasası aynı zamanda ekonomik sistemin devinim yasası ise, o zaman sonuncusunun KÜT'dan türetilemeyeceğine ve bir üretim tarzları eklemlenmesinin olacağına ne demeli? Ancak, bu soruya bir dipnotta yanıt verilmişe benziyor. Burada Laclau, dünya kapitalist sisteminin KÜT'nın devinim yasalarıyla eklemlenmiş olduğundan sözetmenin, «dünya kapitalist sistemini, değişik üretim tarzları temelinde üretim yapan ve birliği 'kâr oranının hareketleri' ile sağlanan (s. 43, not: 1, vurgu bana ait) *sayısız ekonomik birimlerin bir eklemlenmesi* olarak kavrama gereğini' kanıtladığını dile getirmektedir. Bunun, Laclau'nun daha önceki tezine nasıl uyduğu açık olmamasına karşın, bu alıntı, bu yazıda açıkça belirlenmiş önemli bir ayırımı yani üretim tarzının sınırlanmış ve genişletilmiş kavramları arasındaki farkı çağrıştırmaktadır. Bunun eklemlenme kuramı yönünden uygunluğu aşağıda tartışılacaktır.

Üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramlarına yönelik bu incelememi, Bettelheim'in (1972) kısa bir değerlendirmesiyle bitirmek isterim. Bu ana kadar tartışılan yaklaşımların tersine, Bettelheim üretim tarzının genişletilmiş kavramıyla çalışmaktadır; ancak bu ne oldukça kesin ve eksiksiz bir toplumsal formasyon kavramıyla ne de Poulantzas ve Laclau'nun çalışmalarında önceden beri karşılaşılan sorunların bazılarını ortadan kaldıracak bir değerlendirmeyle sonuçlanır.

Emmanuel'in eşitsiz değişim kuramını eliştirirken, Bettelheim toplumsal formasyon kavramı üzerinde yoğunlaşan bir dizi önerme geliştirmektedir: Çözümlemesinin amacı, değişim ilişkilerinin yeniden üretiminin, 'kaçınılmaz

olarak, özgül *üretim ilişkilerine* (production relations) ait olduğunu' (1972, s. 276) ispat etmektir. Ancak üretim güçleri ve ilişkilerinin (relations of production) birleşimi olarak üretim ilişkileri (production relations), devinim yasalarının tanımlaması yapılmaksızın, yeterli bir üretim tarzı tanımlamasını oluşturmaz. Nitekim, KÜT'yla ilgili olarak Bettelheim şunları söylüyor:

> Kapitalist üretim tarzı altında, değer yasası, üretimin fiyatlarının oluşumu yasası olarak hareket eder... Üretimin fiyatı, kapitalist üretim tarzında geçerli olan değer yasasının sonucudur; yani, oldukça gelişmiş meta üretimi biçiminde (1972, s: 277).

Bu düşünceden hareketle, Bettelheim kapitalist dünya ekonomisi çözümlemesiyle ilgi olarak bir dizi önerme geliştirmektedir. *Dünya ekonomisi*, kapitalist toplumsal formasyonlardan oluşmaktadır. Bunlar yalnızca birlikte varolmazlar, «dünya çapındaki kapitalist üretim tarzının» işleyişi ile birbirlerine bağlıdırlar (1972, s. 295). *Kapitalist toplumsal formasyonlar* (ulusal ekonomilerle özdeşleştirildiği anlaşılıyor) kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarının bir birleşiminden oluşmaktadır (1972, ss. 289,295,297). Toplumsal formasyonlardan ve dünya ekonomisinden *kapitalist* olarak sözetmek olanaklıdır, çünkü farklı yollarla da olsa, sermaye birikimi yasası ve değer yasası, gerek toplumsal formasyonlardaki eğilimleri gerekse de bunlar arasındaki ilişkileri belirlemektedir. Oldukça özgül biçimde, kapitalist üretim tarzının ikili bir eğilimi vardır — üretici güçleri ve üretim ilişkilerini, 'ulusal varlık' düzeyinde yeniden üretmek (1972, s. 293) ve ulusal varlıklar arasındaki eşitsiz ilişkileri uluslararası ölçekte yeniden üretmek. Bu sonuncu süreç, ulusal varlıkları dağıtma eğilimi gösterir; yani KÜT'nın, dünya ekonomisi olarak hareket etmeye yönelik 'uluslararasılaşma' eğilimi vardır. Bu zıt eğilimler iki farklı, fakat birleşik bir süreci çağrıştırmaktadır. Birincisi:

> Herbir kapitalist toplumsal formasyonda, yani «ulusal» olan içinde ... değer yasası, üretimin bu toplumsal formasyona özgü toplumsal ve maddi koşullarının genişleyen yeniden-üretimini, kapitalist üretim tarzının diğer üretim tarzları üzerindeki başatlığının özgül bir biçimini sağlamaktadır (1972, s. 295).

İkincisi;

> Kapitalist dünya pazarında değer yasası, dünya çapında üretimin maddi ve toplumsal koşullarının genişleyen yeniden-üretimini; farklı toplumsal formasyonların hükmetme ve koşullanmasının belli bir örüntüsünü; bu hükmetme ve koşullanma ilişkilerine denk düşen yerler (places) sisteminin yeniden üretimini sağlamaktadır. (1972, s. 245).

Koşullanma ve hükmetme örüntüsünün — dünya ekonomisi içindeki her bir toplumsal formasyonun kapladığı «yer» (1972, s. 296) — toplumsal formasyona içsel olan gelişmeler üzerinde belirli etkileri olmaktadır. Bu, toplumsal formasyon içinde değer yasasının geçerliliğinin ve bu yüzden de kapitalizm-öncesi tarzlar üzerindeki başatlığının, değer yasasının yürürlükte oluşuyla kurulan dünya ekonomisinin yapısına bağlı olduğu anlamına gelmektedir.

Buraya kadar, Bettelheim toplumsal formasyonları ve dünya ekonomisini, (a) bunlar içindeki üretimin koşullarının yeniden üretimi ve (b) KÜT ile diğer tarzlar ve toplumsal formasyonlar arasındaki hükmetme ve koşullanma ilişkilerinin yeniden üretimini, değer yasasının sonucu olduğu ölçüde kapitalist olarak tanımlamıştır. Bu biçimde açıklanan tanım biçimseldir, yalnızca genel bir 'hükmetme' ilişkisini gerçek saymaktadır. Şu anda, Bettelheim'in, KÜT'nın kapitalist olmayan tarzlar üzerindeki başatlığının doğasını ve mekanizmasını tanımlayan yeterli bir toplumsal formasyon kavramını oluşturup oluşturamadığı sorusu ortaya çıkmakta (toplumsal formasyonlar *arasındaki* hükmetme ilişkileri sorununu bir kenarda bırakıyorum). Yukarıda özetlenen tezin temelinde, Bettelheim kuramsal çalışmanın hangi doğrultuda geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu ipuçları, KÜT'nın farklı toplumsal formasyonlardan kapitalist olmayan üretim tarzlarına ilişkin eğilimleriyle ilgilidir ve bu yüzden de üretim tarzları eklemlenmesi kavramıyla ilişkisi bulunmaktadır.

Her şeyden önce Bettelheim şunu söylemekte:

> Kapitalist üretim tarzının 'üstün' olduğu toplumsal formasyonlarda, bu başatlık, esas olarak kapitalist üretim tarzının genişleyen yeniden üretimi, yani, diğer üretim tarzlarının *çözülmesi* ve bunların temsilcilerinin kapitalist üretim ilişkilerine koşullanması yönünde eğilim gösterir (1972, s. 297, vurgu benim).

Bu alıntıda, Bettelheim yalnızca KÜT'nın genişleyen yeniden üretiminin *sonucunu* koşul olarak görmektedir: bu tarzın genişlemesi aynı zamanda diğer tarzların çözülmesidir. Ancak, bir tarzın genişlemesinin diğerlerinin düşüşünü getirmesinin mekanizmaları veya araçlarına ilişkin olarak herhangi bir şey söylenmemektedir. Burada KÜT, bir şekilde 'doğrudan' kapitalist-olmayan tarzları çözmekte; çünkü genişlemektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, KÜT yalnızca, kapitalist-olmayan tarzları, genişlemenin düpedüz ağırlığı ile çözdüğünden üretim tarzları eklemlenmesi diye bir şey yoktur. O zaman Bettelheim karşıt bir durumu nitelemekte:

> *Kapitalist üretim tarzının doğrudan biçimde üstün olmadığı toplumsal formasyonlarda*, yani, dünya pazarı (ancak diğer tarzların *üstünlüğünün* geçerli olduğu) yoluyla kapitalist üretim tarzına koşullanmış olmaları *nedeniyle* kapitalist olan toplumsal formasyonlarda, ana eğilim kapitalist-olmayan üretim tarzının çözülmesi yönünde olmayıp, tersine bunların *korunması-çözülmesi* yönündedir (1972, ss. 297-8).

Bu durumda, KÜT'nın diğer tarzlar üzerindeki başatlığının mekanizması — dünya pazarı — öne sürülmekte, ancak hiçbir şekilde bunun nasıl çalıştığı ve oldukça özel olarak da, bunun niçin koruma eğilimi yaratacağı konusunda bir şey söylenmemektedir. Dahası kapitalizm-öncesi tarzların devinim yasaları tanımlanmadığından, eklemlenmenin ve koşullanmanın kesin biçimi belirsiz kalmaktadır. Bir kez daha muğlak bir önermeyle başbaşa bırakılmaktayız. Çok açık biçimde, KÜT'nın devinim yasasının toplumsal formasyonu kendi zorunluluklarına uygun olarak yapıladığı, ancak bunun yanısıra kapitalist-olmayan tarzları koruduğu ileri sürülmektedir. O zaman her iki örnekte de, Bettelheim'in, değer yasasının, KÜT'nın diğer tarzlar

üzerindeki başatlığının özgül bir biçimini 'sağladığı' şeklindeki genel ifadesi, hiçbir şekilde bu yasanın özgül hareketinin çözümlemesinin oluşturulması yönünde bir işlev sunmamaktadır. Bu noktada, diğer bir düşünce yükselmekte: hangi nedenlerden ötürü, Bettelheim, KÜT'nın bazı toplumsal formasyonlarda koruma eğilimleri ve diğerlerinde de çözme eğilimleri gösterdiğini ileri sürmektedir? Doğrusu, Bettelheim, başlarına bir de 'doğrudan' ve 'doğrudan-olmayan' (ancak sonuncu nosyon, terim olarak metinde bulunmamaktadır) terimlerini eklediği, genel ve soyut «hükmetme» ve 'üstünlük' kavramlarına geri dönmekten başka bir şey yapamayacağa benziyor. Gerçekten de bu nosyonlar üzerinde, çözümlemesinin bütünlüğünü tehlikeye sokan bir oyun oynanmaktadır.

Bettelheim'in tezi, KÜT'nın *doğrudan* üstün olduğu bir toplumsal formasyonda, KÜT'nın diğer tarzların çözülmesine doğru eğilim gösterdiği; *doğrudan olmayan biçimde* üstün olduğu yerde de bu tarzların korunması yönünde eğilim gösterdiği şeklindedir. Burada, her ne kadar yukarıda aktarılan birinci alıntıdaki 'üstün' terimi, metindeki içeriği veri alındığında, KÜT'nın işleyişi sırasında diğer tarzları koşulaması anlamında, 'başat'ın eşiti gibi görünmesine karşın, bu yorum ikinci alıntıyla çelişmektedir. Bu alıntıda, KÜT'nın doğrudan bir üstünlüğü yoktur; ancak üstün olan diğer tarzları koşullamaktadır. Açık biçimde, 'üstün' terimi yalnızca niceliksel bir üstünlüğe atıfta bulunabilir; aksi durumda KÜT'nın başat olmasa da diğer tarzları koşullayacağı önermesiyle başbaşa kalırız. Yalnızca, üreticilerin veya girişimcilerin sayısı ve üretken araçların veya tikel bir üretim tarzının ilişkileri altında koşullanan ürünün miktarına ilişkin bir niceliksel üstünlükten sözetmek olanaklıdır. Bettelheim'in tezi de buna varacağa benziyor. İlk başta, kapitalist üretim ilişkileri ve güçleri altında hareket eden girişimlerin niceliksel olarak üstün olduğu yerlerde, KÜT *doğrudan* başatlık kurar. Ve kapitalizm-öncesi tarzları çözme eğilimi gösterir. Ancak 'doğrudan' deyimine ne anlam verilebilir? Doğrudan başatlığın mekanizması pazar olamaz, çünkü pazar doğrudan olmayan başatlığın aracıdır; ve tartışmasının bu bölümünde, Bettelheim yalnızca bizim üretim tarzının sınırlanmış kavramı olarak andığımızı hatırlatmaktadır. Eklemlenmenin başkaca bir mekanizması tanımlanmamaktadır. İkincisi, toplumsal formasyonda KÜT'nın niceliksel olarak üstün olmadığı yerlerde, başatlık dünya pazarı yoluyla, *dolaylı* olacaktır ve bunun sonucunda kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının korunması eğilimi belirecektir. Kuşkusuz ki, pazar yoluyla eklemlenmenin neden 'dolaylı' olarak değerlendirildiği açık değildir. Kapitalist üretim ilişkileri ve güçleri altında üretim yapan girişimlerin bir toplumsal formasyondaki 'üstünlüğünün' veya 'üstün olamayışının' eklemlenme biçimlerinin çeşitlenişinin koşulunu oluşturduğu doğru olabilir. Ancak, doğrudan ve doğrudan olmayan başatlık arasındaki ayrımın, bizlere böylesi çeşitlenişlerin kavramsallaştırılmasının araçlarını sunmadığı da açıktır.

Yazıda, buraya kadar ki incelememiz, eklemlenme kuramının, aynı anda hem kendi temel kavramlarının dayanıksızlığıyla, hem de bu temel kavramlarını geliştirmedeki başarısızlığı ile nitelenmesi gerektiğini göstermiştir. Kimi yazarlar yukarıda saptanan sorunların, diğer başka sorunların yanısıra, üretim tarzları eklemelenmesi kavramının kendi içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Eklemlenme kuramının olası gelişmesi tartışmasına

dönmeden önce, bu yazarların bazılarının çalışmalarını gözden geçirmek gerekiyor.

ÜRETİM TARZI VE TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMLARININ ORTADAN KALDIRILMASI

Bir eklemlenme kuramının, salt üretim tarzları kavramları ile sınırlı kalmayıp, eklemlenme ile yapılanan (toplumsal formasyonun) bütünlüğe ilişkin kavramlara da gereksinmesi olduğu açıktır. Diğer yandan şu iki durum da olanaklıdır. Birincisi, üretim tarzları kavramını tümüyle bir yana bırakıp yeni bir temel üzerinden toplumsal formasyon kavramı oluşturmaktır. İkincisi ise, toplumsal formasyon kavramını bir yana bırakıp, (bir önceki bölümde tartıştığımız yazarların yaptığı gibi) toplumsal formasyon kavramının içerdiği ilişkileri / pratikleri de kapsamına alan yeni bir üretim tarzı kavramı üretmektir. Oldukça farklı biçimlerde de olsa Frank, Wallerstein ve Hindess ile Hirst'ün birinci yaklaşımın, Banaji'nin ise ikinci yaklaşımın ögelerini benimsediğini görüyoruz.

Hindess ve Hirst

Daha önceki bölümde, üretim tarzı kavramı veri olarak alınıp eklemlenme kavramı vurgulandığı için, üretim tarzının sınırlanmış ve genişletilmiş kavramlarını sorgulama girişiminde bulunulmadı. Hindess ve Hirst (1975) çalışmalarında bu kavramın yoğun bir incelemesini yaptıktan sonra, kavramın tümüyle terkedilmesi görüşüne vardılar (1977; Cutler ve diğerleri, 1977). Daha sonraki 'özeleştirilerine' rağmen ve *Pre-Capitalist Modes of Production* [adlı] kitabının bir çok yazar tarafından (Bkz. Taylor 1976, Asad ve Wolpe, 1976, v.b). ayrıntılı biçimde tartışılmasına karşın, konumuza doğrudan değinen bölümleri ile sınırlı kalmak üzere, anılan yapıta ilişkin görüşlerimizi burada aktaracağız

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hindess ve Hirst, üretim tarzını «üretici güçler ile üretim ilişkilerinin eklemlenmiş bir birleşimi» olarak tanımlıyor (1975, s. 11). Teleoloji ve idealizm tuzaklarına düşmemek için üretim tarzı kavramına çok sınırlı bir rol veriyorlar. Temel nokta, yazarların (Althusser ve Balibar'ın geçiş-olmayan (non-transitional) tarzında olduğu gibi) üretim tarzının kendi «sonsuzluk, ölümsüzlük» koşullarını yeniden üreten *veya* (Balibar'ın geçiş tarzında olduğu gibi) bir başka tarza dönüş koşullarını yaratan kavramsallaştırmalar olarak ele alınamayacağını savunmalarıdır (Hindess ve Hirst, 1975, 8. Bölüm). Bu düşüncelerden herhangi birisinin benimsenmesi ya üretim tarzı *kavramına* maddi bir etkinlik vermeyi, ya da teleolojiye yönelmeyi gerektirecektir. Üretim tarzı kavramı ile üretim tarzının kendini yeniden-üretme veya dönüştürme koşulları arasında bu kesin bölünmeyi yaptıktan sonra Hindess ve Hirst, geçiş ve geçiş-olmayan *konjonktürler* arasında uygun bir ayırım yapılması gereğini savunurlar. Bir toplumsal formasyon (üretici güçler ile üretim ilişkilerinin eklemlenmiş bir birleşimi olarak tanımlanan) üretim tarzı ile onun ekonomik, politik ve ideolojik varoluş koşullarından oluşur. Geçiş konjonktürü ile «sınıf mücadelesinin olası sonuçlarından birisi olarak başat üretim tarzının dönüşümüne elverişli koşulların sağlandığı toplumsal formasyon»a gönderme yapılmakta-

dır (1975, s. 278). Bu savunmada üretim tarzı kavramı ile onun maddi koşulları arasındaki ilişkilere yönelik sorunlar başka çalışmalarda (Asad ve Wolpe, 1976; Hindess ve Hirst 1977; Mclennan, 1978) ele alınmıştır, ancak burada bu çalışmalar bizi ilgilendirmiyor. Daha yakından incelenmesi gereken, üretim tarzı ile onun varoluş koşulları arasındaki ilişkidir.

Öncelikle, Hindess ve Hirst'ün üretim tarzı ile üretim tarzının ekonomik, politik ve ideolojik varoluş koşullarını birbirinden ayırdıkları çalışmalarında (1975, s. 13) üretim tarzının sınırlanmış kavramından yola çıktıklarını vurgulamamız gerekecek. *Pre-Capitalist Modes of Production*'ın Giriş bölümünde bunun böyle olduğu açıkca belirtilmektedir. Gerçekte de böyle olması yaklaşımlarının bir gereği gibi görünmektedir. Belirli bir üretim tarzı kavramı, bu tarzın belirlediği ekonomik ilişkilerin varoluşlarını sürdürebilmeleri için zorunlu olan belirli — ekonomik, politik ve ideolojik — koşulların tanımını da yapmaktadır. Bu koşullar üretim tarzı kavramında verili değillerdir. Açıktır ki, sınırlanmış üretim tarzı kavramı bu koşulların özelliklerinin açıklanmasını getirmez ve getiremez de. Bunun bir sonucu da şu olmaktadır:

> «Belirli bir üretim tarzının varlığının, onun varoluş koşullarını yeniden üretmelerini güvenceye almak için yeterli olamayacağı vurgulanmalıdır. Aksini, yani bir üretim tarzının varlığının onun varoluş koşullarını da beraberinde getireceğini varsaymamız bir tarzdan diğerine geçişin hiçbir zaman gerçekleşemeyeceği anlamına gelir» (1975, s. 15).

Ancak, Hindess ve Hirst savunmalarının bir başka bölümünde, tanım düzeyinde bir üretim tarzının (özellikle KÜT'nın) salt üretici güçler ile üretim ilişkilerinin eklemlenmiş bir birleşimi olarak kavranmalarının yeterli olamayacağını ve üretim birimlerini «ekonomik sisteme» bağlayan yeniden üretim mekanizmalarının da tanım içinde düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedirler:

> «Kapitalist üretim tarzı tek tek üretim birimlerinin örgütlenmesi düzeyinde tanımlanamaz... Üretim araçlarının özel mülkiyeti, sadece ve sadece artı-değerin, üretimin iki departmanındaki, kapitalistler ve emekçiler arasında meta değişimi yolu ile meta dolaşımının yapıldığı kapitalist sistemde gerçekleşmesi durumunda katı anlamı ile *kapitalisttir*. Artı-değerin kapitalist üretimi metalar (yani emek-gücü ve üretim araçları) yolu ile meta üreterek sağlanır ve eşitlerin değişimi aracılığı ile gerçekleştirilir. Biçimde kapitalist olan tek bir üretim birimi, ancak kapitalist meta dolaşımı sistemi ile bütünleşmesi koşulu ile katı anlamıyla kapitalist olur». (1975, s. 270).

Bu formülasyonlar çözümlemede bazı ciddi sorunlara yol açmaktadır. Bir yandan, eğer işletmeler kendi üretici güçleri ve üretim ilişkileri açısından kapitalist olarak ele alınamazlarsa, o zaman işletmelerin ayrı, dışsal varoluş koşulları ile onların üretici güç ve ilişkileri kapitalist üretim tarzının varoluş koşulları olamazlar; olsa olsa bu tarzın ögeleri ile bağlantı kurabilirler. Bu nedenle bir üretim tarzı ile onun varoluş koşullarının birleşimi olarak tanımlanan toplumsal formasyon kavramı, Hindess ve Hirst'ün sı

nırlanmış kavramı kullanması durumunda inandırıcılığını yitirmektedir. Diğer yandan, üretim tarzını hem üretim güçleri ve üretim ilişkileri ve hem de işletmeler arasındaki ilişkilerle ve onların yeniden üretim mekanizmaları ile tanımlamaları durumunda, bir kez daha üretim tarzı ile onun varoluş koşulları arasındaki ayırım inandırıcı olmamaktadır: Varoluş koşulları bir kez üretim tarzı tanımına sokulduğu durumda bu ayırımı sürdürmenin bir anlamı kalmayacağı ortadadır. Bu yorum doğru ise yine bu durumda, Hindess ve Hirst'ün tanımladığı biçimiyle toplumsal formasyon kavramına yer kalmamaktadır.

Ancak, bu güçlükleri bir yana bırakıp üretim tarzı ile onun varoluş koşulları arasında bir ayırımın bulunduğunu kabul edersek, bu kez de toplumsal formasyonun birden fazla üretim tarzını veya en azından bir üretim tarzı ile diğer tarzların ögelerini içerip içeremeyeceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Başka bir anlatımla, bu yaklaşımda üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramı düşünülebilir mi? Hindess ve Hirst'ün yanıtı olumsuzdur, ancak savunmaları da çok yetersiz kalmaktadır. *Pre-Capitalist Modes of Production* adlı yapıtın iki pasajı yazarların bu konudaki tutumlarını özetlemektedir:

> Belirli bir üretim tarzının varoluş koşulları, bu tarzın varlığını sürdürebilmesi için ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerin yapılarında olabilecek sapma sınırlarını belirler Bu nedenle, belirli bir toplumsal formasyonun ekonomik düzeyinin yapısı, belirli bir üretim tarzının değişkeni veya değişkenler takımı tarafından yönetilmelidir. Ancak —varlıkları başat üretim ilişkilerinin varoluş koşulları ile çelişmemesi koşulu ile— diğer tarzların ögeleri de toplumsal formasyonda yer alabilir (1975, s. 15). Belirli bir toplumsal formasyonda bir üretim tarzının varoluş koşullarının varlığı, bir diğer üretim tarzının varoluş koşullarının yerine getirilememesi demektir. Böylelikle, feodal üretim tarzının varoluş koşullarının geçerli olduğu ve kendilerini yeniden üretebildikleri bir toplumsal formasyon, kapitalist üretim tarzının varoluş koşullarını üretmekten sorumlu tutulamaz. *Aksi taktirde tek ve aynı toplumsal formasyon ekonomik, politik ve ideolojik kerteleri bakımından iki farklı hiyerarşi ile nitelendirilmek durumunda kalır.* Buradan çıkartılacak sonuç; kapitalist üretim tarzının belirli ögelerinin feodal toplum içinde bulunabilmelerine karşın, kapitalist üretim tarzının kendisinin bu toplumda varolamayacağıdır (1975, s. 263; vurgu bana ait - H.W.).

Bu açıklamalardan *tüm* toplumsal formasyonlara özgü bir dizi genel özellik konusunda bilgi sahibi olmaktayız. Hindess ve Hirst'e göre bir üretim tarzı ile diğer bir tarzın ögeleri arasında bir eklemlenme olasılığı ancak ikinci tarzın ögelerinin birinci tarzın varoluş koşulları ile çelişmemesi temelinde olanaklıdır. Fakat, herhangi bir toplumsal formasyonda belirli bir tarzın varoluş koşulları ile bir diğer tarzın ögelerinin çelişkili bir ilişkide olamayacakları önermesini neden kabul edelim. Yazarlar bu keyfi çelişkisiz eklemlenme ilişkisini haklı kılacak hiçbir açıklamada bulunmamaktadırlar.

Bunu olduğu gibi kabul etsek bile, Hindess ve Hirst daha da ileri giderek üretim tarzları arasında eklemlenmeye ilişkin bir nosyona karşı çık-

makta ve herhangi bir toplumsal formasyonda birden fazla üretim tarzı olamayacağını savunmaktadırlar. Bu durum yazarlara göre iki nedenle ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bu tarzın varoluş koşulları, aynı zamanda bir diğer tarzın varoluş koşulları olamaz. Yani, iki farklı tarzın varoluş koşulları arasında *zorunlu* bir çelişki olacağı için aynı bir toplumsal formasyonda birden çok üretim tarzı birarada bulunamaz. Niye böyle olması gerektiği yapıtta açıklanmadığı gibi, bu yaklaşım yapıtın temel tezini oluşturan, bir üretim tarzının varoluş koşullarının o tarzın kavramından çıkartılamayacağı görüşü ile de çelişmektedir. İkinci neden, tek bir toplumsal formasyonda iki üretim tarzının birlikte varolması için gerekli tüm koşulların olamayacağıdır. Yine bu nedeni açıklayan görüşlere de yapıtta yer verilmediği gibi, yukarıdaki alıntıda altını çizdiğimiz tümceden edindiğimiz izlenim, eklemlenmenin, eklemlenme kavramını içerdiği için olanaksız olduğu yönündedir. Yazarların 1975 yılında yayımladıkları yapıtın çözümleme nesnesi toplumsal formasyon olmamasına karşın, yine de Hindess ve Hirst'in tatminkar bir toplumsal formasyon kavramı geliştiremedikleri veya eklemlenme kuramını yadsımak için inandırıcı nedenler ortaya koyamadıkları açıktır. Eklemlenme ile ilgili olarak tüm toplumsal formasyonların niteliklerine ilişkin bir dizi keyfi varsayımda bulunmanın ötesine gidememişlerdir.

Yazarlar, daha sonraki çalışmalarında (1977; yine bkz. Cutler ve diğerleri, 1977) üretim tarzı kavramını terkedip yerine alternatif bir toplumsal formasyon kavramı geliştirerek, 1975'deki yapıtlarında bu ve diğer sorunlardan kurtulma girişiminde bulundular. Önce, amprisist ve rasyonalist bilgi-kuramlarını yadsıdıktan sonra, söylem (discourse) nesnelerinin söylem biçimlerinden bağımsız olarak varolamayacaklarına göre, nesneler arasındaki bağlantının ancak söylem biçimlerinin işlevleri olarak kavranabileceğini ileri sürdüler. Bu ise, nesneler arasındaki bağlantıların «kuramda ne gerçek tarafından ampirik olarak verili bulunduğu, ne de nesnelerin belirlendiği kavramlar arasındaki iç ilişkilerde verili olduğu» anlamına gelmektedir (1977, s. 23). Bu da, hem üretim tarzı kavramının ve hem de bir bütünlük olarak toplumsal formasyon nosyonunun yadsınmasına yol açmaktadır. Üretim tarzı kavramının «nedensel etkinin dışsal olarak bağladığı» birbirinden ayrı şeyler olan «üretim ilişkileri» ve «üretici güçler» biçiminde kavranması kaçınılmaz olarak mekanik veya ifadesel (expressive) nedensellik içine düşülmesini de birlikte getirir. Bu kaçınılmazlık, hem (Hindess ve Hirst'ün 1975 yapıtında olduğu gibi) «üretici güçlerin» başat üretim ilişkilerinden çıkarılması ve hem de tam tersine, üretim ilişkilerinin üretici güçler tarafından belirlenmesi durumlarının her ikisi için de geçerlidir. Benzer biçimde, ya ampirizm («gerçeklerin», kurama, nesneler arasındaki bağlantıyı vermesi) yolu ile, ya da rasyonalizm (ifadesel nedensellik) aracılığı ile üretim tarzı kavramı, toplumsal formasyonun tüm düzeylerini toplumsal bütünlükle yapılaştırma işlemini üstlenmektedir.

Ampirizm ve rasyonalizm gibi iki bilgi-kuramsal engelin ortaya çıkarttığı bu açmazdan çıkışın ilk yolu, üretim «ilişkileri» ve «güçleri»nin ikili yapısından oluşan üretim tarzı kavramı yerine, «toplumsal ilişkilerin tek bir yapısı» (1977, s. 5) kavramını geçirmektir.

> Eğer üretim ilişkileri, üretim araçlarının toplumsal bölüşümü —üretim koşullarının sınıflar arasında dağılımını— yani, ekono-

> mik ajanların farklı kategorileri arasındaki üretim araçlarına sahip olma veya olmama dağılımının kapsadığı düşünülüyorsa, bu durumda belirli üretim ilişkilerinin özelliği, zorunlu olarak, açık veya kapalı biçimde belirli üretim süreç ve araçlarını, yani, belirli «üretici güçleri»de kapsamına alır. «Üretici güçler» mevcut üretim ilişkilerinin bazı koşullarını sağlarlar. Bu nedenle, belirli bir üretim ilişkileri setinin varoluş koşullarını güvence altına alan biçimlerin özellikleri, belirli «üretici güçler»e ilişkin özellikleri de içermelidir. Böylelikle, üretim tarzı eğer rasyonalist biçimde farklı nesnelerin zorunlu bir birleşimi olarak kavranmayacak ise, o zaman «üretim tarzı» kavramı tümüyle geçersiz olacaktır (1977, ss. 54-5).

Hindess ve Hirst, buradan yola çıkarak «üretim tarzı» yerine, üretim ilişkileri ve bunların varoluş koşulları kavramlarının, yani toplumsal formasyon kavramlarının geliştirilmesi gereğine değiniyorlar:

> Üretim ilişkileri ancak diğer toplumsal ilişkiler ve toplumsal pratiklerle eklemlenmiş olarak ele alınabilir. Toplumsal formasyonu ise belirli üretim ilişkilerinin güvence altına alındığı varoluş koşullarının bir söylem nesnesi olarak tanımlayabiliriz (1977, s. 26).

Üretim ilişkileri «üretim araçlarına tasarruf edip etmemenin» ve işleyişlerini denetleme yeteneğinin dağılımında ifadesini bulmaktadır. Ancak, hemen bunu, «anılan ilişkilerin özelliklerinin ekonomik üretim dışındaki toplumsal ilişkiler ve pratiklerin *sonuçlarına* yapılan açık veya kapalı bir göndermeyi de içerdiği» (1977, s. 25) açıklaması izlemektedir. Bu da sözügeçen ilişkilerin varoluş koşullarına, örneğin bireylerin (agents) yeteneklerinin, olanaklarının yasal, kültürel ve ideolojik belirlenmesine, hakların yasal tanımına, kestirim biçimine, v.b. gönderme yapmaktadır. Yani, belirli toplumsal formasyonların çözümlemesi ilişki ve pratiklerin karmaşık yapısını da içermektedir:

> Belirli bir toplumsal formasyon kavramı, «ekonomi»nin yapılarını (üretim ve bölüşüm biçimlerini, ticaret biçimlerini, bu biçimlerin yeniden üretim koşullarını), devlet ve politika biçimlerini, kültür ve ideoloji biçimleriyle bunların ekonomiyle ve ekonomik sınıflarla ilişkilerini, ve tüm bu biçimlerin dönüşüm koşullarını kesin çizgileriyle belirler. (1977, s. 57; yine bkz. s. 56 ve Cutler ve *diğer*leri, 1977, ss. 210-11).

Yukarıdaki alıntıda (belki de belirli bir etkinlik kavramı da taşıyan) «ilişkiler» teriminin kullanılmasına karşın, üretim tarzı temelinde biçimleren toplumsal formasyon kavramı ile Hindess ve Hirst'ün üretim ilişkilerini temel alan toplumsal formasyon kavramı arasındaki canalıcı fark, sonuncusunun hiçbir anlamda toplumsal bütünlüğü kapsamadığı ve bu nedenle de başat bir üretim ilişkisi veya başat bir varoluş koşulu tarafından yapılanmış varlık olarak görülemeyeceğidir.

> Toplumsal formasyon, içinde (ekonomik, politik ve ideolojik olarak) farklı düzeylere ve formasyonun alt-birimlerine (başat

> ve başat olmayan üretim tarzlarına) ayrılmış ve «son kertede» ekonomi tarafından yöneltilen, başat ve başat olmayan etkinlik düzeyleri tarafından yapılanmış belirli, sonlu bir oluş birimi olarak ele alınmamıştır (1977, s. 26).

Buradan, toplumsal formasyonun, herbiri kendi varoluş koşullarına sahip birçok üretim ilişkisinden oluşan bir bütün olduğu ortaya çıkıyor:

> Belirli bir toplumsal formasyon kavramı, «ekonomi»nin yapılarını (üretim ve bölüşüm biçimlerini, bu biçimlerin yeniden üretim koşullarını), devlet ve politika biçimlerini, kültür ve ideoloji biçimlerini, bunların ilişkilerini ve tüm bu biçimlerin dönüşüm *koşullarını* kesin çizgileriyle belirler (1977, s. 57).

Gerçekten de, bu toplumsal formasyon kavramında, bir koşulun diğer biri üzerinde etkinliğini olanaklı kılacak hiçbir şey yok gibidir: Toplumsal formasyon salt ilişki ve koşulların envanteri olmuştur.

> 1975 [deki] yapıtı ile daha da büyük bir ayrılık olamazdı. Orada, hatırlanacağı gibi, toplumsal formasyonun özel bir yapısı vardı — tek bir üretim tarzı ile salt bu tarzın varoluş koşulları olarak işlev görecek olan, ekonomik, politik ve ideolojik koşulların oluşturduğu bir hiyerarşi. Bu formülasyonun özünde yatan, kuşkusuz toplumsal formasyonun üretim tarzı tarafından yapılanmış bir toplumsal bütünlük olarak kavranmasıdır. 1977'deki yapıtında ise, tüm toplumsal formasyonların genel ve zorunlu nitelikleri tümüyle farklı bir biçimde tanımlanmıştır: Bir üretim ilişkisinin, bir diğeri üstünde ve üretim ilişkilerinden birisinin varoluş koşullarının, diğer üretim ilişkilerinin varoluş koşulları üzerinde herhangi bir etkinliğinin olmaması nedeniyle, toplumsal formasyonun bir dizi üretim ilişkisi ile herbir ilişkinin ayrı varoluş koşullarının bir arada yeraldığı bir bütün olarak ele alınmaması için hiçbir neden kalmamaktadır. Toplumsal formasyonun yapılanmasında hiçbir şey başat olmamaktadır. Sonuç olarak, burada toplumsal formasyonu belirli bir bütün olarak çözümleyebilmemizi olanaklı kılacak kavramların gelişmesini tanım düzeyinde dıştalayan bir toplumsal formasyon kavramı ile karşı karşıya bırakılmaktayız.

Bu çalışmada amacımız ne bilgi-kuramının reddinin incelenmesi, ne de tutarsızlıklar üzerinde ısrarla durmaktır. Bu bakımlardan yazarların karşılaştıkları belirsizlik ve sorunların bir bölümü Mclennan'ın araştırmasında (1978) ele alınmıştır. Yine bu çalışmamızda, Hindess ve Hirst'ün toplumsal formasyon kavramını ayrıntılarıyla inceleyecek değiliz. Ancak, yine de konunun bu yönü üzerinde kısa yorumlarda bulunacağız; çünkü yazarlar, toplumsal formasyonun yapılanmamış doğası konusunda ısrarlı olmalarına karşın, geliştirdikleri bazı temel kavramların bu tür bir kavrayışla çeliştiğini görmekteyiz.

Hindess ve Hirst'e göre, üretim ilişkileri ile bunların varoluş koşulları arasındaki ilişki keyfidir: Varoluş koşullarının üretim ilişkileri kavramında verili olmamasına karşı, yine de herhangi bir koşullar bütünü belirli üretim ilişkilerinin varoluş koşulunu oluşturamazlar. Bu nedenle;

> Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, belirli üretim ilişkilerinin, diğer toplumsal ilişkiler ve toplumsal pratiklerin bazı

sonuçlarına açık veya kapalı bir göndermede bulunmadan, kesin çizgilerle belirlenemeyeceğidir. Belirli üretim ilişkilerinin ana çizgileriyle belirlenebilmesi için gerekli olan bu etkileri, anılan ilişkilerin *varoluş koşulları* diye adlandıracağız. (1977, s. 26).

Aynı nokta bir başka pasajda daha kesin ifadelerle dile getirilmiştir:

> Belirli üretim ilişkileri kavramı, bize, bu ilişkilerin varoluş koşullarını bazı *soyut ve genel koşullar* biçiminde sunmaktadır. Bu koşulların mevcut üretim ilişkileri ile *uyumlu* olabilmeleri için politik, yasal ve kültürel biçimlerle tamamlanmaları gerekir (Cutler ve *diğer*leri, 1977, s. 127; vurgu bana ait - H.W.).

«Biçim» terimi, («Soyut» ve «genel» terimleri gibi) açık değildir. Ancak ne anlamla yüklenirlerse yüklensinler, yine de, üretim ilişkileri kavramının, bize, bu ilişkilerin varolabilmesi için onlarla uyum içinde olan (veya uygun düşen?) genel/soyut koşulları da (ancak bunların alacağı «biçimleri» değil) verdiği konusunda yazarların ısrarlı bir tutum içinde olduklarını görüyoruz. Yukarıdaki alıntılardan üretim ilişkileri kavramından bu ilişkilerin (genel ve soyut) varoluş koşullarını çıkartmanın olanaksız olduğunu kabullensek bile, sorunlar bununla bitmiyor. Üretim ilişkilerinin varlığının, varoluş koşullarının varlığına bağlı olduğu açıktır. Yani, varoluş koşullarının üretim ilişkilerine etkileri olmalıdır:

> Belirli üretim ilişkileri, diğer toplumsal ilişkiler ve toplumsal pratiklerin belirli etkilerine açık veya kapalı bir göndermede bulunulmadan kesin çizgileriyle belirlenemez. Belirli üretim ilişkilerinin kesin çizgileriyle belirlenebilmesi için gerekli olan bu etkileri, anılan ilişkilerin *varoluş koşulları* diye adlandıracağız. Bu etkilere neden olan toplumsal ilişkilerin belirlenmesi, üretim ilişkilerinin varlığını sürdürmesini güvence altına alan varoluş koşullarının yer aldığı biçimi kesin çizgileriyle belirlemek demektir (Hindess ve Hirst, 1977, ss. 25-6).

Böylece, üretim ilişkilerinin varoluş koşulları, (tersini ifade eden pasajlar olsa bile)[4] bu ilişkilerden kaynaklanmasına karşın, varlıklarını varoluş koşullarının etkilerine borçludurlar. Bu manevra ile etkinlik ortadan kaldırılmıyor, ancak yönü değiştiriliyor gibidir. Ayrıldığımız nokta ise aslında varoluş koşulları ile üretim ilişkisi arasındaki bağlantının ne ampirik ne de rasyonel olmayıp salt «söylemsel» olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Ancak daha önce değindiğimiz nedenlerden dolayı, bunlar arasında bir fark bulmak güçtür.

Bu tartışmanın ortaya koyduğu, Marksist söylem içinde toplumsal formasyon kavramını karmaşık bir bütünlük[5] olarak tanımlamakla sorunun üstünden gelinilemeyeceğidir. Hindess ve Hirst tartışmasının sunduğu çözümleme ile ulaşılan sonuça göre yazarlar bu makalenin ilk bölümünde eleştirilen kavramlara tatminkar seçenekler geliştiremedikleri gibi bu kavramların kuramsal olarak geliştirilmelerine katkıda bulunacak araçlar da ortaya atmamışlardır. Bu girişin son bölümünde bu kavramların nasıl geliştirilebileceklerine ilişkin bazı öngörülerde bulunacağız.

Banaji

«Modes of Production in a Materialist Conception of a History» [Tarihin Materyalist Kavranışında Üretim Tarzları] (1977) adlı makalesinde Banaji, üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramını eleştirmektedir. Bu eleştirinin temellendirildiği öngörülerde, üretim tarzı, benim sınırlanmış diye tanımladığım biçimiyle ifade edilmekte ve aynı zamanda «eklemlenme» üzerine yapılan tartışmada, KÜT'nın devinim yasası, tarihin tüm evrelerinde dünya ekonomisinin yapısını açıklamada tek öge olarak varsayılmaktadır.

Banaji çözümlemesine, «üretim tarzı» ile «sömürü biçimi»nin özleştirilmesinde doğrudan yansısını bulan vülger Marksizmin «soyut skolastik formalizm»ini saptayarak başlıyor. Burada, Banaji'ye göre inceleme sırası oldukca basittir: İlkin emeğin boyun eğişinin hangi biçimde gerçekleştirildiğinin belirlenmesi ve ikinci olarak da buradan tüm «üretim çağı»nın[6] niteliğinin «okunması»: «Bu formal soyutlamacılığa göre, üretim tarzları, «fiili özdeşlik» ilişkisi ile emek sömürüsünün verili biçimlerine indirgenebilmektedir» (1977, s. 6). Banaji'nin görüşüne göre bu yaklaşım «Vülger Marksizmin en yaygın ve sürekli kuruntusudur». Bu yaklaşımdaki hataların kaynağı, bir üretim çağının özelliklerinin basit *kategorilerden* yararlanılarak çıkartılmaya çalışılmasıdır. *Basit kategoriler* «birden çok üretim çağı» için ortak olup tek bir üretim çağına özgü değildirler. Bu hata, «kapitalist olmayan ücretli emek» ve «ücretli emeğin olmadığı kapitalizm»e gönderme yapılarak açıklanabilir. Vülger Marksizmde, emekçinin üretim araçlarından ayrılması ve işgücünün meta olarak ortaya çıkması, yani ücretli emeğin, kapitalizmin zorunlu bir temeli olduğu varsayılır. Burada kapitalist üretim tarzı tek bir basit kategorinin varlığı ile temellendirilmiş olmaktadır. Ancak, ücretli emek farklı üretim çağlarında da vardı:

> işgücü metasının, kapitalist çağdan önce farklı toplumsal üretim biçimleri* altında da varolduğu bilinmekte idi. Dubby'nin bize anlattığına göre «13. ncü yüzyılın ilk yıllarından beri Winchester piskoposunun malikhanesini yönetenler ücretler için her yıl yüzlerce sterling tutarında harcama yapmakta idiler.» Daha da fazlası, «Worcester Manastırı topraklarında bölge ekonomisinin büyümesi tümüyle ücretli emek sayesinde olmuştur» (1977, s. 6).

Diğer yandan, Banaji, Lenin'in, sömürü ilişkilerinin kapitalist olmamasına karşın, üretim ilişkilerinin kapitalist olabileceğine işaret eden pasajlarına gönderme yapmaktadır.

> Bu pasajlarda Lenin.. basit meta üreticilerinin sermayenin gücüne göre ikincil olduğunu.. ve burjuva üretim ilişkilerinin gelişmesinin, kölelik ve serflik türü sömürü ilişkilerini kapitalist üretim biçimlerine dönüştürmekten uzak kaldığını..... yani, «sermayenin bu klasik üretim tarzı»na ve bu sermayeyi temel alan yeni üretim ilişkilerine uygun düşen biçimlerin, varolan geri sömürü biçimlerini güçlendirdiğini savunmaktadır. Bu biçimler, nitelik olarak «feodal» veya «yarı-feodal» kalırken üretim ilişkileri burjuva bir nitelik kazanmaktadır (1977, S. 8).

---

[*] Üretim Biçimleri, **Forms of Production** kavramının Türkçesi olup, **Modes of Production** (üretim Tarzı) kavramı ile karıştırılmaması gerekir. [Ç.N.].

Bu nedenle, bir toplumsal üretim çağı basit bir ilişki, basit bir kategori, yani sömürü biçimi ile çözümlenemez. Emeğin sömürüsünün veya boyunduruk altına alınmasına yeterli bir kategorisinin geliştirebilmesi — yani, uygun önemin verilebilmesi — için üretim çağının karmaşık ilişkiler yumağı içine yerleştirilmesi gerekir. Bu ise, sömürü kavramına ek olarak yeni kavramların geliştirilmesi demektir. Bu yönde atılacak ilk adım, Lenin'in yaptığı gibi, «sömürü biçimleri» ile «üretim ilişkileri» arasındaki ayrımın belirtilmesidir. Böylece, örneğin özgül burjuva üretim ilişkileri (1977, ss. 6-7) olarak ücretli emeğin niteliği, sadece «sermaye ve sermayedar üreten emek» bağlamındaki ücretli emekten çıkartılabilinir. Bu bağlam, zaten *kapitalist* üretimin ögelerini üretmiştir: «Emeğin mülksüzleşmesini, emek gücünün metalaşmasını temel alan sömürü ilişkileri, farklı biçimlerinden biri olarak kapitalist işletmeyi önerebilmemiz durumunda, kapitalist üretim ilişkileri olurlar» (1977, s. 8). Şimdi, «kapitalist işletmenin», yani kapitalist üretim ilişkilerinin önerilebilmesi için, önce üretim tarzının devinim yasalarının belirlenmesi gerekecektir:

> Üretim tarzları salt belirli bir tarihsel devinim yasaları bütünü olduğuna göre; üretim ilişkileri, *veri olarak alınan herhangi bir üretim tarzının işlevi* olurlar. Özetle, belirli bir üretim ilişkisi tipinin niteliğinin belirlenmesi, devinim yasaları belirlenmedikçe olanaksızdır (1977, s. 10).

Üretim tarzını «tarihsel devinim yasalarının belirli bütünlüğü» olarak tanımlama gereği «pazar»ın basit bir kategori olarak kullanılmasında da ortaya çıkmaktadır. Tikel sömürü tarzları gibi «pazar» da birden fazla üretim çağında bulunabilir. «Pazar», meta pazarı KÜT'nın zorunlu bir ögesi olduğu için tüm pazarların da kapitalist olacağı varsayıldığı taktirde basit bir kategori olarak kullanılır. Bu hata «tarihi geriye doğru okuma» eğilimine yol açar. Bu durum, bizim 20. yüzyılda dünya ekonomisini karakterize eden sermaye birikiminin itici gücünün, dünya pazarının evriminin tüm evreleri için de açıklayıcı olduğu görüşünü benimsememize neden olur. Böylece, açıklama tek bir temele; «sermaye birikiminin istemleri»ne dayandırılmakta, feodal meta pazarı olasılığı dıştalanmaktadır:

> Bunu izleyen sonuç bu ekonominin yapısında varlığını sürdüren, sermaye dışındaki üretim tarzları, salt sınai birikimin zaman içindeki gereksinmeleri nedeniyle ortaya çıkan, emeğin boyunduruk altına alınışının «özgül» bir biçimi olarak açıklanmalıdır. Bu üretim tarzları, kendi devinim yasalarından tümüyle yoksun kalmış, sanayileşen Avrupa'nın çevresinde yer alan ve metropol sermayenin devresel genişleme dönemlerinde kullanılan geniş emekgücü rezervlerini oluştururlar (1977, s. 14).

Burada vurgulanan nokta, pazarın ancak, bir üretim çağını tanımlayan tarihsel devinim yasaları kümesi bağlamında anlaşılabileceğidir.

'Yani Banaji'ye göre, herhangi bir üretim çağının bir öğesi, ancak bu çağın devinim yasalarıyla olan ilişkisi çerçevesinde anlaşılabilir. Önerilen yaklaşımı izlemeyip bunun yerine basit kategorileri kullanma, dünya ekonomisinin karmaşık konjonktürünü farklılaşmamış «kapitalist» ekonomiye indirgemek (Frank) veya dünya ekonomisinin tekdüze «kapitalizm-öncesi» varoluşları içeren bir ayrı bölümü olarak ele alınması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Böylece, anılan türde bir yaklaşım, örneğin, (değer üreten) kapitalist üretim ilişkilerinin, emeğin boyunduruk altına alınmasının eski biçimleri aracılığında da gerçekleşebileceği veya, feodal girişimlerde meta üretiminin, feodalizmin devinim yasaları ile açıklanabileceği gerçeklerini kavrayamaz. Bunun yerine, gerçekten de «doğru», «açık» ve bu nedenle de gizemsel değilse bile banâl olan üretim tarzlarının eklemlenmesi nosyonunun himayesine sığınılmakta (1977, ss. 11,30) ve çözümleme «ikili ekonomi» [Dual Economy] kuruntusu ile son bulmaktadır. Böylece «çözümlemenin... temelini başlangıçtaki öncülün önemsiz bir değişiklikle ve bu kez Marksist terminoloji içinde» (1977, S. 35;40 cc 33. not) yeniden sunuluşuna tanık oluyoruz. Demek ki Banaji'nin çözümlemesindeki ana nokta, onun üretim çağı kavramını, yani belirli tarihsel devinim yasaları bütünlüğünü nasıl tanımladığıdır.

Bir üretim çağının devinim yasaları iki düzeyde — tek tek işletmeler ve «işletmelerin toplumsal bütünlüğü düzeylerinde» (1977, s. 8) çözümlenebilir. Birinci düzeyde işletmeler, «kendilerine belirli bir ekonomik davranış tarzını empoze eden, varolan emek süreci biçimlerini bu tarzın devinim biçimine uygun bir biçime çeviren özgül yasalar tarafından yönetilen» (1977, s. 10) üretim birimleri olarak betimlenmektedir. Tek tek ilşetmelerin devinim yasaları bu işletmelere *içsel* olup, «belirli bir teknik düzeyi ve emeğin nesnel koşullarının tasarrufunun özgül tarihsel biçimlerini varsayan emek süreçlerinin özgül örgütlenme biçimlerini» (1977, s. 10) belirlerler. Kuşkusuz, devinim yasası genel olarak belirlenemez. Banaji bunu KÜT aracılığı ile açıklamaktadır. Nitekim, «Marx'ın *Kapital*'inin 1. cildi işletmeleri (kapitalist üretim işletmelerini), —üretimin, *artı-değer* birikiminin ve değer üreten bir süreç olarak emek sürecinin — bağımsız varoluşları, tek bireysel sermayeleri olarak çözümlemesini kapsar» (*Ibid;* ikinci vurgu eklenmiştir). Daha 1. ciltte sermayenin organik bileşiminin artışı, merkezileşme ve yoğunlaşma konuları anlatılmakta 2. ve 3. ciltlerde ise tümüyle işletmelerin toplumsal bütünlüğü ile ilgilenilmektedir. İşletmelerin bütünlüğü düzeyinde inceleme, tek başına alınan üretim birimlerinin davranışlarından *çıkan* eğilimleri izlemektedir: «Tecrit edilmiş varlık olarak sermayenin devinim yasalarından yola çıkıp, sonuçta artı-değerin kâra dönüşmesine, kâr oranlarının düşüşü yasasına ulaşılmaktadır» (1977, *Ibid.*).

Banaji'ye göre, *önce* devinim yasaları formüle edilmelidir; ancak bu yapıldıktan sonra sömürü tarzı anlaşılabilir ve «üretim ilişkileri» tanımlanabilir. Banaji açıkca ifade etmemesine karşın öyle anlaşılıyor ki, sömürü tarzı üretim ilişkilerinin bir ögesi olarak kavranmaktadır. Diğer yandan, «üretim ilişkileri» devinim yasalarını «ifade eder ve gerçekleştirir»; KÜT'nda üretim ilişkileri «değer üretimi»ne gönderme yapar. Görüldüğü gibi, üretim ilişkileri ile devinim yasaları arasındaki ayırım hiç de açık değildir. Böyle olduğu kabul edilse bile, Banaji'nin savunduğu gibi üretim ilişkileri veya sömürü tarzının formüle edilmesinden önce bir üretim tarzının devinim yasalarını ortaya çıkarmak olanaklı mıdır?

Banaji'nin Marx'a atfettiği tek tek sermayelerin devinim yasalarının formülasyonu tartışmasında, *sermaye, değer* veya *artı-değer*'in tanımlarını yapmak yönünde bir girişimde bulunmamasının belkide önemi vardır. Marx'ın

Kapital'in 1. cildinde yaptığı biçimde (Banaji bu tartışmayı gözardı etmektedir), bu terimlere belli bir içerik kazandırmadan KÜT'nın devinim yasalarını üretmede bu terimleri kullanmak olanaklı mıdır? Bu kapsam Marx'da emek ve emek-gücü arasındaki ayırıma ve böylece de bir meta olarak emek-gücü kavramı ve emek-gücünün KÜT'nın tanımında yapıcı bir öge olarak özgüllüğüne dayanmaktadır. Marx'da KÜT'nın devinim yasaları kavramı öncelikle bizim sınırlanmış kavram olarak tanımladığımız üretim ilişkileri ve üretici güçlerin özelliklerine bağlı olarak geliştirilir. Bu ilişkiler, Banaji'nin Dobb, Laclau ve diğerlerini karikatürize eden sunuşunda olduğu gibi, salt sömürü tarzı ifadesi ile sınırlı olmayıp üretim araçlarının mülkiyetini ve emek sürecini de içerir. Banaji, devinim yasalarının üretim tarzının kavramsallaştırılmasına katılmasında ısrar ederken haklı olabilir: Ancak, güçlük, onun devinim yasalarını, bu yasaların geliştirilmesinde yararlanılacak tikel ilişkileri belirlemeksizin formüle etmek istemesindedir. Bunun yerine onun ısrarla sürdürdüğü yaklaşım, önce yasaların geliştirilmesi ve ancak ondan sonra bunları belirleyen ilişkilerin formüle edilebileceği yönündedir. Bu hatalı mantık nedeniyledir ki, Banaji, «köle plantasyonları, ataerkil ve feodal nitelikli, köle-emeği ve toprak rantı temelinde mutlak artı-değerin üretildiği *kapitalist* işletmelerdi» (1977, s. 17) diyebilmektedir. Bu yaklaşım toplumsal formasyon kavramının anlamını yitirmesine ve tüm ilişkileri kapsamasına neden olmaktadır.

İlginçtir ki Banaji'nin yöntemi onun, farklı bir konuda oldukça karşıt bir konuma varmasına yol açmaktadır. Ancak bu konuyu ele almadan önce Banaji'nin yönteminde karşılaştığımız bir başka soruna değinmek gerekiyor. Eğer işletmelerin toplumsal bütünlüğünün devinim yasaları tek tek işletmelerin devinim yasalarından türetiliyorsa bu durumda, aynı anda a) toplumsal bütünlüğün işletmelerin devinim yasalarından çıkartılmadığı ve b) tek tek işletmelerin devinim yasalarının bu girişimler «dışında» oluşturulan toplumsal bütünlükten türetilebileceği savlarında bulunamayız. Banaji ise bu yaklaşımı savunuyor; ona göre biçim [olarak] kapitalizm-öncesi olan işletmeler kapitalist devinim yasalarının etkisinde oldukları için, özde kapitalisttirler. Bunun anlamı ya a) KÜT'nın devinim yasalarının, kapitalist-olmayan işletmelerden çıkartılması, ya da b) KÜT'nın yasalarının bazı kapitalist işletmelerden çıkarılmasından sonra kapitalizm-öncesi işletmelerin devinim yasalarını belirlemeleri demektir. Her iki durum da Banaji'nin yöntemi ile çelişmektedir.

Daha öncede belirttiği gibi, Banaji eklemlenme ve toplumsal formasyon kavramlarını, ekonomi içindeki girişimlerin sömürü tarzı ne olursa olsun, o ekonominin devinim yasalarına tabi olmaları gerektiği görüşüyle yadsımaktadır. Bu yolla, farklı sömürü tarzlarını aynı devinim yasaları içine sokarak, Banaji, üstü kapalı bir biçimde de olsa ikili ekonomi tezini dıştalamaktadır. Ancak onun eklemlenmeyi yadsıması nedeniyle çözümlemesi gerçekte ikili tezin en açık ifadelerle restorasyonuna yol açmaktadır. Bunu, Banaji'nin yazılarında görebiliriz.

> *Kapitalist (değer-üreten) üretim ilişkilerinin emeğin koşullanmasının eski (kapitalizm-öncesi) biçimleri aracılığı* ile varlığını sürdürdüğü sürecin tarihte eşi görülmemiş boyutlara ulaşması, dünya ekonomisine «sömürge»ler olarak bağlanan geri kalmış

> ülkelerde ortaya çıkarken, *feodal üretim ilişkileri daha çok meta feodalizminin arı biçimiyle görünmektedirler*» (1977, s. 11).

Banaji daha sonra kapitalizm ile feodalizmin, pazar aracılığı eklemlenmesi diyebileceğimiz bir açıklamayı öneriyor gibi görünmektedir:

> Sömürge ülkeler temelde özgül devinim yasaları ve ele geçirme karakteristikleri bakımından birbirlerinden kökten farklılıklar gösteren, ancak dışsal biçimlerde birbirlerine yaklaşan iki ayrı girişim biçiminin egemenliği altındaydılar: Bunlar, bir yandan, Latin Amerika ve Güney Doğu Afrika'nın bir bölümünde izlendiği gibi, dışsal görüntüsel özellikleri bakımından çıktılarının önemli bir bölümünü ulusal ve uluslararası pazar için ürettikleri gözönüne alındığında kapitalist girişimleri andıran, dünya meta değişim ağı ile bütünleşen feodal malikanelerdi. Diğer yandan da, Batı Hint adaları, Afrika'nın büyük bir bölümü ve Asya'nın geniş kesimlerinde, esas olarak emek örgütlenmesinin eski (kapitalizm-öncesi) tarzları yoluyla çalışan kapitalist firmalardı (1977, s. 11).

Benzeşme «dışsal veriler bakımından olmasına karşın, Banaji yine de «dünya ekonomisinin konjonktürüne göre» farklı ekonomik ritimlerin olması gerektiği konusunda ısrar etmektedir. Ancak bu konjonktür üretim tarzlarının bir konjonktürü değildir. Tersine;

> Sömürge dünyasının feodal işletmeleri meta üreticileri gibi çalışıyorlarsa eğer, bunun açıklaması sömürge işletmeleri olarak tarihsel konumlarında değil (yani, onların belirli bir toplumsal formasyon tipinin ögeleri olarak belirli biçimleri ve işlevlerinde değil), özgül feodal niteliklerinde yatar (1977, s. 12).

Buradan şu ortaya çıkıyor: tikel bir dönemde iki üretim çağı (feodalizm ve kapitalizm) birlikte varolabilirler. Bunların herbiri kendi devinim yasalarıyla yönetilirler ve görünürde birbirlerini etkilemeden meta pazarında karşı karşıya gelirler. Bu anlayıştaki ikicilik (dualism) ne Banaji'nin kapitalist olarak kabul ettiği kölelik ve küçük meta üretimine ilişkin çözümlemesiyle ne de feodal üretimi ve bu üretimin pazarlarını çözümlemesiyle değişmektedir. İlk iki durumda, çözümleme girişimlerin kapitalist niteliğini göstermeye çalışırken, ikinci durumda, feodal üretim tarzının kristalize olmuş («klasik biçimde gelişen yapı») biçimini meta üreten girişimler şeklinde bulduğunu kanıtlar durumdadır.

Yukarıdaki yorumlar, Banaji'nin toplumsal formasyon kavramının ve bunun sonucu olarak ta üretim tarzlarının eklemlenmesi nosyonunu reddedişinin iki savunulamaz düşünceye yaslandığını göstermektedir. İlkin, o kısaca sömürü tarzının üretim tarzı kavramının formülasyonundaki topyekün bir ilişkisizliğini ileri sürerek, bütün üretim ilişki ve güçlerini (bizim sınırlandırılmış tarz kavramımız) oldukça kestirme biçimde diğer tarzın devinim yasaları kavramının içine katmaktadır. İkinci olarak, iki üretim çağının «birlikte varoluşu»nu saptadığında, o yalnızca bunların herbirinin işleyişinin özerk biçimde kendi devinim yasalarınca belirlendiğini ileri sürmektedir.

SINIRLANDIRILMIŞ VE GENİŞLETİLMİŞ ÜRETİM TARZLARI VE TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMLARI

Bu giriş bölümünün bundan sonraki bölümlerinde, eklemlenme problemine ve dolayısıyla da toplumsal formasyonlar çözümlemesi problemine yönelik farklı yaklaşımların temsilcisi durumundaki, bir dizi etkin kuramsal metni inceledim. Açıktır ki, incelenen bütün metinler, temel kavramlarının bir çoğunu geliştirmedeki başarısızlığıyla ve bu kavramların dayanıksızlığı ile nitelenmektedir. Buna karşın, toplumsal formasyonların genel doğasına ilişkin üç alternatif görüşü saptamak olasıdır:

1. Birinci görüşte (üretim tarzlarının eklemlenmesi görüşü), toplumsal formasyon zorunlu bir yapı olarak alınmamakta; tek bir tarz ile yapılanmış olabileceği gibi, hiçbirinin başat olmadığı bir tarzlar birleşimiyle yapılanan somut, karmaşık bir araştırma nesnesi olarak kavranmaktadır. Bu görüşe aşağıda tekrar döneceğim.

2. İkinci görüşte (Hindess ve Hirst), iki farklı yaklaşım sözkonusudur. Birincisi, varoluş koşullarıyla birlikte (diğer tarzların çelişmeyen ögelerini de içerebilen) tek bir tarzdan oluşan toplumsal formasyon. Daha önce işaret ettiğim gibi, bu bütün toplumsal formasyonların zorunlu yapısı olarak alınmakta. İkincisi, sayısız üretim ilişkilerinin ve bunların varoluş koşullarının yapılanmamış bir envanteri tarafından kaçınılmaz biçimde oluşmuş bir toplumsal formasyon.

3. Üçüncü görüşte (oldukça farklı bir düşünceden yola çıkmasına karşın, Hindess ve Hirst'in ilk formülasyonlarının önemli yanlarını paylaşan «üretim çağı» kavramına varıyor), toplumsal üretim çağında mevcut tüm ögeler tek bir üretim tarzının devinim yasalarına koşullanmaktadır. Öyleki, görünürde değişik tarzlara ait ögeler, sözü edilen o tek tarzın varoluş *biçimlerinden* başkaca bir şey olarak alınmamaktadır.

Hem Hindess ve Hirst'in hemde Banaji'nin formülasyonlarının onaylanamaz oldukları noktaların bir bölümünü kısaca incelemiş bulunmaktayım. Burada, eklemlemlenme kuramının tersi olarak, bu yazarların bütün olası toplumsal formasyonlar için geçerli, zorunlu ve sınırlı bir yapı reçetesi sunduklarını vurgulamak istiyorum. Yukarıda işaret ettiğim gibi, Hindess ve Hirst (1975 yılına ait metinlerinde) kısaca, bir toplumsal formasyonun yanlızca tek bir üretim tarzıyla oluşabileceğini veya (1977 yılına ait metinlerinde) toplumsal formasyonların kaçınılmaz olarak birden fazla sayıda üretim ilişkilerinden ve bunların varoluş koşullarından oluştuğunu ileri sürmektedir. Öte yandan, Banaji, kapitalist üretim çağında, görünüşte kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin gerçekte nasıl kapitalist olduklarını göstermeye çalışıyor. Buna, yanlış kavramsallaştırmanın bir sonucu olarak ulaşıldığı ve bu yüzden de bütün toplumsal formasyonların yapısını, önerilen biçimlerde sınırlandırmak için yeterli bir temelin oluşturulamadığı iddia edilmiştir. Bu ise bizleri, tekrardan eklemlenme kuramına yöneltmektedir.

Bu kitapta toplanan makaleler öncelikli olarak, KÜT ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının bir birleşmesiyle oluşan somut toplumsal formasyonların çözümlenmesi ile ilgilenmektedir. Soyut üretim tarzı kavramı ile üretim tarzlarının bir birleşimi olarak kavranan gerçek, somut toplumsal formasyon kavramı arasındaki ayırım bütün bu makalelerin (Banaji'nin Kautsky özetlemesi için de geçerli) açık [belirtik] (explicit) veya örtük (implicit) önvarsayımını oluşturmaktadır. Temelde; eklemlenmenin temel kavramları verili olarak alınmakta (her ne kadar, Bradby eklemlenmenin biçimlerine ilişkin bir dizi önemli sorunu tartışıyorsa da) ve bunlardan hareketle, değişik toplumsal formasyonların çözümlemesi sunulmaktadır. Makalelerin ikisi (Bradby ve Dupré ile Rey) KÜT'nın henüz başat olmadığı toplumsal formasyonları incelemesine karşın, esas ilgi, bir yandan, kapitalizmin başat olmasının yanısıra kapitalizm-öncesi tarzların kökten değişmiş bir biçimde de olsa varlığını sürdürdüğü toplumsal formasyonlara, diğer yandan da bu üretim tarzları arasındaki bağlantıların doğasına yöneliktir. Bu çerçeveden, makaleler bir dizi değişik toplumsal formasyondaki özgül tarihsel dönemlerin aydınlatıcı çözümlemelerini sunmaktadır. Bununla birlikte farklı toplumsal formasyonlarla ilgili açıklamalar tümüyle somut çözümleme yoluyla, kullanılan kavramlardaki eksiklikleri sergilemekte ve kuramsal olarak geliştirilmesi ve açıklık kazandırılması gereken noktaları göstermektedir. Somut düzeyde, bu makalelerdeki problemlerin birçoğu, eklemlenme kuramıyla ilgili incelememizde ortaya konan yetersizlikleri yansıtmakta. Nitekim, örnek verilirse, toplumsal formasyonun tikel bir üretim tarzının başatlığında olduğunun, ancak, ona indirgenir olmadığının ileri sürülmesinin gerekçeleri açıkça ortaya konmamaktadır. Yine başatlığın koşulları belirsiz kalma eğiliminde olduğundan, kapitalizm için kapitalizm-öncesi tarzların korunmasının, kapitalizm için yerine getirilen işlevlerle açıklandığı görülüyor. Dahası, koşullanmış üretim tarzlarının korunması, vb. konulara ilişkin önermelere çok az önem verilmiştir.

Belli başlı engellerin, eklemlenmenin çok daha elverişli bir kuramına aktarılması olasılığı, iddia edildiği üzere, üretim tarzının sınırlandırılmış ve genişletilmiş kavramları arasındaki ayırıma bağlıdır. Ve bu Girişin geri kalan bölümünde, bu ayrımın bize, yukarıda çözümlenen çeşitli problemlerin ele alınabilmesi olanağını ne denli sağlıyabildiğini belirtmek isterim. Hatırlanmalıdır ki, sınırlanmış kavram, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin belli bir birleşimiyle tanımlanmaktadır. Bu biçimde kavramsallaştırılan üretim tarzı artık bireysel, bağımsız girişimlerdeki üretim araçları ve etmenler (agents) arasındaki olası ilişkileri saptamaktan başkaca bir şey yapmaz. Girişimleri birbirine bağlayan mekanizmalar; yani birbirleriyle ilişkiye girmesini sağlayan mekanizmalar ve de üretim ilişkileri ve üretici güçlerini yeniden üreten süreçler hiç bir şekilde sınırlanmış kavramda içerilmemektedir. Bu bağlayıcı mekanizmaların ve yeniden-üretici süreçlerin tanımlanabilmeleri başka ek kavramları gerektirir (dolaşım, bölüşüm, devlet gibi, vb.). Bu yeniden-üretici mekanizmaların işleyişine, devinim yasaları olarak bakılmıştır. Üretim tarzları ve üretici güçlerin birleşimi, devinim yasaları ile birlikte üretim tarzının genilşetilmiş kavramını oluşturmaktadır.

Bu formülasyon üç olasılığı ortaya çıkarmakta. Birincisi, sınırlanmış biçimde tanımlanan üretim tarzlarının birleşimini içeren bir toplumsal for-

masyon anlayışıdır. Bu durumda, ne koşullanmış tarzların, ne de özellikle başat tarzın devinim yasaları verilmediğinden, eklemlenme kavramı, eğer yapılabilirse, toplumsal formasyon düzeyinde inşa edilecektir. Ancak, bu ise üretim tarzı kavramlarının, toplumsal formasyonların yapılanmasındaki kuramsal öneminin inkarına varacak ve bu formasyonların «görünür» (factual) durumlarından toplumsal formasyonların birliği ilkesinin türetilmesini içerecektir. Bu yöntemin bir sonucu; bilfiil çözümlenen eklemlenmenin mekanizmaları ve etkilerinin kısmi olması ve aşağı yukarı keyfi biçimde seçilmesidir. Nitekim daha önce değindiğimiz gibi, örneğin Poulantzas, ekonomik yeniden üretim süreçlerine hiçbir dikkat harcamadan, ilgisini eklemlenmenin bir mekanizması olarak yalnızca devlete yoğunlaştırıyor. Elinizdeki kitaptaki yazıların bir bölümü de yine KÜT'nın devinim yasalarını belirlemedeki başarısızlıkları nedeniyle yetersizdir. Bradby'nin, Luxemburg ve Rey'in KÜT ile diğer tarzlar arasındaki ilişkileri çözümlemelerinde, şiddetin ve meta değişiminin rolünü konu alan incelemesi bu sözü edilen sorunla ilgilidir.

İkinci olasılık toplumsal formasyonun genişletilmiş üretim tarzlarının birleşiminden oluştuğu şeklinde kavranmasıdır. Genişletilmiş üretim tarzlarının eklemlenmesine yönelik çözümleme, yazında göreli olarak çok az bir ilgi toplamıştır. Bunun kısmen nedeni, kimi yazarlarca, içinde başat üretim tarzının birlik ilkesini oluşturmadığı bir toplumsal formasyonun düşünülemeyeceğinin varsayılmış olmasıdır ki, bu ise tarzlar arasında göreli bir dengeyi çağrıştırmaktadır. Ancak, üretim tarzlarının zorunlu bir asimetrisi üzerinde ısrar etmenin de hiçbir gereği yok gözüküyor. Ve (yalnızca bir geçiş aşamasında olsa bile) genişletilmiş bir tarzın başat olmadığı bir toplumsal formasyonun varolduğu da kesinlikle düşünülebilir. Gerçekten de, Banaji'nin (1977), feodal üretim «çağı» ile kapitalist üretim «çağı»nın pazar aracılığı ile ilişkisini gözden geçirişi, yukarıda sözü edilen biçimde bir toplumsal formasyonu önermekte. Rey ve Dupré de KÜT ile soy üretim tarzı arasındaki ilişkiyi aynı biçimde çözümlemekteler (Ayrıca bkz: Bradby'nin Rey incelemesi). Örnek verilirse, genişletilmiş tarzların eklemlenmesi, farklı tarzların yeniden üretiminde bir moment olmayan, içinde farklı üretim tarzlarında üretilmiş metaların dolaştığı ve herhangi bir tarzın başatlığında olmayan bir pazarda, ekonomik araçlarla ortaya çıkabilir. Rey (1973), Dupré ve Rey (bu kitapta), bir üretim tarzındaki politik yeniden-üretim süreciyle, diğer tarzdaki ekonomik süreç arasında bir tamamlayıcılık ve bağdaşma ilişkisinin bulunduğu diğer eklemlenme biçimlerini saptamışlardır. Nitekim, KÜT ile soy üretim tarzı arasındaki ilişkide sermayenin pazardaki köle talebi, «elit» malları üzerinde gerçekleşen siyasal denetimi pekiştirir. Bu mallar kölelerle değişim yoluyla elde edilirler. Yine, feodal ve kapitalist üretim tarzıyla nitelenen toplumsal formasyonlarda, feodal beylerin toprak üzerinde, rantları yükseltme ve feodal girişimleri yeniden-üretmek için doğrudan üreticileri yerlerinden çıkarmaya yönelik denetimleri, ücretli-emekçilerin emek pazarına girişlerini sağlamaya yarayabilir. Ancak, genişletilmiş üretim tarzlarından birine ait yeniden-üretim mekanizmalarının ögelerinin yavaş yavaş aşındığı da geçerli olabilir. Bu durumda, sözü edilen genişletilmiş üretim tarzında, belli bir aşamada bütünleşmiş ve yeniden-üretilmiş girişimler, önce hem kendilerine «ait» yeniden-üretim mekanizmalarının öge lerinin hem de diğer genişletilmiş tarzın yeniden-üretim mekanizmalarına

ait ögelerin belli bir birleşmesine bağımlı duruma gelir ve nihai olarak ta, daha sonraki aşamalarla birlikte, tümüyle başat genişletilmiş tarz durumuna gelene bağımlı olmaya başlar.[7] Kuşkusuz ki bu uyarılar, önemli araştırma gerektiren bir alanın göstericisinden başkaca bir şey değildir.

Üçüncü olası toplumsal formasyon başat genişletilmiş tarz ile tabi olan sınırlanmış üretim tarzının birlikte varoluşu ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiyle oluşanıdır. Yazında esas ilgi daha önce de gösterdiğim gibi farklı kavramların (genişletilmiş ve sınırlandırılmış) tutarsız ve örtük biçimde kullanılmasının yanıltıcı sonuçları olmasına karşın, bu sözü edilen tür toplumsal formasyon çözümlemesine yöneltilmiştir. Gerek kuramsal yazında (örnek olarak; Bettelheim ve Laclau'nun yukarıda tartışılan yapıtları), gerekse de toplumsal formasyonların somut çözümlenmelerinde (örnek olarak; Meillassoux'un ve Wolpe'nin bu kitapta yayınlanan makaleleri), KÜT'nı bir veya birden fazla, dönüşen kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla eklemleyen KÜT'nın yeniden üretiminin ekonomik mekanizmasıdır; yani pazar veya kâr oranı. Ancak dönüşümün doğası ve önemi, belli bir titizlikle pek nadiren incelenmektedir. Bu ise, üretim tarzı kavramını farklılaştırılmamış biçimde ve başıboş kullanma eğiliminden ortaya çıkıyor.

Berraklığın bulunmayışı, koşullanmış olarak bilinen tarzların önemli bir nitelikten, yani kendilerini yeniden-üretmek yeteneğinden yoksun olmaları nedeniyle kesinlikle üretim tarzı olarak sayılamayacağını, ve bu nedenle de kuramın tümüyle yanlış kavrama olduğunu ileri süren eklemlenme kuramı eleştirisinin yolunu açmıştır. İddia edildiği üzere, kapitalizm-öncesi tarzların dönüşümü, gerçekte onların kendi-kendilerine yeniden-üretim yeteneklerinin, bundan dolayı da üretim tarzları olarak bütünlüklerinin ortadan kalkmasıdır. Ve kendi-kendine yeniden-üretim veya özerk yeniden-üretim nosyonları henüz son derece yetersizdir; bunun için de, ya KÜT'nın bütün kapitalist-olmayan ilişkileri anında kapitalist ilişkilerine dönüştürdüğü (aşağıda tekrardan döneceğim tez) gibi yineleyici (toutological) temelde, KÜT ile diğer tarzlar arasındaki olası ilişkileri dıştalamaktalar, ya da KÜT ile diğer tarzlar arasında olası ilişkileri tanımakta, ancak bunların KÜT'nın yeniden üretimi için gerekli olmadığını ileri sürmekteler; hem de varoluşlarına hiçbir açıklama getirmeden. Bununla birlikte, eklemlenme kuramı, eleştiriler karşısında, KÜT ile kapitalizm-öncesi tarzların ögeleri arasındaki eklemlenmeyi içerecek biçimde değişme eğilimi gösterdi. Ancak bunun, sorunlara açıklık kazandırılmasına veya tartışmaya doğruluk katılmasına çok az katkısı oldu. Çünkü ögeler nosyonu belirsiz bırakılmıştır. Genişletilmiş ve sınırlandırılmış tarzlar arasındaki ayırım çok daha ciddi ve kesin bir toplumsal formasyon kavramına temel sunmaktadır.

Kendi devinim yasalarıyla birlikte, üretim tarzlarının ve üretici güçlerin birleşimi olarak, genişletilmiş kavrama göre tanımlanan başat KÜT'nın, örgütlenen girişimlerle uyum içindeki üretim ilişkilerine ve üretici güçlere göre sınırlanmış biçimde tanımlanan kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla eklemlendiği toplumsal formasyonlarda, toplumsal formasyonun birliği KÜT'nın yeniden-üretim mekanizmaları ve devinim yasaları aracılığıyla oluşmaktadır. Burada, birimler veya girişimler arasındaki ilişki, her bir girişimdeki üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerin niteliği ne olursa olsun, bütünüyle KÜT'nın hareketine bağımlıdır. Bunun da anlamı — KÜT'nın başatlığının bir yüzü — belirli bir kapitalist-olmayan üretim ilişkileri ve üretici güçleri

altında örgütlenen girişimlerin yeniden-üretiminin (ve olası dönüşümü), genişletilmiş KÜT'nın devinim yasalarına bağımlı olduğudur. Nitekim ilkinde, sınırlanmış biçimde tanımlanan kapitalizm-öncesi tarzlar kendi yeniden-üretim mekanizmaları aracılığıyla yeniden-üretilmezken («kendi kendilerine yeniden üretilmemekte»), KÜT'nın mekanizmaları bu yeniden-üretim sürecinde ana moment durumuna geçer. İkinci ve çok genel olarak da bu, belirli üretim ilişkileri ve üretici güçlere göre örgütlenmiş girişimlerin yeniden-üretimi ile bu ilişki ve güçlere «ait olan» devinim yasalarının varlığı arasında zorunlu bir bağlantının bulunmadığı anlamına gelmektedir. Bu yüzden, bir bakıma, kapitalist girişimlerin feodal devinim yasalarının yürürlükte olduğu bir toplumsal formasyonda yükselebilmesi mümkündür. Diğer yandan da, örnek verilirse, kapitalist devinim yasalarının, altında girişimlerin örgütlendiği feodal üretim ilişkilerini ve üretici güçlerini parçalamaksızın feodal ekonominin devinim yasalarının yerinden edilmesiyle sonuçlanması da eşit şekilde olanak çerçevesindedir. Buradan şu çıkıyor: Sınırlanmış biçimde tanımlanan KÜT'nın yeniden-üretimi ile kapitalist devinim yasalarının işleyişi arasında hiçbir zorunlu ilişki yoktur; ve tersi olarak da, ne de KÜT'nın devinim yasasının, sınırlanmış biçimde tanımlanan feodal üretim tarzı üzerinde kaçınılmaz bir yeniden-üretmeme (non-reproductive) etkisi vardır. Ancak bunlardan hiçbirisi, genişletilmiş bir üretim tarzının belirli devinim yasalarının, farklı bir tarzın sınırlanmış kavramıyla tanımlanan ilişkilerin sonucu olabileceğini söylememekte. Eğer KÜT'nın devinim yasalarıyla tanımlanan toplumsal ilişkilerin varlığı söz konusu ise, o zaman KÜT'nın ilişki ve güçlerince yapılanan girişimlerin de bulunması zorunlu bir koşuldur. Ancak, tekrarlamak pahasına da olsa, vurgulamak gerekir ki, kapitalist girişimlerin (sınırlanmış biçimde tanımlanan), KÜT'nın devinim yasalarının bulunmadığı toplumsal formasyonlarda niçin ortaya çıkamayacağı ve yeniden üretilemiyeceğinin zorunlu bir gerekçesi yoktur. Ne de kapitalizm-öncesi girişimlerin, KÜT'nın devinim yasalarının kapitalizm-öncesi genişletilmiş üretim tarzını yerinden etmeye başladığı koşullarda niçin direnemeyeceğinin zorunlu, genel bir gerekçesi vardır.

Ancak, genişletilmiş bir üretim tarzının içerdiği ilişkilerin toplumsal formasyonun girişimleri üzerinde etkilerinin olmadığı söylenemez. Burada, grişimlerin üzerinde örgütlendiği ilişkinin ne olduğuna bakılmaz. Bununla birlikte, girişimlerin farklı üretim ilişki ve güçlerine uygun olarak sözü edilen etki değişim gösterecektir. Nitekim, örnek verilirse, KÜT'nın devinim yasalarının yürürlükte olduğu yerlerde de yine kapitalist girişimlerin işleyiş tarzı, ortalama kâr oranının oluşum süreçleri ve bunun kapitalist kestirimin biçimleri üzerindeki etkileri tarafından koşullanacaktır. Feodal üretim ilişkileri ve güçleri altında örgütlenmiş girişimler durumunda, KÜT'nın devinim yasalarının pekâla bir dizi koşul (feodal kâr düzeyi, emek sürecinin örgütlenmesi, rânt miktarı, vb.) üzerinde etkileri olabilir. Ancak, feodal üretim ilişkileri veya bu ilişkileri temel alan ekonomik kestirimler, anılan girişimlerin kapitalist girişimlerin işlevlerinin sona ereceği koşullarda varlıklarını sürdürmelerini sağlayamayabilirler. Burada, KÜT'nın devinim yasaları (örneğin pazar yoluyla) feodal üretim ilişkileri ve üretici güçlerinin yeniden üretimini olanaklı kılan temel koşullardan biri olabilir — yani kapitalist pazar sayesinde feodal toprak sahiplerinin birtakım üretken kaynaklar üzerindeki denetimlerini korumalarının mekanizması durumuna gelmekte ve bu nedenle de sürekli egemenliğin ve doğrudan üreticilerin sömürüsünün koşullarını ve aynı zamanda da, üretken kaynaklarının, kapitalist üretim ilişkileri altında koşullanışını reddedebilmesinin araçlarını sunmaktadır. Sınırlandırılmış kavramla tanımlanan kapitalizm-öncesi girişimlerin süregelen varlığının, KÜT'nın devinim yasalarının işleyişi üzerinde etkileri olabilir. Gösterilecek olursa: KÜT'daki genel kâr oranı Departman I ile Departman II arasındaki ilişkiyle gerçekleşmektedir. Departman II'nın, feodal üretim ilişkileri ve güçleri altında üretim yapan girişimlerden alımlar yaparak hammaddelerin (sabit sermaye) değerini düşürebildiği varsayılırsa; bu durumun niceliksel olarak kâr oranını etkileyeceği, ancak oranın gerçekleşmesini sağlayan süreçlerin niteliği üzerinde hiç bir etkisinin olmayacağı söylenebilir.

Burada, feodal veya diğer kapipalizm-öncesi girişimlerin, sermaye için işlevsellik taşımaları nedeniyle varlıklarını sürdürebildiklerini ileri sürmek gibi bir niyet bulunmamakta; ve şüphesiz ki bunun da gereği yok. Dayanıklılık, farklılaşmış üretim ilişkileri ve güçleri altında örgütlenmiş temsilcilerin (agents) mücadelerinin sonuçları olarak çözümlenmelidir. Eklemlenme ilişkilerinin kendileri mücadele ilişkileridir ve kapitalizm-öncesi tarzları korumaktan çok, onları parçalamak gibi bir sonuç yaratabilir — nitekim, tikel bir toplumsal formasyondaki feodal girişimlerin yeniden-üretiminde bir moment durumuna gelen kapitalist pazar, eğer ticari sermayenin feodal köylülerin emek süreçleri üzerinde güçlü bir etki yaratmasını sağlayacak düzeyde ise, o zaman bu durum feodal üretim ilişkileri ve güçleri üzerinde parçalayıcı etki yapabilir. Kuşku yoktur ki, işlevselci (functionalist) anlayışlar, eklemlenme kavramıyla ele alınan toplumsal formasyonların somut çözümlemelerine nüfuz etmiştir. Ancak işlevselciliğin kesinlikle bu kavramların kendi içinden kaynaklanmadığı da açıktır.

Yukarıdaki tartışmanın, eklemlenme nosyonuna doğru ve açık bir anlam kazandırdığını ileri süreceğim: tartışma, bir yanda duran kapitalist ekonominin yeniden-üretimi ile diğer yanda duran kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerine ve güçlerine uygun örgütlenmiş üretici birimlerin yeniden-üretimi arasındaki ilişkiye değinmektedir. Ancak birkaç yazar (Banaji, 1977; Berstein, 1977 ve Alavi, 1975) biraz farklı biçimlerde bazı girişimlerin (özellikle «köylü» çiftlikleri) kapitalist-olmayan üretici birimler görünümünde olsalar bile, gerçekte bunların yalnızca sermaye-emek ilişkisinin ortaya çıkışının özgül biçimleri olduklarını ileri sürmüşlerdir. Diğer bir deyişle, köylü üreticileri sermayeye artı-değer sağlayan, şekil değiştirmiş proleterlerdir. Sermayenin köylü üreticiler üzerinde, toprağın, tohumların üretim aletleri ve ürünün yönetiminin ekonomik denetimi anlamındaki denetiminin, kendi üretim araçlarının tasarrufunu elinde bulunduran, görünüşte bağımsız olan üreticilerin gerçekte proleter statüye düşmesi sonucunu doğurduğu iddia edilmiştir Sermaye ile zirai üreticiler arasındaki aktüel ilişki yukarıda ileri sürüldüğü şekilde dönüştüğü sürece, o zaman ilişkiyi, sermaye ile emek-gücü arasındaki bir ilişki olarak kavramsallaştırmak doğru olabilir. Bu kitapta yayımlanan yazısında, Mooris, Afrika'da ziraat emekçilerine dağıtılan toprağın nasıl ücretlerden ücretli-emekçilere doğru geçişin ögesi durumuna geldiğini göstererek, yukarıda sözü edilen türden bir sürecin aydınlatıcı ve eksiksiz bir açıklamasını sunmaktadır. Ancak buradan çıkarak, bir toplumsal formasyonda bir kez başat olarak yerleştikten sonra, KÜT'nın otomatik

biçimde bütün üretim ilişkilerini, sermaye üretim ilişkilerine dönüştüreceğini söylemek yalnızca etkili bir bütünlüğün ima edilmesi olmayıp, aynı zamanda konunun yanlış kavranmasıdır. Kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin kapitalist ilişkilere dönüşebilir olduğunu söylemek başka şeydir; bu dönüşümün KÜT'nın hem kaçınılmaz hem de zorunlu bir sonucu olduğunu varsaymak ise oldukça başka bir şeydir.

Sonsözde, bu Giriş yazısının kesin biçimde, üretim tarzları ve bunların eklemlenmesine yoğunlaşan geniş ve karmaşık tartışmada ortaya çıkan sınırlı sayıda konuya ve probleme yoğunlaşmaya çalıştığını tekrarlamak gerekiyor. Açıktır ki, tek bir makalede bütün temel kuramsal ve kavramsal problemleri ele almanın veya ilgilendiğim konuların sonuçlarının kapsamlı bu çözümlemesini bile başarabilmenin olanağı yoktur. Nitekim, genişletilmiş ve sınırlanmış üretim tarzları kavramları arasındaki ayırım yapılırken, çok daha kesin bir eklemlenme kavramının formülasyonuna doğru yalnızca ilk adımlar atılmıştır. İşlevselcilik sorununa yalnızca dokunuldu. Ne üretim tarzlarının ögeleri nosyonunun tartışmasına girildi, ne de eklemlenmenin koşullarının siyasal ve ideolojik sonuçlarına ilişkin sistematik bir inceleme bu çalışmada yer aldı. Amacımız; çok daha elverişli eklemlenme kavramlarının geliştirilmesi yoluyla, bu kitaptaki makalelerin toplumsal formasyonların çözümlemelerinde katettikleri gelişmeyi daha da ilerleteceksek eğer, yönelinmesi gerekli yönü gösterebilmek için makalelerde örtük biçimde yeralan bir dizi canalıcı problemi berraklaştırmaktı.

(Çev.: *Melih Ersoy — H. Çağatay Keskinok)*

KAYNAKLAR

ALAVİ, H. (1975) 'India and the Colonial Mode of Production', **Socialist Register,** London, Merlin Press.

ALTHUSSER, L. and BALIBAR, E. (1970) **Reading Capital,** London, New Left Books.

ASAD, I. and WOLPE, H. (1976) 'Concepts of Modes of Production', **Economy and Society** cilt: 5, No: 4.

AVINERI, S. (ed.) (1969) **Karl Marx on Colonialism and Modernization,** New York, Anchor Books.

BALIBAR, E. (1970) 'The Basic Concepts of Historical Materialism' in Althusser and Balibar, **op. cit.**

BANAJI, J. (1977)'Modes of Production in a Materialist Conception of History', **Capital and Class,** No. 3.

BERNSTEIN, H. (1977) 'Notes on Capital and Peasantry', **Review of African Political Economy,** No. 10.

BETTELHEIM, C. (1972) 'Theoretical Comments', in A. Emmanuel, **Unequal Exchange — A Study of the Imperialism of Trade,** London, New Left Books.

BRENNER, R. (1977) 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism', **New Left Review,** No. 104.

COPANS, J. and SEDDON, D. (1977) 'Marxism and Anthropology: A Preliminary Survey' in D. Seddon (ed.), **Relations of Production,** London, Frank Cass. [Bu kitabın Türkçesinin de **Birey ve Toplum Yayınları** arasında yayımlanacağını belirtelim. — Y.H.N.].

CUTLER, A. **et al.** (1977) **Marx's Capital and Capitalism Today,** Cilt: 1, London, Routledge & Kegan Paul.

HINDESS, B. and HIRST, P. (1975) **Pre-Capitalist Modes of Production,** London, Routledge & Kegan Paul.

HINDESS, B. and HIRST, P. (1977) **Modes of Production and Social Formation,** London, Macmillan Press.

LACLAU, E. (1977) 'Feudalism and Capitalism in Latin America', in **Politics and Ideology in Marxist Theory,** London, New Left Books.

McLENNAN, G. (1978) Correspondence, **Economy and Society,** Cilt: 7, No: 2.

MARX, K. and ENGELS, F. (1962) 'The Manifesto of the Communist Party' in **Selected Works,** Cilt: 1, Moscow, Forcign Languages Publishing House.

MARX, K. (1961) **Capital,** Cilt: I ve II, Moscow, Foreign Languages Publishing House.

MARX, K. (1962) **Capital,** Cilt: III, Moscow, Foreign Languages Publishing House.

POULANTZAS, N. (1973) **Political Power and Social Classes,** London, New Left Books.

REY, P. - P. (1973) **Les Alliances des classes,** Paris, Maspero.

TAYLOR, J. (1975 and 1976) Review Article, "Pre-Capitalist Modes of Production', **Critique of Anthropology,** Cilt: 4 ve 5-6.

TERRAY, E. (1972) **Marxism and Primitive Societies,** New York, Monthly Review Press.

DİPNOTLAR

1 — Uzun bir süredir bu görüş, özellikle de Batı Avrupa Marksizminin tartışma götürmez temel görüşünü oluşturuyordu. Bu yorumun yeniden ortaya çıkışı, Brenner (1977) ve Avineri'de (1969) izleniyor.

2 — Yazında, dikkate değer bir terminolojik farklılaşma izlenmekte. Nitekim, Poulantzas (1973) **üretim tarzını** ekonomik, politik ve ideolojik kertelerin birleşimi olarak tanımlıyor. Tersine, kimi yazarlar da, **toplumsal formasyonu** ekonominin (üretim ilişkileri), politik yasal'ın ve ideolojik üstyapının bir birleşimi olarak betimlemekte. Benzer şekilde, (farklı bir kuramsal konuma sahipse de) Hindess ve Hirst (1975) toplumsal formasyonu, kendi ekonomik, politik ve ideolojik varoluş koşullarıyla beraber, bir üretim tarzı olarak tanımlıyor; Balibar (1970) üretim tarzının ideolojik ve politik kertelerle eklenmesini **toplumsal yapı** olarak betimliyor ve toplumsal formasyonu farklı üretim tarzlarının bir birleşimi olarak koyuyor. Son olarak da, Laclau (1977), ekonomik sistemi aşağıda tartışılan farklı bir biçimde kullandığı kadar, Ballibar'ın anlayışına eşit biçimde de kullanıyor.

3 — Bu yazıda Frank - Wallerstein'ın ele alınması düşünülmemekte. Laclau ve Brenner'in makaleleri tartışılan konuları tümüyle kapsıyor.

4 — Örneğin, bağdaşma (correspondence) nosyonunun eleştirisinde, ilişkilerin koşulların üzerindeki etkinliği önerilmekte :

«O [bağdaşma nosyonu — H.W.], üretim ilişkilerinin, üretici güçleri yeniden - üretecek biçimde üretim koşullarını yayamaması durumunu açıklanamaz kılmaktadır» (Hindess ve Hirst, 1977, s. 54).

5 — Hindess ve Hirst'in gerçekte, bütünlük (totality) nosyonunu ortadan kaldıracak toplumsal formasyon kavramlarını formüle etmede başarılı olduğu da son derecede kuşkuludur. Çünkü, onların anlayışlarına göre üretim ilişkileri, toplumsal formasyonların varoluşunun soyut ve genel koşullarını 'sağlamaktadır'. Örnek olarak, Hindess ve Hirst'teki (1977), ss. 25, 56, 57, 26 ve Cutler **ve diğerleri**'ndeki (1977), ss. 219-11, pasajlara bakınız.

6 — Banaji (1977, ss. 4 - 5), Marx'ın «üretim tarzını», üretimin yöntemi anlamında kullanımı ile kendisinin «üretimin çağları» etiketini yapıştırdığı, «toplumsal üretim sürecinin biçimleri» şeklindeki çok genel ifadeler arasına ayırım koymaktadır. Yazının bu bölümünde, aşağı yukarı «üretimin çağı» anlamını kapsayan üretim tarzı deyimini kullanmayı sürdüreceğim.

7 — Bu nokta, Amalia Chamorro tarafından Essex Üniversitesindeki Gelişme Sosyolojisi seminerinde ortaya atılmıştır.

AİDEN FOSTER-CARTER

EKLEMLENME'NİN EKLEMLENMESİ [*][1]

1. GİRİŞ

Gelişme ve azgelişmişlik konularında araştırma yapan Marksistler,[2] on yıldan daha kısa bir süre önce boşlukta haykıran birkaç tiz sesin eleştirileri ile sınırlı iken, şimdi artık tümüyle, tam bir «kalkışa geçmiş» görünmektedirler.

Gerçekten de bu yeni (veya yeniden keşfedilen) paradigma[3] öylesi bir gelişme gösterdi ki, Marksistlerin sert biçimde eleştirdikleri burjuva gelişme kuramlarında karşılaşabileceğimiz denli değişik türde fikir ve çözümleme ortaya çıktı. Birkaç yıl kadar önce diğer yaklaşımlarla[4] karşılaştırıldığında ayırıcı özelliklerini böylece tanımlayabileceğimiz Marksist perspektifte bugün, temel konular üzerinde derin ve belki de artan biçimde bölünmüş görünen, ancak muhakkak ki hepsi de kendilerini bir anlamda Marksist sayan araştırmacılar arasındaki anlaşmazlık ve tartışmaların, gözlemcileri derinden etkilemesi olasıdır.

Bu durumu, tüm anılan yazarlar için en temel sorun olması gereken «azgelişmişlik»in geçerli bir tanımının yakın geçmişin Marksist girişimler yelpazesinde nasıl yapıldığına bakarak anlayabiliriz. Bazıları (Marx'ında yaptığı gibi)[5] bu sorunsalı kökten yadsımayı sürdürüyorlar; Örneğin, Warren, bugün «Üçüncü Dünya»nın, «gelişmiş ülkeler» deneyiminden bildiğimiz süreçlere aynen uyan bir sanayileşme ve kapitalist gelişmenin ilk aşamasında (veya farklı aşamalarında) olduğunu savlamaktadır.[6] Yolculuk uzun ve sıkıntılarla dolu da olsa, bu ülkeler doğru *rotada*dırlar.

Kuşkusuz, buna karşı, yakın zamanlarda yayınlanmış Marksist yazıların büyük bir bölümü, Üçüncü Dünyanın *rotada olmadığını*, veya en azından savlanan rotada olmadığını [çözümlemelerinin] çıkış noktası olarak almaktadırlar. Hala «klasik» görüşe — özellikle yöntemsel olarak — yakın olanlar, azgelişmişliği (normal olarak) bitmemiş bir süreç, engellenmiş bir geçiş olarak kavramaktadırlar. Ben, Kay'in[7] «sermaye, azgelişmiş ülkeleri sömürdüğü için değil, yeteri kadar sömürmediği için azgelişmişliği yarattı» sözü-

[*] **The New Economic Anthropology**, J. Clammer (ed.), London, Mac Millan, 1978'de yayımlanmıştır. [D.N.].

nü bu anlamda alıyorum. Kay'in bu durumu üretim tarzını tümüyle, kökten değiştirmekten aciz olan tüccar sermayesinin Üçüncü Dünyada bu denli uzun süren baskısına atfettiği bir gerçektir. (Üretim tarzı terimi, ileride göreceğimiz gibi, bu [makalenin] üzerinde duracağı temel nesne ile bir bağ kurar).

Diğerleri daha da ileri giderler: «engellenmiş geçiş» kendine özgü, benzeri olmayan bir gerçeklik, «çevre kapitalizmi» olur. Samir Amin'e[3] göre, (Kapital'de Marx tarafından incelenip formal olarak ifade edilen) «normal» gelişme, kapitalizmin —bir anlamda «gerçek» olsa bile— sadece bir türüdür: Üretim ve tüketim malı sektörleri (Marx'ın 1. ve 2. Departmanları) arasında dinamik bir ilişkiyle temellendirilmiş ve iç pazar istemi ile beslenen, «özmerkezsel» türü. Üçüncü Dünya ise, bunun tersine, başlangıçtan beri dışa dönüktür ve dışarıdan yönlendirilmiştir: burada kilit sektörler, dışsatıma yönelik mal üreten (export production) ve dışalımı yapılan mal tüketen (import consumption) sektörlerdir. Bunlar, dinamik, ancak ters [ve sağlıksız] ilişkide olup «özmerkezsel» türe geçiş bakımından da hiç elverişli değillerdir.

Frank'a[9] göre olay çok daha basittir: [varolan] salt kapitalizmdir. (Ayrıntıda Frank'ın savı programa yönelik ifadelerinin ima ettiklerinden daha kapalı ve belirsizdir: böyle olmasına karşın sonuncuların açık basitliği —başka bir yerde belirttiğim gibi— bunları aşan bir paradigmanın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.) Kapitalizm, ulusal ve uluslararası [düzeylerde] artığı yukarı ve dışarıya doğru ele geçirip kendine mal eden, tekdüze bir metropol-uydu hiyerarşisinden oluşmaktadır. Özellikle, Frank'ın herkesin bildiği gibi, kapitalizmin [azgelişmiş ülkelere] girişinin bir anlamda kısmi veya henüz tamamlanmamış olduğu, bu nedenle de azgelişmişliğin kapitalizm ile bir başka şeyin bireşimi olarak anlaşılması gerektiği konusunda hiçbir uyarı ve ima sı olmamıştır. Bundan dolayı da bu toplumlarda önemli feodal kalıntılar bulunduğu yönündeki savlarından ötürü, bir yanda geleneksel «ikililik» kuramlarını, diğer yanda da Lâtin Amerikan Komünist partilerini (ve diğerlerini) aynı biçimde yadsımıştır. Frank'ın bu noktadaki acımasız ve katı tutumunu kavramak önemlidir: hatalı olduklarını düşündüğü kavramların yol açacağı zararlı politik sonuçlar bir yana, etkin bir [dünya sistemine] eklemlenme ve çarpıklık süreci olarak «azgelişmişliğin gelişmesine» verdiği vurgu, halen varolan toplum biçimlerini «geleneksel» ve bu nedenle de bu sürecin dışında gören fikre karşı mutlak bir düşmanlığı gerektirir. Daha yakınlarda Wallerstein'in[10] savunduğu gibi Frank'a göre de tek bir «dünya sistemi» vardır ve tümüyle kapitalisttir.

Azgelişmişliğin farklı Marksist tanımlamalarının bir adım daha ilerisine geçerek, bu paradigma içinde değişik vurgu ve odak noktalarının daha sistematik bir sayımını yapan taslak hazırlayabiliriz. 1960 sonlarında Marksist yaklaşımlara duyulan ilginin yeniden canlanması, temelde Latin Amerikan «bağımlılık»[11] Okulu ve özellikle de Frank sayesinde oldu. Daha sonraki gelişme ve eleştiriler, «bağımlılık» perspektifinin sınırlı niteliğinin yeniden doğrulanması biçiminde sürdü. [Burada] üç eleştiri çizgisi belirlenebilir: Birincisi, ölçek veya kapsam sorunudur. «Bağımlılık» makro bir çerçeve önerebilmesine karşılık bu genel ifadelerden kolaylıkla mikro alan çalışmala-

rına[12] kaymayı başaramamaktadır. Frank'ın «metropol» ve «uydu» gibi kavramları kendi başlarına alındığında anlaşılmaları ve uygulanabilirlikleri bakımından Rostow'un «büyümenin aşamaları»ndan daha kolay kavramlar değildir. Yani, bir uygulanabilirlik sorunu olduğu baştan anlaşıldı; ve «bağımlılık» perspektifinin çekiciliğine aldanan toplumbilimciler pratikte bunun bir patentten daha yararlı olmadığını gördüler. Bunun üzerine hem yerel düzeyde ayrıntılı çalışmalar yapmak, hem de bunların toplumun daha geniş kesimleriyle olan ilişkilerini anlamak için yeni yaklaşımlar araştırılmaya başlandı. Bir yanda «komisyonculuk» (brokerage), diğer yanda ise «üretim tarzları» buna talip iki aday kuram oldu.

İkincisi, uygulanabilirlik sorununun, bazı kesimlerce, bağımlılık yaklaşımının salt ölçek olarak büyüklüğünü değil, bunun yanısıra karmaşık ve çelişkili yapısını da ortaya çıkarttığı biçiminde yorumlandı; yaklaşımda kavramsal yönden bir özenlilik yoktu. Bu tepki ilkinin tersine, temelde Marksistti ve farklı biçimlere büründü. En kötüsü eski zaman Marksistlerinin, alışılagelmişin dışında olması nedeniyle tehlikeli ve özellikle de güvenilir bulmadıkları entellektüel koruyucu fikirlere karşı tepkisi olabilirdi. («Bağımlılık» kuramının, bu yaklaşımın belirgin olmayan Marksist görüşlerinin Latin Amerika burjuva milliyetçiliği ile birleşmesinden doğan mutsuz bir nesli olduğu tezi doğru da olabilir). Nitekim, tepkisini «gelişme aşamaları» türünde temaları (Amin'in belirttiği gibi bu tümüyle Rostowcu düşüncenin Marx'ın diyalektiği ile hiçbir ilgisi olmamasına karşın) mekanik biçimde Marksist dogma olarak yineleyenler vardı ve hala da vardır. Diğerleri daha ender ama daha özgün olarak, kabaca «azgelişmişlik» diye betimlenen olguyu buna en uygun düştüğünü savladıkları Marksist terimlerle Althusser bayrağı altında özenle kuramlaştırmaya giriştiler. Bu da pratikte ilk kümedeki «bağımlılık» eleştirmenlerinde olduğu gibi, dikkatlerin üretim tarzları üzerinde odaklaşmasına yol açtı.

Bu makalenin üçüncü yönünü üretim tarzları ve yakın zamanlarda anıldığı gibi, bunların eklemlenmesine olan ilgi oluşturmaktadır. «Bağımlılık» ve yeni moda olan «üretim tarzı» yaklaşımları arasındaki temel kavramsal farklılık Laclau'nun[16] çok iyi bilinen Frank eleştirisinde görülebilir. Kullanılan terimler aynı olmasa da (özellikle, Laclau «eklemlenme» sözcüğünü bizim tartışacağımız anlamda kullanmaz) temel farklılık ve tartışmaların hepsi [Laclau'nun makalesinde] bulunabilir. Laclau, Frank'ın aynı zamanda her yerde varolan, türdeş «kapitalizm»ine, ikili bir modelle *değil* (o da «bölünemez bir birlik»ten sözeder) yapılaşmış, farklılaşmış ve gerçekten Kapitalist bir bütün olarak, «ekonomik sistem»le (bazıları buna «toplumsal formasyon» demektedir) karşı çıkar. Ancak, bu işlem düzeyi pazar ilişkilerinden oluşur: Laclau için daha önemli olanı üretim ilişkileridir ve Laclau bu temelden giderek Latin Amerika'da önemli feodal unsurlar olduğunu ve hala da varlıklarını sürdürdüklerini savlar. Ancak —ve düğüm noktası da buradadır— bu unsurlar ne Kapitalizmin dışında kalan, ne de gerileyen kesimlerdir ve daha geniş bir sistemin içsel ve yapılaşmış bölümünü oluştururlar. Doğu Avrupa'da «ikinci serflik»te olduğu gibi Latin Amerika'da da feodal ve diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının —çözülmeleri bir yana— yoğunlaşmaları ve hatta yeniden ortaya çıkarılışları tümüyle dış pazarın etkisi ile olmuştur. Böylece, kapitalizm ile diğer üretim tarzlarının

ilişkisini ne *birbirini izleme* veya *evrim* biçiminde (ilkel komünal, köleci, feodal, Kapitalist üretim tarzları ile burada biçimsiz bir yerde duran Asyatik üretim tarzlarının [sıralanmasından] oluşan «aşamalar» modelinde olduğu gibi; ne bir tür diyalektik *çözülme* ve *aşma* (Feodalizm ve Kapitalizm üzerine klasik Debb - Sweezy polemiğinde[17] olduğu gibi bunun içten veya dıştan, yapılar arasında veya marjinal olduğu tartışılabilir); ve hatta ne de bir *geçiş* olarak (çözümsel bir boşluk noktasına dek uzatılmadıkça) kavrayan bir paradoksla karşı karşıyayız. Bunların tersine, [Laclau'nun] Kapitalizmi ne mekanik olarak kendinden önce gelenden çıkar, ne de zorunlu olarak onun çözülmesine neden olur. Gerçekten de bu bağlamda Kapitalizm, Kapitalizm-öncesi tarzları ortadan kaldırmak bir yana, onlarla birlikte yaşamakta, bununla da yetinmeyip onları desteklemekte ve hatta bazı durumlarda şeytani bir sihirle onları yaratmaktadır da.

Geniş bir dizi kaynak üzerinde ve farklı çözümleme düzeylerinde çalışan değişik yazarlar bu süreçlerin çelişkili doğasını — kavramasa bile — en azından ifade edebilen formüller ürettiler. Böylece, Meillassoux[18], Kapitalizm-öncesi biçimleri, «aynı zamanda ortadan kaldırılmaya ve sürdürülmeye çalışılan» olarak betimlerken, Poulantzas[19] «korunma ve çözülmenin karmaşık biçimlerine» parmak basıyordu. Bettelheim[20] da «korunma/çözülme» den sözetmekte ve «tüm gerçeklik çelişkilidir» diye eklemektedir. Ancak, özellikle son iki veya üç yılda en popüler [yaklaşım] üretim tarzlarının «eklemlenme»si nosyonu oldu. Bir sonraki bölümde bunun kökenleri ve evrimini tartışacağız. Marksist gelişme kuramında son zamanlarda ortaya çıkan eğilimlerin, özellikle «üretim tarzı» yazını gibi bu nosyonu kullanan çalışmalardan (bazen farkında olmadan), bir dizi temel kavramsal sorun ortaya atanların, daha genel bir tartışmasını yaparken bu özel sözcüğün yararlı bir odak oluşturduğu savlanacaktır. Aynı zamanda, terimin kendisi de sorunsuz değildir : terim yazına girmiş ve büyük bir istek ve özenci ile benimsenmiştir. Ancak getireceği sonuçlar konusunda, tüm kavramlarını titizlikle «düşünme»leri ile övünenler bile, çok az düşünmüş gibi görülmektedirler. Eklemlenme terimi, aynı anlamlı bir sözcüğün, (örneğin) «ek»in yerine kullanılan uzun bir anlamdaşı da değildir.*

Son olarak, bu tür terimlerin tartışılması, bir toplu iğnenin başında kaç meleğin durabileceğine ilişkin Ortaçağ tartışmasının günümüz karşıtı olan kısır zihin temrinleri gibi de görülmemelidir. Tersine, bu makale, «eklemlenme» teriminin ortaya çıkarttığı kuramsal konuların ** gerçekten önemli olduklarını savunacaktır.

Bu tez, birincisi Marksizmi Parsonsculaştırarak gerçek dünya ile ilişkisi olmadığını açıkca öven bir «genel kurum»a[21] dönüştürme girişimlerine; ikincisi (birincilere karşı duydukları dargınlık ve öfke nedeniyle kısmen haklı görülebilecek olan) genelde kuramdan, özelde —eklemlenme bir yana— «üretim tarzları»ndan uzak durarak, Amerika [anakaralarında] («kölelik», «feodalizm» gibi) farklı «emek arzı» örneklerine ilişkin sorunları, tarihsel olasılıkların tekil ve ampirik olguları olarak incelemeyi yeğleyenlere[22] karşı

[*] En önemsizi politik olmayan.

[**] Toplumbilimlerde sık rastlanan ve beş hece ile söylenebilecek sözcükler yerine hiçbir zaman tek heceli karşılıklarını kullanmama örneğinde olduğu gibi.

olmak üzere, iki cephede mücadeleyi gerektirir. 1950'lerin Amerikan toplumbiliminin tanınmış eleştirmeni Mills'de[23] olduğu gibi çağdaş Marksizmde de birbirini hor gören ancak yine de diğerinin eksikliklerini yansıtan ve birlikte yaşayan (eklemlenmiş?) «genel kuramlar» ve «soyutlanmış ampirizm»e doğru talihsiz eğilimler var.

Bu iki aşırı görüşe karşı biz kuramın gerekliliği ve yararlılığını savunacağız. Politikaya ilişkin olarak, hiç kimse, kuramların gerçek sonuçları olduğunu savunmak için Hanoi'nin herhangi bir eyleme geçmeden önce alçak gönüllülükle *Theoretical Practice** [Teorik Pratik]in incilerini öğrenmesi gerektiğini[24] savlayan budunmerkezciliği (ethnocentrism) ve entellektüel teokratizmi benimsemek zorunda değildir. Bu konuda Frank'ın *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (Latin Amerika'da Kapitalizm ve Azgelişmişlik) [adlı kitabı]ndaki kuramsal muhaliflerinin zamanın Şili Başkan adayı Salvador Allende'nin danışmaları olan Max Nolf ve diğerleri olduğunu; ve Şili'de «feodalizm» varolup olmadığı «soyut» tartışmasının sınıf ittifakları, yanı Unidad Popular (Halk Birliği) hükümetinin politikalarını derinden etkileyen «ulusal burjuvazi»nin varlığı tartışması ile doğrudan ilintili olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Şili'nin kaderi açıkca göstermektedir ki kötü ilaç gibi kötü teori de öldürür. Bu nedenle de üzerinde konuşulmaya değer.

2. KÖKEN : ALTHUSSER VE BALIBAR

Son zamanlarda gelişme toplumbiliminde üretim tarzlarına duyulan ilgi, bu makalenin yeraldığı kitaba adını veren «yeni ekonomik insanbilim»in** yaratıcıları olan Meillassoux, Godelier, Terray, Dupré ve bunların da üstünde P.-P. Rey gibi Fransız yazarlardan kaynaklanır. Ancak, Clammer'in[25] belirttiği gibi bu gruptakilerin çoğu Marksist değildir. Özellikle, «bunlar Althusser'in dil ve yönteminin bazı yönlerini kullanmalarından da anlaşılacağı gibi Althusser yolu ile Marx'dan esinlenmiştir... Marx'ın gençlik değil, olgunluk dönemi yapıtlarına (özellikle *Kapital*'e) ve bazı Althusserci ilgi alanlarına (özellikle üretim tarzlarına) merak duymuşlardır.»

Anlattıklarımızın çoğu şimdi dikkatlerimizi yönelteceğimiz terim olan «eklemlenme» için de geçerlidir. Terimin Marksist yazında kullanımı Althusser'le başlar görülmektedir. Bu nedenle onun bir çoğunu olduğu gibi, bu kullanımı da bulması övgüye değer. Ancak, Althusser ve daha da çok Balibar tarafından sık sık kullanılmasına karşın terim çevirmenin [Althusser'le Balibar'ın *Kapitali Okumak* adlı kitabını İngilizceye çeviren Ben Brewster] genellikle yararlı olan Sözlüğünde yer almamaktadır. Çevirmen «eklemlenme» terimini *diğer* teknik terimleri (örneğin «bileşim», «çelişki» ve «üretim tarzı»)[26] tanımlarken kullanmaktadır. Bu nedenle, «eklemlenme» bazı anlamsal yönleriyle zamanı çok gecikmiş bir sözcüktür. Post[27], bu terimi kullanırken kusurunu da gösteren tek yazardır. Post, İngilizce ve Fransızca da «eklemlenme»nin anlam olarak a) bağlamak, birleştirmek (to join) ve b) [bir şeyi] tanımlamak, biçimlendirmek, (give expression to) olmak üzere en azından iki farklı düzeyi olduğuna işaret etmekte ve şöyle eklemektedir;

[*] İlk görüşü savunanların çevresinde toplandığı dergi. **[D.N.].**

[**] **Foster-Carter'in makalesi anılan derlemede yer almıştı.** [D.N.].

her ne kadar Althusser ve arkadaşları terimi sistematik olarak ilk anlamında kullanmışlarsa da, gerçekte çifte anlamı ekonomik temel ve diğer «kerteler» (örneğin, politik) arasındaki ilişkiyi doğru olarak ifade etmektedir: yani bunlar salt birbirleriyle bağlanmakla kalmamakta, politik kerte ekonomik olanı tanımlamakta ve biçimlendirmektedir de.

Althusser ve Balibar'ın «eklemlenme»yi esas kullanımlarının, farklı «kerte»ler veya düzeyleri bağlamak, birleştirmek anlamında olduğu kuşkusuz doğrudur. Örneğin, «çelişki», «bir pratiğin, toplumsal formasyonun karmaşık bütününe eklemlenmesi için bir terim» olarak tanımlanır. Benzer biçimde, «üretim tarzı», «üretici güçler ve üretim ilişkileri bağları (connexion) ile iki kez eklemlenmiş karmaşık bir yapı»dır.[28] Ancak, burada özgül bir bağlantı ve birleşme biçiminin kastedildiğine ilişkin kanıt var.[29] Bunu anlamak için bir başka dile başvurmamız gerekecek. Althusser, kendisinin Marksist bir kavram olarak «Eklemlenme»yi bulduğu biçiminde bizim daha önce yaptığımız tezi yadsıyabilir, çünkü terimi Marx'ın («eklemlenmiş bireşim» ve «eklemlenmiş hiyerarşi» biçimlerinde de çevrilmiş olan) *gliderung* sözcüğünün karşılığı olarak kullanmaktadır.[30]

Bu da kol, bacak veya kanat gibi vücuda eklenmiş örgenlerin Almanca karşılığı olan *glied* sözcüğünden türemektedir. Bu nedenle de zihinde bıraktığı imge de vücudun kol ve bacaklarının yapılaşmış bir bağlanmasını, birleşmelerini akla getiren anatomik bir terimdir.[31]

Marx'ın bu mecazı, gerçeğine ne kadar yakın kullanmaya niyet ettiği tartışmaya açıktır: diğer çevirmenler *gliderung* karşıtı olarak «organik bağ» veya kısaca «organizasyon» ve hatta «yapı» veya «düzen»i yeğlemişlerdir.[32] Ancak, Althusser terimi açıkca ve tam olarak anılan anlamda kullanmaktadır, çünkü birden çok kez, düzeylerin bağlantısını anlatmak için ifadeleri farklı, ancak anlamları yine anatomik olan diğer terimlerle onu birleştirmektedir. Örneğin, «farklı zamanların», «eklemlenme», «dislokasyon»* [*dislocation;* çıkma], «displacement (yerinden çıkarma)» ve «torsion (burma, bükme)»** ilişkileri ile «uyumlu hale getirileceği» söylenmektedir.[33]

Althusserci betimlemelerin yorumunu daha da uzatmadan «eklemlenme»nin her türlü şeyin farklı düzeyleri arasındaki bağlantı ve etkililiği gösteren anatomik bir mecaz olarak kullanıldığı sonucuna varabiliriz. Fakat şu andaki amacımız bakımından şaşırtıcı bir «yokluğa»da işaret etmeliyiz: Althusser ve Balibar hiçbir yerde, son zamanlarda popüler olduğu anlamda, «üretim tarzlarının eklemlenmesi»nden söz etmemektedirler. Bunun nedeni böyle bir sorunsalı tasarımlamadıklarından değil, fakat tanımlanmasında sürekli olarak farklı terimler kullandıkları içindir. Özellikle, bir çok bağlamda «eklemlenme»den sözetmeye Althusser'den daha eğilimli olan Balibar «tarihsel materyalizmde nesnel bir *ihmale*» işaret ederek şöyle diyor:

[*] **Dislokasyon** (İng: Dislocation; Fr: Décalage) terimine Althusserci sözlükler şu açıklamayı getirmektedirler: Ampirist ve historisist sorunsallarda, bir bilimin kavramlarıyla gerçek nesnesi arasında bire-bir tekabüliyet vardır; bu nesnelerin kendileri arasında da birbirlerini açıklayıcı bir benzerlik vardır.

Althusser, buna karşılık, ideolojiyle öteki pratiklerin arasında, genel olarak pratikler arasında, her pratiğin içindeki ögeler arasında ve ideolojiyle bilim arasında **«yerinden çıkmış»** ilişkiler olduğunu ileri sürer. Bunların her birinin kendi gelişme zamanı ve ritmi vardır. **[Y.H.N.].**

[**] Tıpta, kendi etrafında dönmek anlamında kullanılır. [Y.H.N.].

> «Kapitalist üretim tarzının soyut kuramını açıklayan *Kapital, birden çok* üretim tarzını içeren ve bu nedenle de bunların *birlikte varoluş* ve *hiyerarşi* yasalarının incelenmesini gerektiren somut toplumsal formasyonların çözümlemesini üstlenmez.»

Veya yine,

> «Somut-gerçek toplumsal formasyonlarla uğraşan ekonomi tarihi, herzaman için *birden çok* üretim tarzının egemen olduğu ekonomik yapıları inceler. Bu nedenle, yalıtılmış üretim modellerinin kuramsal çözümlemeleri tarafından belirlenen «eğilimler»le hiçbir ilişkisi olmayıp, birden çok eğilimin bileşik etkileriyle ilgilenir. Bu önemli sorun mevcut çözümleme alanının dışında kalmaktadır...»[34]

Ve nihayet, «Bir Geçiş Kuramının Unsurları» [bölümünün] sonunda şöyle diyor:

> «Bu nedenle, geçiş dönemleri birden çok üretim tarzının *birlikte varoluşu* ile nitelendirilir... Bir üretim tarzından diğerine geçişin sorunları, üretim tarzının kendisininkinden daha genel olan ve birden çok sistemi ve bunların ilişkilerini de (Lenin'e göre Rusya'da Sosyalizme geçiş dönemi başlangıcında, eşit olmayan biçimde gelişmiş ve bir tarzın egemen olduğu bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş, sayısı beşe kadar çıkan üretim tarzları birlikte varlıklarını sürdürüyorlardı) kapsayan bir zaman ayarlaması (synchrony) sorunudur. Bu *hakimiyet ilişkilerinin* çözümlemesi ana çizgileriyle Marx tarafından yapılmıştır ve ardıllarınca incelenmesi gereken ana alanlardan birisini oluşturur.»[35]

Bir dereceye kadar kopuk bu görüşler, hiçbirisi tam olarak «eklemlenme» olmayan, üretim tarzlarının birbirine bağlanmasının en azından iki farklı [biçimde] kavramsallaştırıldığını ima etmektedir. «Birlikte varoluş» ve «eğilimler» (özellikle, Balibar'ın tarihsel «zaman»la ilişkin anlamlı ele alışı bağlamında) gibi terimler kendi başlarına, — *sonuçları* zorunlu olarak birbirini etkilese bile — birbirinden ayrı ve eşit olmayan biçimde gelişen bir tür üretim tarzları apartheid'ini* anıştırmaktadır.

Bunların tersine, «hakimiyet altında hiyerarşi» ve «hakimiyet ilişkileri» salt «yatay» olarak yanyana bulmaktan çok «dikey» bir altlık-üstlük ilişkisini akla getirmektedir. Belki de terimin normal kullanımının istenilmeyen bir uzantısı olacağı için Balibar buna «eklemlenme» dememektedir. Nihayet, iki *üretim tarzı* arasındaki ilişkiler (Post'un «tanımlama» «biçimlendirmesi» bir yana) «etkin olabilme» (effectivity) ile bile nitelendirilemeyecek türden ilişkilerdir.

Kısacası Althusser ve Balibar'da «üretim tarzlarının eklemlenmesi» nosyonu yoktur. Bu nedenle terimin son zamanlardaki popülerliği, Althusser'den açıkca etkilenmesine karşın bizzat kendisi de önemli katkılarda bulunan bir yazarın Pierre-Philippe Rey'in yapıtlarından izlenmelidir.

3. REY: ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ ÜZERİNE

Rey'in kitaplarının[37] İngilizceye çevrilmemiş olması esef vericidir: Göreceğimiz gibi teorik açıdan çoğu kez bu çalışmalar «eklemlenme» fikrini

[*] Güney Afrika Cumhuriyetinde uygulanan ırkçı resmi politika. [Ç.N.].

incelik ve ustalıkla seçmekten çok, bir heyecan sonucu rasgele bulmuş olanlarınkinden çok daha ileri bir düzeydedir. Bereket versin Bradby,[38] Rey'in çalışmalarının yararlı bir özetini sundu; bu nedenle bizim tartışmamız övgü ve eleştiri noktaları üzerinde odaklaşacak. Althusser'in «eklemlenme» kavramını tanımlamadan tanıtması gibi, Rey de tüm bir kitabı, (gördüğümüz gibi) Althusser'inkinden farklı bir anlamda kullandığı bu kavrama, yine bu kullanım sapmasını açıkca farketmeden, adadı. Bununla beraber, yine de Rey'in çalışmalarının salt birer ilk örnek (1969)[39] olmakla kalmayıp, hala üretim tarzlarının eklemlenmesini, «düşünme»de en etkin ve en yetkin çabanın temsilcisi olduğu savunulabilir. [Bu yaklaşımın] dört önemli üstünlüğü belirtilmelidir:

Birincisi, Rey,

«Les Alliances de Classes» (Sınıflar İttifakı) adlı kitabının başlığının da ima ettiği gibi üretim tarzlarını *politik* sorunları aydınlatmak amacıyla tartışır. Bu, iki farklı anlamda böyledir: Birincisi, bir teorinin testinin onun pratik politik yaralılığı olduğuna Rey'in kesinlikle inanmasıdır: Bir teorinin varoluş nedeni ve yararlı olacak ise kaynaklandığı bağlam da bu olmalıdır. Kuşkusuz, tüm Marksistler bu görüşü sözde benimserler; ancak Rey ikinci ve daha kısa denemesi olan «Materialisme Historique et Luttes des Classes»[40] (Tarihsel Materyalizm ve Sınıf Mücadeleleri)nde salt entellektüellik etmek için aydın olmanın ve herhangi bir biçimde aydınların önceliğine inanmanın (Althusser ve Lenin'in bile kurtulamadığı) acı bir eleştirisini özenle ve ayrıntılı olarak yapar. (Rey burada acımasız bir özeleştiriden kaçınmadığı gibi genelde ifadesi de olağanüstüdür.) Rey'in incelemelerini üretim tarzları üzerinde yoğunlaştırmasının ikinci ve daha çözümsel olan nedeni *sınıf ittifaklarının* maddi temel ve işleyişlerini anlamak içindir. [Bu tutumun] tersine, daha sonraki çalışmalarının büyük bölümü (yasal veya ideolojik gibi olanlar bir yana) politik düzeyi ya tümüyle savsaklamış ya da ona önemsiz ve daha önceden belirlenmiş bir yer vermişler ve üretim tarzlarını, açıklayıcı mekanın bütününü kapsayan bir şey olarak ele almışlardır.[41] Kaçınılmaz sonuç salt ekonomizm değil, aynı zamanda şeyleştirmedir (reification): Tarihin özneleri olarak ('halk' yerine) sınıfları koymak bir soyutlama düzeyidir, ancak aynı rolü «üretim tarzı» gibi kavramsal şeylere yüklemek gerçekten de idealizmin kendisidir. Bu makale yazarının görüşüne göre, üretim tarzları tarihin özneleri olmadıkları gibi, tümcelerin de özneleri değillerdir. Rey'de bu formülasyonu yadsımaya yetecek kadar çok *trager* veya «taşıyıcı» kuramı[42] olabilir, ancak yaklaşım olarak [yukarıda özetlenen] görüşe yakındır. Rey'in yapıtlarında kendi yolunu açtığı eklemlenme kavramı yazımında her zaman bulunmayan özellik ve üstünlükler de vardır. Herşeyden önce eklemlenme statik bir durum değil, *zaman içinde* bir *süreçtir: Alliances* (İttifaklar)ın ikinci bölümünün başlığı «Le proces d'articulation» (eklemlenme süreci) dir. Bu biçimiyle, temelde, günümüze dek kapitalizme *geçiş* diye bilinen sorunsalın yeniden formüle edilişi ve anlatımıdır. İleride de göreceğimiz gibi Rey'in savının özü hem Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçişi hem de kapitalizmin, kapitalizm-öncesi diğer tarzlarla eklemlenmesini kavrayabilecek tek bir çözümsel çerçeve geliştirme çabasıdır. Daha da ötesi, eklemlenmenin diyakronik * yönünü vurgulamak için

[*] Artsüremli. [Ç.N.].

Rey'in bir de kendisinin geliştirdiği *dönemleştirme* vardır. Diğer çalışmaların çoğu eklemlenmeden sözetmekle yetinip özünü veya dinamiğini belirsiz bırakırken Rey eklemlenmenin üç aşamasını birbirinden ayırır. Bunlar: (i) Kapitalizmle ilişkinin kapitalizm-öncesi tarzı *güçlendirdiği*, değişim alanındaki ilk bağlantı; (ii) Kapitalizmin «kök salmaya» başladığı kapitalizm-öncesi tarzı boyunduruğu altına aldığı, ancak ondan yararlanmasını da sürdürdüğü ikinci evre ve; (iii) —Üçüncü Dünya'da henüz ulaşılmamış olan— kapitalizm-öncesi tarzın tarımı da kapsamak üzere tümüyle ortadan kalktığı aşama.

Böyle bir dönemleştirme tartışma konusu olabilir ve ileride de tartışılacaktır; ancak bu [ele alış] «eklemlenme» nosyonunu eleştirenlerden gelen özel bir itirazı, yani; [bu tür] statik ve belirlenmemiş bir bağlantının gerçek olarak tez haline getirilmesinin (Marksist aslı kuşkusuz daha çok onaylanmış olan) *çelişki* kavramını yadsıdığını, ilke olarak yanıtlayabilmektedir. Fakat (daha sonra Post'da olduğu gibi) Rey'e göre [de] bu iki kavram arasında bir uzlaşmazlık yoktur; olsa olsa «eklemlenme» çelişkinin doğasını *belirler*. Rey'in kendisinin de belirttiği gibi fikir «birisinin diğeri üzerinde egemenlik kurduğu iki üretim tarzının eklemlenmesi... durağan bir veri olarak değil, bir *süreç* olarak, yani iki üretim tarzı ve temelde de bu üretim tarzlarının belirlediği *sınıflar* arasında ortaya çıkan çatışma ve ittifakları içeren bir mücadeledir.»[44]

Bu alıntının alındığı bağlam, anlamlı olarak, salt Rey'in kendi sorunsalını açıklamakla kalmayıp (onun görüşüne göre) Marx'ın «hemen hemen» ne «düşündüğünü» de ifade etmektedir. Bu tutum, şimdi daha yakından tartışacağımız Rey'in genel stratejisini kavramamızı da sağlamaktadır. Rey'e göre,

> «Azgelişmiş ülkelerde «Kapitalist devrim»in engellenmesi kuramı, veya daha doğrusu bu kuramın unsurları, *Kapital*'de bulunabilir. Ancak, Marx'ın Azgelişmiş ülkelerin incelenmesine ayrılmış az sayıdaki kitabında yer almayan [bu unsurların] diğer yapıtlarının nerelerinde oldukları araştırılmalıdır.»[45]

Bu yaklaşım başlangıçta «kutsal yazılar» anlayışına bir şamar gibi görülebilir; ancak böyle bir izlenim yanlış olacaktır. Çünkü, öncelikle Rey, Marx'ın «azgelişmiş ülkeler [üzerine yazılmış] «çok sınırlı» ve önemleri de fazla olmayan kitaplarına pek ağırlık tanımaz; bunlar, gazeteler için, para için, ve kısmen de İngiliz Kapitalizminin Hindistan'daki «devrimci» rolünü vurgulayarak, Amerikalı okuyucuları şaşırtıp, onları kırsal yaşamın cennet hayatı yaşattığı anlayışından çıkartmak için polemik niyeti ile hazırlanmış yazılardır.[46] Bundan dolayı Rey, Marx'ın bu yazıları yerine onun feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine söylediklerine bakar. Burada bile aşırı derecede ve gereksiz bir sofuluk göstermez: gerçekten de tartışmasındaki kilit nokta feodalizm ve kapitalizm arasındaki eklemlenmenin yetkin bir belirtisi olan toprak rantını, kapitalist üretim tarzının ayrılmaz bir parçası olarak gören Marx'ın, toprak rantının doğasını temelde yanlış anladığı tezidir.[47] (Böylesi aceleci ve atılgın bir karşı çıkışın tepedeki hocaların sert azarlama ve serzenişleriyle karşılaştığını söylemeye gerek yok sanırım.)[48]

Fakat, Üçüncü Dünyanın temel sorunu Avrupa örneğini *yineleyememek* iken, genelde eklemlenme üzerine yazılmış bir kitabın büyük bir bölümünün, feodalizm/kapitalizm özel durumuna hasderilmesinin mantığı nedir? Burada farklı çözümleme düzeylerini birbirinden ayırmamız gerekiyor. Rey, bir düzeyde Avrupa ile onun dışında kalanlar arasındaki (veya daha çok feodalizmle onun dışında kalanlar arasındaki) farklılıkları göstermeye çalışmaktadır. (Burada Lenin ve Luxemburg-Emmanuel'i de bunlara ekleyebilirdi — iki çözümleme düzeyini, ülkeler ve üretim tarzlarını, birbirine karıştırdıkları için azarlanmaktadırlar.)[49] Böyle davranmasındaki stratejisi ise eklemlenmenin her iki (veya tüm) türlerini açıklayabilecek bir çerçeve aramasından kaynaklanmaktadır. Böylece Rey'in geneldeki güdüsü bir açıklama ekonomisi iken, daha özgül olarak kapitalizmin «heryerde aynı olması»[50] diyebileceğimiz bir görüş *yolu ile* Marksizmin birliğini korumaya da yöneliktir.

Bu makalenin başında gözden geçirdiğimiz günümüz «azgelişmişlik» nosyonlarını anımsayarak Rey'in çabasını ve düşmemeye çalıştığı tuzakları daha iyi değerlendirebiliriz. Bunlardan özellikle iki tanesi amacımıza hizmet edebilecek niteliktedir. Açıktır ki, görünüşte kapitalizm «azgelişmiş» ülkelerde «gelişmiş» ülkelerde yaptığı etkilerin aynılarını yapmamaktadır : gerçekten de farklılığı belirlemekte bu noktayı temel almaktayız. Bu durumu nasıl açıklayabiliriz? İstençcilik ve şeyleştirme gizli tuzakları şimdiden ortaya çıkmaktadır : Yersiz bir haksızlığa meydan vermeden, bu alanda yapılan tartışma konularının çoğu, şöyle karikatürize edilebilir; «Kapitalizmin yaptıkları», veya daha çok «kapitalizmin yapamadıkları» (bazı yerlerde yapıp diğerlerinde yapmadıkları); veya «Kapitalizmin Tam Değilse de Hemen Hemen Yaptıkları» (bir isteksizlik mi?); veya daha kapalı bir diyalektikle, «Kapitalizmin Yaptıkları ve Tekrar Yapamadıkları».

Kay'in daha önce de yaptığımız (ve sık sık da yapılan) alıntısını :

> «Sermaye azgelişmiş ülkeleri sömürdüğü için değil, yeteri kadar sömürmediği için azgelişmişliği yarattı», görüşünü gözönüne alalım.[51]

Rey'e göre bu kabul edilemez bir istençcilik olacaktır, ve aşağıdaki görüşle çelişkilidir :

> «Marx'ın bulduğu gün doğru olduğu gibi, bugün de doğru olan kapitalizmin temel yasasına göre, nihai amaç dünyanın her noktasında daha önceki üretim tarzları ve üretim ilişkilerini yıkarak yerine kendi üretim tarzı ve kendi üretim ilişkilerini koymaktır»[52]

Böyle olmasaydı, Marx alaycı bir biçimde şu sloganı icat etmeyi önerecekti:

> «Kapitalistler! Afrika veya Asyada yatırım yapın! Beyazlardan aldığınız oranda artı-değeri siyahlardan, sarılardan, kırmızılardan da zorla alın!»[53]

Ancak, kapitalizmin bu tür öğütlere gereksinimi yoktur.

> «Afrikalıların, Hintlilerin, Güney Amerikalıların emek güçlerini «özgürce» satmak için meydana çıkmamalarına — veya çok az çıkmalarına — hiç kimse büyük burjuvaziden daha fazla üzülmez»[54]

Rey'e göre Kapitalizmin «iyi niyeti» (veya daha çok kötü niyeti; veya salt onun *mantığı* diyelim) değişmez. Bu nedenle, değişken olan eklemlenmenin diğer yarısı, yani kapitalizm-öncesi üretim tarzları olmalıdır. Ve Rey'in tezinin özü de budur. Feodalizm, olgunlaşmamış kapitalizm için bir koza olarak koruyucu bir örtü gibi davranırken, diğer kapitalizm-öncesi tarzlar şiddetle karşı koymuşlardır. Bu karşı koyuş öyle şiddetli olmuştur ki, Rey'e göre her zaman başlangıçta zorla kırılmak zorundadır.

Rey'in tezinde zorun rolü aşağıda gözden geçirilecektir. Ancak, Kay'in zımni istençciliği için doğru olan, Amin'in «çevre kapitalizm»i için de geçerlidir. Roxborough'nun önemli bir makalesinde savunduğu gibi,

> «Çevre ülkelerde özgül bir kapitalizmin varolduğu savından neyin ima edildiği açık değildir. Çevre bağımlı kapitalizmi, kendi devinim yasalarına sahip, örneği olmayan bir üretim tarzı mıdır? Böyle değilse, neden görünüşte bizim bildiğimiz kapitalizmin devinim yasalarına uymamaktadır?»[55]

Rey'in önlemeyi amaçladığı bu tür — nitelikleri sonunda salt totolojik olarak («farklı oldukları için farklılar») biçiminde birbirinden ayrılabilecek olan türden açıklamaların bolluğu — zorluklardır. Rey şöyle bir sonuca varıyor :

> «Kapitalizme işlemediği ve kendi yeniden üretim ölçeğini sürekli geliştirme yasasının getirdiği engellerden dolayı işlemeyi dahi düşünemeyeceği bir suç nedeniyle sitem edip, serzenişte bulunmaktan vazgeçelim.»[56]

İnanıyorum ki artık Rey'in genel yaklaşımı açıklık kazanmıştır. Yöntem bakımından önce Marx'a başvurduğu için (yüzeysel olarak bilinen yerlerde değilse bile) «ortodoks»dur. Uzun dönemde erişeceği aynı bir amaç için (Rey'e göre pratikte bu amaca ulaşılamayacaktır, çünkü Kapitalizm her yerde geçerli duruma varmadan sosyalist devrim onu izleyecektir;[57] ancak konunun tartışması bu bölüm kapsamı dışındadır.) uğraşan, «heryerde aynı olan» ve tek bir kapitalizm kavramında da ortodoksdur.

Şimdi bu savın ayrıntılarını inceleyelim. Rey'in özgün anlayışı kendi özetlediği biçimiyle şöyle :

> «Kapitalizm hiçbir zaman bir anda ve tümüyle daha önceki üretim tarzlarını ve hele bu üretim tarzlarını niteleyen sömürü ilişkilerini, ortadan kaldıramaz. Tam tersine, tüm dönem boyunca bu sömürü ilişkilerini güçlendirmek zorundadır. Çünkü ancak bu tür bir gelişme, kapitalizmin bu üretim tarzlarından meta satın almasını veya bu üretim tarzlarından sürülerek yaşamlarını sürdürebilmek için emek güçlerini kapitalizme satmak zorunda bırakılan insanlar sağlanmasına izin verir.»[58]

Burada iki nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bunun hem feodalizm ve hem de diğer kapitalizm-öncesi tarzların kapitalizm ile eklemlenmesine uygulanabilecek bir genel ifade olduğudur. Ancak, Rey'in görüşüne göre feodalizm örneği, diğer birçok konuda tüm tarzlardan farklılık gösterir. İkincisi, [bu açıklama] bize eklemlenmenin soyut bir zihin ürünü olmayıp, emek arzı ve hammadde gibi çok somut şeyleri içerdiğini anımsatmaktadır.

Öyleyse Rey hangi konularda tüm eklemlenmeleri genelleştirmekte ve hangilerinde feodalizm/kapitalizm'i, *örneği olmayan* diye ayrı tutmaktadır? Gördüğümüz gibi bir düzeyde, Rey kapitalizmin «heryerde aynı olduğu»nu çözümsel olarak korumaktadır. Bu nedenle, Rosa Luxemburg

> «Sermayenin eylemlerinin bir yanda doğuşunda, feodal toplumlarda, ve diğer yanda, bunu izleyen dönemde, diğer toplum tiplerine yerleştirilmesi sürecinde koşutluk göstermediğini ortaya çıkarttığı»[59]

için övülmektedir.

(Bu arada şunları da belirtmeliyiz 1) Rey biraz şeyleştirmektedir: Burada sermaye salt «eylemde bulunmamakta» fakat doğurulmaktadır; ve 2) Göreceğimiz gibi «doğuş» ve «yerleştirilme» arasındaki fark kadere bırakılmış önemli bir rehin olabilir). Kısacası, 'sermaye' değişken değildir: Bu nedenle de eklemlenmenin çeşitliliği kapitalizm-öncesi tarzların çeşitliliğinde içerilir.

Ancak, Rey genelleştirmeleri bu saptamadan da ileri götürür. Hem feodalizm ve hem de diğer tarzlarla eklemlenme benzer biçimde dönemleştirilir. Daha önce özet olarak verilen aşamaları şimdi açabiliriz. Başlangıçta, «geleneksel» tarz egemen [tarz] olarak kalır: Kapitalizm ondan hammadde alır, ancak bu değişim [ilişkisi] kapitalizm-öncesi tarzda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmediği gibi mevcut tarzın güçlenmesine de neden olur: Bradby'nin belirttiği gibi, «Kapitalist yeniden üretim süreci, ancak kapitalizmin egemen olduğu toplumsal formasyonlarda yer alması durumunda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına neden olur.»[60] Bundan dolayı, Batı Afrika'nın soy toplumlarında, kölelerin metalarla değiştirildiği özgün ticaret [ilişkileri] varolan tarzları güçlendirmiştir. Benzer biçimde (çok daha karmaşık bir tezi özetleyerek), Avrupa kapitalizmi ilk dönemlerinde feodal aristokrasi ile ittifak kurarak gerek tarımsal arzı ve gerekse de emek gücünü her iki kesim için de uzun bir süre boyunca yararlı olan bir ilişkiye sokarak güven altına alabilmiştir.

İkinci dönemde, ittifaktaki güçler dengesi değişmekte ve süreç açıkca tersine dönmektedir. Şimdi, kapitalizm artık «kök salmış» ve egemen duruma geçmiştir: artık «diğer tarzlar kapitalizmin» temelinde «varlıklarını sürdürüp ona göre değişmektedirler»[61] Kapitalizm artık denetimi ele almıştır ve bu evreye bir isim verilecek ise bu geçiş aşaması olmalıdır. Bu evrenin niteliği, Rey'in hesaplaşmasında bile, ilk aşamadan çok daha heterojen görülmektedir. Feodalizmden kapitalizme geçişte köylü tarımı ve el zanaatları önce kısmen sonra tümüyle dönüştürülüp ortadan kaldırılmış ve emek gücü yaratılmıştır. Bu süreçler kural olarak daha az tamamlanmış biçimde olmak koşulu ile diğer tarzlarla da ortaya çıkabilir: özellikle «topraktan kopma» çoğu kez salt kısmi olup [örneğin] Afrika'da mevsimlik bir olgu [niteliğine bürünür]; diğer yandan sermayenin tarıma girişi de yavaştır. (Rey'e göre kapitalizmin kendi emek arzını sağlayabilme yeteneği gibi anılan son durum da ancak üçüncü aşamada tümüyle tamamlanır; ancak Üçüncü Dünya Ülkeleri henüz tümüyle salt A.B.D.'nde ulaşılmış olan bu aşamaya daha girememiştir.)

Varsayılan benzerlikleri burada bırakıp sayıları oldukça çok olan farklılıklara geçelim. Rey «Kapitalizmin ilk dönemlerinde salt feodalizm tarafından *korunduğu* yerlerde hızla yayıldığını»[62] kabul ediyor. Feodalizm/Kapitalizm eklemlenmesi «Koruyucu» olarak özetlenebilir: başka hiçbir eklemlenme böyle nitelendirilemez. Tam tersine, tüm diğer kapitalizm-öncesi tarzlar kapitalist ilişkilerin yayılmasına şiddetle karşı koymuşlardır; veya daha somut olarak [söylemek gerekirse] kapitalist ve kapitalizm-öncesi egemen sınıfların ittifakı olanaksızdır. Bu nedenle de «doğal ekonomi»nin birliği ve bütünlüğü ekonomi-dışı yollarla yıkılmalıdır. Rey'e göre zor, feodalizm dışındaki tüm tarzlarla eklemlenmelerde zorunlu bir unsurdur; böyle olmakla da biraz önce betimlenen (feodalizmde bir karşılığı olmayan) birinci ve ikinci aşamalar arasında fazladan bir «aşama» oluşturur:

> «O zaman, kapitalizm bu tür toplumsal formasyonlarda (yani, kapitalizmin daha önceki üretim ilişkilerinin kendi çözülmeleri sonucu doğmamış olan) nasıl «kök salar»? Bu ancak sömürgeleştirilmiş toplumsal formasyonun bağrında doğan ve zamanı geldiğinde yerini kapitalizme terkedecek olan *geçiş* [*dönemi*] *üretim tarzlarının* aşılanması ile sağlanabilir.»[63]

Sömürge döneminin işlevi de tam olarak bu yapay tohumlamadır. (Çünkü Rey, Üçüncü Dünya'da ikinci aşamanın yeni-sömürgeciliğin şu andaki evresine denk düştüğünü söyler). Böyle olunca sömürgeciliğin (yani politik egemenliğin —Lenin'in izniyle— kendi başına ekonomik bir anlamı olmayıp, daha çok Bradby'in Rey özetinde belirttiği gibi,

> «Ekonomik emperyalizme geçişte zorunlu bir aşamadır. Örneğin Fransızların 1925-1935 arasında Kongo-Okyanus tren yolunu yapımları sırasınra neden oldukları soykırım teknik açıdan akılcı olmayan bir seçimdi ve ancak daha önceki sömürge döneminin «emek sorunu» bağlamında kavranabilir. On yıl zorla çalıştırılma ve bitkinlikten iş sırasında uyuya kalan herkesin öldürülmesi, sorunu hayran kalınacak biçimde çözdü. Ücretli emek alışkanlığı yerleştirildi ve emekçilerin köylerde kalan karıları bu emek gücünü beslemek için tarımsal meta satmak zorunda bırakıldılar.»[64]

Açıkcası, Rey'in eklemlenmeler konusundaki genelleştirilmiş ifadeleri kendi başlarına oldukça formal, hatta biçimcidir: öze ilişkin farklılıklar çok daha çarpıcıdır. Şimdi biçimleri bir yana bırakıp biran için (raslantısal olarak Bradby'nin makalesinin de ana odağını oluşturan) bu türden eklenmelerin gerçek içeriklerine bakalım. Rey'in üstünlüklerinden birisi —eklemlenmeyi platonik «idealar» olarak kavranan üretim tarzlarınca oynanan tinsel bir tango gibi gören son yıllarda yazılmış yazıların tersine— eklemlenmenin içeriğini belirleyerek göklerden yere indirip ayakları üstüne oturtmasıdır. Daha da fazlası, bu yaklaşımı onu «Emperyalizm Teorileri»ne yararlı bir bölüm eklemeye yönlendirmiş, ve böylece en azından kendi kuramsal buluşlarını Marx, Lenin, Rosa Luxemburg ve Otto Bauer'in[65] fikirlerinden kaynaklanan ilk tartışma ve kavramlara sokmak girişimini göstermiştir. Kısacası, eklemlenme evrelerini dönemleştirmesi kapitalizmin gittikçe artan ölçüde (ve sonunda tümüyle) kendine yetebilme yeteneğinden kaynaklan-

maktadır. Ancak, başlangıçta «Kapitalist üretim tarzı emek gücü ve tarımsal tedariklerini diğer egemen sınıfların eylemleri sayesinde bulur»;[66] feodalizm dışında kalan durumlar için «tarımsal tedarikleri» hammaddeler ile genelleştirebiliriz. Daha sonraları, her ne kadar «Üçüncü Dünya»da uzun süre tamamlanmamış bir süreç olarak kalırsa da, kapitalizm kendi yeniden-üretimi için gerekli emek arzını güvence altına almayı başarmaya başlar. Tarım [sektörüne] giriş hala yavaştır ve belki de ancak Üçüncü Evrede tamamlanacaktır. Genel olarak hammaddeler için Rey şunları savunuyor: Her ne kadar ilk ortaya çıktığı ülkelerde kapitalizm,

> «sanayi döneminin başlarında eski üretim tarzlarını ortadan kaldıracak derecede tutunmuş ve kendi üretim araçlarının üretiminde onların yerine geçmişse»[de]

ancak finans kapital evresinde

> «yeni bir sıçrama başarılabilmiş ve Kapitalizm yeni toplumsal formasyonda yerleşmiş»

ve böylece, kapitalizm

> «toplumsal formasyonun ne olduğuna bakmaksızın kendi üretim araçlarının üretimini güvence altına alabilmiştir.»[67]

Rey'in savını ana çizgileriyle böylece belirtip bazı ayrıntıları da açıktan sonra, sıra eleştiriye geldi. Rey'in eklemlenme fikrini salt ilk [olarak ele alan] olmakla kalmayıp hala en iyi işleyen de olduğuna ilişkin inancımızı yinelerken yine de [yaklaşımında] bazıları oldukça ciddi olan önemli zorlukları da belirtmeliyiz.

Sorunlardan birisi, onu belki de üretim tarzları yazınının Frantz Fanon'u yapan, şemasında [belirtilen] zorun rolüne ilişkindir. Fanon'un yapıtlarının eleştirisinde belirtildiği gibi eleştirmenler tarihsel kayıtlarda yaygın bir özellik olan zorun *mantıksal olarak* zorunlu olup olmadığı konusunda kuşkuludurlar; çünkü, Bradby'nin açıkladığı gibi

> «Sermayenin büyük ölçüde gizil emek gücü sıkıntısı çektiği, ancak kırsal nüfusun hiçbir ekonomi-dışı zor kullanmadan yerinden edildiği»[68]

sayısız örnekler vardır.

Doktriner olarak, Bradby «emek çözümlemesi»nde (Marx'ın belirttiği biçimde) artı-değer üretilirken sermayenin eşitlerle değiştirildiği kuramının, Rey'in zorun gerekliliğine gerekçe gösterdiği «dış ilişki ile kapitalizmin iç gelişmesi arasındaki» sözde «uçurumu»[69] ortadan kaldırdığını belirterek Rey'in savını yeniden formüle eder. Fanon'un Cezayir'de olduğu gibi Rey'in Kongo'daki (Brazzaville) deneyiminin onu, ortak bir raslantıyı değişmez, katı bir yasa statüsüne çıkartmaya sürüklediğini kurgulayabiliriz. Benim kendi görüşüm ise bu anlamda zorun salt ampirik bir sorun olabileceğidir.

Ancak, Bradby'nin bu noktada Rey'in tezini onarması, başka bir yerde parçalanmasına neden olur. Eğer zor, tez için temel alınmazsa, o zaman kapitalizmin feodalizm dışındaki tüm üretim tarzları ile eklemlenmesi neden bu denli uzun ve sorunlu olmaktadır? Rey, kendisi bu konuda açık değildir. Bazıları (Rey hariç) (emeğin oldukça acı çektiği fakat en azından

süresi belli olmayan bir dönem devam etmeyen) normal geçişleri tam olarak, *geçişler* biçiminde nitelendirip «eklemlenme»yi — Üçüncü Dünya'da açıkça görüldüğü gibi — «doğunun» hemen hiç gerçekleşmeyecekmiş gibi olduğu durumlar için kullanmayı yeğleyebilirler.[70] Rey'e göre, daha önce gördüğümüz gibi, her iki durum da «eklemlenme»dir; ancak ikincisi hala düzgün ve pürüzsüz olarak gelişememektedir; böylece Rey daha üst bir düzeyde farklılaşmayı koruyabilmek — eklemlenmeleri eklemlemek — için ek bir evre (zor, formal sömürgecilik ve «geçiş üretim tarzları» üzerine açık olmayan konuşmalar) sokmak zorunda kalmaktadır. Tezden, zor çıkarılırsa ne olur? Uzakta hayal gibi beliren eklemlenmelerin eklemlenmelerinin ek... «sonsuz ricatı ve Rey'in büyük çabalarla korumaya çalıştığı «Kapitalizmin eylemlerinin koşutluluğu» görüşünün sallanmaya başlamasıdır.

Bu son noktayı işlemeyi sürdürelim; Rey'in savının zaman zaman kendi ile çelişir göründüğü başka yönleri de var. Onun Kapitalizmin istençci kavranışlarına karşı çıkışına ve «heryerde aynı olması» diye adlandırdığımız şey üzerinde ısrar edişine ilişkin görüşlerine yer verdik. Ancak, Rey en azından bir istisna yaparak, çok hızlı bir hamlenin köylülerin silaha sarılıp işçilerle ittifak kurması ve sosyalist devrimi başlatma [olasılığının] burjuvaziyi korkuttuğu durumlarda kapitalizmin yayılmasının istekli bir biçimde «yavaş gelişmesi»ne izin verildiğini belirtmektedir. Verdiği örnek de 1871-1958 arasındaki, kendi ülkesi Fransadır.[72] Bu görüşe şöyle karşı çıkılabilir: a) Fransa'da ise, neden başka yerde değil? b) Bir nedenden dolayı ise niçin başka nedenlerden dolayı değil?; ve c) her bir durumda tez, kabul edilemez bir biçimde, — diğerleri ile birlikte gelecek bölümde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz bir ayırıma — kapitalizmin bilinçsiz mantığından kapitalistlerin bilinçli politikalarına doğru kaymaktadır. Her yönüyle (kapitalizmin) «heryerde aynılığı» [görüşü] daha da sallantılı görünmektedir.

Bir başka nokta kapitalizmin «kök salması»na ilişkin can sıkıcı sorudur. Rey'in sık sık kullandığı bu ifade nadiren geçici tırnak işaretleri olmaksızın kullanılır. Ancak Rey, kapitalizme tırnak işareti kullanmaksızın bir çok mecazi şeyler (doğmak gibi) yüklemekten de geri kalmaz. Fakat nosyon deneme niteliğinde olmaktan öte oldukça dolambaçlıdır da. Özellikle Üçüncü Dünya da ikinci ve eklenmenin en canalıcı olan evresine ulaşıldığını nasıl anlayacağız? Görüntülerin fazla bir yardımı olmayacaktır: [üretim] tarzları Rey'in «yıkılma... korunma»[73] (korunma/çözülme) diye adlandırdığı şeyin bir türü olarak yine birbirlerine bağlanacaklardır. O zaman kapitalizmin egemen olup olmadığını, «kök salıp» salmadığını nasıl anlayacağız? Kapitalist üretim ilişkileri ne zaman genelleşecek. Bu ne zaman gerçekleşecek? Kapitalizm ne zaman «kök salmış» olacak. Rey bu sorulara bir çıkış yolu bulabilirdi ancak şu andaki biçimiyle tezlerinin bu konulara yanıtı oldukça zayıf kalmaktadır.

Rey'n açıklamalarında zaman zaman yer alan, ancak tanımı hiçbir yerde yapılmayan önemli bir kavramla birlikte yeni güçlükler de ortaya çıkmaktadır.

> «Eğer feodalizm ve daha da önemlisi, onun belirleyici üretim ilişkisi olan toprak rantına zorla el konulması, kapitalizme geçişte hala bir rol oynamayı sürdürüyorsa, bir başka üretim tar-

zından kapitalist egemenliğe geçişte de, benzer rolün bu tarzın özgül *sömürü ilişkilerince* yerine getirilmesi beklenebilir.»[74]

veya, yine:

> «Toplumsal devrim için hazır olmak toplumda varolan tüm *sömürü ilişkilerinin* ortadan kaldırılmasına hazır olmaktır: bu eşit biçimde hem kapitalist üretim tarzının kendisi, hem de onun egemenliğinde olan ve bundan dolayı da yeni bir yer ve yeni bir anlam kazanan ve bu andan itibaren de kapitalist *sömürü ilişkilerinden* ayrı tutulamayacak olan daha önceki üretim tarzlarını içerir.»[75]

Veya daha önce de atıfta bulunduğumuz pasajda olduğu gibi:

> «Kapitalizm hiçbir zaman bir anda ve tümüyle daha önceki üretim tarzlarını ve hele bu üretim tarzlarını niteleyen *sömürü ilişkilerini* ortadan kaldıramaz. Tam tersine, tüm dönem boyunca bu sömürü ilişkilerini güçlendirmek zorundadır...»[76]

Bu alıntılar bir dizi yoruma davet çıkartmaktadır. İlki, «heryerde aynı olma» özelliğini çok özgül olarak Rey'in zor konusunda daha önce sözü edilen, vurgusuna ters düşer görünen bir biçimde (ki bu tam olarak, diğer kapitalizm-öncesi tarzların bu düzeyde feodalizmle *hiçbir* benzeşimleri olmadığını anıştırır) yeniden ortaya atmasıdır. İkinci yorum bizi Frank'ın büyük bir mutlulukla onaylayacağı bir politik sonuca götürmektedir: devrimciler hiçbir nedenle «bayraklarını ceplerine koyup»[77] sosyalizme doğru ilerlemede bir araç olarak kapitalizmin gelişmesini teşvik etmemelidirler. Daha genelde, Rey burada kendi çözümlemesinde belki de tahmin ettiğinden çok daha temel sonuçlar getirecek yeni bir terim olan *sömürü ilişkileri* terimini ortaya atmaktadır. İleride daha ayrıntılı olarak açıklanacak bir tezi burada kısaca belirterek, Rey'in bu yaklaşımıyla, kendisi ile özellikle «çözümleme birimleri»[78] konusunda aynı görüşte olmayanlara önemli bir açık kapı bıraktığını söyleyebiliriz. Örneğin, bu yazarlar doğrudan doğruya üretim (veya sömürü) ilişkileri düzeyinde kapitalizm-öncesi kökenli «biçimlerin» yaşamlarını sürdürebilecekleri görüşünü memnuniyetle benimserken, tüm üretim tarzlarını (birbirini izleme ve yıkmanın tersine) bir arada varolabilen ve eklemlenebilen şeyler olarak görmemekte direnirler. Özellikle Rey'in daha önce atıfta bulunulan muğlak «geçiş üretim tarzları» önerisi ile bir araya geldiğinde bu tür bir çözümleme (diğerleri yanısıra) Alavi[79] ve Banaji[80] tarafından farklı biçimlerde ana çizgileriyle sunulan *sömürgeci üretim tarzı* fikrine yol açmaktadır. Gerçekten de, bu sonuncular — bana göre Rey'in katılmadığı biçimde — «sömürü ilişkileri» kavramını temelde «üretim ilişkileri»nden ayırarak tümüyle bu amaç için kullanmakta ve hatta Rey'den «sömürgeciliğin özgül bir üretim tarzı olarak anlaşılması gerektiğini savunan»[81] lardan biri olarak söz etmektedirler. Benim okumama göre, bu hiç de Rey'in genel tutumu değildir; ancak kabul edilmelidir ki bazı özel formülasyonları Banaji'nin yaptığı biçimde yorumlanabilir.

Son itirazımız belki de hepsinin en karmaşık ve temel olanıdır. Bu konu da yine en iyi biçimde Rey'in kendi sözcüklerine atıfta bulunarak sunulabilir:

> «Böylece kapitalist üretimin iki ayrı eylemi vardır: bir anlamda «dışarıdan olan» ve üretim tarzının kendisini değiştirmeyen ile; «içeriden olup» üretim tarzının değişmesine izin veren eylemler.»[82]

veya yine,

> «Bununla beraber, Marx'ın yaşadığı dönemde yeni sömürgeler ile kapitalist toplumsal formasyonlar arasında temel farklılıklar vardır: yeni sömürgede «kök salan» ve egemen üretim tarzı olan sermayenin kendisi de ona üretim araçları (hammaddeler) sağlayan ve ondan farklı türde üretim araçları (makinalar) alan yabancı sermayeye bağımlıdır: fakat hepsinin de üstünde bu sermayenin üretim sürecinin temel momenti, metropol finans kapital veya, artan biçimde uluslararası finans kapital tarafından denetlenmektedir.»[83]

Veya, son olarak ve uzunca bir alıntı da şöyle der:

> «Feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş örneğinde, bu evrimin zorunluluğunun feodalizm temelinde ele alınması gerektiği açıktır. Çünkü burada kapitalizm yokluktan doğmuştur. Bunun tersine, kapitalizmin kapitalist olmayan toplumsal formasyonların bağrında geliştiği, tüm bilinen diğer tarihsel örneklerde ise, kapitalizm başka bir yerden tümüyle gelişmiş olarak ithal edilmiştir. O zaman, kapitalizmin gelişme zorunluluğunu salt kendi yasaları açısından çözümlemek çekici olmaktadır. Ancak, bu tek yanlı bakışla tatmin olmanın olanaksızlığını ve geçiş aşamasının ancak kapitalizmin girişinden önce egemen olan üretim tarzlarının iç nitelikleri temel alınarak anlaşılabileceğini göreceğiz. Toplumsal formasyon kapitalizme doğru geçişte kendine özgü biçimi geliştirir. Böylece, çelişkinin, bir yanda büyük bölümü bu toplumsal formasyonların dışında yazılmış olan, sermayenin tarihi, diğer yanda da eklemlenen üretim tarzlarına özgün geçişin tarihi bulunan iki zorunluluk silsilesi arasında kaldığı geçiş toplumsal formasyonlarının ikili bir tarihleri vardır. Bunun tam tersi, kapitalizmin tamamen gelişmiş biçimiyle [dışarıdan] geldiği ve mücadele sonucunun kuşkuya yer bırakmayacak olduğu örnekte bile, bu zorunluluğun toplumsal formasyonun iç dinamiğinin bir ürünü olduğunun açığa çıkartılması, bize feodalizmden kapitalizme geçişin zorunluluğunu ve bu zorunluluğun feodalizmin kendi iç niteliği olduğunu gösterir. Bu da Tarihsel Materyalizmi Marx ve Engels'in nefretle andığı vülger evrimcilikten ayıran uçurumdur.»[84]

Görünüşte, birinci alıntı sadece eklemlenmenin ilk iki evresinin farklı özellik ve koşullarının yeni bir anlatımıdır. Ancak, bu bağlamda «dışarı» ve «içeri» terimlerinin kullanılması kışkırtıcı olmaktadır. Kuşkusuz her ne kadar tanım gereği kapitalizmin her zaman, başlangıçta bir anlamda önceki üretim tarzının «dışında» ortaya çıktığı (diğerinden farklı ve yeni olduğu anlamında) doğru ise de, bir başka düzeyde de — toplumsal formasyon düzeyinde — bu tür bir ayırım yapılmak istenebilir. Bu durumda bir yanda

bazı toplumlara kapitalizmin «anayurdu», öte yanda, diğerlerine bunu tersine, kapitalizmin «dışarıdan» *geldiği* toplumlar denilebilir.[95] Rey'in araştırmasında ve diğer çalışmalarda *bu* «içeri/dışarı» ayırımının kuramsal konumu nedir? Daha önce Rey'in iki farklı çözümleme düzeyinin, ülkeler ve üretim tarzlarının birbirine karıştırılmaması için nasıl uyarıda bulunduğunu gördük. Rey'in kendi açık tercihi sonuncusudur: onun kapitalizmin «heryerde aynı olduğu» konusundaki ısrarlı vurgusu Marx gibi Rey'in de «açıkca, kapitalizmin belirli bir toplumsal yapının içinde mi geliştiği... yoksa dışarıdan mı getirildiğinin nihai bir önemi olmadığı»[86] biçimindeki görüşünü haklı kılmaktadır.

Fakat, gerçekte böyle bir farklılaşma çok önemli olamaz mı? Burada Rey'in ikinci alıntısı açıkca bunun böyle olduğunu belirtmektedir. Bağlam açıklayıcıdır: aktarılan paragraf Rey'in eklemlenmenin üç evresine ilişkin genel ifadeleri arasına girmiş ve daha sonra da geliştirilmeden bırakılmış bir parantezden daha fazla bir şeydir; [bu paragraf] özgül olarak aşağıdaki muğlak tezi izlemektedir:

> «Hangisi olursa olsun herhangi bir yeni-sömürgecilik örneğinin kuramsal incelemesini yapmak isteyen birisi için en iyi çıkış noktası Marx'ın toprak rantı üzerine yazdıklarıdır.»[87]

Gerçekten de öyle midir? Tezin bu noktasında kuramsal bakımdan özenli olmayan ve benzeri nedenlerle yanlışlık ve zararları sık sık eleştirilen «bağımlılık» perspektifine en azından üretim tarzlarının kaçınılmaz bir tamamlayıcısı olarak yardımda bulunması için başvurulmalıdır. Belki de Rey'in «sermayenin eyleminin koşutluluğu»nu vurgulamasını bu biçimiyle sorgulamasak da, yine bu tür bir tezin doğru *olmadığı* veya en azından çok yanıltıcı olabileceği ve başka ve canalıcı bir çözümleme düzeyinin de varolduğunda ısrar etmeliyiz. Çünkü, bildiğimiz gibi Üçüncü Dünya üzerine yazan araştırmacıların bir çoğu, çalışmalarında çıkış noktası olarak kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ülkelerle ihraç edildiği ülkeler üzerindeki etkilerinin benzer *olmadığından* hareket etmektedirler. Bu salt (daha önceki mecazımızda olduğu gibi) her ikisinin de aynı süreci başlatabileceği söylenebilen «normal» olarak ana rahmine düşme ile yapay döllenme arasında olduğu gibi, bir köken sorunu değildir. Tersine «bağımlılık kuramı»nın yadsınamayacak tezi, sonuncu sürecin ilkinden farklı olarak, oldukca deforme olmuş bir *döl* yarattığıdır. Başka bir anlatımla, kapitalizmin Üçüncü Dünyaya girişinin «dışadönük» doğası, salt tarihsel bir ilgi değil «azgelişmişlik»den anladığımız şeyden soyutlanamayacak, onun özünü oluşturan, *süregelen* ve *belirleyici* bir özelliğidir. Kuşkusuz Rey'in temel tezi olan kapitalist eylem düzeyinin heryerde aynı olduğuna (aksi takdirde onu tek bir isimle, kapitalizm olarak adlandırmamız doğru olmazdı) ilişkin ana temayı anlamlı ve gerçekten de benimsemeliyiz. Ancak, bu tez toplumsal formasyonlar düzeyinin çözümlemesi ve *bunların dünya sistemindeki* ilişkileri ile tamamlanmalıdır. Böyle bir çözümleme, Rey'in üzerinde pek durmadan eğlenceli bir biçimde sözünü ettiği kapitalizmin «Üçüncü Dünya»ya dışarıdan, *yabancı* ve gerçekten *sömürge* kapitalizmi olarak geldiği ve bunun sonucu yaratılan *dışadönüklüğün* sürdüğü *çağdaş* azgelişmişliğin niteliğini belirleyen, yani *dışarıya yönelik, çarpık* ve gerçekte *eklemlenmemiş, metropol* merkeze (şimdi her

zamankinden daha çok) bağlı kılınmış, bir «bölüm-ekonomi» görüşüne onurlu bir yer vermektedir.

Rey'n çözümlemesi bu nosyonlarla başedemez. Bu makalede atıfta bulunduğumuz üçüncü uzun alıntının zaman zaman bu doğrultuda, yarıda kalan girişimlerde bulunduğunu görüyoruz. Üçüncü Dünya konusunda Rey'in tek kabulü bu formasyonlarda kapitalizm-öncesi tarzların ve buna bağlı olarak kapitalizme geçiş yolunun her formasyonda özgün olduğudur. Rey, kuşkusuz bunu vurgulamakta ve her zaman (Marx'dan Luxemburg'a dek) sermayeyi baş aktör ve kapitalizm-öncesini edilgen ve biçimi olmayan bir kurban olarak gören herkesi, eleştirmekte haklıdır. Ortaya çıkan toplumsal formasyonun niteliğinin salt kapitalizmin değil kapitalizm-öncesi tarzların da dinamiğini yansıttığı — tam olarak da bunların eklemlenmesinin oluşturduğu — tümüyle doğrudur. Rey'in yanıldığı nokta bu toplumsal formasyonların daha büyük sistemle bütünleşme biçimidir: çünkü «sermayenin tarihinin kendisi» «bu toplumsal formasyonlar dışında yazılmaya» devam etmektedir.

Bu olguları daha iyi çözümleyebilecek seçenek kuramsal formülasyonlar var mı? Olasıdır ki, bunlardan henüz hiçbiri tümüyle geliştirilmiş değildir, ancak [bu doğrultuda] gelişmeler vardır. (Her ne kadar yakınlarda yayınlanmış ise de) beş yıl önce yazılmış bir makalede[89] bu yazar, sorunsalı, Marksizmin henüz Marx'ın «fethetmek olgusu» dediği şeyi kurumsallaştıracak durumda olmaması biçiminde koymuştu. [Anılan makalede] bir dizi farklılıkla ilgili olarak şöylesi tezler ileri sürüldü: (genel olarak, soyut biçimiyle) bir çözümleme düzeyi olarak kapitalizm, somutlaşmış, çoğul kapitalizmlerden (örneğin ulusal ve rakip) ayrı tutulmalıdır: kapitalizm(ler) salt süreçsel ve gelişmeci olarak değil, *ilişkisel* ve etkileşimsel olarak görülmelidir; ve bunlardan çok daha önemlisi, kapitalizmin toplumsal formasyon içinden (Marksistlerce tipik olarak «normal» Avrupa modeli olarak çözümlenen) gelişmesi ile dışarıdan zorla kabul ettirildiği (şimdiye dek Marksistler tarafından yeterince kuramsallaştırılmamış sömürgeci ve Üçüncü Dünya örneği) durumlar arasında canalıcı farklılıklar vardı ve hala da vardır.

Üretim tarzları yazınının bilgisi olmaksızın geliştirilmiş olan bu formülasyonlar şimdi bana kaba ve yetersiz görünmektedir, ancak yine de Rey'de eksik olan bazı şeyleri kavramaya çalışmaktadırlar.[90] Bunun bir bölümü daha sonraları Wallerstein ve Amin tarafından (farklı biçimlerde) *dünya sistemi* nosyonu ile kavramsallaştırıldı:[91] Bu, bana azgelişmişliğin Marksist çözümlemesinin kesinlikle elzem bir çerçevesini, bir biçimde (her ne kadar yer darlığı ayrıntılı bir incelemeye girmemizi önlemekte ise de) oluşturmalı gibi geliyor; ancak Rey'in bu tür bir kavramlaştırması yok. Belki daha da şaşırtıcısı, Rey'in kuşkusuz iyi bildiği ve Althusser'in tarihsel zamanı ele alışını Balibar'ın ayrıntılı olarak incelediği bir kaynakta verilen bazı yüzeysel, ancak çok anlamlı ipuçlarını da gözardı etmesidir. Özgül olarak, sömürgecilik ve sömürge-öncesi toplumlarda fetih «olayı» bağlamında Balibar şöyle diyor:

> «Onların tarihinde bu olay *dinamiklerinin zamanında üretilmeden, diyakronileri zamanında üretilen;* bu eklemlenmelerini göz-

önüne almamızın gerekliliğini gösteren ve iki zaman arasındaki kavramsal farklılığı ortaya koyan sınırlı bir durumdur.»[92]

Balibar'ın buradaki kavramsallaştırması bana tümüyle doğru gerçekten de başarılı gibi geliyor; Rey'in çıkış noktası olarak aldığı «fetih olgusu» burada, gerçekten de olduğu gibi merkezi çözümsel sorun olarak ele alınmaktadır.

4. BİR KAVRAMIN TARİHİ ÜZERİNE BİR KAÇ NOT DAHA

Burada üretim tarzlarının eklemlenmesi fikrinin daha sonra gösterdiği gelişmelerin ayrıntılı bir grafiğini çizme çabasına girmeyeceğiz. Bunun yerine, özellikle kuramsal yönden önemli katkılarda bulunanlardan bazılarının görüşleri özet olarak incelenecektir.

Brandby'nin çalışmasından daha önce de sözetmiştik Bu araştırma, Rey'in çalışmalarının elimizdeki tek özeti olması yanısıra eklemlenme sorunsalını belki de en sistematik olarak ele alan incelemedir. Bu yazarın, Rey'in zoru ele alışına yönelttiği eleştiriye de dolaylı olarak değinmiştik. (Anvak Bradby'nin Rey'e getirdiği diğer eleştiriler, — örneğin, sözde ruhbilimcilik[93] ve temelde salt emek arzları ile ilgilenmenin mantıksızlığını kanıtlayarak eklemlenmenin de tümüyle geçersiz olduğunu göstermek[94] — yanlış konulmuş görünmektedir.) Bradby'nin esas katkısı yöntemseldir: Eklemlenmenin tartışılmasında kullanılan terimlerdeki belirsizlikleri, cesaret kırıcı, ancak oldukça haklı biçimde ortaya çıkartmaktadır. Örneğin, «Kapitalizm-öncesi»nin ikili bir anlamı vardır: (a) tarihsel olarak kapitalizmden önce gelen; (b) teknik olarak kapitalizmden geri olan[95] (Gerçekte durum daha da kötüdür; terimin (c) «*mantıksal olarak* kapitalizmden önce olması» gibi üçüncü bir anlamı olmasına ek olarak, eklemlenme sorunsalı salt bu tür belirsiz şeyleri korumakla kalmayıp zaman zaman — diyakroniyi korumak için — bunları etkin bir biçimde *yaratır* da! Özellikle bu paradoks eklemlenme üzerine yazanların çoğu tarafından savsaklanmıştır.)

Benzer biçimde, «kapitalizm»in kendisinin de aktör olarak (daha önce tartıştığımız şeyleştirme sorununa ek olarak) bazı belirsizlikleri vardır. Bradby, (a) bir bütün olarak sermaye; (b) bireysel sermayeler; (c) sermayenin dalları ve (d) aynı güçle birbirine karşı gelen eğilimlerin birbirlerinden ayrı tutulmasının gerekli olduğunu söyler.[96] Ayrıca, kapitalizmin (ve belki de yukarıda anılanların herbirisinin) gereksinme ve yeteneklerinin değişebileceği farklı gelişme evreleri vardır. Bu nedenle «kapitalizm»in diğer üretim tarzlarına göre şu ya da bu olduğu tatlı tartışması, yerini daha kesin ve sınırlı önerilere bırakmalıdır.

Üçüncü olarak, kapitalizm (veya her ne iseler)in farklı gereksinmeleri sistematikleştirilmelidir (ve bunların kapitalist sistemin içinden değil de kapitalizm öncesi tarzlardan sağlanması bir raslantı mı yoksa zorunluluk mudur?).[97] Bu noktada Bradby dört olasılı konumu birbirinden ayırır. İlki, Rosa Luxemburg'un sürekli olarak «dış» pazar gereksinimi duyan ancak (Midas gibi) dokunduğunu yıkan kapitalizm kuramıdır: değinim ile «dış»ın kendisi dönüştürülür ve dış sıfatı kullanılamaz olur. Sonra Lenin'in oldukça farklı, emperyalizm kuramı gelir: bu kez gereksinim pazarlar için değil,

sermaye ihracı içindir ve sürekli bir zorunluluk olmayıp belirli bir evre de ortaya çıkar. Yine farklı olarak (Meillassoux ve Wolpe gibi) daha yakınlarda yazanlar kapitalizmin, diğer üretim tarzlarında yeniden-üretilen (sözcük sözcüğüne!) emeği kullanarak ücret maliyetlerini düşürdüğünü vurgulamaktadırlar. Nihayet, deney-öncesilerden çekinerek şöyle tezleştirilebilir:

> «Kapitalizmin, kapitalizm-öncesi ekonomilerden gelişmesinin farklı evrelerinde özgül tarihsel koşullardan kaynaklanan farklı gereksinmeleri vardır. Örneğin, hammaddeler, toprak, emek gücü, ve bunalım dönemlerinde pazarlar.»

Brady'nin kendi görüşü bu gibi görünüyor: Ona göre her ne kadar bu etmenlerden (Rey'in savladığı gibi emek gücü değil) hammaddeler kapitalizmin dış gereksinimleri arasında en süreklisi ise de bunlardan hiçbirisi sürekli değildir.[99]

Yakın zamanlarda farklı bir biçimde Ken Post da eklemlenme kavramını Jamaika işçi sınıfı tarihi üzerine yaptığı kapsamlı araştırmasına uygulama bağlamında ayrıntılı olarak ele aldı.[100] Burada «eklemlenme», kaynağı açıkca Althusser olan kilit kavramlar listesinde yeralır (diğerleri «kerte», «pratik», «yapı», «bütünlük», «bileşim», «belirleme» ve «çelişki»dir).[101] Ancak, Post'un çalışmasında heyecan verici olan, onun bir başka kısır kuramsal inşa yerine bu terimleri işe koşup iyi de sonuç almasıdır; bu kez Althusserci kuru ve tozlu kemikler ayağa kalkıp şamatalı bir kutlamada dans etmektedirler. Şaşırtıcı biçimde Post'un Jamaikası, üretim tarzlarını olduğu gibi insanları da içermektedir; ve (31 Aralık 1920'de ruhu cennete gidemeyen Bedward Peygamber[102] gibi) kişiler sayfalarda «kerteler» ve «pratikler»le birlikte yeralmaktadır. Bu akıllıca buluşun ortaya çıkış nedenini, yazarı hayranlık duyulacak bir denge içinde şöyle formüle ediyor: «*İnsan eyleminin olanaklarının* iç yapı tarafından *belirlendiği karmaşık* bir toplumsal totalite görüşü formüle etme girişimi».[103] Gerçekten de işin ruhu budur. İnsan Marx'ın ünlü «insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ancak istedikleri gibi değil» vecizesinin ortadan kalktığından korkmaya başlıyordu. Yakın yıllarda «istedikleri gibi değil»i çok sık duymuştuk: Buna karşın insanların tarihlerini yaptıklarının yeniden vurgulanması ve gösterilmesi gerekiyordu.

Yine yer darlığı nedeniyle bu heyecan verici çalışmanın ayrıntılı bir incelemesini yapamayacağız. Post'un çalışmasında eklemlenme kavramının bağlantının yanısıra tanımlama ve biçimlendirmeyi de içerdiğini belirtmiş ve etkin olabilmenin (özellikle bir üretim tarzı içinde kerteler'e karşı üretim tarzlarının eklemlenmesinden sözedildiği zaman) daha uygun bir anlam vereceğini ifade etmiştik. Kuramın diğer iki noktasına da değinilmeli. İlki, Post, Althusser'den daha fazla, eklemlenmeye yakın ve daha saygı değer bir kavrama, yani «bileşim»e[104] (Troçki'nin «dengesiz ve bileşik gelişme»sinde olduğu gibi) [kuramında] yer vermek eğilimindedir. Althusser ise bileşim kavramını kullanmakta — kitabına eklenen Sözlükte yer verilmekte — ancak oldukça özsüz bir kavram olarak, yapısal içeriğini eklemlenmenin oluşturduğu bir kap gibi ele almaktadır. İkinci olarak Post, zaman içinde yapısal değişikliğin zorunluluğu üzerinde Rey gibi önemle durmakta ve Rey'den daha da ileri giderek eklemlenmeye karşı ve ancak koşut bir kavram ola-

rak *çelişki*'ye de gerekli ağırlığı vermektedir. Hatta «çelişkiler içinde eklemlenme»den olduğu gibi, bunun tersi olan eklemlenmenin doğası olarak çelişkiden de sözetmektedir.[105]

Ampirik olarak Post'un savı şöyle özetlenebilir: Jamaika köle plantasyonları, birisi (Post'un kapitalist-olmayan kendine özgü bir tarz olarak değerlendirdiği) kölelik, diğeri de kölelerin kendi yiyeceklerini yetiştirmeleri olan, iki «birbirini bütünleyen ancak çelişkili üretim tarzını» eklemlemektedir.[106] Kölelik *üretim* tarzı olarak *değişim,* üst sistemine eklemlenmiştir. (Marx'ın «üretim, dağıtım, değişim ve tüketim»i «bir totalitenin üyeleri, bütünlük içinde farklılaşmalar» olarak nitelendirmesinden yola çıkarak, Post, salt (üretim tarzları'ndan değil, değişim ve dağıtım «tarzları»ndan da sözetmektedir.)[107] Kurtuluştan sonra pratiğin değil kertenin değişmesine tanık oluyoruz:[108] Şimdi Jamaika'da kapitalizm salt değişim değil, üretim ve dağıtım alanlarına da girmiştir. (Burada Rey'in eklemlenmenin ilk evresinde kapitalizmin salt üstyapıda yeraldığına ilişkin önerisinin yankıları var).[109] Bu değişme metropoldeki dönemleşme değişimini yansıtır; 15 yy. başlarından itibaren «yuva»nın daha sanayileşmiş kapitalizmi Jamaika'da kapitalizm-öncesi tarza gereksinme duymamaya başladı. Ancak, o zamandan beri kapitalizm Jamaika'da tek üretim tarzı olarak da kalmadı. Kölelerin daha önceki geçimlik (subsistence) üretimi kendi yapısını koruyarak, sonunda kendisi de çelişkilerle dolu kapitalizme oldukçe çelişkili bir eklemlenme ile (ki bu açıkca Rey'in ikinci evresidir), köylü üretim tarzına dönüştü. Kapitalizm ise başlangıçta emek arzını güvenceye alabilmek için köylü üretim tarzını ortadan kaldırmaya çalışan, ancak emek kendisini (büyük yığınlarla) ortaya çıkarınca da bundan yeterince yararlanmayı beceremeyen (ve sonunda da dışarıya göre yönlendiren), yabancı tekelci sermayeye bağımlı bir kapitalizm olmuştur.

Post'un çözümlemesinde de geliştirilmemiş yerler vardır: «bileşim» ve «eklemlenme» yeterince ayrılmamıştır; ve dünya değişim sistemine eklemlenmenin doğuracağı sonuçlar yine sıkıntılı «çözümleme birimleri» sorusunu ortaya çıkartacaktır. Ancak, «genel kurama doğru» türünde bir yaklaşımdan çok, bu düzey ve doğada yapılacak çalışma hem somut gerçekliğin *ve* hem de uygun kuramın anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

5. EKLEMLENMEYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramının bir dizi eleştiri ile karşılaştığını söylemeye bile gerek yok. Bunlardan bir bölümünü yukarıda açıkladık. Hala eklemlenmeden ve hatta üretim tarzlarından bile söz etmeye gerek olmadığı kanısında olan bir çok kişi var. Bağımlılık kuramcıları tüm olayı geçici bir moda olarak görüyorlar.[111] Daha ampirik bir tutum benimseyenler ise kuram değil, teoloji olduğunu söyledikleri bu yaklaşıma karşı kızgın ve dargın olduklarından onu tümüyle görmemezlikten gelmektedirler.

Hamza Alavi,[112] bu eleştirmenlerin en başta gelenlerinden olup, eklemlenmenin konusu olacak türde bir sorunsalı benimsemesine karşın (ve gerçekte tamamen bu tartışmanın içinde iken) yine de bu nosyonu yadsımaktadır. Alavi'nin tavrı, Hindistan tarımının en uygun nitelendirilmesinin nasıl yapılabileceği konusunu işleyen ve Bombay'da basılan *Economic and*

Political Weekly [Haftalık Ekonomi ve Politika] dergisi sayfalarında 1970-1973 yılları arasında yer alan önemli, ancak az bilinen bir tartışmaya bir katkı olarak görülmelidir. Sevinerek belirtmeliyiz ki McEachern ve Alavi'nin kendisi tarafından yakınlarda yayımlanan makalelerde yapılan[113] bu tartışmayı burada ayrıntıları ile incelemeyecek ve eklemlenme teriminin bu araştırmacılar tarafından kullanılmamış olmasına karşın, eklemlenmenin ana sorunlarından birçoğunun bu tartışmada ortaya atıldığını belirtmekle yetineceğiz.

Özetle, Hindistan tarımının belirli sektörlerinin «feodal» veya «kapitalist» diye nitelendirme girişimleri uygun ölçütlerin neler olabileceği konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Tartışmayı başlatan Rudra, uyguladığı sınırlı istatistiksel yöntemin [Hindistan tarımında] kapitalist bulunmadığını ortaya çıkarttığını, bu nedenle ülkede kapitalizmin de olamayacağını ileri sürmüştür. Patnaik, (çok yakın zamanlara dek) kapitalizm olmadığı konusunda aynı görüşü paylaşırken diğer konularda farklı görüşler ileri sürmektedir. Patnaik, Pudra'nın kuram ve yöntemini eleştirirken eklemlenmeyi anımsatan terimlerle sömürge ekonomisinin karmaşık özgüllüğünü,

> «sömürgeleşme ve kapitalizm-öncesi bir sistemin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşmesinin benzeri olmayan bir geçiş yapısı»[114]

olarak tanımlamaktadır.

Eski üretim tarzı içinde varolan üretim ilişkilerini dönüştürmeden yeni bir sınıf gelişiyordu. Patnaik'e göre, salt ne pazar için üretim ve ne de topraksız köylülerin artışını kapitalizmin varlığının kanıtı olarak göstermek yeterli değildir; kapitalizm ancak artığın genişletilmiş tarımsal üretime yeniden yatırılması ile ortaya çıkabilir. Chattopadhyay, Patnaik'in Rudra'yı eleştirisini onaylarken şu noktanın da açıkca ve içtenlikle belirtilmesi gerektiğini söylüyor: Lenin'in ileri sündüğü gibi bir yerde [bir kez] genelleştirilmiş meta üretimi ve buna ek olarak topraksız köylülük ortaya çıkmışsa, orada kapitalizm de vardır. Banaji tartışmayı kesmek için daha önce andığımız üretim ilişkileri ve «sömürü biçimleri veya ilişkileri» ayırımını yapar. Patnaik'in «parlak polemikleri»ni onaylamak üzere kapitalist-olmayan, ancak «birçok sömürü ilişkisini»[115] birleştiren sömürge üretim tarzı (tarzları) kuramını geliştirir. McEachern, tüm tartışmayı çözümlerken tartışmanın çevresinde döndüğü dört ana belgiyi: meta üretiminin genelleşmesi, özgür ücretli emek, sermayenin üretime veya salt dolaşıma girişi, ve [toprakta] kiracılık ilişkilerinin önemini birbirinden ayırır. Kendisi Banaji'nin üretim ve sömürü ilişkileri ayırımını (üretimde kapitalizm-öncesi biçimlerin varlığını sürdürmesinin «etkin üretim ilişkilerindeki değişikliği» gizlemesine olanak verdiği için)[116] benimseme eğilimindedir; McEachern, Rey'in «eklemlenme»sinin temelini oluşturduğu biçimiyle üretim tarzlarının «bileşim» olasılığını da ilke olarak kabul etmektedir.[117] Ancak McEachern'e göre bugün Hindistan, ne eklemlenme ve ne de «sömürge üretim tarzı» olarak nitelendirilebilir; varolan «kapitalizmin özel olarak daraltılmış, sınırlandırılmış bir biçimidir». Bu daralma, sınırlandırılma Hindistan'in «uluslararası bağlantıları»ndan kaynaklanmaktadır.

Uluslararası bağlantı Alavi için de önemlidir. Şöyle demektedir:

> «Eklemlenmenin etkisi Hindistan ekonomisini çözmek ve çözülen unsurları Hindistan'da özerk sermaye birikimini olanaksız kılacak biçimde metropol ekonomi ile yeniden bütünleştirmekti».[119]

Bu açıkca Wallerstein ve Amin türünde (disarticulation [çözülme] fikri de Amin'indir) bir «dünya sistemi» nosyonuna yakın bir şeyi anıştırmaktadır. Böylece, Alavi salt tek bir toplumsal formasyon içinde (kendisinin hiç de benimsemediği) birçok üretim tarzının eklemlenmesinin değil, daha çok «birçok toplumsal formasyon içine «sokulmuş» tek bir üretim tarzının kuramsallaştırılması gereğini belirterek, yakın zamanlardaki ilgi alanını ustalıkla tersine çevirmektedir.[120] Benzer biçimde, her ne kadar «çözülme» fikri kendi başına eklemlenme ile tutarsız değilse de —çünkü sonuncusu tam olarak birincisi tarafından başarılamayan, unsurların yeniden bileştirmesidir— tüm sürecin en temel etkilerinden birisinin, yani daha öncenin (Luxemburg'ün ifadesi ile) «doğal ekonomiler»in parçalarının uluslararası kapitalizmle bütünleştirilmek üzere «Sökülmesi»nin anımsanmasına hizmet etmektedir.[121]

Belki daha az inandırıcı olan Alavi'nin Hindistan'ın «sömürge üretim tarzı»na sahip [bir ülke] olarak nitelemesidir. Gerçekten de Alavi'nin genel kuramsal [rasgele] sözü ile kendi somut çözümlemesi arasında bir tutarsızlık vardır. Alavi'de eklemlenme nosyonu gibi bir şey yoktur. Ona göre, bir toplumsal formasyon (ki somuttur) birden çok üretim tarzını (soyut) içerecektir; ancak sonuncular arasındaki ilişki *çelişki* ile nitelendirilmelidir. Daha da ötesi, o, «üretim tarzı»nı (özgün Althusserci anlamda) kendisinin içinde eklemlenmiş olduğu söylenen politik düzey gibi düzeyleri de içeren göreli olarak daha karmaşık bütünler için kullanılmaktadır. Böylece, Alavi'ye göre Marksist çelişki kavramının savunulması, Laclau'nun feodalizm ve kapitalizmin «çözülemez birliği» gibi kavramlarının «tek bir üretim tarzı, yani sömürge üretim tarzı içindeki hiyerarşik yapısal ilişkiler»i olarak yeniden formüle edilmesini gerektirir.[122]

«Sömürge üretim tarzı» fikrinin ortaya çıkarttığı sıkıntı bu tarzın kapitalizmle olan ilişkisinin belirsizliğidir. Yeni tarzın bir anlamda kapitalizmin veya en azından emperyalizmin *ürünü* olduğu açıktır. (Bu anlamda, «sömürge üretim tarzı» terimin bir üstünlüğü daha önce Rey tarafından eksikliği eleştiri konusu edilen «iç/dış» ayırımını birlikte ifade etmesidir.) Fakat bu söylendikten sonra, sömürge tarzın feodalizm ile kapitalizm arasında bir geçiş tarzı mı olduğu sorulabilir. Banaji ve zaman zaman da Alavi'nin görüşü bu gibi [olumlar tarzda] görülmektedir.

Bir diğer seçenek sömürge üretim tarzının kapitalist tarzın kendisinin —her ne kadar yeni gelişen ve çarpık da olsa— bir biçimi olup olmadığı sorusudur. Her iki durumun da yaratacağı zorluklar vardır. Birinci durumda, özellikle Alavi salt sömürgeci tarzı değil, ondan önce gelen (özetle) «sömürge-öncesi tarzı» ve onu izleyen «sömürge-sonrası tarzı» açıklayarak Rey'in eklemlenmeler arasındaki eklemlenmelerinde olduğu gibi, geçişler arasındaki geçişler dizesini, sonu gelmez biçimde gerilere götürme riskini göze almaktadır. Alavi, ayrıca, herkesin değişen «biçimler» olarak gördüğü

şeylere fazlası ile içerik doldurarak üretim tarzını neyin oluşturduğu konusundaki kendi bütüncül ölçütüne de ters düşmektedir. Ancak, diğer seçenek daha sağlam değildir: çünkü, sömürge tarzı kapitalizme geçiş *olan* bir tarz değil de, bir anlamda kapitalist tarz *ise*, o zaman da «heryerde aynılık» ve daha önce eleştirdiğimiz «çevre kapitalizmi» gibi (bir bütünün aynı anda hem kendisi, hem de kendisi olmadığını anıştırır görünen) kavramlar yanısıra çözümleme birimleri konusu da ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır.

«Eklemlenme» bu sorunların tümünü değilse bile bazılarını çözebilirdi. Kuşkusuz, eklemlenmenin «çelişki» fikrini yadsımadığı konusunda Alavi'ye güvence verilebilir: gördüğümüz gibi Rey bu konuda diğerlerinden daha duyarlıdır, çünkü ona göre eklemlenme gerçekten de çelişkilerin doğasını *tanımlar* ve *belirler*. Rey, böylelikle «geçiş» üzerine yapılan eski tartışmaya tümüyle yeni bir boyut eklemiştir. Geriye bakıldığında bu tartışmanın yabansı bir biçimde dengesiz olduğu görülmektedir: Dobb ve Sweezy kapitalist zararlı otun feodalizm bahçesinde mi büyüdüğü (Dobb), yoksa yandaki tarladan bu yana çitin altından geçerek mi geldiğini (Sweezy) tartışıyor gibidirler. Her iki durumda da kapalı bir biçimde otun yeniliği ve kendine özgü olduğu (ki bu doğrudur) varsayılmakta, ancak buradan doğru olmayan bir çıkarsama yapılarak otun tozaklama ve büyümesinin salt kendi eğilim ve nitelikleri temel alınarak açıklanabileceği ileri sürülmektedir. Tam tersine, Simmel'in («çelişki» birarada olmanın bir «biçimi»dir) diye gözlemlediği gibi üretim tarzları arasındaki çelişki de eklemlenmenin bir biçimidir. Her kavram bir diğerini gereksindirir: çelişkisiz eklemlenme gerçekten de statik anti-Marksist olacaktır, ancak eklemlenmesiz çelişki (veya eklemlenmesiz geçiş) de gerçekte birbirine kenetlenmiş güreşçiler gibi içiçe ilişkide olan üretim tarzlarının büyüyüp küçülmelerin, her birini kendi iç dinamikleriyle belirlenen, birbirinden ayrı etkinlikler olarak göre hatalı yaklaşımı anıştırmaktadır.

Bu benimsendiğinde, Alavi'nin tezi, sömürge tarzı buluşu yerine üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımı ile daha iyi formüle edebilirdi. Sömürge tarzı, biraz önce belirtildiği gibi «eklemlenme»de söz konusu olmayan (yanlış konulmuş da olsa) sömürgecilik ve *zorlama*nın temel sorunlarını ortaya çıkartmaktadır. Bu konulara son bölümde tekrar değineceğiz. Eklemlenmeye yöneltilen diğer iki eleştiriden de kısaca sözedelim.

(Batı Avrupa'da olduğu gibi) üretim tarzlarının *birbirinin yerine geçtiği* geçişleri, birlikte varoluş veya *simbiosis** olarak [ele aldığı] eklemlenmeden ayıran Roxborough (hem aslında hem de yazını nitelendirmede) hatalı gibi görünmektedir:[124] Rey'in tüm amacı bir düzeyde *tek* tip süreç olarak iki durum arasındaki (raslantısal) benzerlikleri kuramsallaştırmaktır. Roxborough eklemlenmenin «tüm üretim tarzlarının içlerinde kendi dönüşüm tohumlarını taşıdığı nosyonu»nun dıştalanmasını içerdiğini düşünmekte de hatalı olabilir:[125] Çünkü hiç kimse bu durumun sonsuza dek süreceğini ileri sürmüyor; nitekim Rey kapitalizm-öncesi tarzın eklemlenme üzerindeki etkisini göstermek için büyük çaba harcamaktadır. Ancak Roxborough'un daha felsefi bir noktada doğru olduğu kesindir:

---

[*] Varlıkları, karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olan. [Y.H.N.].

> «Toplumsal formasyon, üretim tarzının ampirik varoluşu olamaz, çünkü birden çok üretim tarzını içerebilir veya birden çok üretim tarzından oluşabilir. Eğer bu doğru ise, *her iki kavram da salt çözümseldir,* ve ampirik sınırlarının nasıl belirleneceği kolaylıkla saptanabilecek kadar açık değildir.» [126]

(«Üretim tarzı» dikkatlerin çoğunu cömertce üzerinde toplamış olduğu için, eskimiş bir terim olan) «toplumsal formasyon», üretim tarzlarının somut karmaşasının bir ifadesi olarak alınamaz: üretim tarzı gibi bu terimin kendisi de (üretim tarzından daha karmaşık ve somuta atıfta bulunmasına karşın) bir kavramsal soyutlamadır. Ancak, birçok Marksist yazar «soyut/somut»un —ve eski favori «görüntü/gerçeklik»in— tüm repertuarı oluşturduğu kaba bir yöntembilimsel modelle çalışmaktadırlar. Roxborough, «altyapı» ve «üstyapı» sorunlarına değinerek eğer eklemlenmeyi benimseyecek isek, örneğin Devlet [gibi bir olgunun], birçok üretim tarzının eklemlendiği toplumsal formasyon düzeyinde ele alınması gerektiğini belirtirken de tümüyle haklıdır.[127]

Nihayet Frank'ın ruhunun («hepsi kapitalisttir») ölmediği de gözlemlenmelidir. Hem Alavi ve hem de Roxborough'nun belirttiği gibi «feodalizm benzeri» veya «sömürge üretim tarzı» gibi karmaşık ve belirgin olmayan bütünlerin birbirinden ayrılması ile herşeyi içeren tek bir birliği, dünya kapitalist sistemini ileri sürme arasında belirli bir mantık vardır. Wallerstein bu düşünceyi herhangi bir eklemlenme nosyonunu tümüyle yadsıyan bir biçimde yakınlarda yeniden belirtti.

> «Üretim tarzı bir ekonominin niteliğidir ve bir ekonomi de etkin, varolan verimli işbölümü ile tanımlanır. Bunun için, varolan üretim tarzını bulmak için sözünü ettiğimiz işbölümünün gerçek sınırlarının neler olduğunu bilmek zorundayız. Ekonomiler dışında ne tekil üretim birimleri ve ne de politik ve kültürel bütünler, üretim tarzına sahiplermiş gibi tanımlanabilir. Öncül böylece belirlenince, bugüne dek salt üçünün ampirik gerçeklik olarak bilindiği dört olası üretim tarzı ortaya çıkmaktadır. Bunlar, karşılıklı (reciprocal) mini sistemler, dağıtıcı dünya imparatorlukları, kapitalist dünya ekonomisi ve sosyalist dünya devletidir.» [128]

Kuşkusuz üretim tarzı nosyonun çıldırtıcı ara niteliğini çözmenin bir aşırı yolu, onu düşünce nesnesinin bütünselliğini oluşturuyormuş gibi yukarıya doğru yeniden tanımlamaktır.

Ancak bunun tam tersi bir çözüm de yeğlenebilir; yani üretim tarzı «aşağıya doğru», üretim yapılan yerde, «tarlada/firmada»ki ilişkilerle de tanımlanabilir. Böylece buluşun kaçınılmaz olarak enflasyonuna ve alçaltılmasına neden olunur: herbir Andean vadisinin kendi üretim tarzı olur ve bireyler bunu çamaşır değiştirir gibi haftada iki üç kez değiştirebilirler. Ancak Wallerstein'in çözümünün de kavramsal bir bedeli var. Hem «ileriye» ve hem de «geriye doğru» çalışma gibi ilginç yan konular bir yana —ne salt «feodalizm»in, fakat «sosyalizm»in de binlerce türü kapitalizm oluyor. Seve seve rıza gösterebilecek olan kapitalist *dünya sistem*inden değil, kapitalist *üretim tarzı*nın tüm dünyada varlığından sözediliyor.

Wallerstein'in bu bütünselliğe (totality) «merkez», «yarı-çevre» ve «çevre» [diye adlandırdığı] hiyerarşik bir iç yapı verme çabalarına karşın, «eme-

ğin denetim tarzları»nın ana sorunu, nihai olarak raslantıya indirgenmektedir. Wallerstein'in (Alavi gibi temelde yerel ekonomi terimleriyle tanımladığı gerçek «feodalizm»den ayırmak için) [129] «pazara sunulacak ürün üretimine zorlanan emek» (coerced cash crop labour) diye adlandırdığı olguya a) merkez-çevre kararlarını; veya b) becerili emeğe karşı becerisiz emeği; veyahut da c) belirli bir yer ve zamanda, belirli bir ürünün en etkili bir biçimde elde edilmesini... yansıtır. Yer darlığından yine, ayrıntılı bir eleştiri yapamayacağız; ancak şu kadarı belirtilmelidir ki, tartıştığımız karmaşık konuları yerle bir ederek indirgemecilik düzeyine itmek, ilke olarak kuşkulu görünmelidir. Wallerstein'ın varlığını savunmakta haklı olduğu dünya sisteminin, birçok üretim tarzını içeren (ve bunları belki de üretimden çok *değişim* düzeyinde birleştiren) *karmaşık* bir bütün oluşturma olasılığı vardır.

6. SONUÇ: TEHLİKEDE OLAN NE

Belirli sözcük ve deyişler ifade ettikleri kavramlardan daha önemsizdirler. «Eklemlenme» teriminin önemi kendisinin de henüz yanıtlayamadığı (belki de hiç yanıtlayamayacağı) ancak ortaya atılmasını sağladığı sorulardan kaynaklanır. Bunun getireceği tüm sonuçlra inmek yeni bir bölüm —veya bir veya daha çok kitap— alacağından, yeni çalışmalar için burada sadece ana konu ve yönlere ilişkin bazı geçici önerilerde bulunmakla yetineceğim.

Birincisi, Marksist gelişme kuramı alanında kuramsal sentezler [üretme] zamanı fazlasıyla gecikmiştir. Bundan muradını, Marksistler arasında varolan gerçek ve bazen de temel olan (fakat belki de her zaman böyle olmayan) yaklaşım farklılıklarını titiz olmayan bir eklektisizm adına yanlış yorumlamak ve tahrif etmek değildir. Ancak, Marksist çözümlemenin yeniden ortaya çıkışının, artan biçimde birbirinden kopuk, herbirinden karşılıklı sonuçları düşünülmeyen, alanları sınırlandırılmış konuların tartışıldığı kum havuzları oluşturan bir akıntı gibi gelişme eğiliminde olduğu hem doğru ve hem de yanlış gibi görülmektedir. Bu nedenle, «bağımlılık» yazını kendisini eski (veya yeni) «emperyalizm» yazınına «yerleştirme»ye girişmediği gibi «üretim tarzı» yazarları da benzer bir girişimde bulunmuyorlar. (Kuşkusuz saygı duyulacak istisnalar var; [yapıtında] emperyalizm kuramlarını gözden geçiren Rey, bunlardan birisidir.) Ayrıca Marksistler burjuva toplum bilimcilerin koydukları meslek sınırlarını aşmaları gerekmesine karşın, bunu başaramamışlardır: Marksist toplumbilimciler «sınıf»ı, siyaset bilimciler «devlet»i ve iktisatçılar «sermaye»yi tartışmışlardır. Daha özgül olarak, son birkaç yıl, «azgelişmişliğin gelişmesi», «eşit olmayan değişim» «sömürge sonrası devlet», «ulusal burjuvazi», «dünya sistemi», «küçük meta üretim tarzı», «küçük burjuva politikası», «bağımlılık», «alt-emperyalizm», «sermayenin uluslararasılaşması», «köylüler ve devrim» ve («Eklemlenme» dahil) birçok konuda tartışmaya sahne oldu. Ancak bu mini tartışmaların herbirisi, diğer tartışma konularında kendilerine değişken olan şeyleri neredeyse kaçınılmaz biçimde tartışmanın değişmeyenleri olarak aldılar. Bu anlamda, şimdi daha geniş bir senteze gerek vardır.

Bu tür bir sentez için eklemlenme üzerine yaptığımız tartışmayı temel alarak, bazı öze ilişkin temaları, yine deneme niteliğinde, ifade edersek bel-

ki daha özgülleştirebiliriz. Birincisi, «üretim tarzları» ve «toplumsal formasyon» sorunları bir yana, kuramlaştırılması gereken bunlardan daha büyük ve daha küçük birimler var gibi görülmektedir. Bunlardan biri tek bir üretim tarzından çok değişim ilişkilerinin oluşturduğu *dünya sistemidir*. Böyle bir terim, en azından, diğer birimler, («devletler», «toplumsal formasyonlar», veya «üretim tarzları» olsun — ve belki de her üçü birden olabilir) arasındaki eşit olmayan ilişki kuramlarının kavramsallaştırılabileceği temel sınırları belirler.

En azından dünya sistemi yakın zamanlarda kuramsal bir ilginin nesnesi olmaya başladı. Ancak, yelpazenin diğer ucunda yeralan daha belirsiz, ancak heryerde varolan ve kesin olmayan biçimde üretim «biçimleri», «sömürü ilişkileri», «üretim yapılan yerde», «tarlada/firmada»ki ilişkiler vb. olarak bilinen birimler için durum, olması gerektiğinin tersine, farklıdır. Diğer farklılıkları ne olursa olsun, çalışmalarını incelediğimiz yazarların hemen hepsinin bu tür kavramlaştırmaları vardır. Çünkü Üçüncü Dünya formasyonlarının «görüntüsel» karmaşıklığını görüp «gerçek»in bilinenden çok daha da farklı olduğunu kavrayınca, doğal olarak, araştırmacılar, bu nereseyse sonsuza dek çoğaltılabilecek olan değişken ilişkileri, Marx'ın meşhur paragrafındaki şeyle özdeşleştirmekte gönülsüz davrandılar. Marx şöyle diyordu:

> «Tüm toplumsal yapının gizli temelini, en mahrem gizini ortaya çıkartan... her zaman, üretim koşullarına sahip olanlarla doğrudan üreticiler arasındaki, dolaysız ilişkilerdir.» [130]

Frank'ın araştırmasının daha az anımsanan yönlerinden birisi onun «tarlada» belirleyiciliğine yönelttiği inandırıcı eleştiridir. Latin Amerika'daki «feodalizm miti»ni eleştirisinin bir bölümünde «işçi-mülk sahibi» ilişkilerindeki akıcılığı» vurgular. Frank'a göre buna örnek olarak aşağıdaki durum gösterilebilir:

> «Aynı zamanda (i) kendi tarla ve evinin sahibi, (ii) bir başkasının tarlasında ortakçı... (iii) üçüncü birinin tarlasında kiracı, (iv) hasat zamanında bu tarlalardan birinde ücretli işçi, ve (v) kendi evinde üretilen metaların bağımsız tüccarı olan, tek bir işçi» [131]

Aşağıdaki görüşü benimsemek için Frank'ın çıkarttığı özgül sonucu (yani bunların herbirisinin «itin iti yediği» kapitalist dünyada geliri en fazlaya çıkartma stratejisini temsil ettiği) kabul etmemiz gerekmez: üretim tarzı denilen şeyin ciddi bir açıklama gücü taşıdığını düşünüyorsak, bu terim hiyerarşide yukarıda tartışılan noktanın daha üstünde bir yerlerde olmalıdır. (Her ne kadar ötesinde olduğu, Frank'a karşı Laclau, Hindistan tartışması «eklemlenme»ye karşı «sömürge üretim tarzı», ve gerçekte tüm önceki tartışmalarında kanıtladığı gibi tartışmalı bir konudur). Ancak, bu yine de «biçimlerin» kendilerinin de kuramlaştırılmasını (umarız «görüntü» ve «gerçek» gibi slogandan daha fazla bir şeyle) eksik bırakmaktadır. Banaji'nin «sömürü ilişkileri» bir çıkış yolu olarak gösterebilir; fakat eğer terim salt bir kalıntı olmayacaksa tek bir üretim tarzının nasıl olup ta bu denli çok sayıda «biçim»i birleştirebildiğinin açıklanması gerekir.

Hiyerarşinin üst ve alt uçları için söylediklerimiz yeterli, ancak bunların arasında neler olacak? Kuşkusuz, bu gerçekte Frank'ın fazla geliştirilmemiş «metropol-uydu» zincirine benzeyen («biçim-üretim tarzı-toplumsal formasyon-dünya sistemi») türden bir hiyerarşi değildir. Her düzeydeki bağlantılar gerek biçim ve gerekse de içerik olarak birbirinin aynı olmayacaktır. Bu düzeylerin herhangi birinde veya tümünde üstünkörü anlamda «eklemlenme»den sözedebiliriz (ediyorlar da); ancak, şu anda birçok durum için bu durum tam biçim veya niteliği konusunda hemen hiçbir varsayımda bulunmadan karşılıklı bağlantıların varlığı düzeyini (zorunlu olarak) tanımaktan öte bir anlam taşıyamaz. Ancak yine de hala deneme niteliğinde olarak, iki yol gösterici önerebiliriz: süregelen tartışmalarda çoğu zaman bir sorun olarak beliren indirgemecilikten uzak durmak. Bunların ilki üretim ilişkilerinin değişime ve gerçekte tüm diğer ilişkilere çözümsel önceliğini savunan kısır tezdir. Tartışmanın belirli bir aşamasında bu görüşün savunma için gerekli özenliliği sağladığını kabul etsek bile, bu konuda Laclau üzerinde son söz hala Frank'ta olabilir. Veya Post'un yaptığı gibi Marx'ın şu sözüne atıfta bulunabiliriz:

> «Üretim, dağıtım, değişim ve tüketim... tümü de bir bütünün üyeleri, bir birlik içinde farklılıklardır.» [133]

Veya yine Friedman'ın [134] yakınlarda yayınlanan ilginç bir makalesinde ifade ettiği, bu kısır tartışmayı, üretim üzerinde değil, değişiminin canalıcı bir rol üstlendiği tüm sistemlerin *yeniden*-üretimi üzerinde odaklaştırarak kesmek olanaklıdır. (Yüreğin mi yoksa midenin mi «temel» olduğuna nasıl karar verebilirsiniz? Soru aptalca ve anlamsızdır.)

İkinci olarak, sakınmamız gereken diğer gizli tehlike dar ekonomizmdir. Ekonomizm, yakın zamanlarda yapılan tartışmaların çoğuna damgasını vurmuş ve böylelikle de, bazı üretim tarzları» yazınının tuhaf biçimde gerçek dışı ve ince zihinsel oyunlarla dolu bir niteliğe bürünmesine katkıda bulunmuştur. Böylelikle şeyleşme bir yana bırakıldığında, diğer «kerteler» ve «pratiklere» ekonomik olandan çok daha az dikkat çektiler Bu durum özellikle politik alanda açıkca görülebilir. Kişilerin kendi konumlarına ilişkin bilinçliliklerine karşı düşen alanlara (ideoloji, din, akrabalık, fikirler) gösterilen ilgisizliğin sözünü bile etmiyoruz. Eleştirimiz, etnometodoloji için bir çağrı olarak yorumlanmamalıdır. Ancak, bu herşeyin üstünde (basitleştirerek ifade edersek) üretim tarzları ve insan eylemi arasında, ana aracı olarak görülen (ve bu salt üretim tarzlarının, Tanrıyı oynadığı bir kukla oyunu değildir) *sınıf* için açık ve temiz bir çağrıdır. Bu çağrı Anderson'un aşağıdaki görüşünü onaylamaktır:

> «Akrabalık, din, yasalar veya devlet «üstyapıları», zorunlu olarak kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonların üretim tarzlarının yapısına yapıcı [unsurlar] olarak girerler.» [135]

ve Arrihgi'nin daha yürekli tezinde [olduğu gibi]:

> «dünyanın eşitsiz güçlerle ulusal devletlere, etnik gruplara, ırklara vb. ayrılması salt üstyapısal bir olgu olmayıp, sınıf çıkarlarını özsel olarak etkileyen ve *bu nedenle sınıfları tanımlama sürecinde hesaba katılması gereken* bir şeydir.» [136]

Bu tür önerilerin, mevcut biçimleri ile, [içerikleri] doldurulması gereken ilkelerden öte birşey ifade ettiklerini söylemiyorum. Kuşkusuz, şu anda bu önerilerde yakın geçmişte tüm dar görüşlülükle üretim tarzları üzerine odaklanmış savunmaların duyarlığı yoktur. Ancak, bu tür ifadeler kesin olmamakla, yitirdiklerini gösterdikleri çaba sayesinde fazlası ile telafi etmektedirler: günümüz gerçeklerini, her ne kadar henüz bunları çözebilecek durumda olmamalarına karşın, doğru olarak tanımlamaktadırlar. Bundan sonraki çalışmalar kuşkusuz «insanlar kendi tarihlerini yaparlar» üzerinde odaklaşmalı, «ancak bunu tam istedikleri gibi yapamazlar» daha yuvarlak kavramlaştırmasını da hatırdan çıkartmamalıdırlar. Eklemlenme, daha önce gördüğümüz gibi, gösterilmesi için öznenin ölü olması gereken bir bilim olan, anatomiden kaynaklanan bir terimdir. Şu andaki acil görev ise azgelişmişliğin *fizyolojisinin* ayrıntılarıyla ortaya çıkartılmasıdır denilebilir. Ancak bunu yaparken (nüfusu bir milyondan az olan bir ülkenin O.A.I. (Afrika Birliği Örgütü)nin çok da önemli olmayan bir zirve toplantısına ev sahipliği yapmak için 350 milyon sterling harcandığı bir dünyada) 137 temrinin, acil temel cerrahlığı üstlenecek doktorların eğitilmesi diye özetlenebilecek olan amacını da, hatırdan çıkartmamalıyız.

(Çev.: *Melih Ersoy*)

DİPNOTLAR

1 — (Hazırlanması çok uzun zaman alan) bu makalenin daha önceki uyarlamaları Nisan 1976 da Leeds'de, Nisan 1977 de Binghampton'da ve Haziran 1977 de Londra'da BSA Gelişme Grubunda sunulmuştur. Bu davetlere, özellikle SUNY-Binghampton'da Immanuel Wallerstein ve meslektaşlarına makaleyi, şu andaki biçimine yakın hale sokan hareketli toplantı için ve Leeds'de, Doug McEachern'in kullanmadığım zaman bile çok yararlı bulduğum eleştirel görüşlerinden dolayı minnettarım. Ancak, anılan araştırmacıların hiçbirisi ortaya çıkan sonucu paylaşmak zorunda değillerdir. Son olarak, John Clammer'e gösterdiği büyük sabırdan dolayı teşekkür ederim.

2 — Bu makalede «Marksist»i geniş olarak kullanırken bazılarının bunu tartışmalı bulduğunun farkındayım. Karşılaşılan durum aşağıdaki benzetmeye tam olarak uymaktadır. Hem katoliklerin, hem de Yahova tanıklarının anlamlı bir betimleme ile hıristiyan oldukları söylenebilirse de, büyük bir olasılıkla anılanların hiçbiri diğerine bu sıfatı yakıştırmayı kabul etmeyecektir. Daha az evrensel bir yaklaşım için bkz. John Taylor, «Neo-Marxism and Underdevelopment: A Sociological Phantasy» [Yeni Marksizm ve Azgelişmişlik: Toplumbilimsel bir fantazi], **Journal of Contemporary Asia** 4.1. (1974).

3 — Marksist ve burjuva gelişme kuramları arasındaki ilişkiyi paradigmalar açısından değerlendiren bir çaba için benim «From Rostow to Gunder Frank: Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment» [Rostow'dan Gunder Frank'a: Azgelişmişliğin Çözümlenmesinde Çelişkili Paradigmalar], **World Development**, IV, 3 (March, 1976) adlı makaleme bakınız.

4 — Ben bunu «Neo-Marxist Approaches to Development and Underdevelopment» [Gelişme ve Azgelişmişlik için Yeni Marksist Yaklaşımlar], **Journal of Contemporary Asia, III**, 1(1973) başlıklı incelememde anlattım: çalışmanın daha kısa (fakat kaynakçalı) bir uyarlaması için bkz. E.de Kadt ve G.William (eds), **Sociology and Development** (London: Tavistock, 1974) (Yine, daha önce atıfta bulunduğumuz benim paradigmalar üzerine yazılmış makaleme bakınız).

5 — Marx'ın bu görüşü benim «Neo-Marxist Approaches...» op. cit başlıklı çalışmamda özetlenen ve yayımlanmamış olan «Karl Marx and Underdevelopment: The Ambigous Dialectic» (1971) [Karl Marx ve Azgelişmişlik: Muğlak Diyalektik], adlı makalemde de daha kapsamlı olarak ele alınmıştır.

6 — Bill Warren, «Imperialism and Capitalist Industrialization» [Emperyalizm ve Kapitalist Sanayileşme], **New Left Review**, 81 (Sep-Oct. 1973). [Türkçe çevirisi için **Birikim** dergisinin 18/19. sayısına (Ağustos - Eylül 1976) bakılabilir. — Y.H.N.].

7 — G. Kay, **Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis** [Gelişme ve Azgelişmişlik: Marksist Bir Çözümleme], (London: MacMillan 1975) s. x ve 5. Bölüm, [Bu kitabın değerlendirilmesi için Çağlar Keyder'in **ODTÜ Gelişme Dergisi**'ndeki İngilizce makalesine bakılabilir. — Y.H.N.].

8 — S. Amin, **Accumulation on a World Scale** [Dünya Ölçeğinde Birikim] (Hassocks: Harvester Press, 1974) Temel tezin iyi bir özeti için bkz. «Theoretical Model of Capital Accumulation» [Sermaye Birikiminin Kuramsal Modeli], **Review of African Political Economy, No. 1** (1974).

9 — Artık A.G. Frank'ı dipnotta almanın gerekli olacağını sanmıyorum.

10 — I. Wallerstein, **The Modern World System** [Modern Dünya Sistemi], (New York: Academic Press, 1974); ve yakın zamanlarda yayınlanmış sayısız makale.

11 — Ian Roxborough'nun ilginç çözümlemesi için bkz. «Dependency Theory in the Sociology of Development: Some Theoretical Problems» [Gelişme Toplumbiliminde Bağımlılık Kuramı: Bazı Kuramsal Sorunlar], **West African Journal of Sociology and Political Science**, I,2 (Jan., 1976), [Roxborough, yakınlarda çıkan **Theories of Underdevelopment** (MacMillan, 1979) adlı kitabında bu çömlemesini daha da geliştirmiştir — Y.H.N.).

12 — Bu noktaya, yakınlarda yayınlanan değerli bir derlemenin (I. Oxaal, A. Barnett ve D. Booth (eds.) **Beyond the Sociology of Development** [Gelişme Toplumbiliminin Ötesinde]. (London: Routledge and Kegan Paul, 1975)) ikinci sayfasında derleyenler tarafından işaret edilmiştir.

13 — Bu bağlamda «Komisyonculuk» kuramı Norman Long'un «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» [Kırsal Peru'da Yapısal Bağımlılık, Üretim Tarzları ve Ekonomik Komisyonculuk], Oxall **et. all. (eds.) op.cit.** adlı makalesinde açıklanmaktadır. Ancak, bu yaklaşım bana Alavi'nin parlak bir makalesinde yöntembilimsel bireycilik diye adlandırarak yaptığı eleştiriye açık gibi geliyor. Bkz. H. Alavi, «Peasant Classes and Primordial Loyalties» [Köylü Sınıfları ve Temel Bağlılıklar], **Journal of Peasant Studies, I,1.**

14 — **The Insurgent Sociologist**, Vol. 1, VIII, no. 2 (spring, 1979) in bu özel sayısı tümüyle anılan perspektif çevresinde hazırlanmıştır. Ancak, bu makalenin genel eğiliminin de gösterdiği gibi, ben «bağımlılık»ın «üretim tarzları» adına tümden ve acele ile yadsınmasının zorunlu olarak bir ilerleme gibi değerlendirilmesine ikna olmuş değilim.

15 — S. Amin, Accumulation... (op.cit) Vol. 2, s. 590.

16 — E. Laclau, «Feodalism and Capitalism in Latin America» [Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm], **New Left Review** no. 67 (May-June 1971). Laclau'nun makalelerinde oluşan bir kifapta yeniden basılacaktır. (London: New Left Books, 1977) [Bahsedilen kitap, **Politics and Ideology in Marxist Theory** olup, bahsedilen makale bu derlemeye de alınmıştır. — Y.H.N.].

17 — Şimdi R. Hilton'un editörlüğünü yaptığı **The Transition From Feudalism to Capitalism** [Feodalizmden Kapitalizme Geçiş] de (London: New Left Books, 1976) yeniden yayınlandı. [Daha önceleri eksik olarak iki kez Türkçe'de basılan bu kitabın, yeni bir çevirisi **Metis Yayınları**'nca bu yıl yayımlandı. Ancak çevirinin hatalarla dolu olduğunu belirtelim. — Y.H.N.].

18 — C. Meillassoux, «From Reproduction to Production» [Yeniden Üretimden Üretime], **Economy and Society**, I.1, (Feb. 1972), s. 103.

19 — N. Poulantzas, «Internationalization of Capitalist Relations and the Nation State» [Kapitalist İlişkilerin Uluslararasılaşması ve Ulus-Devletler], **Economy and Society, III**, 2, (May, 1974) s. 148.

20 — C. Bettelheim «Theorectical Comments» [Kuramsal Notlar], A. Emmanuel'in **Unequal Exchange** [Eşit-Olmayan Değişim] (London: New Left Review, 1972) kitabına ek ss, 297-298 ve Paul Sweezy, **On the Transition to Socialism** [Sosyalizme Geçiş Üzerine], (New York: Monthly Review Press, 1971) s. 18.

21 — Kuşkusuz yazarlar olaya böyle bakmıyorlar. Ancak, ben onların B. Hindess ve P.Q. Hirst'ün **Precapitalist Modes of Production** [Kapitalizm-öncesi Üretim Tarzları], (London: Routledge and Kegan Paul, 1975)'ındaki temel görüşlerini böyle yorumluyorum.

22 — Yakınlardaki bir tartışmadan sonra Harry Magdoff'un görüşünün (umarım doğru olarak) bu olduğu kanısına vardım. Bu belki de «üretim tarzlarını» boş ve özsüz bulan Marksistler tarafından da paylaşılmaktır.

23 — C. W. Mills, **The Sociological Imagination** [Toplumbilimsel Tasarım], New York : O.U.P. 1959) [Türkçe Çevirisi için bkz: Toplumbilimsel Düşün, (çev: Ünsal Oskay) Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978].

24 — Bu farkedilir biçimde John Taylor'un («... Phantasy, op.cit. özellikle ss. 20-1)deki düşüncesini karikatürize etmektedir.

25 — J. Clammer, «Economic Antropology and the Sociology of Development» [Ekonomik Antropoloji ve Gelişme Toplumbilimi] Oxall, **et.al.** (eds.) op.cit. s. 213.

26 — Çevirmen Ben Brewster'in Sözlüğü ile birlikte L. Althusser ve E. Balibar **Reading Capital** [Kapitali Okumak], (London: New Left Books, 1970).

27 — Ken Post, **Ariso, Ye Starvelings : The Jamacian Labour Rebellion of 1938 and its Aftermath** [Yoksullar Ayağa kalkın : 1938 Jamaika İşçi İsyanı ve Sonrası], (çıkacak) s. 27 (Kitabı basımından önce inceleme şansı verildiği için şükranlarımı belirtirim.)

28 — Op.Cit. ss. 311 ve 317 (Her ne kadar bunlar Althusser'in kendi sözlerinden çok Brewster'in yorumundan alınmışsa da, Brewster'in üstadının iznini aldığı gözönünde tutulduğunda haklı görülebilir. (s. 323)

29 — **İbid.**, s. 178 ve 213.

30 — **İbid.**, s. 43 ve 93.

31 — Almanca nüanslar konusunda Michael Patterson'a öğütlerinden dolayı minnettarım. (Eğer yanlış anladıysam sorumluluk bana aittir).

32 — D. McLennan **Marx's Grundrisse** [Marks'ın Grundrisse'i], (London : Mac Millan 1971)nde **Gliderung'u** «örgüt» (s. 39) veya «Organik Bağ» (S. 42) olarak çevirmektedir. M. Nicolaus **Grundrisse** (Harmondsworth : Penguin, 1973) de sadece «yapı» (s. 105) ve «düzen» (s. 108) demektedir. [**Birey ve Toplum Yayınları** McLennan'ın bu kitabının tamamını ve M. Nicolaus'un bahsedilen önsözünü yayımlamak üzeredir. — Y.H.N.].

33 — Op. cit., s. 100, 108.

34 — Op.cit. s. 207. n. 5 («ihmal» ve «birçok» EB'nin «birlikte varoluş ve hiyerarşi» AFC'nin vurgularıdır.) ve s. 300, n. 24.

35 — **Ibid**, ss. 307-8 (Lenin'e yapılan atıfın kaynağı belirtilmemiş).

36 — **Ibid**, ss. 301-1; makalenin daha ileri bölümündeki tartışmamıza da bakınız.

37 — **P. P. Rey, Colonialisme, néo, colonialisme et transition on Capitalism** [Sömürgecilik, Yeni Sömürgecilik ve Kapitalizme Geçiş], (Paris, Maspero, 1971) ve özellikle **Les Alliances de Classes** [Sınıf İttifakları], (Paris : Maspero, 1973). Rey'in İngilizce yayınlanmış, ancak odakları farklı iki makalesi ise şunlardır : «The Lineage Mode of Production» [Soy Üretim Tarzı] **Critigue of Antroplogy** n. 3 (Spring, 1975); (G. Dupré ile birlikte) «Reflections on the Pertinence of a Theory of the History of Exchange» [Bir Değişik Tarihi Kuramının Uygunluğu Üzerine Görüşler], **Economy and Society**, II, 2 (May, 1973).

38 — B. Bradby «The Destruction of Natural Economy» [Doğal Ekonominin Yıkılışı], **Economy and Society**, IV, 2, (May, 1975).

39 — «Sur l'articulation des modes de production» [Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine] başlıklı ve **Les Alliances**... (op.cit.) in 3/4'ünden fazlasını kapsayan bu uzun makale 1969'da teksir edilerek yayınlandı ve dört yıl sonra kitap olarak basılmasından önce geniş bir kesim tarafından incelendi. Bkz. **Alliances** (op.cit.) ss. 167, 171.

40 — Op.Cit. ss. 171-219 özellikle ss. 177.

41 — Bu, belirli kitapların örneğin BSA Gelişme Grubunun üretim tarzı ile ilişkili konular üzerine işlevinin iki yıl süren genel izleniminden daha sınırlı bir eleştirisidir.

42 — Poulantzas tarafından benimsenen bu sınıf kavramının eleştirisi için bkz. G. Van Benthem van den Bergh, «The Interconnection Between Processes of State and Class Formation : Problems of Conceptualization» [Devlet ve Sınıf Oluşumu Süreçleri Arasındaki Bağımlılık : Kavramsallaştırma Sorunları], **Institute of Social Studies**, Occasional Paper no. 52, August, 1975. s. 5) de Poulantzas'ın konumunun «Marksist kavramlarla örtülmüş «yapısal işlevselci» olarak nitelenmesi bence doğrudur : «Çünkü Poulantzas'da, Parsons'da olduğu gibi, herşey güzelce yerine oturmaktadır» **(Ibid.)**

43 — Rey, **Op.cit.**, ss. 82-7.

44 — **Ibid.**, s. 15, (vurgular Rey'in) (Rey'den yapılan tüm çeviriler bana aittir; birçok noktada, Professor P. Thody'den aldığım öğütlerden dolayı minnettarım, ancak hatalardan sorumlu tutulması gereken kuşkusuz benim.)

45 — **Ibid.** ss. 14-15.

46 — Loc.Cit., ve s. 83, not: 25.

47 — **Ibid.**, s. 15, ve 1. bölüm, passim.

48 — Hindess ve Hirst, op.cit., ss. 295-6 (Bu noktada Rey'e yönelttikleri eleştirinin haksızlığı bir yana, yazarların, çalışmanın hiçbir yerinde Rey'in üretim tarzlarının eklemlenmesine ilişkin temel fikrini tartışmamaları dikkat çekicidir.)

49 — Rey, Op. Cit., s. 139, 154.

50 — Sözcük sözcüğüne «aynı şeyi yapma» veya «aynı etkide bulunma»; veya Rey'in bir başka yerde adlandırdığı gibi «sermayenin eylem koşutluğu» (s. 89). Tartışmaya temel olan kavramlaştırmanan karşıtı olmadığı için yeni sözcük türetmek zorunlu gibi görünmektedir.

51 — Bkz. not. 7. yukarıda.

52 — Rey, Op.cit., s. 10.

53— **Ibid.**, s. 11.

54 — **Ibid.**, s. 12.

55 — Roxborough..., op.cit., ss. 119-20.

56 — Rey. Op.Cit., s. 16.

57 — **Ibid.**, s. 22.

58 — **Ibid.**, ss. 15-16.

59 — **Ibid.**, s. 89.

60 — Bradby, op.cit., s. 147; Ayrıca bkz: Rey, s. 159.

61 — Loc.cit.

62 — Rey, op.cit. s. 11 (vurgu benim).

63 — **Ibid.**, s. 159.

64 — Bradby, op.cit., s. 146; Bkz. Rey, op.cit., ss. 136-8.

65 — Rey, op.cit., 4. bölüm.

66 — Bradby, op.cit., s. 147.

67 — Rey, ss. 137-138.

68 — Bradby, op.cit., s. 151.

69 — **Ibid.**, s. 150.

70 — Roxborough'un tutumu bu gibi görünmektedir (op.cit. s. 126).

71 — Bkz. Yukarıda not. 50.

72 — Rey, op.cit., ss. 12-13.

73 — **Ibid.**, s. 22.

74 — **Ibid.**, s. 21.

75 — **Ibid.**, s. 17.

76 — **Ibid.**, ss. 15-16 (vurgu benim).

77 — **Ibid.**, s. 18.

78 — «Çözümleme Birimleri»nin sorununun kavramsallaştırılması Cheng Ngai-Lung sayesinsinde olmuştur. Bkz. **Underdevelopment and The World Capitalist System : An Evaluation of Some Recent Studies**, [Azgelişmişlik ve Dünya Kapitalist Sistemi : Bazı Yeni Çalışmaların Değerlendirmesi], (University of Salford, Department of Sociological and Political Studies, M.Sc. Thesis, 1976) örneğin, s. 39. Bu tez çözümlediği yazının çok ötesine gitmekte ve alana özgün katkıda bulunmaktadır.

79 — H. Alavi, «India and the Colonial Mode of Production» [Hindistan ve Sömürge Üretim Tarzı], **Socialist Register**, 1975.

80 — J. Banaji, «For a Theory of Colonial Modes of Production» [Sömürge Üretim Tarzlarının Bir Kuramı İçin], **Economic and Political Weekly** (Bombay) Vol. VII, n. 52.

81 — **Ibid.**, ss. 2-3 (teksirinden: ben Banajı'nin makalesinin basılmışını göremedim).

82 — Rey, op.cit., s. 123.

83 — **Ibid.**, s. 164.

84 — **Ibid.**, ss. 70-1.

85 — Rey, s. 70.

86 — A. Foster-Carter, «Marxism and the» «fact of Conquest» «[Marksizm ve «fetih» Olgusu], **African Review**, VI. 1, (1976) ss. 21, 22.

87 — Rey, op.cit., s. 164.

88 — **Ibid.**, ss. 89, 139.

89 — Bkz. not. 86.

90 — SUNY-Binghampton'daki tartışmada Dr. B. Magubane, «eklemlenme» gibi terimlerin bilinen konuların yeniden ifadesinden başka birşey olmadığını ima ederek ana konunun gerçekte «fetih» olduğunu ifade etti. Sanırım, her iki görüşünde doğru yanları var.

91 — Wallerstein ve Amin, op.cit. Cheng (op.cit., 3. bölüm) bu iki yazarın farklı «dünya sistemi» kavramlarının yetkin bir açıklama ve eleştirisini vermektedir.

92 — Althusser ve Balibar, op.cit., s. 301.

93 — Bradby, op.cit., ss. 151-8. Bradby Rey'in sömürgeleşenin «psikolojik karşıkoyuşu» konusundaki tutumunu sömürgelerle ilgilenen burjuva yaklaşımına benzetir, ve şöyle der: «Rey, hiçbir yerde, kapitalizm-öncesi tarzların yıkımına **gerçek** bir «karşı koyuş»a götürecek olan **ekonomik** nedenlerin çözümlemesini yapmaz» (**Ibid**, vurgu benim) Bu gerçekten de şeyleştirmenin uç noktalarıdır. Eğer halk karşı koymuyorsa, «üretim tarzlarının» karşı koyuşu ne demektir?: ve bu psikolojik değilse nedir? Belki de Bradby'nin kendisini «karşı koyuşu», «gerçek» olarak tanımlarken bile (belki halkın karşı koyuşu böyle değildir) tırnak içine koymak zorunda hissetmesi, dile ve Marksizme karşı yaptığı bu saldırıdan dolayı biraz utanç duyduğu içindir. Sömürgeler konusunda burjuva tutumları haklı çıkartmaya çalışanların uygun bir eleştirisi, onların psikolojik düzeyle ilgilenmediğinden değil, bunu Weber'in «geleneksel eylem» kavramında yaptığı biçimde **akılcı olmayan** alana geçirmeleridir. «Karşı koyan» üretim tarzları gibi bütüncül bir kavram, psikolojik düzeyi, üretim tarzı kavramının bütünleyici bir parçası olarak kapsamalıdır. Karşı koyan halktır, ve bunu haklı nedenlerle yapar.

94 — **Ibid.**, ss. 148-49 Ben Rey'i böyle yorumlamıyorum.

95 — **Ibid.**, s. 127.

96 — **Ibid.**, s. 129, 149.

97 — **Ibid.**, s. 128.

98 — **Ibid.**, s. 129.

99 — **Ibid.**, s. 149.

100 — K. Post, op.cit.

101 — **Ibid.**, 1. ve 2. bölümler.

102 — **Ibid.**, ss. 10-17 (Tüm sayfa numaraları Post'un teksirindeki sayfa numaralarıdır.)

103 — **Ibid.**, s. 21 (vurgu benim).

104 — **Ibid.**, örneğin s. 27, 32.

105 — **Ibid.**, ss. 41. ve izleyen sayfalar.

106 — **Ibid.**, s. 37. Bu, s. 32 ve izleyen sayfaların bir özetidir.

107 — **Ibid.**, s. 30.

108 — **Ibid.**, s. 33.

109 — Bkz. Bradby, op.cit., s. 145.

110 — **Ibid.**, s. 37.

111 — Cardoso'nun konuyu bu nedenle bir yana bıraktığını duymuştum.

112 — Yukarıdaki not. 79'a bkz.

113 — Alavi op.cit.; D. McEachern, «The Mode of Production in India» [Hindistan'da Üretim Tarzı], **Journal of Contemporary Asia**, 1976. Yine bkz. B. Davey, «Modes of Production and Socio-Economic Formations» [Üretim Tarzları ve Sosyo-ekonomik Formasyonlar], **South Asia Marxist Review**, I.2 (1975).

114 — Davey, op.cit. s. 4'e atıfta bulunuyor.

115 — Banaji, op.cit. Burada, değişik tutumlara ilişkin özet için McEachern'den çok yararlanılmıştır.

116 — McEachern, op.cit., teksirin 4. sayfası.

117 — **Ibid.**, s. 9.

118 — **Ibid.**, s. 12.

119 — Roxborough'un özetlediği gibi, op.cit., s. 130.

120 — Alavi, op.cit., s. 191.

121 — Yazarların çoğu bu noktayı vurguluyorlar: örneğin P. Ehrensaft («Semi-Industrial Capitalism in the Third World» [Üçüncü Dünyada yarı-Sınai Kapitalizm], **Africa Today**, Jan. 1971) «baskı yapıları»ndan sözederken bunu düşünüyor. Tam tersine, bir gelişme stratejisi, doğal ekonomiyi **yeniden** kurmak olarak düşünülebilir; Parçalar yeniden biraraya getirilerek «tüketmediğini üretmek, üretmediğini tüketmek» paradoksu sona erdirilebilir. Böyle bir stratejiyi kapsayan öncü bir çalışma için bkz. C.Y. Thomas, **Dependence and Transformation** [Bağımlılık ve Dönüşüm], (New York: Monthly Review Press, 1974).

122 — Alavi, op.cit., ss. 172 ve 175.

123 — **Ibid.**, ss. 184-193.

124 — Roxborough, op.cit., s. 126.

125 — Loc.cit.

126 — Op.cit. s. 127 (vurgu benim).

127 — **Ibid.**, ss. 126-7.

128 — I. Wallerstein «Civilizations and Modes of Production: Conflicts and Converges» [Uygarlıklar ve Üretim Tarzları: Çelişkiler ve Yakınlıklar] Ap. 1977, teksir, s. 5.

129 — Örneğin, Wallerstein, **The Modern World System [Modern Dünya Sistemi]**, ss. 120-7.

130 — **Kapital**'in 3. cildinden aktaran L. Althusser, op. cit., s. 176.

131 — A.G. Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America**, [Latin Amerika'da Kapitalizm ve Azgelişmişlik], (New York: Monthly Review Press, 1969) ss. 271-2. tartışma için bkz. Cheng, op.cit., ss. 25-7).

132 — **Ibid.**, ss. 273-4.

133 — Post, op.cit., s. 30.

134 — J. Friedman, «Marxist Theory and Systems of Total Reproduction. Part I: Negative» [Marksist Kuram ve Toplam Yeniden-Üretim Sistemleri. 1. Bölüm: Olumsuz] **Critique of Antropology** II, n. 7. (Autumn 1976).

135 — P. Anderson, **Passages from Antiquity to Feudalism** [Antik Dönemden Feodalizme Geçişten Pasajlar], (London: New Left Books, 1975 s. 403 [Bu kitabın, **İletişim Yayınları**'nca yayımlanacağını duyuralım — Y.H.N.].

136 — G. Arrighi, aktaran Foster-Carter «... Fact of Conquest...» s. 32.

137 — Temmuz 1977'de Gabon'un Libreville kentinde yapılmıştır.

ERNESTO LACLAU

LATİN AMERİKA'DA FEODALİZM VE KAPİTALİZM*

Son on yılda, Latin Amerika toplumlarının kökenleri ve çağdaş nitelikleri üzerine sol kesimde yapılan tartışma, bunların feodal olarak mı yoksa kapitalist olarak mı değerlendirileceği sorununda odaklaşmıştır. Bu konuda genellikle eşlik ettiği kavram kargaşasına karşın, önemini yitirmeyen karmaşık ve uzun bir tartışma sürdürülmüştür. Ancak farklı teoriler, farklı siyasal sonuçlara yol açtığında konunun önemi, teori ile sınırlı kalmamıştır. Tarihsel olarak Latin Amerika toplumlarının feodal nitelikte oluştuğunu ve o zamandan bu yana öylece kalmış olduğunu ileri sürenler, bu toplumların, kapalı, geleneksel, değişmeye karşı ve pazar ekonomisiyle bütünleşmemiş olduklarını vurgulamak isterler. Bu geçerli ise, o zaman bu toplumlar, kapitalist aşamaya henüz ulaşmamışlardır ve gerçekte de, kapitalist gelişmeyi harekete geçirecek ve feodal durağanlığı ortadan kaldıracak bir burjuva-demokratik devrimin arifesindedirler. Bu yüzden de sosyalistler, milli burjuvazi ile ittifakın yollarını aramalı ve emperyalizm ile olagarşiye karşı, onunla bir birleşik cephe oluşturmalıdırlar. Karşı tezin savunucuları, sömürge döneminde tümüyle dünya pazarına katılmış olmaları nedeniyle Latin Amerika'nın başından beri kapitalist olduğunu ileri sürüyorlar: Latin Amerika toplumlarının geri kalmışlığı bütünüyle bu sözü edilen katılımın *bağımlı* niteliğinin ürünüdür ve sonuçta da bunlar tümüyle kapitalistir. Bu nedenle de, kapitalist gelişmenin daha sonraki aşamasından söz etmek anlamsızdır. Tersine emperyalizmle tümüyle bütünleşmiş ve onunla birlikte kitlelere karşı ortak bir cephe oluşturan burjuvaziye muhalefet ederek, doğrudan sosyalizm için savaşmak gerekir.

Bu makalede polemiğin temel noktalarının netleştirilmesine katkıda bulunmayı umuyorum.[1] Çünkü, çelişik görünümlerine karşın aktarılan her iki düşünce de, temel bir noktada çakışmaktadır: her ikisi de 'kapitalizm' veya 'feodalizm' görüngülerini üretim alanında değil de, meta değişimi alanında tanımlamakta, böylece de pazarla bir bağın varlığını veya yokluğunu iki fark-

[*] **Politics and Ideology in Marxist Theory** (NLB, 1977) de yayımlanmıştır. Türkçe'ye ise ilk defa Atilla Aksoy tarafından çevrilerek **Birikim** Dergisinin 1. sayısında yayımlanmıştır. Daha sonra ise yine A. Aksoy tarafından başarılı bir şekilde derlenen **Azgelişmişlik ve Emperyalizm** (Gözlem Yayınları, 1975) içinde yer almıştır. Ancak son kısmında yer olan «Sonnot» bu derlemede yer almamış olup 1977 de kitaplaştırılırken eklenmiştir. Özellikle dipnotlarda bu çeviriden yararlandığımız için Atilla Aksoy'a teşekkür ederiz. Ayrıca ilgili okurlar için, kitabın **Belge Yayınları**'nca yayımlanmak üzere olduğunu da ekleyelim. [Y.H.N.].

lı toplum biçiminin birbirinden ayırt edilmesinin kesin ölçütü durumuna getirmektedir. Böylesi bir anlayış, belirgin biçimde, kapitalizm ve feodalizmin herşeyden önce bir *üretim tarzı* olduğunu kabul eden Marksist teoriye yabancıdır. Latin Amerika'nın öteden beri kapitalist olduğu tezinin en ünlü savunucularından biri de Andrè Gunder Frank'tır.[2] Dolayısıyla, tartışmada yer alabilecek teorik sorunları en açık ve keskin biçimiyle ortaya koyması nedeniyle bu makale, Frank'ın yapıtı üstünde yoğunlaşacaktır.

Frank'ın Kuramsal Şeması :

Frank'ın teorik bakış açısı aşağıdaki tezlerle özetlenebilir :

1. Ekonomik gelişmenin her ülkede ardarda aynı aşamalardan geçeceğini varsaymak ya da günümüz azgelişmiş ülkelerinin, gelişmiş ülkelerce çok önceden geride bırakılan bir aşamada olduklarını düşünmek yanlıştır. Tersine, günümüzün gelişmiş kapitalist ülkeleri kendilerinin de *gelişmemiş* oldukları bir dönem olmasına karşın hiç bir zaman benzer biçimde *az gelişmiş* olmamışlardır.

2. Çağdaş azgelişmişliği, azgelişmiş ülkenin ekonomik, politik, kültürel ve toplumsal yapılarının basit bir yansıması olarak ele almak doğru değildir. Tersine azgelişmişlik, büyük oranda azgelişmiş uydu ile bugünün gelişmiş ülkeleri arasındaki ilişkilerin tarihsel ürünüdür. Üstelik bu ilişkiler kapitalist sistemin dünya ölçeğinde evriminin ve yapısının zorunlu bir parçasını oluşturur. Nitekim Frank şöyle der : «Metropol, bu ülkelerin emeklerinin ürününü tekelci ticaret yoluyla elde etmek için — ki bu, Cortez ve Pizarro döneminde Meksika ve Peru, Clive döneminde Hindistan, Rhodes zamanında Afrika ve «Açık Kapı» [Serbest Ticaret] döneminde Çin'de olandan daha az değildir,* bu ülkelerin herhangi bir dış yardım olmadan kendi kendine gelişebilen ve yaşayabilen önceki sosyal ve ekonomik sistemlerini tahrip etmiş ve/ya da başka bir biçime dönüştürmüş ve bunları, metropollerin egemenliğindeki dünya kapitalist sistemine katmış, kendi metropollerinin sermaye birikimi ve gelişmesinin kaynakları haline getirmiştir. Bu zaptedilmiş, dönüştürülmüş ya da yeni kazanılmış toplumların sonuçta kaderleri, sermaye yoksunluğu, yapısal olarak doğan üretkensizlik, kitleler için sürekli artan sefalet, ya da tek kelimeyle az gelişmişlikleri olmuştur.[3]

3. Latin Amerika toplumlarının geleneksel «ikici» (dualist) yorumlanması yadsınmalıdır. İkici çözümlemeler az gelişmiş ülkelerin her bir kesimi birbirinden büyük ölçüde bağımsız ve kendi dinamikleri olan ikili bir yapıya sahip olduğu görüşünü korurlar. Bundan da, kapitalist dünyanın etkisi altındaki kesimin modern ve göreli olarak gelişmiş olduğu, diğerinin ise yalıtılmış, feodal ya da kapitalizm-öncesi geçimlik (subsistance) bir ekonomi ile sınırlandığı sonucu çıkar. Frank'a göre bu tez oldukça yanlıştır : son yüzyıllarda kapitalist sistemin azgelişmiş ülkelerin en çok yalıtılmış

[*] **Cortes :** 15. yy. sonu 16 yy. başında yaşamış, Meksika'yı fetheden, İspanyol komutanı. Bu tarihler arasında Meksika Genel Valiliğinde bulunmuştur.
Clive : Hindistan'ı İngiliz sömürgesi haline getiren İngiliz komutanı.
Pizarro : Peru'yu fetheden ve sömürgeleştiren İspanyol, 15. yy. sonu 16. yy. başında yaşamıştır.
Rhodes : 19. yy.da yaşayan ve Güney Afrika'yı sömürgeleştiren İngiliz. [Ç.N.].

kesimlerine bile bütünüyle ve etkili olarak girerek yayılması nedeniyle ikili yapı tümüyle bir yanılsamaya dayanmaktadır.

4. Metropol-uydu ilişkileri emperyalist (imperial) ya da uluslararası düzey ile sınırlı değildir. Çünkü, bu ilişkiler bağımlı Latin Amerika ülkelerinde, iç bölgeleri uydu haline getiren alt metropoller yaratarak ekonomik, sosyal ve politik yaşama girer ve bunları oluşturur.

5. Yukarıdaki önermelerden Frank, aşağıdaki hipotez bileşimlerini çıkarmaktadır.

a) Uydu olmayan dünya metropol merkezlerinin tersine ikincil metropollerin gelişmesi, kendi uyduluk konumları ile sınırlıdır.

b) Klasik kapitalist sanayi büyümesi de dahil olmak üzere, uydular en üst ekonomik gelişmeyi yalnızca metropol merkezleri ile bağlarının zayıfladığı dönemlerde gösterebilmişlerdir : 17. yüzyılda İspanya Bunalımı, 19. yüzyıl başlarında Napolyon Savaşları, 1930'lardaki bunalım ve 20. yüzyıldaki Dünya Savaşları sırasında böyle olmuştur. Tersine, metropol merkezler ekonomileri iyileştiğinde, kalkınmayı uyaran bu etkiler ortadan kalkıyordu.

c) Bugün için en az gelişmiş bölgeler, geçmişte metropollere en sıkı bağları olanlardır.

d) İster plantasyonlar, ister haciendalar * şeklinde olsun, latifundiumlar başlangıçta tipik ticari kapitalist girişimlerdi. Bunlar, ürünlerinin arzını artırmak için emek, toprak ve sermaye toplulaşmasını genişleterek, ulusal ve uluslararası pazarlarda giderek artan talebi karşılamalarına olanak verecek kurumları kendileri yaratmışlardır.

e) Günümüzde, yalıtılmış, geçimlik tarımla uğraşan ve açıkça yarı feodal olan latifundiumlar, geçmişte bu durumda değildi. Fakat, üretici kapasitesine ya da ürünlerine olan talepte bir azalma olan kesimdendi.

6. Marksist çözümlemeye ikicilik sokulduğunda, bir ucunda tutucu bir kesim (sektör) olarak feodalizmin, diğer ucunda da dinamik bir kesim olarak kapitalizmin yeraldığı toplumsal yapı gibi bir karışıklık ortaya çıkıyor. O zaman bunun stratejik sonuçları da açıkça belirginleşiyor : İkili toplum tezlerinin hem burjuva hem de sözde Marksist uyarlamalarının her ikisinde de, ulusal ekonominin bir kesimi — ki bir zamanlar feodal, arkaik ve de azgelişmiş olduğu öne sürülmektedir — bir sıçrama yaparak günümüzde göreli gelişmiş ileri kapitalist kesim haline gelirken, nüfusun büyük çoğunluğunun yeraldığı diğer kesim, geleneksel arkaik, feodal, azgelişmiş konumunu da güya korumuştur. Gelişmenin ve azgelişmenin bu olgusal ve kuramsal yanlış yorumları ile genellikle bağlantılı olan politik stratejiler, burjuvalar için, çağdaşlığın arkaik kesime yayılması ve aynı zamanda bu kesimin ulusal ve dünya pazarlarına katılması, Marksistler için de kapitalizmin feodal kırsal alanlara girmesinin tamamlanması ve burjuva demokratik devriminin sona ermesi istekleri olmaktadır.[4]

[*] **Hacienda :** Latin Amerika ülkelerinde yer alan, geniş tarım alanlarına egemen ve Feodal Latifundiumlara benzeyen büyük çiftliklerdir. [Ç.N.].

Buna karşı, Frank, Latin Amerika'nın 16. yüzyılda Avrupalı güçlerce tümüyle sömürgeleştirilmesinden bu yana kapitalist olduğunu ileri sürmektedir. Frank'a göre bunun kanıtı Latin Amerika'nın en uzak ve yalıtılmış bölgelerinin bile meta değişimi genel sürecinde yer aldığının ve bu değişimin egemen emperyalist güçlerin çıkarlarına uygun olduğunun pek çok örnekle gösterilmesidir. Frank'a göre Latin Amerika'nın, ekonomik açıdan en geri bölgelerinin içinde bir doğal ekonominin önceden egemen olduğu kapalı bir evren kurabilmiş oldukları kanıtlanabilseydi, ancak o zaman feodalizminden söz edilebilmesi uygun olacaktı. Tersine, itici gücü egemen sınıfların zenginliğine duydukları susuzluk olan bir süreç içinde [bu geri bölgelerin] yer aldıkları bilindiğine göre, ancak kapitalist bir ekonominin var olduğu sonucuna varabiliriz. Sömürgeci yayılmacılıktan bu yana kapitalizm Latin Amerika toplumunun temelini ve azgelişmişliğinin kaynağını oluşturmuştur. Dolayısıyla, kapitalizme alternatif olarak dinamik kapitalist kalkınmayı önermek anlamsızdır. Varolduğu yerlerde, emperyalist sisteme ve sömürüye dayanan metropol/uydu ilişkisine kopmaz bir şekilde bağlandığından, ulusal burjuvazi ile ittifaka dayanan politikalar, sadece azgelişmişliğin ömrünü uzatır ve önemini arttırır. Sonuçta, az gelişmiş ülkelerde ulusal burjuvazi aşaması, ikili (dual) bir toplumun varlığı gerekçesiyle uzatılacağına, ortadan kaldırılmalı ya da en azından kısaltılmalıdır.

Frank'ın teorik şemasının üç tür tezi içerdiği görülebilir: 1. Başlangıçtan itibaren Latin Amerika'da bir pazar ekonomisi vardır; 2. Latin Amerika başlangıçtan beri kapitalisttir; 3. kapitalist dünya pazarına girişinin bağımlı niteliği az gelişmişliğinin nedenidir. Her üç tez de, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar *temel yönleriyle* özdeş olan tek bir sürece dayandırılmak istenmektedir. Bu yönleri sırasıyla inceleyeceğiz.

İkici Kavramların Eleştirisi:

Frank'ın ikici tezleri eleştirmesi ve buna bağlı olarak da Latin Amerika toplumlarının her zaman pazar ekonomisince oluşturulan karmaşık bir iç yapıya sahip oldukları ve bu ekonomi ile bütünleştikleri yolundaki israrları, su götürmez bir şekilde inandırıcı ve doğrudur. Burada Frank, en ünlü formülasyonu W.A. Lewis'in çalışmasında yapılan ikiciliğin kümülatif eleştirisini geliştirmiştir.[5]

Geçen on yılda toplumbilimciler tarafından yapılan bir çok kısmi çalışmada bulunabilecek bir görüş noktasını ifade eden Lewis'e göre, «kapitalist» sektör ile ekonominin «geçimlik» sektörünü birbirlerinden dikkatlice ayırdetmek gerekiyordu. Bunlardan ikincisi, tümüyle durgun, ve sermaye, gelir ve büyüme hızı bakımından birinciye göre daha az önemliydi. İkisi arasındaki tüm ilişkiler, geri kalmış sektörün gelişmiş sektöre sınırsız bir emek arzı sağlamasına indirgenmekteydi. Bu modelin köylü işletmelerinin (sermaye) birikim düzeyini olduğu kadar, kırsal kesimde mümkün olan ticaretleşmeyi de ihmal ettiği şimdiye dek pek çok kez gösterilmiştir. Ayrıca Lewis, ön kabul olarak ileri sürdüğü ekonominin iki sektörü arasındaki ilişkileri çok fazla basitleştirmekte ve saptırmaktadır. Latin Amerika ekonomilerinin farklı sektörleri arasındaki iç bağlar hakkında edinilen sağlıklı ve tam bilgiler, ikici tezlerin başlangıçtaki haliyle günümüzde de savunulmasını olanaksızlaştırmıştır.

Dahası, Latin Amerika'nın somut durumunda, son yıllarda biriken kanıtlar, kıtanın kırsal kesimlerinde saf, doğal bir ekonomi bulunabileceği düşüncesini tümüyle zayıflatmıştır. Tersine, herşey ekonominin en geri kırsal bölgelerinin bile, ulusal ekonominin 'dinamik' sektörüne ve bu yolla da dünya pazarlarına —henüz yeterince incelenmemiş— ince bağlarla bağlandığını göstermektedir. Alejandro Marroquin, seçkin bir kitapta bu ilişkiler sistemini bölgesel olarak incelemiştir.[6] Rodolfo Stravenhagen, Chiapas [Meksika'da bir bölge] ve Guatemala'nın dağlık bölgelerindeki Mayalara ait yöreleri analiz ederek, etnik gruplararası ilişkilerin, pazara yaygın olarak katılma temelinde yükselen sınıf ilişkilerine, nasıl dayanak oluşturduğunu göstermektedir.[7] Dahası, —genellikle kapalı ekonomi aşaması olarak belirtilen— Latin Amerika'daki sömürgeci dönemde, marjinal bölgeler tüketim malları kaynağı olarak örgütlenmişlerdi. Bunun yanısıra eksenini maden bölgelerinin oluşturduğu yaygın bir meta dolaşımı egemendi. Örneğin, Kıtanın güneyinde merkezi çekirdek, Potosi Madenleri yakınındaki Yukarı Peru'nun tüketim alanıydı; Arjantin'in iç bölgeleri bu merkezi çekirdeğe mamul mal sağlarken, Şili de burası için bir tahıl üreticisine dönüştürülmüştü. Bu tür bir bölgesel uzmanlaşmayı, saf, doğal bir ekonomi olarak açıklamak çok güçtür.

İkili yapısı olan bir toplum [modeli] görüşünün Latin Amerika'da uzun bir geleneği vardır. Bu görüş ilk olarak 19. yüzyılda, ülkelerini dünya pazarıyla birincil üreticiler olarak bütünleştirmek, böylece de metropol kapitalist ülkelerce dikte edilen uluslararası işbölümüyle ülkelerini uzlaştırmak isteyen liberal seçkinler tarafından formüle edilmiştir. Sarmiento* tarafından ortaya atılan «uygarlık ya da barbarlık» formülü, bu sürecin parolası haline gelmişti. Avrupa mallarının rekabetinin etkisiyle bütünleşmeyen nisbeten değişik ekonomilere sahip iç bölgelerin tepkilerini kırmak için her yolu denemek gerekiyordu. Bu amaçla, liberal sözcüler, sömürgeye ait olan her şeyin durgunluk, Avrupalı olanların ise gelişme olarak tanımlandığı bir mitoloji yarattılar: tarihsel diyalektiğin bu Maniheist** görüntüsünde toplumun her iki kesiminin birlikte var olması olanaksızlaştı.

Bu ideolojik gelenek, Latin Amerika toplumlarını oluşturan süreçlerin yeterli bir şekilde kavranmasının önünde güçlü bir engel olmuştur. Bugün bile bunun yerini başka bir görüşün aldığını söyleyememekteyiz. Sözde kapalı ekonomik bölgeleri dünya pazarlarına bağlayan ve artığın doğrudan üreticiden toplanmasına yarayan ticaretleşmenin gizli kanallarını yeniden açıklayabilmek için, hala kapsamlı ve çeşitli sosyal ekonomik ve antropolojik araştırmalar yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla Frank, ikicilik kuramlarını eleştirdiği ve Latin Amerika toplumlarında pazar ekonomisinin ön belirleyiciliğini ileri sürdüğünde ayaklarını sağlam yere basmaktadır. Bununla birlikte, bu ekonomilerin kapitalist olduğu yolundaki ikinci tezini kabul edebilir miyiz?

---

[*] **Sarmiento:** 19. yy.da yaşamış ve bağımsızlığı savunan Arjantinli yazar. [Ç.N.].

[**] **Maniheism:** 3. yy.da yaşamış İran'lı düşünür. Taraftarları evrenin iyilik ve kötülük diye iki yüce kuralca yönetildiğine inanmaktaydılar. [Ç.N.].

Frank'ın Görüşündeki Teorik Yanlışlar :

İki kitabı da kapitalizmin çözümlenmesine tahsis edilmiş olmasına karşın, Frank, kapitalizmle neyi kastettiğini hiç bir zaman açıklamadığından, bu soruyu yanıtlamak kolay değildir. Yapıtında, en çok aşağıdaki türden ifadelerle kavramsal bir tanımlamaya yaklaşılabilmektedir :

> «Kapitalizmin, sömürülenle sömüren arasındaki temel iç çelişkisi, ulusun içinde de, en az uluslararasındaki kadar görünür...» [8]

Ne var ki, sadece kapitalizm değil, fakat feodalizm ve gerçekte tüm sınıflı toplumlar, sömürülenle sömüren arasındaki çelişki ile tanımlandığından, bu görüş bizi önemli bir yere götürmez. Sorun her durumda söz konusu sömürü ilişkisinin özgürlüğünü tanımlamadır. Üstelik analizin konusunu belirlemedeki bu özen eksikliği ve gevşeklik, Frank'ın tüm yapıtlarının bir sorunu olan kavram kargaşasına sadece bir örnektir. Tüm Marksistler, bu gevşekliğin hiçbir zaman olduğu gibi kabul edilmemesi gereken kapitalizm kavramı üzerinde yapılan tartışmalarda çok daha ciddi sonuçlar doğuracağının bilincinde olmalıdırlar.[9]

Bununla birlikte, eğer Frank'ın kapitalizmden ne anladığı hakkında bir karara varmaya çalışırsak, yaklaşık olarak sanırım aşağıdaki sonuçlara ulaşabiliriz : a) pazar için üretim yapılan bir sistem; b) bu sistemde kâr, üretimin dürtüsünü oluşturur; c) ve bu kâr doğrudan üreticiden çok, başka birilerinin yararına gerçekleştirilir; bu anlamda da üretici kârdan yoksun bırakılır. Öte yandan, feodalizmden de kapalı ya da geçimlik bir ekonomiyi anlamalıyız. Dolayısıyla geniş bir pazarın varlığı, ikisi arasındaki belirleyici ayrılığı oluşturur

Birinci şaşırtıcı nokta, Frank'ın kapitalizm ve feodalizm tanımlarında *üretim ilişkilerini* tümüyle gereksiz bularak bir tarafa atmasıdır. Bunun ışığı altında, kapitalizmin temel çelişkisi olarak sömüren ve sömürülen arasındaki ilişkiye dair önceden yaptığı tanımlamalar büyük bir bilmece olmaktan çıkar. Çünkü gerçekte, Frank'ın ideolojik bakış açısı, yaptığı kapitalizm tanımından üretim ilişkilerini amaçlı olarak çıkarmaya onu zorlar : ancak bu yolla, üretim ilişkilerini soyutlayarak, Peru'lu yerli köylülerin, Şili'li *İnquilino*'ların, Ekvator'lu *Huasipungero*'ların,* Batı Hint Adaları'ndaki şeker plantasyonları kölelerinin, ya da Manchester'deki dokuma işçilerinin acı çektikleri değişik sömürülme durumlarını içine katabildiği oldukça geniş bir kapitalizm düşüncesine varabilmektedir. Çünkü, üretimlerini pazara sunan tüm bu doğrudan üreticiler, başkalarının yararına çalışmakta ve yaratılmasına katkıda bulundukları ekonomik artıktan yoksun bırakılmaktadırlar. Bütün bu durumlardaki temel ekonomik çelişkide sömüren ile sömüren karşı karşıya bulunmaktadır. Tek sorun, listenin pek kısa olmasıdır. Çünkü bu listeye, Roma *Latifundia*'sının kölesini ya da Ortaçağ Avrupa'sının toprağa bağlı serfini, en azından toprak sahibinin bir bölüm ekonomik artığı satmak için serften çekip aldığı durumları da —ki bu büyük bir çoğunluğu oluşturur— katmak gerekirdi. Dolayısıyla, neolitik devrimden bu yana kapitalizmden başka hiç bir şeyin var olmadığı yargısına varabilecektik.

[*] **İnquilinas** ve **Huasipungeros :** Geçimlik üretim yapan küçük toprak kiracıları. [Ç.N.].

Frank, bir tarihsel özellikler kütlesini elbette istediği gibi soyutlayıp, modelini bu temel üzerine kurabilir. Hatta dilerse kalan nesneye kapitalizm adını — biz, bu kadar çeşitli ilişkiyi anlatmak için normal olarak başka bir anlamı olan kelimeleri kullanmakta bir neden göremememekteysek de — verebilir. Fakat, Frank'ın kendi kavramının kapitalizmin Marksist anlamda kavramı olduğunu öne sürmesi, tümüyle kabul edilemez bir gerçektir. *Çünkü Marx için —yapıtlarıyla yüzeysel tanışıklığı olan herkes için bile açık olduğu gibi— kapitalizm bir üretim tarzıydı.* Kapitalizmin temel ekonomik ilişkisi, özgür işçinin işgücünü satması ile kurulur ki bunun zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçları mülkiyetini yitirmesidir. Önceki toplumlarda egemen sınıf doğrudan üreticileri sömürmüş —yani yarattıkları artığa el koymuş— ve hatta bu artığın bir bölümünü, ticaretle uğraşan sınıfın büyük *sermaye* birikimlerine izin verecek boyutta ticarileştirmiştir. Fakat serbest emek pazarı bulunmadığı için, kelimenin Marksist anlamında, bir *kapitalizm* yoktu. *Kapital*'den aşağıdaki alıntı bunu açık hale getiriyor.

> «... Sermayede ise böyle olmamaktadır. Varoluşumun tarihi koşulları asla yalnızca para ve meta dolaşımı ile belirlenmez. Ancak üretim ve geçinme araçları sahibi, pazarda işgücünü satan özgür işçi ile karşılaştığında ortaya çıkabilir. Ve bu tarihsel koşul, bir dünya tarihini kapsar. Dolayısıyla sermaye, ilk ortaya çıkışı ile toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilan eder...» [10]

Marx'a göre ticari sermayenin birikimi, çok çeşitli üretim tarzları ile mükemmel bir biçimde birlikte var olabilir ve asla kapitalist bir üretim tarzını öngörmez :

> «Şimdiye dek tüccar sermayesini yalnızca kapitalist üretim biçiminin sınırları içinde ve onun bakış açısıyla ele aldık. Bununla birlikte, yalnızca ticaret değil, fakat aynı zamanda tüccar sermayesi de kapitalist üretim biçiminden eskidir ve gerçekte, tarihsel olarak sermayenin en eski serbest varoluş biçimidir... ... Metanın biçim ve nitelik değiştirmesi (metamorphasis) ve hareketleri; 1. öz olarak, değişik metanın bir diğerleriyle değişimini; 2. biçimsel olarak metanın satış yoluyla paraya ve satın alma yoluyla paranın metaya dönüşümünü içerir. Ve tüccar sermayesinin işlevi kendisini meta alım ve satım faaliyetlerine dönüştürür; bununla birlikte bu değişim, başlangıçta doğrudan üreticiler arasında metanın basit bir değişimi olarak görülmüyordu. Kölelik, feodalizm ve vasallık (ilkel topluluklarla ilgilenildiği sürece) altında ürünün sahipleri dolayısıyla satıcıları köle sahibi, feodal toprak sahibi ve haraç toplayan devletti. Tüccar pek çok kişi için alır ve satar. Alımlar ve satımlar tüccarda yoğunlaşır ve sonuç olarak artık satın alanın (tüccar olarak) doğrudan ihtiyaçlarına bağlı değildir...» [11]

Frank'ın kapitalizm kavramının Marksist olduğu iddiası kendi dileğinin bu olması dışında bir temele dayanmıyor görünmektedir. Fakat bu noktayı kapamadan önce yeniden metinlere dönelim. Çünkü, Meksiko'da geçen ve kitabının ikinci cildinde yansıyan bir polemikte, kendi kapitalizm tanımın-

da üretim tarzlarını *kesin olarak* dışarıda bırakmakla suçlanmıştı. Frank, kendi tutumunu kanıtladığı iddiası ile Marx'tan iki alıntı ile yanıt verdi. Birinci alıntı, *Ekonomik Doktrinler Tarihi*'ndendir ve şunlar denmektedir:

> «... Sömürgelerin ikinci türünde —yani başladıkları andan itibaren dünya pazarı için üretimin ticari spekülasyon merkezleri olan plantasyonlarda— yalnızca biçimsel olarak kapitalist bir üretim rejimi bulunmaktadır. Çünkü zenciler arasındaki kölelik kapitalist üretimin temelini oluşturan özgür ücretli emeği dıştalar. Bununla birlikte köle ticareti ile uğraşanlar kapitalistlerdir. Bunlar tarafından getirilen üretim sistemi kölecilikten kaynaklanmaz. Fakat bu üretim sistemini köleler üzerinde ilk kullanan da bunlardır. Bu durumda kapitalist ve toprak sahibi tek bir kişidir.»

Frank'a göre bu paragraf, Marx açısından bir ekonomiyi tanımlayanın üretim ilişkileri olmadığını kanıtlıyor. (Rodolfo Purggros'un «Brezilya ve Karaipler gibi köle sahipliği tarzının egemen olduğu sömürgelerde ne oldu?» sorusuna bu yanıtı verdiğinden, en azından ben böyle bir sonuç çıkarıyorum.) Gerçekte alıntı, Frank'ın kastettiğinin tam karşıtını kanıtlamaktadır. Çünkü Marx, plantasyon ekonomilerinde egemen üretim tarzının yalnızca biçimsel olarak kapitalist olduğunu söylemektedir. Biçimsel olarak kapitalistir çünkü, bu üretim tarzından yararlananlar, egemen üretici sektörlerin zaten kapitalist olduğu bir dünya pazarına katılmaktadır. Bu, plantasyon ekonomisindeki toprak sahiplerinin, kendi üretim tarzları kapitalist olmadan, kapitalist sistemin genel hareketine katılmalarına olanak tanımaktadır. Fakat böyle bir konum için gerekli koşul, onun istisnai karakteridir. Frank tarafından aktarılan paragrafı, Marx'ın *Pre-Capitalist Formations*'dan [Kapitalizm-öncesi Formasyonlar] başka bir alıntı ile karşılaştırırsak, sanırım oldukça açık olacaktır:

> «... Bununla birlikte, bu yanlış, klasik antikitede *sermayenin* varlığından, Romalı ya da Yunan kapitalistlerinden söz eden filologlarınkinden elbette daha büyük değildir. Bu yalnızca Roma ve Yunanistan'da emeğin *özgür* olduğunu söylemenin bir başka yoludur ki bu baylar bunu çok zor iddia edebilirler. Eğer Amerika'daki plantasyon sahiplerinden kapitalistler olarak söz edersek ve onlar *kapitalistse,* bu özgür emeğe dayanan dünya pazarı içinde anomaliler olarak varoldukları gerçeği nedeniyledir...» [12]

Frank'a göre, Latin Amerika'da kapitalist egemenlik sürecinin başladığı 16. yüzyılda, Avrupa'da kapitalizmin yapısal koşulları mevcut muydu? O zamanlar için özgür emeğin bir kural olduğunu söyleyebilirmiyiz? Hiç bir şekilde. Feodal bağımlılık ve kentsel el sanatları üretici faaliyetin temel biçimleri olmayı sürdürüyordu. Sermaye stokunu denizaşırı ticaret yoluyla geniş ölçüde büyütmüş güçlü bir tüccar sınıfının varlığı, bu sermayenin, özgür emeğinkinden çok farklı emek ilişkileri yoluyla üretilmiş ekonomik artığa el koyarak biriktirilmiş olduğu kesin gerçeğini biraz bile etkilemez. Klasikleşmiş bir makalesinde Eric Hobsbawn, 17. yüzyıla, Avrupa ekonomisinde kapitalist sisteme doğru dönüşün noktası olan genel bir kriz dönemi olarak yer vermektedir. Bununla birlikte, 15. ve 16. yüzyıllardaki genişleme sözkonusu olduğunda, tam karşıtını öne sürmektedir:

> «... Belirli koşullar altında, hatta feodalizm koşullarında, böyle bir ticaret büyük ölçekli üretimi geliştirecek yeterince büyük bir kâr toplamı yaratabilirdi. Örneğin, eğer krallıklar ya da kilise gibi dev örgütler tarafından beslenseydi; eğer tüm bir kıtanın zayıf bir şekilde yayılmış talebi, İtalya ve Hollanda dokuma kentlerindeki gibi bir kaç uzmanlaşmış merkezdeki işadamlarının elinde yoğunlaşsaydı; eğer girişim alanının, örneğin fetih ya da sömürgeleştirme yoluyla, büyük bir ölçekte 'yatay büyümesi' meydana gelmiş olsaydı...»

> «... 15. ve 16. yüzyıllardaki genişleme esas olarak bu türdendi ve dolayısıyla hem iç hem de denizaşırı pazarda kendi krizini yarattı. Bu, 'feodal işadamlarının' —ki bunlar, feodal bir toplumda büyük paralar yapabilmek için gereken en iyi uyumu gösterdiklerinden en zengin ve en güçlülerdir— atlatamayacakları bir krize uyum gösterememeleri, krizi [daha da] şiddetlendirdi...» [13]

Tam tersine Frank, 16. yüzyıldan sonra Avrupa'nın genişlemesinin her yönüyle kapitalist olduğunu savunmaktadır. Bu iddiasını Marx'tan bir alıntıyla desteklemekte ve şöyle demektedir: «*Kapitalizmin* modern tarihi 16. yüzyılda dünya ticaretinin ve bir dünya pazarının yaratılması ile başlar...» Fakat bu sefer de alıntıyı kötü bir şekilde aktarmış olma durumundadır. Çünkü orjinal metinde Marx, gerçekte şunları söylemektedir: «*Sermayenin* modern tarihi, 16. yüzyılda dünyayı kucaklayan bir ticaretin ve dünyayı kucaklayan bir pazarın yaratılmasından beri mevcuttur» [14]

Yukarıda, *kapitalizm* ve *sermaye* arasında vurgulanan ayırım bilindiğinde —ki bu ticari sermayanin önceki (kapitalizm) üretim tarzları ile birlikte varolabilmesine de izin vermektedir— bu pasajın anlamı tümüyle değişik olmaktadır. Marx yalnızca, denizaşırı genişleme yoluyla, 16. yüzyılda dünya pazarının büyümesinin, koşulları, ve sermayenin *modern* büyümesinin yer alabileceği global yapıyı yarattığını söylemektedir. Marx, sermayenin önceki biçimlerinin varlığından emindir —örneğin Ortaçağ'da ya da Antikite'de— fakat hiç bir şekilde kapitalizmin sözünü etmemektedir.

Frank'ın kavrayışındaki yanlışlar kapitalizmi üstünkörü tanımlaması gerçeğinden görülebilir; öyle ki kendisi de bu tanımdan herhangi bir şey hakkında hiç bir somut sonucu doğru dürüst çıkaramamaktadır. Muhakkak ki bu kendi inancı değil: Latin Amerika'da burjuva-demokratik aşamanın geçersizliğini bu temel üzerinde gösterebileceğinden emindir. Bunu inceleyelim. Frank'ın temel savı şudur: burjuva-demokratik devrimin görevi feodalizmi ortadan kaldırmak olduğuna göre, Latin Amerika'da da *başlangıçtan beri (ab inito)* kapitalizm varolduğundan, burjuva-demokratik devrim, devrim gündeminde yerini sosyalizm için doğrudan mücadeleye bırakmıştır.

Fakat Frank, sorunun terimlerini gene karıştırmıştır. Çünkü, Marksistler feodalizmin izlerini süpüren demokratik bir devrimden söz ettiklerinde, feodalizmden, Frank'ınkinden çok daha değişik şeyleri anlarlar. Onlar için

feodalizm, piyasa güçlerinin girmediği kapalı bir sistem değil, fakat, köylülüğe dayanan, ekonomik artığın önemli bir kısmına el koyan ve bu yolla kırsal sınıflar içindeki iç farklılaşma sürecini, dolayısıyla da tarımsal kapitalizmin yaygınlaşmasını geciktiren köylüler üzerindeki ekonomi dışı zorbalıkların genel bütünüdür. Bu aynı zamanda, *gabelle* * ve senyörlük ayrıcalıklarını kaldırarak ezdiklerini sandıkları, 1789'daki Fransız devrimcilerinin anladıkları feodalizmdendi. *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde, Rusya'nın tarımsal yapısında kapitalizmin artan ağırlığından söz ettiğinde, Lenin'in amacı, tedrici olarak bir yanda zengin köylüler sınıfı diğer yandan tarımsal proleterler üreten, büyümekte olan bir sınıf farklılaşması sürecini göstermektir. Lenin, bu süreci göstermesini, pazar için üretimin büyüyerek yaygınlaşması temeline dayandırmak amacında değildi; çünkü böyle bir üretim, ticarileşmiş tahıl üretimi için artan olanaklar, toprak sahiplerinin serflik baskısını artırmalarına — gerçekte kurmalarına — yol açtığı zaman, bir kaç yüzyıl önce Rusya'da, *kesinlikle* feodalizmin kaynağını oluşturmuştu. Bolşevikler Rus Devriminin görevinin burjuva demokratik olduğunu ileri sürerken, devrimin feodal artıkları ortadan kaldıracağını ve kapitalist yayılmaya kapı açacağını kastetmişlerdir (1905 de yalnızca Troçki ve Parvus, Rus koşullarının sosyalizme doğrudan geçişin başlangıcını mümkün hale getirdiğini kavramışlardı.) Burjuvazinin demokratik görevleri yerine getirmedeki iktidarsızlığını ve proleteryanın sayıca azlığını bildiklerinden iktidarı alan ittifakta, köylülüğün belirleyici bir rol oynayabileceğini düşlemişlerdi. Böyle bir strateji için köylülük sorununun varolan rejim tarafından çözülememesi can alıcı bir noktaydı, çünkü diğer durumda Çarlık kapitalizme doğru kendi yolunu çözebilir ve devrimde *meçhul bir tarihe (sine die)* ertelenebilirdi Gericiliğin bir mevzisi haline gelmesi için güçlü bir köylü-zenginler sınıfının ortaya çıkışını desteklemek de her aracı kullanan — 1. Napolyon'dan, de Gaulle'e kadarki Fransız köylülüğüne benzer biçimde — Çarcı bakan Stolypin de bunu en az Bolşevikler kadar anlamıştı. Onun politikasının tehlikesi ise 1908 de şunları yazan Lenin tarafından açıkca kavranmıştı :

> «Stolypin Anayasası ve Stolypin tarım politikası, Çarlığın eski yarı-ataerkil yarı-feodal sisteminin çöküşünde yeni bir aşamaya yani, bu sistemin bir orta-sınıf monarşisine dönüşümünde yeni bir harekete (işaret eder)... Eğer bu çok uzun bir süre sürecekse... bu bizi her türlü tarımsal programı kesinlikle tanımayı reddetmeye zorlayabilir. Böyle bir politikanın başarısının Rusya'da 'olanaksız' olduğunu söylemek boş ve aptalca demokratik bir gevezelik olurdu. Olanaklıdır! eğer Stolypin politikası sürerse... Rusya'nın tarımsal yapısı tamamiyle burjuvalaşır, daha güçlü köylüler toprakların hemen hemen tümünü ele geçirirler, tarım kapitalistleşir, tarım sorunu için herhangi bir 'çözüm' — radikal ya da bir başkası — kapitalizm altında olanaksız hale gelir...»

Bu alıntı, kapitalist gelişmenin burjuva-demokratik aşamayı devrimin gündeminden kaldırabileceği koşullar hakkında, Lenin'in ne düşündüğünü

[*] **Gabelle :** Başlangıçta sadece Feodaliteye özgü iken sonradan bir çeşit vergi olup, 1970'de kaldırılmıştır. [Ç.N.].

çok açık bir şekilde göstermektedir — bu da tam Frank'ın uğraştığı sorun. Bu koşullar bir uçta güçlü bir kulak sınıfının ortaya çıkması, diğer uçta da kırsal proleteryanın büyümesiydi. Frank'ın Latin Amerika'da burjuva demokratik devrim olasılığını yadsıması, gerçekte yalnızca şuna indirgenebilir : Frank ayrı ayrı feodalizm ve kapitalizm olarak adlandırılmış toplumsal ilişkilerin çözümlemesini temel alan politik bir şema ile yola çıkar; bu kavramların içeriğini yolun yarısında biraz değiştirir ve daha sonra da gerçekle çakışmadığı gerekçesi ile politik şemanın yanlış olduğu sonucuna varır. Bu tür bir akıl yürütmenin geçerliliğinde ısrar etmeye hiç gerek yok. (Burada. Latin Amerika'nın çeşitli ülkelerinde bir burjuva demokratik aşamanın olası olduğunu ya da olmadığını tayin etmekle hiç bir şekilde ilgilenmediğimi eklememe izin verin. Kendimi yalnızca Frank'ın çözümlemesine dayanarak bu sorun hakkında herhangi bir prognoz* formüle etmenin olanaksızlığına işaret etmekle sınırladım.)

Bunun da ötesinde, Frank'ın kapitalizm ve feodalizm tanımlarını harfi harfine alsaydık, bunlardan Frank'ın kasdettiklerinden çok daha fazlasını türetmek zorunda kalacaktık. Gerçekte, eğer kapitalizm 16. yüzyılla birlikte metropol ülkelerde genel hale gelmiş olsaydı — ve ticaret ile bir pazar ekonomisi çok önceki zamanlardan beri yaygınlık kazanmış olduğundan neden hala bu tarihte ısrarlı olduğu açık değildir — Elizabeth İngilteresi'nin ya da Rönesans Fransasının sosyalizm için olgulaşmış olduğu sonucuna varmak gerekecekti ki, böyle bir şeyi Frank'ın kendisinin bile önermeye hazırlandığını sanmıyorum.

Eğer şimdi Frank'ın Latin Amerika'nın sosyo-ekonomik komplekslerinin Fetih Döneminden beri kapitalist olduğu savını (kapitalizm ve feodalizmin, kelimenin Marksist anlamında üretim tarzları olduklarını akılda tutarak) günümüzde kolaylıkla elde edilebilecek ampirik kanıtlarla karşılaştırırsak, 'kapitalist, tezin savunulamaz olduğu sonucuna varmamız gerekir. Yerli nüfusun yoğun olduğu bölgelerde — Meksika, Peru, Bolivya ya da Guatemela — doğrudan üreticiler, değişik türden angaryaları — bunu Avrupa'daki *corve*'nin * eşdeğeri olarak görmemek olanaksız — en çoğa çıkarmak için ekonomi dışı baskılar artarak şiddetlenirken, üretim araçları mülkiyetinden yoksun bırakılmamışlardı. Maden bölgelerinde, kapitalist bir proleteryanın oluşumuna en küçük bir benzerlik göstermeyen diğer angarya türlerinin ve köleciliğin kılık değiştirmiş biçimleri gelişmişken, Batı Hint Adaları'nın plantasyonlarında ekonomi, köle emeğince oluşturulan üretim tarzına dayanmaktaydı. Yalnızca, Arjantin'in pampalarında ve yerli bir nüfusun önceden var olmadığı benzer küçük yerlerde — ya da çok az olup da kısa zamanda yok edildiği yerlerde — 19. yüzyıldaki kitlesel göçlerle daha sonra büyüyen yerleşmeler başından itibaren kapitalist biçimler almışlardır. Fakat bu bölgeler Latin Amerika'daki egemen dokudan oldukça uzaklardı ve daha çok Avusturalya ve Yeni Zelanda gibi ılıman bölgelerdeki yeni yerleşmelere benzemekteydiler.

Şimdi, Latin Amerika'daki üretimin egemen ilişkilerinin kapitalizm-öncesi niteliği, yalnızca dünya pazarı için üretimle uyumlu olmakla *kalmadı*,

[*] **Prognoz:** Herhangi bir hastalığın olası gelişmesi hakkında bilinen bilimsel bilgi. [Ç.N.].
[**] **Corvee** : Ekonomik ilişkilerde, bir çeşit angarya. [Ç.N.].

fakat gerçekte dünya pazarının genişlemesi ile şiddetlendi. Hacienda'ların feodal rejimi, dünya pazarının talepleri artığın en çoğa çıkarılmasını körükledikçe, köylülük üzerindeki köleci zoralımları artırma eğilimine girdi. Böylece, dış pazarın genişlemesi feodalizm üzerinde parçalayıcı bir etki yapmak bir yana, onu güçlendiriyor ve birleştiriyordu. Frank'ın analizinden bir örnek alalım: Şili'de *İnquilinaje*'nin (bir kiralama biçimi) evrimi, 17. yüzyıl süresince kiracı topraklarının getirişini (icar) sembolik bir ödeme karşılığında elde etmişti. Fakat 1688 depreminden sonra Peru'ya buğday ihracatı geliştiği için bu ödeme ekonomik bir önem kazanmaya ve köylü işletmeleri üzerinde her zamankinden daha ağır olarak kendini duyurmaya başladı. Yine artan tahıl ihracatının belirlemesiyle 19. yüzyıl, bu sürecin bir kötüleşmesine daha tanık oldu; köylünün geleneksel, özellikle *talaje* * ya da mera hakları azaltılırken aynı zamanda sömürülen emeği [zorla] sürekli bir işçininkine çoğunlukla eşdeğerdi. Aldığı ücret para olarak şimdi bir gündelikçininkinden ya da bir ustanınkinden düşüktü. Bu süreçte kırsal proleteryanın ortaya çıkışını görmek yanlış olacaktır. Durum böyle olsaydı ücretim, *inquilino*'ların geçim araçlarının en önemli bölümü olması gerekirdi. Tersine tüm belirtiler, toprak kiracılığına dayalı geçimlik ekonomide ücretin yalnızca bir ikincil öge olduğunu göstermektedir. Yani gelirini geleneksel ayrıcalıklar ve bir toprak parçası ile tamamlayan bir tarım ücretlisi ile değil, kölelik zorunluluklarına bağlanmış bir köylü ile karşılaşmaktayız.[15]

Bu durum — bazı çeşitliliklerle — tüm kıtada tekdüze olarak tekrarlandı. Böylelikle Latin Amerika, dış pazarlara yapılan üretimi artırmak için kalabalık marjinal bölgeleri de köleci ilişkilerin güçlenmesini ortaya çıkaran sürece istisna oluşturmadı. Bu, Batı'ya birincil ürünlerin ihracında hatırı sayılır bir büyümenin olanaklı hale gelmesiyle 16. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın sürekli artan bir şekilde yaşadığı durumun aynısıdır. Bu süreç, çevrel olanların — Engels'in ikinci kölelik olarak adlandırdığı yeniden feodalleştirilmesinin temeliydi. Hiç kuşkusuz kırsal proleteryanın sürekli büyümesiyle, 19. yüzyıl sonlarında Latin Amerika'da bu koşullar zamanla biraz değişti. Yeterli araştırmalar bulunmadığı için değişik yörelerde köylülerin proleterleşmesinin ne kadar gerçekleştiğini söylemek oldukça güç, fakat süreç bitmiş olmaktan çok uzak ve yarı feodal koşullar Latin Amerika kırsal kesiminin hala yaygın özelliği. Bu durumdan, ikici perspektifler çıkarmaya, ne olursa olsun bir gerek yoktur. Çünkü, modern ve büyüyen kesimin tabanının geri kesimde artan köleci sömürü ile sağlandığını zaten gördük.

Şimdi, bu polemikte temel yanlış anlamanın yer aldığı noktaya geldik: *tarım kesiminde üretim ilişkilerinin feodal niteliğinden söz etmek, mutlaka ikici bir tez ileri sürmeyi gerektirmez:* İkicilik, 'modern' ya da 'ileri' kesimle 'kapalı' ya da 'geleneksel' sektör arasında hiç bir bağ olmadığını anlatır. Tersine, köleci sömürünün — tahminen 'modern' türden — girişimcinin, kârı en çoğa çıkarmak için sahip olduğu güçlü eğilim ile arttığını ve birleştiğini tartışmış bulunuyoruz; iki sektör arasındaki açık iletişim eksikliği bununla ortadan kalkar. Böyle durumlarda, bir sektörün modernliğinin diğerinin geriliğinin bir fonksiyonu olduğunu ve, dolayısıyla, «modernleşen sektör»ün «sol-kanadı»nı içeren her hangi bir politikanın devrimci olmadığını ileri sü-

[*] **Talaje**: Yerleşme. [Ç.N.].

rebiliriz. Tersine, sistemi bir bütün, olarak karşımıza almak ve bir uçta geriliğin korunması, diğer uçta bir burjuva dinamizminin açık gelişmesi arasında varolan kopmaz birliği göstermek doğrudur. Akıl yürütmemizi sadece pazar ilişkilerine değil, üretim ilişkilerine de dayandırmamız dışında, Frank da aynı kanıda olarak, gelişmenin az gelişmişliği doğurduğunu bu yolla etkili bir şekilde gösterebileceğimize inanıyorum. Frank yine de «feodal» tezi savunanların — Latin Amerika Komünist Partilerinin — ikici (dualist) tutuma sahip olduklarını tartışabilir. Kuşkusuz bunda büyük bir doğruluk var. Çünkü «feodalizm» görüşünü savunanlar, Latin Amerika ekonomilerinin niteliğini yorumlarken Frank'ınkine benzer kapitalizm ve feodalizm tanımları kullanmışlardır. Bu deformasyonun nedenlerini şimdi açıklamak çok uzun sürer ama, şu gerçek içinde toparlanabileceğine de inanıyorum: Daha önce ana hatlarıyla değindiğimiz gibi, tarihsel olarak Latin Amerika solu, liberalizmin sol kanadı olarak ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak ideolojisi 19. yüzyılın liberal seçkinlerinin temel kategorileri tarafından belirlenmiştir. İkicilik bu kategoriler sisteminin gerekli bir öğesiydi. Bu kaynaktan, feodalizmi durgunluk ve kapalı ekonomi, kapitalizmi dinamizm ve ilerleme olarak belirleme [şeklindeki] sabit düşünce türemiştir. Daha sonra [ise], son on yılda Marksizmin bu tipik deformasyonu, kendi diyalektik bütünleyicisini tam karşıt bir yönde ortaya çıkardı. Tarihsel ve bugünkü gerçeklik hakkında bilinenler, Latin Amerika ekonomilerinin *her zaman* pazar ekonomisi olduğunu gittikçe daha açık hale getirdiğinden ve Latin Amerika reformistlerinin ve sözde ilericilerinin politik başarısızlıkları, «modern» ve «geleneksel» kesimler arasındaki yakın içbağları her zamankinden daha fazla ortaya serdiğinden, yeni bir akım Latin Amerika'nın her zaman kapitalist olduğu sonucuna ulaştı. Frank ve bunlar gibi düşünenler, — ki sayıları oldukça çoktur — ikilemi, Latin Amerika Komünist Partileri ve 19. yüzyıl liberallerinin ortaya attığı gibi kabul etmekte fakat kendilerin tam karşıt uca yerleştirmektedirler. Kuşkusuz böylelikle ikicilikten ayrılıyorlar — dolayısıyla bakış açıları görece daha doğru — *fakat temel çelişkiyi, üretim yerine dolaşım alanına yerleştirmeye çalıştıklarından, gelişmenin neden azgelişmişliği doğurduğunu açıklamada yarı yolda kalıyorlar.* Daha önce değindiğimiz Frank'ın üçüncü tür tezini bir kere daha çözümlemek istediğimizde bu çok açık hale gelmekte: bu teze göre, azgelişmişliğin kökleri, Latin Amerika ekonomisinin dünya pazarına girişinin bağımlı niteliğinde yatmaktadır. Fakat bu noktayı ele almadan önce, özellikle üretim tarzları ile ekonomik sistemleri birbirinden ayırt ederek, kullanacağımız analitik kategorilere daha yüksek derecede bir kesinlik getirmek gereklidir.

Üretim Tarzları ve Ekonomik Sistemler: [16]

«Üretim Tarzı»ndan, üretim araçları mülkiyetinin belirli bir türüne bağlı ilişkilerin ve toplumsal üretici güçlerin kompleks bir bütünlüğünü anlıyoruz.[17] Üretim ilişkileri bütünü içerisinden üretim araçları mülkiyetine bağlı olanları temel ilişkiler olarak gözönüne almaktayız. Çünkü, üretici güçlerin özgül genişleme kapasitesine temel oluşturan, ekonomik artığın kanalize edilebilmesi biçimlerini ve işbölümünün fiili derecesini bunlar belirlemektedir. Bunların kendi büyüme ritmi ve düzeyi ise ekonomik artığın ulaştığı yere göre belirlenir. Dolayısıyla bir üretim tarzı olarak, şunların mantıksal ve karşılıklı eşgüdümlenmiş eklemlenmelerini belirtebiliriz: 1. üretim araç-

ları mülkiyetinin belirli bir türü; 2. ekonomik artığa belirli bir elkoyma biçimi; 3. işbölümünün belirli bir gelişme derecesi; 4. üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyi. Bu, yalıtılmış «faktörlerin» yalnızca betimsel bir sıralanışı değildir. Kendi karşılıklı içbağlantıları ile tanımlanmış bir bütündür. Bu bütünün içinde üretim araçlarının mülkiyeti, belirleyici bir öğe [olarak ortaya çıkar].

Öte yandan bir «ekonomik sistem», ister bölgesel, ister ulusal ya da isterse dünya ölçeğinde olsun, ekonominin farklı sektörleri ya da farklı üretici birimleri arasında karşılıklı ilişkileri belirtir. Marx, *Kapital*'in Birinci Cildinde artı-değer üretim sürecini ve sermaye birikimini incelerken *kapitalist üretim tarzını* betimlemiştir. Diğer yandan Birinci Bölüm ve İkinci Bölüm arasındaki değiştirmeyi çözümlerken ve rant ya da ticari kârın kökenleri gibi sorunları getirirken de bir «ekonomik sistemi» betimlemektedir. Bir ekonomik sistem, temel ve yapıcı öğeler olarak, değişik üretim tarzlarını içerebilir. Şu şartla ki, her zaman onu bir bütün olarak tanımlamalıyız. Bunun için de, sistemin değişik görünümlerinin birliğini kuran öğeden ya da hareket yasasından yola çıkılmalıdır.

Feodal üretim tarzı, üretim sürecinin aşağıdaki kalıba göre hareket ettiği bir tarzdır: 1. ekonomik artık, ekonomik baskı altındaki bir işgücü tarafından üretilir; 2. ekonomik artığa doğrudan üretici dışında bir başkası tarafından el konur; 3. üretim araçlarının mülkiyeti, doğrudan üreticinin elinde kalır. Kapitalist üretim tarzında da ekonomik artığa el konur. Fakat feodalizmden değişik olarak üretim araçları sahipliği, işgücü sahipliğinden ayrılmıştır. Bu, işgücünün metaya dönüşmesine ve bununla da ücret ilişkisinin doğmasına olanak tanır. Bu kuramsal çerçeveye bağımlılık sorununu üretim ilişkileri düzeyinde yerleştirmenin mümkün olduğuna inanıyorum.

Bağımlılığın Aşamaları

Frank tüm yapıtlarında, uyduyla metropol arasındaki bağımlılık ilişkilerine değinmektedir; gerçekten de kuramsal şemanın düzenlendiği eksen budur. Bununla birlikte, bu bağımlılık ilişkisinin doğasını tanımlama — yani bu bağımlılık ilişkisinin dayandığı özgül ekonomik çelişkileri yerli yerine koyma — girişimi hiç bir yazısında bulunmamaktadır. Frank bize, azgelişmiş ülkenin, büyük metropol ülkenin genişleme süreciyle her yönden bütünleştiği bir durumu betimlemekte, sonra da gelişmiş ülkelerin çevre ülkeleri *nasıl* sömürdüğünü bize göstermektedir. Fakat hiç bir zaman açıklamadığı şey, belirli ulusların kendi genişleme süreçleri için *neden* başka ulusların azgelişmişliğine gerek duyduğudur. Bu konuda en fazla yapabildiği Paul Baran'ın *Büyümenin Ekonomi Politiği*'ne belli belirsiz genel bir başvuru yapmasıdır. Fakat bildiğimiz gibi Baran, geçmişe uygulayamayacağımız ve günümüzde çağdaş Latin Amerika'ya giderek daha az uygulanabilir hale gelen, azgelişmişliğin çok özel bir durumunu ele almaktadır. Yoksa Frank, Baran'ın modelinin Arjantin, Brezilya ya da Meksika — Venezuellla'dan sonra kıtada Kuzey Amerika emperyalizminin en önemli üç yatırım alanı — gibi ülkelere uygulanabileceğine inanmakta mıdır?

Frank'ın kuramsal şemasındaki bu önemli boşluğun nedenlerini saptamak çok zor değil. Kapitalizm anlayışının çok geniş olması nedeniyle, bu-

lunduğu soyutlama düzeyi veri olarak alındığında, kapitalizme özgü hiç bir çelişkiyi tanımlayamamaktadır. Eğer, Cortes Pizario, Clive ve Cecil Rhodes tümü bir ya da aynı kişi ise, üretime bağlı olarak ekonomik bağımlılığın doğası ve kökenlerini hiç bir şekilde izleyemeyiz. Öte yandan eğer, kapitalizmin her yerdeki varlığı bizi tüm açıklayıcı sorunlardan kurtaran bir *Deus ex Machina** olarak görmekten vazgeçer ve yerine somut üretim tarzlarına bağımlılığın kökenini izlemeye çalışırsak, atacağımız ilk adım benzersiz, yalın bir çelişki hakkındaki sözleri terketmek olmalıdır. Çünkü, bağımlılık ilişkileri her zaman kapitalizmin varlığının sınırlarında varolmuştur.

Örneğin, tarih bilimindeki ilerlemeler, Orta Çağ'da, Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasında eşitsiz bir değişimin varolduğunu açığa çıkarmıştır. Ashtor'un Orta Çağ Suriyesindeki fiyatlar üzerine yaptığı çalışmalar, özellikle, fiyatların Batı Avrupa'da uzun vadede yükselme eğilimi ile dalgalanırken Suriye'de durağan kaldığını göstermektedir. Bu ayırdedici nitelik, Batı burjuvazilerine, Doğu'daki kendi çevre alanlarından ekonomik artığı elde etmek için bir kanal sağlamıştır. Ekonomik bağımlılık, bir bölgenin ekonomik artığını diğer bir bölgenin sürekli olarak ele geçirmesi demek olduğundan, Doğu ile Batı arasındaki Ortaçağ ticaretini bir bağımlılık ilişkisi olarak kategorilendirmemiz gerekmektedir; çünkü, fiyat düzeyleri arasındaki oransızlık, — her hangi bir ticari faaliyetin temeli — her zaman birinin diğerine karşı üstünlüğünü oluşturmuştur. Fakat, büyük Avrupa şehirlerinde ticari sermayenin birikimini körükleyen bu faaliyet, hiç bir şekilde üretim çerçevesinde ücret ilişkilerinin genellenmesini ifade etmedi. Tersine, artığı en çoğa çıkarmak için kölelik bağlarının çoğu zaman iyice sıkılaştığı bir feodal yayılmaya karşılık düştü. Merkantilist dönemde Avrupa'nın yayılması acaba bu sürecin dünya ölçeğinde bir uzantısı mıydı? Tekelci konumundan dolayı Metropol Avrupa, ekonomi-dışı baskıları kullanarak madenlerde ve plantasyon sistemlerinde işgücünü sömürürken, kendi deniz aşırı imparatorluklarında da fiyatları — kendi yararına çalışan eşitsizliği güvence altına almak amacıyla — doldurdu. Romano sormaktadır: «Yakın Doğu'nun değişik bölgeleri arasında gözlemlenen fiyatlardaki oransızlık sorunu, İspanyol Amerikası örneğinin ışığı altında bir açıklamaya ya da açıklama girişimine kavuşabilir mi? Amerika'daki İspanyol İmparatorluğu'nda, örneğin İspanya'nın sömürgeleri olan Şili ve Peru'da — kaldı ki birincisi de ikincisinin bir alt sömürgesidir — sık sık görüldüğü gibi düşük fiyat düzeyi bölgeleri, alt sömürgelerin kaderi olamaz mı?...»[18] Böylelikle, Merkantilist dönemde metropol ülkelerde egemen ekonomik yapının gelişmesinin nasıl olup da azgelişmişlik doğurabildiğini görmek mümkün olur: Herhangi bir toplumsal farklılaşma sürecini geciktiren ve iç pazarlarının boyutlarını küçülten kendi üretim ilişkilerini ekonomi-dışı baskının arkaik bir kalıbı içerisinde sabitleştirme ve çevre ülkelerin ekonomik artığını azaltma yollarıyla bu azgelişmişliğin doğması mümkün olmaktadır.

Bununla birlikte, bu tür bağımlılık ilişkisi özellikle Avrupa yayılmasının kapitalist döneminde egemen olan ilişkiden çok farklıdır. Ana sorun da burada çıkmaktadır. Çünkü, gelişmenin azgelişmişliği doğurduğunu [aynı zamanda] bu dönem için de göstermek istersek, çevre alanlarda kapitalizm

[*] **Deus ex Machina**: Zor bir durumu halletmek için; hızır gibi yetişen. [Ç.N.].

öncesi ilişkilerin korunmasının merkezi ülkelerdeki birikim sürecinin doğasında var olan bir koşul olduğunu kanıtlamamız gerekir. Bu noktada, ne yazık ki ampirik araştırmaları her hangi belirli bir yargıya ulaşmamıza izin vermeyecek ölçüde yetersiz olduğu bir alana girmekteyiz;[19] yine de bu gelişmede rol oynayan değişkenleri ve kullanılabilir kanıtların gösterdiği eklemlenme biçimlerini ortaya çıkaran kuramsal bir modeli mantıksal olarak formüle edebileceğimize inanıyorum. Bu kuramsal model aşağıdaki sözlerle özetlenebilir. Sermayenin birikim süreci — ki kapitalist sistemin bütünlüğü için itici güçtür — kâr oranına dayanır. Kâr oranı da, sırasıyla artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi tarafından belirlenir. Yedek emekçi ordusunun yenilenmesine ve düşük bir ücret düzeyinin korunmasına teknolojik gelişme izin verdiğine göre, sermayenin organik bileşiminde bir artış kapitalist yayılma için bir [ön] koşuldur. Fakat, sermayenin organik bileşiminde bir artış, artık değer oranında oransal artıştan çok daha fazla bir artışa bağlanmadıkça, zorunlu olarak kâr oranında bir düşüş olacaktır. Bu eğilim, organik bileşimin yüksek olduğu endüstrilerden düşük olanlara doğru sermaye hareketleri ile kısmen giderilir: buradan öyle bir ortalama kâr oranı çıkar ki, bu oran, değer olarak, teknolojik olarak ileri endüstrilerde kendisine karşılık gelen kâr oranından her zaman daha yüksektir. Bununla birlikte, toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir artış kapitalist yayılmanın doğasında yer aldığına göre, uzun vadede kâr oranında yalnızca kalıcı bir azalma eğilimi varolabilir. Kuşkusuz bunlar, Marx'ın formüle ettiği ünlü yasanın terimleridir.

Bu şemada — ki serbest rekabetçi bir kapitalizmde egemen olan yürürlükteki eğilimleri yeterli kesinlikte betimlemektedir — kesintisiz birikim sürecini açıklıyor gibi görünen şeyin, sistemin her sektöründe üretici birimlerin genişlemesi olduğu görülecektir. Bu üretici birimlerde, ileri ya da dinamik endüstrilerde sermayenin artan organik bileşiminin kâr oranı üzerindeki azaltıcı etkisine karşı koymayı olanaklı kılan geri teknoloji ya da emeğin aşırı sömürüsüdür. Günümüzde çevre alanlardaki girişimler bu rolü oynamak için ideal bir konumdadırlar. Plantasyon ya da hacienda örneklerini ele alalım. Bunlarda sermayenin organik bileşimi, birincil ürünlerin üretiminin sanayi ürünleri karşısında her zaman olduğu gibi, düşüktür.[20] İşgücü genelde, feodal ya da köleci üretim tarzlarının özelliği olan ekonomi-dışı baskı biçimleri ile karşı karşıyadır. Son olarak da var olduğu sürece, serbest emek aşırı bol ve dolayısıyla da ucuzdur.[21] Eğer bu sektörlere yapılan yatırımın kâr oranını belirlemede önemli bir rol oynadığı kanıtlanabilseydi, metropol ülkelerde sanayi kapitalizminin genişlemesinin çevre alanlarda kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının sürdürülmesine zorunlu olarak bağlı olduğunu da göstermek gerekecekti. Bununla birlikte, elde var olan kanıtların sonuca varmaya değil de ima etmeye yönelik olduğu nokta da budur. Eğer bu tez kurulsaydı, doğrudan üretim ilişkilerinden başlayarak gelişmenin, azgelişmişliği doğurduğunu göstermek ve geleneksel ikici şemayı, Marksist bir bakış açısı içinde reddetmek mümkün olabilecekti.

Yeniden, önceki terminolojimize dönerek, dünya kapitalist sisteminin — ki bu sistemin düzenleyici ilkesi, değişik kuruluşlar arasındaki karşılıklı etkileşim tarafından üretilen ortalama kâr oranındadır — [*kendi*] *tanımı düzeyinde*, çeşitli üretim tarzlarını içerdiğini ileri sürebiliriz. Çünkü, eğer

daha önceki tartışma çizgimiz doğruysa, sistemin büyümesi sermaye birikimine, bunun ritmi ortalama kâr oranına ve bu oranın düzeyi, çevre alanlardaki kapitalizm-öncesi ilişkilerin, sırasıyla birleştirilmesine ve genişlemesine bağlıdır. Saf eksik-tüketim kuramlarındaki en büyük kusur, dışsal genişlemeyi, pazarlar için olan baskıya tepki olarak yorumlamalarıdır; böylece de kolonyalist sömürünün ortalama kâr oranının artmasına yardım ederek sistemin genişleme kapasitesini sadece *gerçekleşme* anında değil fakat aynı zamanda *yatırım* anında sağladığını göremezler.

Yalnızca kuramsal tartışmayla en fazla bu kadar gidebiliriz. Yukarıdaki iddialarda, iki ampirik doğrulama serisinin etkisi vardır. Göstermek gerekli olabilir: 1. 19. yüzyılda sermayenin organik bileşiminin büyümesi, gerçekte emeğin üretkenliğindeki büyümeden çok daha hızlıydı. 2. Çevre alanlara yatırılan sermaye, metropol ülkelerde yeterli bir kâr oranının korunabilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu iki koşulun da gerçekte var olduğunu ampirik araştırmalar kanıtlayabilmektedir.

Öte yandan, eğer bu koşullar geçmişte var oldularsa da kuşkusuz bugün artık hiç bir şekilde geçerli değildirler.[22] Tekelci kapitalizmin bugünkü aşamasında emeğin üretkenliğindeki — teknolojik değişikliklerle ilgili olarak [görülen] — müthiş artış, işgücünün kapitalizm öncesi türdeki gibi aşırı sömürülmesini ekonomik-olmayan bir hale getirme ve yatırımları merkez ülkelerde yoğunlaştırma eğilimlerine yol açmıştır. Aynı zamanda — Latin Amerika bunun açık bir örneğidir — emperyalist yatırım, geleneksel alanlardan stratejik maddelerin — petrol tipik bir örnektir — ya da sanayi ürünlerinin üretimine sıçrama eğilimindedir. Metropol-uydu arasındaki ilişkinin doğası — Frank'ın terminolojisini kullanırsak — bir bağımlılıktan başka bir şey değildir; fakat her ayrı durumda belirli bir bağımlılık tipi vardır. Hernan Cortes'den, General Motor'a sürecin sürekliliğini ve özdeşliğini göstermeye kalkışmaktansa bu farklılıkların ve kesinliklerin altını çizmek bana daha yararlıymış gibi görünüyor.

«Feodalizm-Kapitalizm» tartışmasına yeniden dönersek, bu tartışmanın başrol oyuncularının sürekli olarak *'kapitalist üretim tarzı'* ve *'bir dünya kapitalist sistemine katılım'* kavramlarını karıştırmış olduklarının artık açıklığa kavuştuğunu düşünüyorum. Bu kavramlar arasındaki ayrılığın yalnızca akademik bir sorun olmadığı kanısındayım. Çünkü, eğer sürmekte olan yerinde bir tartışmaysa, bu bizim, metropol ile uydular arasındaki ilişkiler bütününün önemli yönlerini açıklığa kavuşturmamıza olanak vermektedir. Öte yandan bu iki kavramı eşitmiş gibi düşünmek, Frank'ın tartışmaya katkısını her zaman akılda tutmak gibi bir yanlışı sürekli hale getirir. Polemiğin geleneksel biçimine uygun olarak son sözü Marx'ın kendisine bırakmak galiba en iyisi. Kendi zamanının iktisatcılarını, kutlanması gereken bir şekilde yansıtan ve geçerliliğini hala yitirmeyen şu parçayı yazmıştı:

> «Modern üretim tarzının — merkantilist sistem — ilk kuramsal değerlendirmesi, zorunlu olarak tüccar sermayesi hareketlerinde bireyselleşmiş dolaşım sürecinin yüzeysel fenomeninden çıkar ve dolayısıyla yalnızca olayların görünüşünü kavrar. Bunun nedeni kısmen tüccar sermayesinin, genelde sermayenin ilk serbest varoluş biçimi olması ve kısmen de, feodal üretimin ilk

devrimcileştirici döneminde —modern üretimin yaratılışında— ortaya çıkan karşı konulmaz etkidir. Modern ekonominin gerçek bilimi, ancak kuramsal analizin dolaşım sürecinden üretim sürecine geçmesiyle başlar...»[23]

Son not

Bu makale ilk olarak altı yıl önce yayınlandı ve önemli sayılabilecek bir etki yarattı. Hem Latin Amerika'da hem İngiltere'de hakkında yorumlar yapıldı ve bazı önemli tartışmalara yol açtı. Kullandığı üretim tarzı görüşünün şimdi bana yetersiz görünmesine karşın, makale bu kitaba alındı,* çünkü temel tezlerinin doğruluğunu koruduğuna inanıyorum ve çünkü geri çekilmekte olmalarına karşın dolaşımı esas alan görüşler (circulationist positions) Marksist kuramdaki yanlışların önemli bir kaynağı olmalarını sürdürmektedir. Bu kısa son notta şu tezi sunmak istiyorum: Latin Amerika'da Marksist düşünce, *üretim tarzları* ve haliyle *ekonomik sistemler* düzeyleriyle *eşzamanlı* hareket etmekte ciddi sorunlarla karşılaşmıştır ve Marksist düşüncenin en sık raslanan yanlışları, iki düzeyden birinin ya da diğerinin tek yanlı kullanılmasından türemiştir.

Makalenin ikili bir amacı vardı: 1. Üretim tarzı *kavramını* her hangi bir tarihsel çağrışımdan, yani gelişmenin zorunlu bir aşaması ile her hangi bir bağdan ayırmayı ve bunu denemeyi amaçlıyordu. 'Üretim tarzı' soyut bir kavramdır ve somut bir tarihsel gelişim aşaması değildir. Dolayısıyla, *yalnızca* belirli bir üretim tarzının iç mantığını gözler önüne sererek açıklanabilecek hiç bir tarihsel dönüşüm yoktur. 2. Somut ekonomileri değişik üretim tarzlarının eklemlenmesiyle oluşan ilişkiler sistemi olarak kavramayı amaçlıyordu. Bu nedenle, doğruluğuna ve gerekliliğine inanmaya devam ettiğim, 'üretim tarzları' ve 'ekonomik sistem' ayırımını geliştirdim. Somuta doğru herhangi bir ilerleme, üretim tarzlarından ekonomik sisteme tedrici, analitik bir geçişi içerir. Bunun hala soyut bir çözümleme olduğu açıktır; somuta doğru son adımda, ekonomik sistemin her hangi bir sosyal biçimlenmeyi niteleyen politik ve ideolojik düzeylerle ilişkili olarak konumlandırılması gerekecektir. Her durumda, tümüyle ekonomik düzlemde kalarak yapılan çözümleme ne denli somut olursa, çözümlenen ilişkiler sisteminin o denli kapsamlı ve karmaşık olacağı açıktır. Bir bütün olarak kavrandığında, bu sistemin boyutlarını 16. yüzyıldan ileriye doğru, dünya pazarı ile birlikte tanımlama eğilimi olduğu ortadadır. Bu dünya ekonomik sistemi ne dereceye kadar kapitalist ti? Tartıştığımız gibi, dünya ekonomik sistemi, kapitalist üretim tarzının devinim yasasının —yani kâr oranında dalgalanmaların (ki, özgür emeği öngördüğünden, kâr kesinlikle kapitalist bir kategoridir, s/c+c) — sistemi bir bütün olarak eklemler hale geldiği ölçüde kapitalisttir. Bu, dünya kapitalist sistemi içinde eklemlenen kapitalist olmayan değişik üretim tarzlarının birlikte varolmasına olanak tanımaktadır.[24] Tartıştığımız gibi, kapitalist üretim tarzının metropol ülkelerde geçirdiği yapısal değişiklikler, çevre bölgelerde emeğin ekonomi dışı olarak sömürülmesini güçlendirmeye çoğu kez katkıda bulunabilir. Dolayısıyla, 'dünya kapitalist sistemi' kavramı, somuta, yalnızca bir ekonomik çözümlemenin izin verdiği ölçüde, en yakın kestirimdir ve eğer bu makalede ortaya koyduklarımız doğru ise, bu kavram, 'kapitalist üretim tarzı' kavramından *türetilemez*, ancak değişik üretim tarzlarının olası eklemlenmelerinin kuramsal bir incelemesinden başlayarak *kurulmalıdır*. Bunların çözümü, dünya kapitalist sisteminin *kuramsal* bir incelemesi için böylece bir ön koşul haline gelir. Bundan farklı bir tutum ampirik-betimleyici aşamanın ötesine gidemez.

Usta işi bir ampirizmin toplum bilimlerde yol açtığı kuramsal yanlışlara güzel bir örnek Immanuel Wallerstein'in bugünlerde çok ünlü olan çalışmasında bulunabilir.[25] Bu yazar tartışmakta olduğumuz sorunun aynısını ortaya atmaya çalışmıştır: amacı, boyutları dünya pazarı ile çakışan ve salt yalıtılmış bölümlerinin incelenmesi ile anlaşılması olanaksız olan kapitalist *sistemi* bir bütünlük olarak anlamaktır. Ancak bunu, değişik bir tutum izleyerek yapmaya çalışmaktadır: «üretim tarzı» kavramını «ekonomik sisteme» indirgemektedir. Benim görüşlerime yönelik eleştirel bir çözümlemesinde şunları söylemekte: «Batı Avrupa, en azından İngiltere, 17. yüzyıl sonlarından bu yana ücretle çalışan, topraksız emekçilere sahiptir. Latin Amerika'da o zaman, ve bir noktaya kadar da hala günümüzde, emekçiler proleter değil, köle ya da 'serf'tirler. Proleterya varsa kapitalizm vardır. Elbette bu böyledir. Fakat, İngiltere ya da Meksika ya da Batı Hint Adaları bir çözümleme birimi midir? Her birinin ayrı bir 'üretim tarzı' mı vardır? ya da birim (16, 18. yüzyıllar için), İngiltere ve Meksika dahil, Avrupa'lı dünya ekonomisi midir? O takdirde, bu dünya ekonomisinin üretim tarzı neydi?...»[26]

Yani üretim tarzı ile bundan böyle üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi değil, uluslararası ekonomik ilişkileri anlamaktayız, çünkü üretim tarzı aslında dünya ekonomisi tarafından belirlenmektedir. Wallerstein doğru gözlemden yola çıkmıştır: Bir ülkede ya da bölgede hakim üretim tarzını gelişmenin belirli bir aşamasına bağlamak mümkün değildir; çünkü her hangi bir değişim sürecinin anlaşılabilirliği, onun yalıtılmış parçalarına değil, bir bütün olarak dünya ekonomik sisteminin çözümlemesine dayanır; fakat, üretim tarzları ile, bu yüzden «aşamacı» çağrışımlardan yoksun analitik bir kategoriyi anlamamız gerektiği sonucunu çıkarmak yerine, Wallerstein, aşamaları ekonomik sisteme geçirmiş ve üretim tarzı kavramını —bir çarpıtma ile— atmıştır. Sonuç olarak, dünya kapitalist ekonomik sistemi kuramsal bir yorumlamanın *sonucu* değil fakat çözümlemenin *başlangıç noktası*dır. Wallerstein, çözümlemesinin bütünlük (totality) kategorisinin önceliğine dayandığını ileri sürmektedir. Fakat onunki somuta doğru bir kestirim sürecinden kaynaklanan kuramsal belirlemelerin zengin ve karmaşık bütünlüğü olmayıp tam tersine farklılıkları eklemlemek yerine bir yana atarak yaratılmış boş ve homojen bir bütünlülüktür. Böylece, örneğin şöyle demektedir: «Bu, o zaman söz konusu sorunu, ücretli emeğin yaygınlığını kapitalizmin tanımlayıcı özelliği olarak kullanmak yoluyla çözer. Kişi burada artık, emeği sömüren bir kapitalist değildir, çünkü devlet, kapitalistine, işçilerine düşük ücret (ayni ücretler de dahil) ödenmesi için yardımcı olur ve bu işçilerin iş değiştirme hakkını yadsır. Kölelik ve sözümona «ikinci serflik», kapitalist sistemde anomaliler olarak değerlendirilmemelidir... Bu, işgücünün meta olduğu bir ilişkidir (kölelik al-

[*] Laclau, E., **Politics and Ideology in Marxist Theory**, NLB, 1977.

tındaykenden nasıl daha fazla olabilirdi) ve ekonominin bir dünya pazarına yönelmediği ve işgücünün hiç bir şekilde alınıp satılmadığı 11. yüzyıl Burgundy'sindeki feodal serfin toprak sahibi ile olan ilişkisinden oldukça farklıdır. Böylelikle, kapitalizm elbette emeğin bir meta olması anlamına gelir. Fakat tarımsal kapitalizm çağında ücretli emek, emeğin işgücü pazarından toplandığı ve karşılığının ödendiği tarzlardan yalnız birisidir. Kölelik, zorla para karşılığı satılan ürünün üretimi (sözümona 'ikinci feodalizm' için benim verdiğim ad), ortakçılık ve kiracılık hep alternatif biçimlerdir.» [27]

Bu paragrafta, bir bölümü bildiğimiz —örneğin emek ve işgücü arasındaki anlam karışıklığı ya da işgücünün kölelik altında meta olduğu gibi—, diğerleri de komik olan —kölelikte emeğin karşılığının ödendiği!— çeşitli yanlışları bir yana bırakabiliriz. Bunun yerine, en değişik üretim tarzlarının uyduğu bu kuramsal homojenleşme sürecinin sonuçları üzerinde duralım. En kötü beklentilerimiz yerine getirilerek, ekonomik sistemlerin en somutu, —dünya kapitalist sistemi— en soyutu haline gelmiştir; bunları birleştiren ilke de, kapitalistin pazarda kâr araması ve bunun sonucu ortaya çıkan işbölümü tarafından oluşturulmaktadır. 16. yüzyıl Avrupa tarımından söz ederken Wallerstein şunları söylemektedir: «eğer kapitalizm bir üretim tarzıysa, bir pazarda kâr için üretim ise, yani böyle bir üretimin ortaya çıkıp çıkmadığı hakkında dikkatli olmamız gerektiğini düşünmeliydim. Gerçekte, sonunda böyle bir tarzın ortaya çıktığı görülüyor hem de en somut biçimiyle...» [28] Sonuç hiç şaşırtıcı değil. Eğer kapitalist üretim tarzının tek tanımlayıcı özelliği, öğelerinin bireysel dürtüleri —pazarda kârın aranması— ile açıklanırsa, kapitalizmi tarihin her anında bulabiliriz. Böylelikle, üretim ilişkileri, üretim faktörleri ve dünya koşulları tarafından kabul ettirilen önemsiz teknik tesadüfler rolüne indirgenirken, sistem, yalnızca öznel bir ilke ile birleştirilmektedir. Marksist bütünün bir özelliği olan, somutun zenginliği ile bu sonucun ortak hiç bir yanı yoktur; pazara verdiği aşırı önem ile daha çok neo-klasik ekonominin özelliği olan toplumsal ilişkilerin tasfiyesini anımsatmaktadır.[29] Dolayısıyla, Wallerstein'in çabasının, kuramsal açıklamanın en ufak bir izi olmaksızın, olaylara dayanan ve geniş bilgi veren bir araştırma ile doruğa ulaşmasına şaşmamalı.

Eğer *Kapital*'in bir özelliği olan somutlama ile tarihin yöntemini karşılaştırırsak çok değişik bir süreç gözlemleriz. Marx, ilişkilerin en soyutu ile başlamakta ve bundan dolayıda meta ve dolaşımı, genelde çözümlemektedir. Daha sonra, emek metaya dönüştüğünde bu ilişkilerin hangi anlamda değiştiğini ele almaktadır. Bunu da birikim süreci ve artı-değerin bütünsel analizi izlemektedir. 2. Ciltte konu, I. Departman ile II. Departman arasındaki değişimin (mübadele) çözümlemesi ile birlikte, kapitalist üretim tarzından kapitalist ekonomik sisteme atlamaktadır. Daha sonra da, rant ve ticari kâr gibi kategoriler ele alınmaktadır. *Kapital*'i bitirememesi [Marx'ın], somuta doğru son adımı atmasına engel oldu. Atabilseydi, bu son adım tanımladığı ilişkiler sistemini dünya pazarına yerleştirmek olacaktı. [İşte] Wallerstein'in değindiği çeşitli sorunların ortaya çıkarılabileceği bağlam budur. Ancak bu yolla, yalnızca betimsel ve bilimsel bir deneme değil ama sağlam kuramsal bir formülasyon [da] elde edilebilir. Bu çözümleme, kapitalist dünya pazarı içinde yer alan kapitalist olmayan üretim tarzlarının eklemlenmesini kuramsal olarak tasarlayabilmeyi olanaklı

kılan kavramların üretilmesine olanak tanıyabilir. Böyle bir çözümleme aynı zamanda, değişik üretim tarzlarının eklemlenmesinin hangi noktaya kadar. —Marx'ın ilkel birikim kuramında belirtildiği gibi— salt sermayenin tarih öncesi ile ilgili bir olgu olduğuna, ya da, öte yandan, kaptalizmin tüm tarihi boyunca varolan yapısal, kalıcı bir süreç olduğuna karar vermemizi de olanaklı kılar. Son olarak da bu, Frank ve Wallerstein'ın yapıtlarında bulunan ama iki yazarın yine de çarpıttıkları en özgün sezgiye karşı dürüst davranmamıza olanak vermektedir. Onları destekleyip koruyan sezgi ticari (mercantile) biçimlerin üretim tarzlarına karşı göreli özerklikleridir. Bu ticari özerklik —ne kadar dikkate değerse de sanayi kapitalizminin gelişimini o denli az etkilemiştir— değişik üretici yapılar arasında işleyen ve pazar için üretimin kapitalist olmayan biçimlerde geliştiği noktaya kadar egemen olan bir tür 'ekonomik Bonapartizm'i ortaya çıkarır. Olgunun önemine karşın, elimizde kapitalizmden önce ticari sermayenin görece özerkliğine ilişkin her hangi bir *kuram* da yok. Moda tutumlar bu özerkliği —ticari sermayeyi feodal düzenin çözücüsü olarak görerek— ya bir mutlağa dönüştürmüşler ya da —egemen üretim tarzı içinde ticari sermayeyi tümüyle ikinci derecede varsayarak— tümden yadsımışlardır. Bu iki uç arasında doldurulması gereken kuramsal bir boşluk bulunmaktadır.

Frank-Wallerstein eğilimi, çeşitli üretim tarzları kavramlarının kuramsal özgüllüğünü yadsır ve tüm özgül kuramsal belirleyiciliği ekonomik sistemlere dönüştürür hale geldiyse de, son on yıl aynı zamanda karşıt bir eğilime de —ekonomik sistemlerin özgül düzeylerinin tümüyle ortadan kalktığı noktaya kadar sürdürülen üretim tarzları kavramının kuramsal enflasyonuna— sahne oldu. Böylelikle 'sömürgeci üretim tarzı' kuramı, Latin Amerika'da belirli bir geçerlik kazandı. Sömürgecilik olgusu —tanımı gereği ekonomik sistemlerin analitik düzeyine ait olan dünya ekonomisinin çeşitli bölümleri arasındaki yapısal ilişki— mantıksızca üretim tarzları düzeyine dönüştürüldü. Bu düşüncenin entellektüel tarihini çizen yeni bir makalesinde Enrique Tandeter'in doğru olarak işaret ettiği gibi, bu kuramsal yanlış, Althusserciliğin Latin Amerika'ya özgü kabulü ile ilintilidir. Bu kabul, Frank'ın dolaşım düzeyini vurgulayan yaklaşımının eleştirisinin, Latin Amerika üretim tarzlarının araştırılmasında yeni ve beklenmedik bir ilgi uyandırdığı bir zamanda ortaya çıktı. Ancak üretim tarzı kavramının soyut özelliğini akılda tutmaktaki başarısızlıklar nedeniyle de ciddi tehlikeler yarattı. Sonuçta, her hangi «ampirik» farklılaşma, yeni bir üretim tarzının *urbi et orbi** keşfini ilan etmek için yeterli bulunur hale geldi. Bu yanlış, kuşkusuz Althusser'in kuramının ilk biçiminin doğasında varolan muğlaklıklar tarafından kolaylaştırıldı. Tandeter şunları yazmakta: «Bu buluş aynı zamanda bir yoksullaşmaydı. Marksizmin, Althusserci yorumunun altında yatan temel neden de buydu. Bu bağlamda Balibar'ın anılan konuda yaptığı özeleştirisine gönderme yapmak yeterli olacaktır. Böylece, Balibar 1967-68'de «her somut 'toplumsal formasyonun' dönüşüm süreci olmayan gerçek bir tarihsel diyalektik olmamasını» anlamadığını yazmaktadır. Bu, «toplumsal formasyonların» basit olarak *içinde*, genel soyut diyalektiğin gerçekleştiği somut yer (ya da araçlar) «ve bu formasyonların» gerçekte dönüşen *tek* nesne olduğunu çünkü sınıf mücadelesi tarihini gerçekte yalnız

[*] Şehre ve bütün dünyaya [ilan olunan] [Ç.N.].

bunun ifade ettiğini söylemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 1967-68'in yanlışı, «toplumsal formasyonlarla ilgilenmek yerine *yalnızca* üretim tarzlarının ele alınması; yani üretim tarzlarının hâla, pratikte tikel ve somut gerçekleşme olarak ortaya çıkan toplumsal formasyonların soyut bir genellemesi olduğu biçiminde özetlenebilir...».[30]

Düzeylerin mantıksızca bu yer değiştirişinin olağanüstü bir örneği, 'sömürge üretim tarzı' oldu. Ciro Cardoso bunu ilk formüle edenlerden birisidir. Cardoso 'sömürgeci köle üretim tarzından' söz etmekte ve üretim tarzı düzeyinde aşağıdakileri, bunun tanımlayıcı özellikleri olarak vermektedir: 1. Latin Amerika'da kölenin, «mülk sahibi bir arazi parçası üzerindeki ayrıcalıklarına dayanan, kendi ekonomisi olduğu» gerçeği; 2. Latin Amerika'da köleciliğin bağımlı, çevre (peripheral) ve bozulmuş toplumsal biçimler içinde geliştiği gerçeği; 3. Latin Amerika'ya kölelerin, Avrupalı'lardan ve değişik 'ırk'lara mensup diğerlerinden düşük gelişme düzeyinde topluluklardan geldiği gerçeği. Eski kölecilik ile Amerikan sömürgeci köleciliği arasındaki farkları tanımlamaya çalıştığı bu üç özellik Cardoso tarafından, bu iki durumdaki değişik üretim[31] tarzlarından söz etmek için yeterli görülmektedir. Her ne kadar Wallerstein'ın nedenlerinin karşıtıysa da, görebildiğimiz kadarıyla sonuç, bir kez daha, üretim tarzı kavramının belirsizleştirilmesi olmaktadır. Wallerstein örneğinde kavram belirsizleştirilmiştir, çünkü tüm zorunlu belirleyiciler ekonomik sistem düzeyine dönüştürülmektedir. Cardoso'da ise, en ikincil ampirik değişiklikler bile, *sonsuz sayıda* (ad infinitum) üretim tarzı türetebilmemiz için yeterli görülmektedir. Çizgiyi nereye çekeceğiz? Cardoso için kuramsal hiç bir ölçüt yoktur: Neyin geçerli olduğuna sosyal bilimcinin ampirik değerlendirmesi yeterlidir. Elbette, 18. yüzyılda Manchester'deki bir atölye ile büyük, modern bir işletme arasındaki fark, Eskiçağ köleciliği ile Amerikan sömürge köleciliği arasındaki farktan çok daha büyüktür. Öyleyse neden iki ayrı üretim tarzından söz etmek yerine, ilkine 'kapitalist' diyoruz? Bir kez bu yol benimsendi mi, kavramlar, kuramsal kategoriler olarak parçalanır, ve analiz kaba bir ampirizm haline döner.

Dolayısıyla bu ikiz yanlıştan, Marksist kuramın, üretim tarzları ve ekonomik sistemler —ikinci, birinciyi gerektirerek daha somut bir düzey oluşturmaktadır— olarak farklılaşmasının kaçınılmaz hale geldiği sonucunu çıkartabiliriz sanıyoruz, ama ikisindeki karışıklığın sürekli hale gelmesi, yalancı sorunların ve paradoksların çoğalmasına yol açacaktır.

(Çev: *Emre Tekinbaş*)

DİPNOTLAR

1 — «Fedeodalism and Capitalism as Categories of Hirtorical Analyses» [Tarihsel Analizin Kategorileri olarak Feodalizm ve Kapitalizm] (Torcuato Di Tella Enstitüsü yayını, Buenos Aires, 1968) adlı çalışmada daha önce incelediğim bazı görüşler burada geliştirilmiştir.

2 — **Capitalism and Underdevelopment in Latin America** [Latin Amerika'da Kapitalizm ve Azgelişmişlik] New York, 1967 ve **(Latin America: Underdevelopment or Revolution?)** [Latin Amerika: Azgelişmişlik mi Devrim mi?, New York, 1964.].

3 — **Latin America: Underdevelopment or Revolution** [Latin Amerika: Azgelişmişlik mi Devrim mi?], s: 225.

4 — **Ibid.**, s. 225.

5 — W.A. Lewis, «**Economic Development with Unlimited Supply of Labour**» [Sınırsız Emek Arzıyla Kalkınma] **Manchester School**, Mayıs 1954, s. 139-191; ve **Theory of Economic Growth** [İktisadi Büyüme Kuramı], Londra, 1955. Lewis'in yol açtığı eleştirilerin bir bölümü için, bkz: Witold Kula, **Theorie, Economique du Systeme Feodal** [Feodal Sistemin Economik Teorisi], Paris, 1970, ss. 9-12; ve P.T. Bauer, «Lewis's Theory of Economic Growth» [Lewis'in İktisadi Büyüme Kuramı] **American Economic Review**, XLVI, 1956 4., ss. 632-641.

6 — Alejandro Marroquin, **La Ciudad Mercade (Tlaxiaco)**, Meksika, 1957.

7 — Rodolfo Stravenhagen, «Clases, colonialismos y aculturacion en sayo sobre un sistema de relaciones inter-etnicas en mesa America» **America Latina**, Ano 6, no 4, 1963, ss. 63-104.

8 — **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, s. 227.

9 — Örneğin, Maurice Dobb, **Studies in the Development of Capitalism**, Londra, 1946, Bölüm I ve R.H. Hilton, «Capitalism What's in a Name?» **Past and Present**, No. 1, Şubat 1952, ss. 32-43.

10 — **Capital**, Cilt I, Moskova, 1959, s. 170.

11 — **Ibid.**, Cilt III, ss. 319-321.

12 — Marx, **Pre-Capitalist Economic Formations** [Kapitalizm-öncesi Ekonomik Formasyonlar] Londra, 1964, ss. 118-119.

13— E.J. Hobsbawn, «The Crisis of the 17. Century» [17. yüzyılın Buhranı], **Past and Present**, no. 5, Mayıs 1954, s. 41.

14 — Marx, Capital, Cilt 1, A.g. baskı, s. 146.

15 — Juan Martinez Alier, benim yararlanabilmeme olanak tanıdığı yayınlanmamış bir notunda, ekonomi-dışı baskıların biçimsel öğelerinin —ekonomik ilişkilerde **corvee**, siyasal ilişkilerde **gamonalismo**— ortadan kalkmadığı, bununla birlikte Peru Sierra'sındaki **hacienda**'larda bu baskıların, köylünün toprak açlığının kendi içinde bir amaç olmaktan çıkıp araç haline geldiği noktaya kadar dönüştüğüne —bu açlık şimdi, gerçekte iş bulma açlığından kaynaklanmaktadır— işaret etmektedir. Yazar şunları eklemekte: «Klasik bir ayaklanmanın **(jacquarie)** amacı, hükmeden kişiyi devirmektir. Yani, toprağın tüm mülkiyetini ele geçirmek ve kira ödeme zorunluluğundan kurtularak sonuçta iktidar dağılımının siyasal yapısını değiştirmektir. Öte yandan proleterce bir anlayışla yapılan köylü mücadelesinin amaçları, daha yüksek bir ücret ve güvenlik olacaktır. Bu amaça ulaşılmasında toprağa sahip çıkılması veya toprağın devlet tarafından devir alınması yeterli araçlar olarak görülebilir. Haciendalarda çalışmaya giden Sierra'nın ücretli köylüleri için temel sorun önce iş güvenliği, sonra da gelecekteki sosyalist gelişmeye izin verecek tarımsal yapıyı yerleştirme olanaklarıdır; ki bunlar, toprağa sahip olmanın bu köylüler için tek başına bir amaç haline gelmesinden çok daha önemli amaçlardır.»

Martinez Alier burada, proleterleşme sürecinin etkin olarak başlayabileceği yollardan birisini göstermektedir. Bununla birlikte bu sürecin işleyebilmesi, iki koşulun aynı anda sağlanabilmesini gerektirir: 1) üretim araçları mülkiyetinin sürekli bir şekilde yitirilmesi, 2) Devrevi dalgalanmalara bağlı olarak, ihtiyari bir istihdam biçiminin her zaman bulunması. Aksi halde, angaryaya olan talep arzden az olunca, baskının ekonomi-dışı değil, ekonomik ve dolayısıyla serfin köylü değil proleter olduğunu düşünmemiz gerekecekti. Fakat bu durum Avrupa Orta çağında toprak sahibinin angaryayı bağlı olarak şiddetlendirdiği, nüfusun artma dönemlerinde sık sık görülürdü. Öte yandan, nüfusun azaldığı zamanlar —örneğin 14. yüzyılda veba salgını sonrası— köylülere toprak sahibi ile karşılıklı görüşme yapabilme konumlarını ilerletebilme olanağı veriyordu. Martinez Alier'ın tanımladığı durum yalnız, toprağın diğerleri yanında bir istihdam alanı haline geldiği zamanlarda varolabilirdi. Bunun dışında, istihdam alanı olarak toprak ile kendi içinde bir amaç olarak toprak arasındaki farkın köylünün bilincinde yer ettiğinden söz edemeyiz.

16 — Bu başlıkta yer alanlar, yukarıda belirtilen çalışmada geliştirdiğim görüşlerin bir özetidir. (bkz, dipnot 1).

17 — Oskar Lange, **Economia Politica** [Ekonomi Politik], Roma 1962.

18 — Ruggiero Romano, «Les prix au Moyen Age; dans le Proche Orient en dans l'Occident chretien», **Annales E.S.C.**, Temmuz-Ağustos 1963. ss. 699-702.

19 — Bununla birlikte Cristian Paloix'in denemelerindeki bilgiye bakınız: «Imperialisme et mode de production capitaliste», **L'Homme et la Societe.** No. 12, Nisan-Haziran 1969, ss. 175-194 ve Samir Amin, «Le commerce International et le flux internationaus de capitaux», aynı yayın, No. 15, Ocak-Mart 1970, ss. 77-102.

20 — Feodalizm altında, üretim araçları mülkiyetinin doğrudan üreticilerin elinde bulunması teknik gelişme için önemli bir engeldir. Köleci üretim tarzı altında, kölenin makinaları tahrip etme eğilimi, sabit sermaye yatırımı için engeller yaratır. Bazı örnekler için bkz: Marx, **Capital**, Cilt I., ss. 196-197 ve Manuel Moreno Fraginals, El Ingenio, Havana, 1964.

21 — Bu gerçeğin önemi, ortalama kâr oranının biçimlenmesindeki görece ağırlığını analiz etmemesine karşın, Marx tarafından belirtilmiştir: «Özel niteliği nedeniyle çözümlememizin kapsamı dışında kalan diğer bir sorun da şudur: Dış ticarete özellikle de sömürgeci ticarete yatırılan sermaye tarafından ortaya çıkarılan yüksek kâr oranı, genel kâr oranını yükseltir mi?

Dış ticarete yatırılan sermaye, daha yüksek bir kâr oranını getirebilir. Çünkü, diğer ülkelerde içsel üretim kolaylıkları ile üretilen mallarda rekabet vardır ve daha gelişmiş ülke mallarını rekabet ettiği ükelerden ucuza satar. Daha gelişmiş ülkede emek, özgül ağırlığı daha yüksek emek olarak gerçekleştiğinden kâr oranı yüksektir. Çünkü daha nitelikliymiş gibi ücret almayan emek, niteliksizmiş gibi satılır. Metanın ihraç ve ithal edildiği ülkede de aynı şey olabilir: İkincisi (ithal eden ülke) aldığından daha fazla **aynı** olarak maddeleşmiş emek sunabilir vea dolayısıyla meta alabilir. Tıpkı yeni bir buluşu yaygın olarak kullanılmadan kullanan bir imalatçı gibi, rakiplerinden ucuza satar. Bu durumda bile metayı bireysel değerinin üzerinde satmaktadır; yani artı-emek olarak çalıştırdığı emeğin özgül olarak yüksek üretkenliğini gerçekleştirir. Böylelikle de artı-kârı güvenceye alır. Öte yandan, sömürgelere yatırılan sermayeyi ve başkalarını da alırsak, düşük gelişmeye ve benzer şekilde, köle, rençber vb. kullanım nedeniyle, emeğin sömürüsüne bağlı olarak kâr oranının yüksek olması gibi basit bir nedenle yüksek bir kâr oranını elde ettiklerini görebiliriz.» **Capital**, Cilt III, ss. 232-233.

22 — Örneğin Charles Bettelheim'in, Baran ve Sweezy'nin **Monopoly Capital** (Paris, 1968) adlı yapıtlarına yazdığı önsözde başlattığı tartışmaya ve Pierre Jalèe'nin **L'Imperialisme en 1970** (Paris, 1970) kitabına bakınız.

23 — **Capital, Cilt III, s. 331.**

24 — Kârın kapitalist bir kategori olmadığını söyleyerek sorundan kaçmak olanağı yoktur. Çünkü, ekonomik-artığın **doğrudan üreticiden başkasının eline geçtiği herhangi** bir t... lumda bu sorun vardır. Eğer, 'kâr' kavramını bu kelimelerle tanımlarsak, 'kapitalist kârdan' **başka bir kavrama değiniyoruz** demektir. **İkincisinin** hareketlerini yöneten özgül yasalar, bir ilişkiler bütününe dayanır — kâr oranı, sermayenin organik bileşimi, vb. gibi. Bu durumda ancak, işgücünün bir meta olmasıyla, yani **kapitalizmde** ortaya çıkar. Dolayısıyla, **kapitalist dünya sisteminden** sözetme koşulu, herhangi belirli bir tür üretim ilişkisinin ötesinde, sistemin çıkarını en çoğa çıkarmak isteyen bir **homo economicus** tarafından birleştirilmesiyle ortaya çıkmaz. Fakat, **kapitalist bir kategori olarak kavranan** kâr oranının hareketi yasasının, tüm sistemin hareket yasalarını belirlemesiyle ortaya çıkar. Makalemdeki görüşlere böylece uyum gösteren sorunu şöyle formüle edebiliriz: dünya kapitalist sistemini, çeşitli üretim tarzları temelinde, üretimde **bulunan sayısız ekonomik birimin eklemlenmesi** olarak görme gereği ve bunların birliğinin kâr oranı hareketleri tarafından sağlanması... Genel bir kategori olarak kavranan ve kapitalist üretim tarzının egemen olduğu sistemin bir kesimindeki değişiklikler tarafından belirlenen **ikincisi, yani kâr oranı hareketleri** ile ilgilenmekteyiz.

25 — I. Wallerstein, **Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century** [Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri], New York, 1974; «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts fo comparative Analysis» [Dünya Kapitalist Sisteminin Yükselişi ve Gelecekteki Çöküşü: Karşılaştırmalı Analiz için Kavramlar], **Comparative Studies in Society and History**, 1974, vol. 16, no. 4.

26 — **Ibid.**, s. 400.

27 — **Ibid.**

28 — **Ibid.**, s. 399.

29 — Bununla birlikte, pek çok yerde beni, Marx'ın manasına değil de lafzına sadık olmakla suçladığı için Wallerstein'ın bu görüş ile ikna edilebileceğinden kuşkuluyum. Yine de Wallerstein'ın manevi girişiminin sonuçlarına bakalım: «Laclau bu konuyu kesinlikle içinden çıkılması zor bir hale sokmaktadır... Bir sistemi tanımlayan 'üretim ilişkilerinin' tüm sistemi tanımlayan 'üretim ilişkileri' olması önemlidir ve zamanında bu sistem Avrupa dünya ekonomisiydi. Özgür emek gerçekten de kapitalizmin tanımlayıcı özelliğidir. Fakat üretken kuruluşlardaki özgür emek bu değildir. Özgür emek, merkez ülkelerde nitelikli işlerde kullanılan emeği denetleyen bir biçime sahipken çevre alanlarda daha az nitelikli işler için zorla emek kullanımı söz konusudur. Bunların karışımı kapitalizmin özüdür. Emek her yerde özgür olduğunda sosyalizme kavuşacağız...» (**Modern World System**, ss. 126-127). Bu paragrafı, yanlış anlamadığıma kendimi inandırmak için üç kez okumak zorunda kaldığımı itiraf ediyorum. Fakat hiç bir kuşkuya yer yok: Wallerstein 'özgür emeğin' anlamının bilincinde görünmüyor. Her hangi bir Marksist, kapitalizm altında işgücünün, ekonomi-dışı herhangi bir baskıya uğramaması nedeniyle **özgür** olduğunu ve üretim araçları mülkiyetinden koparıldığı için pazarda **özgürce** satılabildiğini bilir. Kapitalizmin özünü oluşturan ve yok edildiğinde kesinlikle sosyalizmin kurulması demek olan, ücret ilişkisinin temeli budur. Tersine Wallerstein, sosyalizmin, gezegen üzerinde ücret ilişkilerinin genelleşmesi ile oluştuğu gibi tuhaf bir düşünce geliştirmektedir. Aynı paragrafta, Wallerstein'ın ekonomi-dışı baskıları — ki çok iyi bilindiği gibi kapitalist olmayan üretim tarzlarında üretken ilişkilerin temelini oluşturur — nitelikli olmayan işi düzenlemede basit birer teknik araç düzeyine indirgemesine dikkat edildiğinde, bu hiç de şaşırtıcı olmayabilir. Bu türden örnekler, Wallerstein'ın, Marx'ın özü (ruhu) ile onu aldatmaktan müthiş bir haz duyan Descartes'ın şeytani zekasını karıştırdığını düşünmeme yol açtı.

30 — E. Tandeter, «Sobre el anàlisis de la dominaciòn colonial», **Desarrollo Economico**, Buenos Aires, Cilt 16, no. 61, Nisan-Haziran 1976.

31 — «Sobre los modos de produccion coloniales en America Latina»; «El Modo de produccion esclavista colonial en America»: Severo Martinez Pelaez y el caraàcter del regimen colonial», Assadourian, Cardoso, Ciafardini, Garavaglia y Laclau, **Modo sde produccion en America Latina**, Cordoba, 1973.

JOHN G. TAYLOR

ÜÇÜNCÜ DÜNYA FORMASYONLARININ ÇÖZÜMLENMESİ İÇİN KURAMSAL ÖNGEREKLER : TEZLER*

Üçüncü Dünya Toplumlarının çözümlenmesi için açıklayıcı bir çerçeve vermekte iddialı iki söylemin, araştırma konularını açıklarken ne denli yetersiz bir temel oluşturduklarını gösteren bir eleştiriyi sunduktan sonra, metnimizin ana konusuna dönebiliriz.

Buna başlangıç olarak (okuyucumuzun alışkın olmadığı kavramlarla karşı karşıya bırakılması pahasına da olsa) burada kısaca daha önce «azgelişmiş» veya «modernleşen» olarak isimlendirilen toplumlar üzerine kuramsal çalışmanın öngereklerinin çözümlenmesi için bir yol gösterici yerine geçecek olan bir dizi tezin ana hatlarını çizeceğiz.

1. İlk önce, azgelişmişlik nosyonunu reddetmemiz gerekiyor. Üçüncü Bölümde ileri sürdüğümüz gibi bu nosyon bizim Kapitalist-olmayan Üretim Tarzlarının egemen olduğu toplumlarda değişik türlerdeki kapitalist sızmanın etkileri, biçimleri ve varoluşunun çözümlenmesi için güçlü bir temel oluşturabilmemizi sağlamaktan uzaktır.

Gördüğümüz gibi, bu nosyonun teleolojik ve ekonomizmci temeli, çoğunlukla onu, bu toplumların yapısı ve tarihi gelişiminin çözümlenmesindeki temel sorunlara yaklaşmasından alıkoymaktadır. Öyle görünüyor ki, önceleri bu nosyonlarla tanımlanmış toplumların çözümlenmesine ciddi kuramsal yaklaşım ancak tarihi materyalizm söylemi içinde olabilir. Şüphesiz bu, gerçekte bu alanda çok az bir çalışma yapıldığı içindir ki gerçek bir sorunun bulunduğu bir alan durumundadır. Biz de bu yüzden, amacımızı ortaya koyabilmek için tarihi materyalist söylemin özel yönlerine ilişkin kapsamlı bir okumaya girişeceğiz.

2. Azgelişmişlik nosyonuna karşı olarak, biz onun atıfta bulunduğu günümüz gerçekliğinin; *kapitalist olan ve kapitalist-olmayan iki üretim tarzının* (birincisinin diğeri üzerinde başat durumda olduğu veya artan bir oranda başat duruma geçmeye başladığı) *eklemlenmesinin başat duruma geç-*

[*] **From Modernization to Modes of Production,** The MacMillan Press Ltd., Londra, Basingstoke, 1979, ss. 101-104. [D.N.].

tiği bir toplumsal formasyon olarak tarihsel materyalizmin içinden çözümlenmesi gerektiğini ileri süreceğiz. Daha sonra göreceğimiz gibi, Üçüncü Dünya'daki toplumsal formasyonları günümüzde yapılandıran işte bu eklemlenmedir. Bunun sonucu olarak, bu eklemlenmenin tam olarak ne olduğu ve nasıl yeniden üretildiğinin gündeme getirilmesi temel öneme sahip oluyor. Ancak bundan da ötede, bu toplumsal formasyonların tarihini inceleyebilmek için, aynı zamanda *üretim tarzlarının eklemlenmesinin varoluşunun önkoşullarını çözümlemeye* girişmemiz gerekiyor.

3. Kapitalist Üretim Tarzının ortaya çıkışının önkoşullarının, kapitalist-olmayan tarzın başat durumda olduğu toplumsal formasyon içinde nasıl eklemlenmiş duruma geldiğini ve kapitalist-olmayan tarzın giderek nasıl kapitalist üretim tarzına tabi olduğunu çözümleyebilmek için, ilk başta, kapitalist tarzın geçmişini ne ile tanımlayacağımız ve onun elemanlarının tarihsel olarak nasıl oluştuğu sorularını ele almamız gerekiyor. Üçüncü Dünya formasyonu içinde, bu geçmişin tarihsel alanı, kapitalist-olmayan bir tarzın başat olduğu ve kapitalist sızmanın değişik biçimlerinin müdahele ettiği bir toplumsal formasyonun gelişiminin tarihsel alanıdır. Bu tarihsel alanı çözümleyebilmek için, öncelikle şunları saptamak durumundayız:

(i) *Bu toplumsal formasyon içinde başat olan üretim tarzının yapısı* ile birlikte bu tarzın *yeniden-üretimi* ve *ona özgü gelişmenin biçimi.*

(ii) Kapitalist Üretim Tarzının gelişimi içinden kapitalist-olmayan tarzların kapitalist sızmaya uğramasının farklı biçimlerinin varolabilirliği, bu değişik biçimlerin kapitalist-olmayan özel üretim tarzlarının gelişimi içinde nasıl eklemlendiklerinin ve bu farklı biçimlerin başat üretim tarzı üzerinde ve tüm toplumsal formasyonun gelişimi içinde özgül etkilerinin neler olduğunun çözümlenmesi olanağının varlığı. Son olarak, kapitalist üretim tarzını oluşturan unsurların özel birleşmelerinin ortaya çıkışının önkoşullarını, bu farklı biçimlerin [kapitalist sızmanın farklı biçimleri] ne dereceye kadar yerine getirebildiğini çözümlememiz gerekiyor.

Yalnızca bu iki sorunun yanıtlanmasıyla, *kapitalist üretim tarzının nasıl doğduğu* ve *önceleri başat olan üretim tarzını kendi artan başatlığına nasıl tabi kıldığını* ve böylece de Üçüncü Dünyanın günümüz toplumsal formasyonlarını yapılayan üretim ilişkileri eklemlenmesinin tarihsel koşullarını saptayabiliriz.

4. O zaman, genel anlatımlarla, önceleri «azgelişmişlik» veya «modernleşen toplum» nosyonları ile yaklaşılan gerçeklik, *geçiş toplumsal formasyonu* olarak tarihsel materyalizmin içinden çözümlenecektir. Bu geçişin özgüllüğü *çoğunlukla kapitalist sızma, öncelikle de — onun biçimlerinden biri olan* — (daha sonra da göreceğimiz gibi) *doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından kopması gibi özgül bir etkiye sahip emperyalist sızma yoluyla ortaya çıkmış* olmasında yatmaktadır. Bu nedenle, Üçüncü Dünya formasyonu daha çok emperyalist sızmanın ürünü olan eklemlenmeyle yapılanmış veya son kertede belirlenmiş olarak çözümlenebilir.

Bunu çözümlediğimiz içindir ki, bu dönem boyunca toplumsal formasyonun farklı düzeylerinin karmaşık tarihi gelişimini araştırmak için sağlam bir temele ve — bunun sonucunda da — tikel, günümüz Üçüncü Dünya for-

masyonlarının ve onların gelecekteki olası değişme yönlerinin çözümlenmesine başlıyabileceğimiz bir temelde durmaktayız.

5. Üretim tarzlarının eklemlenmesi yoluyla son kertede belirlenmenin sonucu olarak, Üçüncü Dünya formasyonu, toplumsal formasyonun değişik düzeylerindeki bir dizi *dislokasyonla*[1] nitelendirilmektedir. Tikel bir kapitalist-olmayan tarzın son kertede belirlediği ve farklı düzeylerin *birbiri ile uyarlandığı* ilk dönemin tersine bu farklı düzeyler şimdi *birbirlerine ve varolan ekonomik yapının kendisine göre disloke olmuş duruma* geliyorlar. Emperyalist sızma kapitalist üretim tarzının artan başatlığını sağlayabilmek ve kendisine ait politik ve ideolojik güvencelerle birlikte ekonomik gelişmenin sınırlandırılmış ve eşitsiz biçimini yaratabilmek için (2. Bölümde anlatıldı) sözü edilen disloke düzeyler içinden ekonomik, politik ve ideolojik yönden müdahele eder. Dahası, bu dislokasyonların varlığı ve emperyalist sızmanın bunlar üzerinde, sanki onları kapitalist üretim tarzının politik ve ideolojik yeniden-üretim gereksinmelerine uyuşturmaya çalışıyormuş gibi görülen etkileri — geçişte özgül bağlamlarda (conjunctures)[2] — farklı üretim tarzının (sosyalist tarzın) oluşumu için önkoşulların doğuşunu sağlıyabilir. Ancak kapitalist-olmayan tarzın başatlığından kapitalist olan tarzın başatlığına doğrusal bir geçiş/ilerleyiş sözkonusu değildir. Kapitalist üretimin özgül bir biçimine geçişin önkoşullarını yaratmak gibi bir hedefe sahip emperyalist sızma — daha sonra da göreceğimiz gibi — sosyalist üretim tarzının gerçekleşmesinin önkoşullarını ortaya çıkarabilir.

Bundan sonraki bölümlerde kuramsal çözümlememizi yönlendirecek başlıca tezler işte bunlardır. Üzerinde çalışacağımız hammaddenin çoğu, ortaya koyduğumuz soruları ele alan ve özellikle de tarihsel materyalist söylem içinden yazılmış metinlerden oluşuyor.

Çözümlememize kılavuzluk edecek tezleri oldukça şematik bir biçimde işledikten sonra, şimdi tarihsel materyalist söylemin konusunu (toplumsal formasyon, toplumsal formasyonun yapısı, yeniden-üretimi ve dinamiği) olanaklar elverdiği kısalıkta açıkca belirginleştirerek, çözümlememizin birinci basamağına dönmeliyiz.

(Çev: *H. Çağatay Keskinok*)

DİPNOTLAR

1 — **Dislokasyon** kavramı daha sonra — özellikle de 6. Bölümde — açılacaktır. Bu kavram geçişe özgü ekonomik yapının (üretim tarzlarının birleşik eklemlenmesi), toplumsal formasyonun diğer düzeyleri üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Bir üretim tarzı başatsa toplumsal formasyonun diğer düzeyleri (politik, ideolojik) ona uyarlanmış durumdadır. Bu şu anlama geliyor: Bu düzeyler yalnızca nihai olarak üretim tarzı tarafından (gelişmesinin değişik evrelerinde) belirlenen sınırlar içinde işleyebilirler. Toplumsal formasyonun tarihinde herhangi bir momentte bir düzeyin diğer birine müdahaleleri sistemi, bu sınırlar tarafından yapılanmaktadır (5. Bölüme bakınız). Geçiş döneminde, birbiri ile çelişkili olan farklı üretim tarzlarının gereksindiği politik ve ideolojik biçimlerin birlikte varoluşuna tanık olmaktayız. Bunun sonucu olarak, bu biçimler yukarıdaki anlamda artık ekonomik yapıya uyuşmuş durumda değildir. Bu nedenle, üst yapının dü-

zeyleri arasında ve bu düzeylerle üretim tarzı arasında dislokasyonlar bulunmaktadır. Bu dislokasyonlar, yeterli biçimde ancak farklı üretim tarzlarının yeniden-üretim gereksinmelerine ve yapısına yapılacak ikili bir başvuru ile çözümlenebilir.

2 — «Bağlam» (conjuncture) kavramının tanımlanması için bkz: L. Althusser, «On The Materialist Dialectic» (**For Marx** içinde, Allen Lane, Londra, 1969).

JOHN G. TAYLOR

ÜRETİM TARZLARI EKLEMLENMESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA FORMASYONLARININ YAPISI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Kapitalist-olmayan tarzın belirleyici düzeyinin yeniden-üretimine set çeken emperyalist sızmanın, zor yoluyla neden olduğu yer değiştirme (displacement), Üçüncü Dünya formasyonlarında kapitalizme geçişe *sınırlı ve eşitsiz* biçimi kazandıran bir dizi etkiyi yaratır. Bu etkileri çözümleyebilmek için, ilk önce *koşullanma (subsumpton)* ve *dislokasyon* kavramlarını yeniden gözden geçirmemiz gerekiyor.

Eşitsiz Koşullanma

Daha önceki bölümlerde de işaret ettiğimiz gibi, kapitalizme geçiş, kapitalist ilişkilerin işbölümü içinde yeralan mevcut üretim tekniklerini hemen değiştiremediği bir durumda kapitalist ilişkilerin yerleştirilmesi ile tanımlanmaktadır. Bu yüzden, başlangıçta bu sonuncusu kapitalist ilişkiler altında yalnızca *biçimsel (formal)*[1] *olarak koşullanmaktadır.* Avrupa'daki feodalizmden kapitalizme geçişi tanımlayan bu olgu, kapitalist-olmayan formasyonlarda emperyalist sızma ile ortaya çıkmaktadır. Ancak bu özgül bir biçim almaktadır: Daha önceden varolan işbölümleri, emperyalizmin sömürge döneminde dikkatini kendi yeniden-üretimi için yaşamsal öneme sahip sektörlere çevirmesi ve birçok formasyonda ise kendini kapitalist-olmayan üretim tarzını tümden yıkmaya yeterli bulmaması nedeniyle, oldukça eşitsiz bir biçimde dönüşüme uğramaktadır. Bu nedenle, kapitalist-olmayan işbölümlerinin, giderek başat duruma geçmekte olan kapitalist üretim ilişkilerinin altında eşitsiz koşullanmasıyla tanımlanan bir ekonomik yapıyla karşı karşıyayız. Bazı sektörlerde, kapitalist-olmayan ilişkiler ve teknikler korunurken veya oldukça az bir dönüşüme uğrarken, diğerlerinde ilişkiler değişiyor, teknikler korunuyor, geri kalanda ise teknikler ve ilişkiler tümden kapitalist ilişkiler ve kapitalist bir işbölümü ile yer değiştiriyor. Bu ise, çok genel düzeyde Üçüncü Dünya formasyonlarındaki geçiş döneminin ekonomik temelini oluşturmaktadır. O da, endüstriyel kapitalist üretimin dünya ölçeğinde değişen gereksinmeleri ve tarımsal sektörde ka-

[*] **From Modernization to Modes of Production,** London: MacMillan, 1979, ss. 215-275'de yayımlanmıştır. **[Y.H.N.].**

pitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini etkin biçimde kısıtlayan kapitalist olmayan üretim tarzı elemanlarının süregelen yeniden-üretimi (daha sonra göreceğimiz gibi) ile yönetilen özel bir sınıf yapısına, özgül devlet ve ideoloji biçimlerine yol açmaktadır. Ekonomik temel ve belirleyicilerinin incelenmesine geçmeden önce, emperyalist sızmanın sömürge toplumsal formasyonun düzeyleri arasında yarattığı dislokasyonlar gibi diğer bir etkisinden kısaca sözetmemiz gerekiyor.

Dislokasyon

Toplumsal formasyonun[2] yapısı ile ilgili daha önceki çözümlememizde, bir üretim tarzının üstünlüğünün, bir pratiğin bir diğerine müdahale edebilmesine ne denli sınırlamalar getirdiğini gösterdik. Bir üretim tarzı üstünlük kurmaya ve bir önceki üretim tarzının yeniden-üretimini sınırlamaya başladığında, bir önceki egemen üretim tarzına uygun kurumlar, ideoloji ve devlet biçimleri, yeni ortaya çıkan üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmeleri ile bağdaşmamaya başlar. Ekonomik yönden, bu sonuncusu Üçüncü Dünya formasyonlarında görece özerk bir biçimde yeniden-üretimi sürdüren kapitalist-olmayan biçimler ile aykırılık içindedir. Ancak, yalnızca başat üretim tarzı ile bu tarzın yeniden-üretiminin ideolojik ve politik gereksinmeleri arasında bir dislokasyon varolmakla kalmayıp toplumsal formasyonun bütün düzeyleri içinde ve arasında, emperyalizmin bu düzeylere sızabilme ölçüsünden kaynaklanan dislokasyonların varlığı sözkonusudur. Örneğin, emperyalizmin zorunlu kıldığı; değişik sınıf ve sınıf fraksiyonlarının devlet içinde siyasal temsili gibi değişiklikler, devlet iktidarı içinde bu değişikliği meşrulaştırmak için gerekli ideolojilerden daha çabuk yerleştirilebilir. Veya, yine ideolojik düzeyde; eğitim sistemi ve devletin yönetsel aygıtı gibi tikel alanlarda, emperyalizm dini ve ailesel ideolojilere yapabildiklerine oranla, varolan ideolojileri daha etkin biçimde ve daha hızlıca yerinden edebilir. Bu durumda sömürgecilik bu biçimleri dönüştürmekten çok, genellikle onları kendi yeniden-üretim gereksinmelerini karşılamak yönünde kullanmıştır.

Bu noktaları daha sonra açacağız. Bu aşamada, biz sadece, Üçüncü Dünya formasyonlarının yapısının, düzeyler arasındaki ve içindeki sözü edilen dislokasyonlar üzerine yoğunlaşarak çözümlenebileceğini göstermek istiyoruz. *Bu dislokasyonlar ise yalnızca, daha önceden varolan üretim tarzının yapısı* ve *yeni ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının dünya kapitalist ekonomisinin değişen gereksinmeleri ile yönetilen yeniden üretim gereksinmelerine yapılacak ikili bir başvuru* ile incelenebilir.

Toplumsal formasyonun çözümlenmesi için oldukça önemli iki kavramı; koşullanma (subsumption) ve dislokasyon kavramlarının genel çizgilerini çıkardıktan sonra, şimdi bu oluşumun temelini —yani emperyalist sızmanın yarattığı ekonomik yapının özgüllüğünü— incelemeye geçebiliriz.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA FORMASYONLARININ EKONOMİK YAPISI

Sınırlanmış ve Eşitsiz Gelişme

Emperyalist sızma altında, daha önceden varolan işbölümünün en mükemmel dönüşümü, kapitalist tarzın üretim süreci için gerekli tarımsal

mallar ve sabit sermaye elemanlarını sağlayan sektörlerde gerçekleşmiştir. Burada, doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından kopması topyekündür. Artı-değer oranını hızlı biçimde çoğaltabilmek için emperyalist ülkelerden oldukça ileri sürmeye-yoğun teknikler ithal edilmiştir. Ancak, Emperyalist sızmanın kendi yeniden-üretimi için gerekli sektörler dışındaki ekonomik sektörleri ne dereceye kadar dönüştürebildiği oldukça değişkendir.

Sömürge dönemi boyunca, ithal ikamesi olgusu veya emperyalist sızmaya destek sağlayan sınıfların tüketimine yönelik lüks mallar üretimi (Departman: IIa) veya emperyalist ülkelerden ithal edilenlerle yarışmayan malların zanaatkar üretiminin yaygınlaşması dışında, kapitalist üretim ilişkileri iki ana sermaye-yoğun ihraç sektörünün ötesinde bir yayılma göstermemiştir. Sonuç olarak, işbölümünün hızlıca dönüştürüldüğü yan sektörlerde kapitalist ilişkilerin yayılması etkin biçimde endüstrileşmiş kapitalist ithallerle yarışmayacak alanlarla sınırlandırılmıştır. Burada işbölümünün koşullandırılması çok az gelişmiştir. Sözkonusu durumu bu sektörleri çözümleyerek kısaca gösterebiliriz.

Belki de, bu emek süreçleri içinde en az dönüşüme uğrayanlar meta ihracı sızması sırasında ortaya çıkan ticaret sermayesinin başatlığı altındaki zanaat üretimidir. Yerel tüccar veya tacirin hammadde sattığı ve işlenmiş mal satın aldıkları ile derece derece bir bütün oluşturduğu kapitalizmin bu ilk biçimi, sömürge döneminde Üçüncü Dünya formasyonlarında sık raslanır bir olaydı. O yalnızca, üretim araçlarının tasarrufunu elinde bulunduran işçileri biraraya getirdiğinden ve yabancı sermaye ve mallarının sızamadığı sektörlerde varolduğundan, zanaat üretiminin bu yaygınlaşması varolan emek süreçlerinde ya çok az bir dönüşümü gerçekleştirmiş ya da hiçbir dönüşümü sağlamamıştır. Bu, doğaldır ki, üretim teknikleri ve koşulları temel olarak değişmezken, ücretli - emeği yaygınlaştırmıştır. Dahası, konumu kesin olarak emperyalist sızmanın ritmi tarafından belirlenmiştir. Doğrudan üreticilerin tarımsal sektörden kopuşunun sonucu olan kentleşme süreci kendi ürünleri için bir kent piyasası yaratmış ve aynı zamanda kendi kırsal piyasalarını ve ihraç edilen metaları korumuştur. Ancak, bütün bu hareketler, herzaman pazara girebilen, yerli metaları köstekleyebilen ithal metaları tarafından sınırlandırılabiliyordu.

Üçüncü Dünya formasyonlarındaki bu tüccar-zanaatkar firmaların konumunu, canlı bir biçimde, ileri kapitalist ülkelerdeki 1930'lar çöküntüsü ve Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi emperyalist sızmanın derecesinin ister istemez azaltıldığı kriz dönemlerindeki tepkileri sergilemektedir. Birçok durumda, bu firmalar daha önce ithal edilen malları sunabilmişler ve kâr ve sermaye birikimi yönünden dikkate değer artışlar sağlamışlardır. Dahası, bazıları emek yoğunluğunu azaltmaya başlamışlardır.[3] Ancak, yabancı malların ve yatırımın yeniden devreye girişi ile, bu firmalar bir kez daha ileri kapitalist üretim birimleri ile yarışmayacak sektörlere doğru kaymak zorunda bırakılmışlardır.

Sözü edilen [tüccar-zanaatkar üretimin konumu] daha sonra (ve şu anda da öyle) emperyalist sızma tarafından yerel tüketime yönelik ve temel ola-

cak emek-yoğun üretimle sınırlandırılmıştır. Kapitalist üretim ilişkileri altında koşullandırılma nadiren biçimsel (formal) düzeyin ötesine geçer.

Diğer sektörlere dönelim: Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü sınırlanmış ve eşitsiz ekonomik yapı temelinde biçimlenen sınıf yapısını, sınıfların ittifakı ile sınıfların muhalefetini incelemeye başladığımızda, artı-değerin ve artı - emeğin belli bir oranına dışarıdan el konmadığını, ancak komprador-kapitalist, mali sermayedar ve toprak sahibi sınıflar gibi emperyalizmin belli başlı sınıf desteklerine bölüştürüldüğünü göreceğiz. Bu bölüştürme, çoğunlukla — yabancı firmalara Üçüncü Dünya ekonomilerinde üretim birimi yatırımının daha ucuza gelmesi nedeniyle sadece ithal yoluyla karşılanmakla kalmayan — lüks mallara (departman IIa) yönelik bir iç talep için temel oluşturmaktadır. Bu çoğu kez, yerel sermaye ile işbirliği içinde gerçekleştirilmektedir. Örneğin, bir çok Latin Amerika ve Asya ülkesi, komprador ve toprak sahibi sınıfların payına bırakılan artı-ürün oranını en çoğa çıkartmak ve yabancı sermayeyi bu sektörlerde yatırıma özendirmek yoluyla endüstriyel sektörde kapitalist üretim ilişkilerini yaygınlaştırmayı denediler.[4] Doğaldır ki, nihai olarak, bu strateji lüks tüketim metaları yönünden iç pazarın sınırlarına ulaşıldığında çöker. Ancak, bunun yanısıra — özellikle de yabancı sermaye donanım ve teknikleri ithal edildiğinde — bu endüstriler varolan emek süreçlerinde, hammadde çıkaran sektörlerdeki makinalaşma düzeyine hiç bir zaman ulaşamayan tüccar - zanaatkar kesiminde olanaklı görünenden daha ileri derecede bir dönüşümü sağlayabilirler. Geoffrey Kay, *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis* [Gelişme ve Azgelişmişlik: Marksist Bir Analiz][5] adlı eserinde; hem yabancı sermayenin hem de yerel sermayenin, iç pazarın sürdüğü, kendilerine olası en yüksek kar oranına ulaşmalarına izin veren koşullar altında esas olarak lüks tüketim malları üretimi ile ilgilenmesi nedeniyle, ara teknoloji (intermediate technology) kavramının bu sektöre (tüccar - zanaatkar endüstrisi) uygulanmasının sorunu kavrayamadığını söylerken oldukça haklıdır. Bu yüzden, lüks malların üretimi ve bölüşümü, varolan işbölümünü dönüştürmenin diğer bir aracıdır ve olanakları kesinlikle iç piyasanın nitelikleri ile sınırlıdır.*

Bilindiği gibi, aynı amaca ulaşmanın bir başka aracı da — 1950 ve 1960'larda kimi Latin Amerika ülkesinin klasik örneklerinde izlenen — ithal ikamesi stratejisidir.[6] Daha önce de belirttiğimiz gibi, böylesi bir stratejinin sınırlamaları açıktır.[7]

İkame edilen endüstriler lüks malları üretme eğilimi gösterirler ve bu ise destek sınıfların konumlarını pekiştirir. Bu sınıflar hammaddeye ve ithal edilen sermaye donanımına dayanmak zorundadır — bu da öyle bir süreçtir ki, devlet, ihraç sektörü üzerinde artan bir denetim sağlayamadığında hiç durmaksızın döviz birikimini eritebilir. Son olarak, doğaldır ki, ithal ikamesi eninde sonunda kendi ulusal pazarının sınırlarına ulaşmak zorundadır — ki bu da lüks mallar için çok geniş olmayabilir. Bu yüzden, ithal ikamesinin, işbölümünün kapitalist yönde artan bir dönüşümünü kolaylaştırma ölçüsü sınırlıdır. Genellikle, ithal ikamesi, endüstriyel kapitalist ekonomilerden ithal edilen karmaşık teknolojiye sahip ileri derecede sermaye - yoğun birimleri doğurmaktadır. Bunlar, diğer sektörlerle bağlantıları çoğunlukla en az düzeyde olan tüketici malı sektörlerinde küçük - ölçekli birimler biçimini almaktadır. Bu nedenle görece gelişmiş bir kapitalist işbölümünün içeri sokuluşu, bu sektörlerle sınırlanmaktadır. Bunun sonucu olarak, ithal ikamesi Üçüncü Dünya ülkelerinin endüstrilerinde üretici güçlerin eşitsiz koşullanmasını azaltmak bir yana onu pekiştirmiştir.

Yukarıda anlatılanlardan, emperyalist sızmanın iş bölümü üzerindeki etkisinin, *sınırlanmış* gelişmeyi güçlendirmek olduğunu görebiliriz. Bu sınırlı gelişme, kapitalist üretim ilişkilerinin sektörlere yaygınlaşmasının yalnızca bu sektörlerin, 1) endüstriyel kapitalist yeniden-üretim için zorunlu olduğu, veya 2) ithal mallarla etkin biçimde yarışmayan sektörler olduklarında, veya 3) endüstriyel kapitalist devletin Üçüncü Dünya formasyonu üzerindeki denetimini (ithal ikamesi, yabancı sermaye denetimli, yabancı ve yerli sermaye ortak sahipliğinde veya komprador sermaye tarafından daha çok dışsatıma yönelik kurulmuş departman II imalatının yaygınlaştırılması gibi yollarla) güçlendirici bir aracı olduğu koşullarda ortaya çıkacağı anlamına gelmektedir.[8] Üçüncü Dünya formasyonlarının belirli sektörlerindeki bağımlı endüstrileşmenin, emperyalizmin sönüşünün habercisi olduğunu ileri süren Warren gibi yazarların çıkardıkları sonuçlar bir yana, bu yolla endüstrileşmenin sınırlı kalacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Üçüncü Dünya formasyonlarının, yerli pazara uyarlanmış bir endüstrileşmeyi güçlendirmek için, departman I üretiminde, içeriden oluşan veya dışarıdan sömürge amacı gütmeyen biçimde finanse edilen yatırıma dayalı bir genişlemiş kapitalist yeniden-üretim sürecinde ve bağımsız bir endüstrileşmede yeralmaları olasılığı zayıf gözükmektedir.

Bu nedenle, *Üçüncü Dünya formasyonlarının ekonomik yapıları içinde kapitalist ilişkilerin birkaç sektörde biçimsel olarak yerleştirildiği ve yalnızca bu alanlarda varolan işbölümünün değişen derecelerde dönüştürüldüğü* sonucunu çıkarabiliriz. Koşullanma eşitsizdir, çünkü kapitalist sızma kaçınılmaz bir biçimde sınırlandırılmıştır. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu eşitsiz ve sınırlanmış gelişmenin, emperyalist sızmanın ortaya çıkardığı sınıf yapısı yönünden önemli sonuçları vardır.

Ancak, daha önce başat durumdaki kapitalist-olmayan üretim tarzının elemanlarının yeniden-üretiminin, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasının karşısına koyduğu engeller gibi, eşitsiz ve sınırlanmış kapitalist gelişme sürecinin diğer bir önemli belirleyicisini incelemeden bu konuları geliştiremeyiz.

Kapitalist Sızmaya Engel: Kapitalist-olmayan Tarzın ve Elemanlarının Yeniden-Üretimi.

Daha önceki bir bölümde, sızmanın değişik biçimlerinin (tüccar sermayesi örneğinde) kapitalist-olmayan üretim tarzını nasıl pekiştirdiğini veya nasıl içeri soktuğunu veya (meta ihracı örneğinde) bu tarzların belirleyici üretim ilişkilerini nasıl kullandığını çözümlemiştik. *Kapitalist sızma,* kapitalist-olmayan tarz üzerinde egemenlik kurabilmek için *varolan tarzdan yalnızca sızmanın daha sonraki bir aşamasında (emperyalizm) onu tahrip etmek üzere yararlandı.* Ancak onun geçmiş eylemleri ve emperyalist sızma-

ya kapitalist-olmayan tarzın koyduğu direnme (doğaldır ki, dinamiklerinin özelliklerine bağlı olmaktadır) kapitalist tarz başat duruma geçse bile, ya bu tarz ya da elemanlarının yeniden-üretimi sürer. Oldukça benzer bir şekilde, örneğin Batı Avrupa'da kapitalist üretim tarzı başat duruma geldiği zaman feodal üretim tarzı eklemlenmiş olarak varlığını sürdürdü ve de kendi artı-ürününün, artı-değer biçiminde kullanımına sınırlamalar getirdi. Aynı şekilde, Üçüncü Dünyanın geçiş formasyonlarında daha önceki başat üretim tarzının elemanları kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine sınırlamalar getirmeye devam ediyorlar. Nitekim, *emperyalizmin kapitalist gelişmenin biçimi üzerine yüklediği sınırlamalara ek olarak, bu süreç ayrıca kapitalist-olmayan tarzın elemanlarının süregelen varlığı ile pekişmiştir.* Bu noktayı kısaca iki örnekle gösterebiliriz.

İyi bilindiği gibi, kapitalizm Latin Amerika ekonomilerinin tarımsal sektörlerine sızmada dikkate değer biçimde başarısız kalmıştır. Köylülüğün farklılaşması ve ulusal endüstriler için bir iç pazarın oluşumu yoluyla kapitalist tarıma geçiş, *hacienda* sisteminin varlığı ve toprak sahibi sınıfın siyasi iktidarı tarafından engellenmiştir. Tarımsal malikanelerine[9] bağlı bir köylülüğe dayanan toprak sahibi sınıf, mülklerin yeniden bölüşülmesiyle tarımda kapitalist sınıfın ortaya çıkışına yolaçabilecek olan kapitalist toprak reformunu yasalaştırma girişimlerini engellemiştir. Kapitalist üretim ilişkilerinin baştanbaşa ekonomik yapıda oldukça hızlı bir gelişimini yaratabilecek böylesi bir çözüm, devlet iktidarını elinde tutan sınıf ittifakı ile kısıtlanmıştır. Toprak sahibi sınıf, kendi komprador ve mali sermayedar destekleri ile birlikte sürekli olarak, ulusal kapitalist sınıfın kapitalist ilişkilerin yaygınlaştırılması yönündeki taleplerini zayıflatabilmektedir (çok doğaldır ki, bu karşı duruşun geçici olarak üstesinden gelinebildiği dönemler olsa bile).[10]

Bu görüngü, tüccar sermayesinin başatlığı altında yarı-feodal üretim tarzı oluşturan, sızmanın geçmiş biçiminden kaynaklanmaktadır. Daha sonra bu, meta ihracı döneminde pekişmekte ve bu yüzden de emperyalizm döneminde daha ileri bir gelişmeye yapısal engel oluşturmaktadır. Emperyalist sızma doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından kopmasını ve hem endüstriyel hem de tarımsal sektörde farklılaşmış bir kapitalist ve proleter sınıfın oluşumunu zorunlu kılmaktadır. Ancak, sızmanın önceki biçimlerinin ortaya çıkardığı ve/veya pekiştirdiği üretim tarzının dinamikleri, bu tarzın dayandığı sınıflar ittifakından gelen muhalefetin, hareketleri bu başat durumundaki ittifak ile sınırlanmış sınıflar (örneğin: iç pazar için üretim yapan yerli kapitalist sınıf) veya bu başat ittifak tarafından sömürülen sınıflar (örneğin: endüstri ve tarım proleteryası, kiracı çiftçiler, vb) tarafından altedilemediği koşulda yukarıda sözü edilen gelişmeyi olanaksızlaştırır. Latin Amerika formasyonlarında bu başarılamamıştır ve burada bizler sürekli olarak, birbirinden oldukça farklı iki üretim tarzının, birlikte birbirlerini yeniden ürettikleri bir duruma tanık olmaktayız. Kapitalist üretim tarzı endüstride (hammadde çıkaran ve işleyen sektörlerde, departman II a üretiminde ve de endüstriyel kapitalist tarzın gereksinmelerini karşılayan departman II b üretiminde) üstünlük kazanmış ve tarımsal sektörün bölümlerine sızmaya çalışıyor olmasının yanısıra ve de emperyalist sızma hem toprak sahibi sınıfın siyasi iktidarını kırmaya hem de en azından sınırlı kapitalist reformlara onu ikna etmeyi denemiş olmakla birlikte, yarı-feodal

üretim tarzının artan bir oranda başat kapitalist tarzın yanısıra kendi yeniden-üretimini sürdürmesi hala bir sorun olarak durmaktadır.

Benzer şekilde, Asya tipi ve soy üretim tarzı olmak üzere iki kapitalist-olmayan üretim tarzına kısaca bir göz atacak olursak; bunların başat üretim ilişkilerini, yalnızca emperyalist sızma döneminde yine bunların yeniden-üretimlerini temelden bozmak ve parçalamak için kullanan ve pekiştiren bir kapitalist sızma izleriz. Bu temelden bozmaya karşın, nasılsa, kapitalist tarz başat duruma geçtikten sonra bile kapitalist-olmayan tarzın elemanlarının yeniden-üretimi sürer.

Örnek olarak soy üretim tarzını ele alalım. Kabile tipi köy biriminin ekonomik işleyişi, sömürge politikaları sonucunda kuvvetli bir şekilde azaltılmış olmakla birlikte, yine de köy birimi sömürge dönemi boyunca, tam tamına daha önceki üretim ilişkileri altında varolan işbölümünü korumayı başarmıştır. Köy biriminin gereksinmelerine yönelik tarımsal üretim, ister kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması biçiminde olsun isterse de kapitalist metalar için iç pazarın genişlemesi biçiminde olsun, kapitalist sızmaya oldukça kapalı kalmıştır. Böylece, kabile köy biriminde işbölümünü niteleyen ve soy üretim tarzının temelini oluşturan üretim ve tüketim birliği, başat kapitalist tarzın yanısıra yeniden-üretimini sürdürdü (plantasyon tarımında ve hammadde sektöründe). Kapitalist üretim tarzına, işgücü (genellikle mevsimlik ve bu işgücünün yeniden-üretimine olanak tanıyan malları sağlamış olmakla birlikte, bu işbölümü sömürge döneminde kendini parçalamaya yönelik tüm girişimlere karşın yine de yeniden-üretimini sürdürmüştür.

Bu noktaya geldikten sonra, şimdi kapitalist üretimin emperyalist sızma tarafından, üzerinde etkin biçimde başatlık kurulabilen endüstriyel sektörlerin dışında yaygınlaşmasının, *emperyalizm tarafından zorla kabul ettirilen kapitalist gelişme stratejileri ve kapitalist-olmayan üretim tarzının ve/veya işbölümlerinin süregelen yeniden-üretimleri ile sınırlandırıldığını izliyebiliriz.* Bu sonuncusu, sömürge döneminde ve şu anda da kapitalist üretimin tarımsal sektöre sızabilmesini ciddi biçimde kısıtlamaktadır.

Üretim tarzlarının ve işbölümü tarzlarının birlikte varoluşunun iki belirleyicisinin genel çizgilerini çıkardıktan sonra, ekonomik düzeyde bu bölünme tarzlarının hangi yollarla birbirleri ile ilişkili olduklarının ana çizgilerini çıkararak yukarıda yaptığımızın biraz daha ilerisine geçebiliriz.

Üretim Tarzlarının ve Elemanlarının Karşılıklı İlişkileri

Örnek I: Üçüncü Dünya formasyonlarında emeğin türü, endüstriyel kapitalist üretim tarzındakilere oldukça benzemez biçimde, çoğunlukla değişik ve sık sık karmaşık biçimler almaktadır. Bunun nedeni, emek türlerinin *iki farklı üretim sistemi ile aynı anda ilişkili* olmasındandır.

Hilferding «*Das Finanz Kapital*» [Mali Sermaye] de sermaye ihracının ana nedenlerinden birinin, geniş ölçekte ucuz emeğin varlığı olduğunu ortaya atmıştı. Ancak, sermaye ihracının ana nedeninin, kapitalist üretim için

gerekli işgücünün değerinin kısmen kapitalist-olmayan üretim tarzında veya işbölümünde karşılanmakta olduğu ve bunun sonucu olarak da, işgücünün bakımının kapitaliste maliyetinin önemli oranda azaltıldığını göstermemektedir. Bu, özellikle üretimin yapılmadığı dönemlerde işçinin bakımının kapitalist şirkete maliyetinin tarımsal sektördeki üretimle karşılandığı plantasyonlardaki mevsimlik emeğin varlığı ile kanıtlanmaktadır. Benzer durum diğer tarzlardaki köy üretiminde, üretimin yapılmadığı (non-productive) dönemlerde kırdan kente göçeden emek için de geçerlidir. Yinelersek, çok daha yöntemli bir temelde, kısmen herhangi bir yerde üretilmiş işgücü değerinin kapitalist endüstri yönünden önemi, yüksek kâr oranlarını korumak için kırsal alanlardan kentsel alanlara yapılan günlük işgücü hareketlerine dayanan imalat endüstrisi ile kanıtlanmaktadır. Siyasi bağımsızlığa sahip Afrika ve Asya'daki Nijerya ve Güney Kore gibi ülkelerde, yabancı sermayenin başatlığındaki olgunlaşmamış durumdaki departman II imalat endüstrilerinin incelenmesi yukarıda sözü edilenin olduğunu gösterecektir. Endüstriyel kapitalist ülkelerdeki firmalar giderek aynı malları Üçüncü Dünya ülkelerinde daha ucuza üretebileceklerini saptamaktadırlar (daha çok taşıma maliyetlerinden kurtularak). Bunun başlıca nedenlerinden biri de, kapitalist üretimin bir aracı olan işçinin yaşamı için gerekli geçim düzeyinin, işine hergün geldiği köydeki aile emeği tarafından karşılanabilmesidir. Bu mümkün olan tek durumdur, çünkü sözüedilen bu emek, aynı anda değişik üretim biçimleri ile ilişkilidir.

Benzer biçimde, Latin Amerika'nın yarı-feodal üretim tarzlarında ücretli emek, hacianda için haraçla yerli tüketim ve aile çiftliği düzeyindeki pazar için üretimi birleştirir (herbir işçi için aynı anda geçerli). Burada da yine, *üretim tarzları arasında, emeğin değişik biçimlerinde temsil edilen ve işgücünün değerini yeniden-üreten, karşılıklı bir ilişkiye* tanık olmaktayız.

Bu karşılıklı ilişkinin bir sonucu olarak, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, *kapitalist-olmayan işbölümünün yeniden-üretiminin getirdiği sınırlamalar içerisindeki* emek arzını içine çekebilmektedir. Bu süreç tehlikeye girdiğinde emek arzı azalacaktır. Ancak bu ana kadar, bu karşılıklı ilişki emperyalizme sömürge aşamasında oldukça çekici gelen ucuz emek arzı için temel oluşturmaktadır. Bu durum, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde hammadde çıkarımı ve yetişmiş-sürekli emek gücünü geliştiren ve aynı zamanda bu tür emek gücüne gereksinmesi olan departman II üretiminin yaygınlaşmasıyla sınırlı ölçüde dönüşüme uğramakla birlikte, üretimin bir çok sektöründe varlığını sürdürmektedir. Özellikle de başlangıçta yatırım için temel oluşturan düşük ücret düzeyinin, devamlı ve genişleyen yabancı yatırım üzerine dayanmakta olan devlet politikaları ile sürdürüldüğü durumlar için geçerlidir.[12]

Değişik emek türlerinin bileşiminde kendini gösteren farklı üretim biçimlerinin bu karşılıklı ilişkisinin, sınıf yapısı ve içinde işçilerin üretimle olan ilişkisinin yaşatıldığı ideolojik biçimler yönünden önemli sonuçları vardır. Sözü edilen, üretim sistemi içindeki yerini ve bu sisteme özgü çelişkileri kavrayışı kapitalizme daha önceki geçişlerde ortaya çıkanlardan niteliksel olarak ayrılan, farklılaşmış bir endüstri proleteryasını ve yarı-proleteryayı doğurur. Bu ise, daha sonra sınıf yapısı ile ilgili çözümlememizde tekrardan ele alacağımız önemli bir konudur.

Örnek II : Yukarıda belirttiğimiz gibi, zanaat endüstrisi, kapitalist-olmayan toplumsal formasyonun kapitalist sızmaya uğraması ile hem yaygınlaşmıştır hem de sınırlanmıştır. Bu endüstri, gelişmesinin her bir önemli aşamasında — meta üretiminin girişi, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopuşu ile genişleyen bir iç pazarın oluşumu ve (en sonunda) tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle bu endüstrinin pazarının genişlemesi — ilerı kapitalist koşullar altında üretilmiş metalarla kısıtlanabilir. Bununla birlikte, bu aşamaların herbirinde zanaat üretimi iki üretim tarzının karşılıklı ilişkisinin — ki bu iki tarzın elemanlarını sürekli olarak içinde bulundurmaktadır — bir sonucu olarak varlığını sürdürür. Üretimin artan bir oranda mal satışına uyarlanmasına karşın, işbölümü giderek bir çok durumda bir üretim biriminde çalışan ve önceden kendi üretim araçlarından koparılmış işçilerle, kendilerine daha önce [mal] satan ve satın alan tüccarın denetimi altında, zanaat üretim tekniklerinin yaygınlaşması düzeyinde kalır. Bu yüzden, bu endüstriler kendi birimlerinin yabancı sızma ve meta pazarının ortaya çıkışı ile neden olunan kapitalist örgütlenmeleriyle, kapitalist-olmayan tarza özgü işbölümünün korunmasını birleştirirler.

Tüccar-kapitalist zanaat üretimi kuşkusuz ki, ihraç sektörüne ve de yabancı sermaye ile yarışmayan sektörlere kadar yaygınlaşabilir. Daha önce de değindiğimiz gibi, birinci durumda bu yaygınlaşma kopma dönemlerinin sonucunda olmuştur (savaş, emperyalistler arası bunalım, üretilen mal türünde değişmeler.[13] Sonuncu durumda bu yayılma hammadde işleyen sektörlerle veya departman II üretiminin tikel sektörleri ile sınırlanmıştır. Bu durumlarda, kapitalist tarzdan miras kalan işbölümü dönüşmüştür. Ve de bu üretim birimleri, iki üretim tarzının elemanlarını birleştirmekten çok, artan bir şekilde kapitalist imalata ve, (özellikle de ithal-ikamesi sektörü örneğinde) makina endüstrisine özgü birleşmeleri geliştirmiştir.

Dönüşüm için bu sınırlı olanaklar altında; iki üretim tarzının elemanlarını birleştiren zanaat biçiminin kapitalist yaygınlaşması, kaçınılmaz olarak Üçüncü Dünya formasyonlarının bir tür özelliği olarak karşımızda durmaktadır. Öyle ki, bu yaygınlaşma oldukça önemli bir siyasi etki yaratmaktadır. Emperyalist sızma tarafından gelişmesine getirilen sınırlamalar, bu sektördeki üretim araçları sahiplerini ve denetleyicilerini, maddi varlığı sızma tarafından güvence altına alınan sınıflara karşı siyasi bir muhalefete itmektedir. Sömürge dönemi boyunca ve sonrasında (Latin Amerika formasyonları için 19. yüzyılın sonlarından bu yana) Üçüncü Dünya formasyonlarını niteleyen bu sınıf çatışkısı aşağıda oldukça ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Örnek III: Üçüncü Dünya formasyonlarındaki üretim tarzlarının birlikte varoluşu, daha önce de gördüğümüz gibi, ya kapitalist-olmayan tarzdaki meta değişiminin gelişimi ile başbaşa yürümüş ya da tüccar sermayesinin ve meta ihracının başatlığı altındaki sızma tarafından içeri sokulmuş olabilen *tüccar ve tacirin rolünü* oldukça artırmaktadır.

İç pazarın genişlemesi, tarımsal metaların ve ulusal kapitalist sektöre ait malların ihracı ve ithal metaların bölüşümü, tümden metaların dolaşımında hızlı bir artış ve tüccar sınıfın ekonomik yönden rolünün güçlendi-

rilmesi için bir temel oluşturmaktadır. Bu sonuncusu, esasen üretim tarzları veya işbölümleri arasında, örnek verirsek, kapitalist-olmayan işbölümünde üretilen metayı satın alarak (örnek: kabile köy birimi, komünal köy) ve de onu başka bir tacire veya kentsel alanlara kapitalist üretimin sokulmasıyla ortaya çıkan iç pazara satarak bir 'aracı'[14] gibi hareket eder.

Bu ticaret işlevinin yayılması, hem kapitalist-olmayan tarzın artan bir şekilde kapitalist yeniden-üretimin gereksinmelerine yönlendirilmesinin sağlanması ve hem de *emperyalist sızmanın yarattığı sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin sürdürülmesine bağlı bir tüccar sınıfın* büyümesi için bir temel oluşturmaktadır. Bir kez daha, bu yüzden, emperyalist sızmanın yarattığı geçişe özgü ekonomik biçimlere dayalı üstyapısal bir görüngü ile yüz yüzeyiz.

Üçüncü Dünyanın geçiş formasyonlarında kapitalist-olmayan ekonomik biçimlerin kapitalist olanlarla karşılıklı ilişkilenme yollarından birkaçını sergileyen bu örneklerden (işgücünün sağlanması, üretim, tüketim ve bölüşüm gibi alanlarda), bunların hem emperyalizm için gerekli sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin, hem de kapitalist-olmayan yapıların kapitalist sızmaya direnişinin bir sonucu olduğu görülmektedir. Daha ötesi, kapitalist tarz, kapitalist-olmayan üretimi, farklı üretim biçimlerinin karşılıklı ilişkisinin ortaya çıkardığı pek çok görüngüyü kullanarak kendi yeniden-üretim gereksinmelerine yöneltmeye çalışmaktadır.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Daha önceki bir bölümde toplumsal formasyonun yapısının ana çizgilerini çıkarırken, bir pratiğin diğer birine müdahelelerinin, bir pratiğin diğerbirini ne dereceye kadar değiştirebileceğine getirilen sınırlamalar ile belirlendiğine ve bu sınırlamaları ise nihai olarak başat üretim ilişkilerinin yeniden-üretiminin getirdiği gereksinmelerin koyduğuna işaret etmiştik.[15] Nitekim, örneğin kapitalist tarzda ekonomik pratik içindeki devlet müdahelesi, özgül ekonomik bağlamlardaki, azalan kâr oranlarına karşı gelen eğilimlerin işleyişinin özel değişkenleri olarak, varolan pratiğe ait gereksinmeler ile yönlendirilmektedir. Müdahele, eğer kapitalist tarzın genişletilmiş yeniden-üretimini sağlayacaksa, bu sınırlar içinde hareket etmek zorundadır.

Üçüncü Dünya formasyonlarının çözümlenmesinde, *bir toplumsal formasyon pratiğinin diğer bir toplumsal formasyonun pratiği içinde eklemlenmesi* ile ilgilenmekteyiz. Herbir pratik kendi üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmelerini karşılamak için diğer pratiği dönüştürme girişiminde bulunur. Ancak onun eklemlenmesi, nüfuz eden pratiğin, yeraldığı üretim tarzını yeniden-üretmek için, içinde hareket etmek zorunda olduğu sınırlar tarafından kısıtlanmıştır. Nedense, başat üretim tarzının yeniden-üretimi, yeni üretim tarzının ortaya çıkışı ile engellenmiş duruma geldiğinde (emperyalist sızmanın bir sonucu olarak), pratiklerin eklemlenmesi daha önceki üretim tarzına uygun olanları değiştirmek ve onları yeni üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmelerine göre, yeniden yapılamak amacına sahiptir. Bu yüzden, örnek olarak, Üçüncü Dünyanın geçiş formasyonlarının ekonomik düzeylerinde politik pratiğin müdahelesi (sömürge devleti aygıtının mekanizmaları yoluyla), emperyalist sızmanın değişik aşamalarındaki gereksinmelerini karşılamak için (buraya kadar genel çizgilerini verdiğimiz mekanizmalar yoluyla) ekonomik düzeyi dönüştürmeyi amaçlar.[16] Diğer yönden, bu müdahelenin — yukarıda da gördüğümüz gibi — kendisi daha önce başat durumda olan üretim tarzının veya bu üretim tarzının elemanlarının süregelen yeniden üretimi ile sınırlanmıştır.

Buradan çıkarılacak sonuç açıktır. Emperyalist sızmanın sonucu olarak kapitalist tarzın başat duruma gelmeye başladığı Üçüncü Dünyanın kapitalist-olmayan toplumsal formasyonlarına kapitalizmin sızması durumunda; bir pratiğin diğeri içindeki eklemlenmesi, hem kapitalist tarzın yeniden-üretim gereksinmeleri tarafından hem de ya sızmaya uğrayan düzeyin içinde işleyişini sürdürebildiği — kapitalist-olmayan üretim tarzının koyduğu — sınırlarla ya da kapitalist-olmayan tarzın elemanlarının süregelen yeniden-üretiminin bu eklemlenmeye getirdiği sınırlamalarla yönlendirilmektedir. Bu konu çözümlememiz yönünden oldukça önemlidir.

Yukarıdaki bölümde, birbirleri ile değişik yollardan karşılıklı ilişkilenmiş üretim biçimlerinin birlikte-varoluşuna değindik. Üçüncü Dünya formasyonlarının emperyalist sızmanın sonucu olarak üretim tarzlarının birleşmesini içerdiği ve giderek sınırlanmış ve eşitsiz ekonomik gelişme sürecini güçlendirdiğini gösterebilmek için bunu yapmak zorunlu idi. Ancak bu nosyonlar, esasen yetersiz olduklarından, neyin varolduğunu betimlemekle birlikte (birlikte-varoluş, karşılıklı-ilişki) [sözü edilen gelişmenin] belirleyicileri hakkında bize herhangi bir ipucu vermemektedir. Eklemlenme kavramı, üretim tarzlarının geçişe özgü birleşiminin, emperyalizmin ve emperyalizmin başlattığı sınırlı kapitalist gelişmenin yeniden-üretim gereksinmeleri ve kapitalist-olmayan tarzın ve elemanlarının direnişi gibi belirleyicileriyle ilişkisini kurarak yukarıdaki yetersizliği aşmaktadır.

Bu, kısaca inceliyeceğimiz gibi Üçüncü Dünya geçiş formasyonunda çözümlenmekte olan *ekonomik görüngünün* görüngüsel bir biçim (phenomenal form) olduğu anlamına gelmektedir. Öyle ki, bu biçim (bir üretim tarzının veya elemanlarının diğer bir tarzda eklemlenmesi) *ortaya çıkarken belirleyicileri açık seçik değildir.* Sonuç olarak, emek servisinin değişik biçimler alması türünden bir görüngünün iki üretim tarzının ve bu tarzların karşılıklı ilişkilenme yollarının sonucu olduğunu söylemek yerine, *sözü edilenin kesinlikle değişik üretim tarzları eklemlenmesinin sonucu olduğunu ve bu eklemlenmenin bir yandan kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmesiyle diğer bir yandan kapitalist-olmayan tarzın — veya elemanlarının direnişi ile — zaman içinde değişen gereksinmeler ve direnme dereceleriyle birlikte yapılandığını söyleyebiliriz.*

Üretim Tarzları Eklemelenmesinin Sonuçları Olarak Ekonomik Görüngüler

Bu ifadeyi kullandıktan sonra, şimdi iki özgül ekonomik görüngüyü incelemek isterim: Üçüncü Dünya formasyonlarındaki sermaye birikimleri ve kentsel işsizlik. Bu örnekler, ekonomik görüngülerin, zaman içinde belirleyicilerindeki değişmelerle belirlenerek değişen düzeyler eklemlenmesinin (yukarıda ana çizgileri çıkarılan) sonucu olmalarını açıklıyor. Eklem-

lenme konusuna ayrılan bu bölümü, çok genel düzeyde yukarıda betimsel olarak incelediğimiz iki görüngünün — ki bunlar emek - servisi biçimleri ve geçiş formasyonlarında varolan işbölümüdür — kısaca bir de bu çerçeve içinden nasıl çözümlenebileceğini göstererek sonuçlandıracağız.

Örnek I: Para Sermayesi Birikimleri: Kapitalist üretimin başat olduğu sektörlerde yeni ortaya çıkan işgücü ile birleşen sermaye birikimleri yalnızca endüstriyel kapitalist kökenli değildir. Emperyalist sızma sisteminde yeralan ve bunun sonucu olarak para zenginliğine ulaşabilen sınıflar bir yana, yerli sermaye birikiminin kapitalist gelişmenin başlangıç aşaması için de geçerli önemli bir kaynağı daha vardır. Bunun nedeni, kapitalist olmayan sınıfların daha önceki üretim tarzındaki ekonomik ve politik başatlığının, kapitalist tarzda yeni bir biçimle yeniden üretilmesinde yatmaktadır. Bu yeni biçimde yeniden-üretim, bu sınıfların kapitalist üretim tarzında yaratılan değere ulaşmalarının sonucudur. Avrupa feodal tarzının belirleyici üretim ilişkilerinin bölüşüm ilişkileri olarak (toprak - rantın koparılması yoluyla üretilen artı-değerden yasal olarak pay alma hakkına sahip toprak sahibi sınıf) kapitalist tarz içinde eklemlenmesini sürdürebilmesine oldukça benzer şekilde Üçüncü Dünya formasyonlarındaki kapitalist-olmayan tarzın belirleyici üretim ilişkileri, bölüşüm ilişkileri olarak varlığını sürdürmektedir.

Örnek olarak, sömürge dönemi öncesinde İç-Batı Afrikada varolan soy üretim tarzını ele alalım.[17] Burada, yaşlılar, sunduğu kadınlara ve kölelere karşılık olarak, köy biriminden artı - emeği seçkin malları biçiminde (elite goods) koparmaktaydı. Rekabetçi kapitalizmin sızması ve köy birimleri ile oldukça doğrudan yapılan meta değiş tokuşunun belirleyici üretim ilişkisinin yeniden-üretimine getirdiği tehdit sonucunda; yaşlılar, köy birimleri üzerindeki sahipliliklerini, daha fazla artı - ürün anlamına gelen oldukça çok bir başlık talep ederek güçlendirmek istedi. Üretim ilişkilerinin böylece pekiştirilmesi, bu aşamada soy üretim tarzının yeniden üretim gereksinmeleri ile sınırlanan bir süreç durumundaki, iki üretim tarzının ekonomik düzeylerinin karşılıklı sızmasının bir sonucudur. Ancak, bu tarzın yeniden üretimi köy üretiminin sömürge devleti tarafından güçlendirilen zorlama çöküşü ile sınırlandırılmış olduğundan, yaşlılar köylerden daha önce mümkün olan oranda artı - emek koparamamaktadır. Bunun yanısıra, soy tarzının gerektirdiği kanbağı yapısının, bu tarzın artık başat olmadığı durumda da yeniden üretiminin sürmesi nedeniyle, köy birimlerindeki genç erkekler kadın sahibi olabilmek için hâla başlık vermek zorundadırlar. Bunlar sorunlarını, kapitalist üretim tarzında göçmen veya mevsimlik işçi olarak kazandığı ücretlerden yaptığı tasarrufları başlık olarak sunarak çözer. Daha önce seçkin malları biçiminde sunulan başlık, şimdi parasal bir biçim almaktadır.[19]

Nitekim kanbağı ilişkilerinin, plantasyon dışı alanlara kapanmış zayıf soy üretim tarzındaki maddi temeli ile süregelen yeniden-üretimine bağlı olarak, yaşlılarla köy birimleri arasındaki ilişki *kapitalist tarzda* emek gücünün satışından kazanılan değerin bir bölümünü hak olarak alma biçimine bürünür. Bu nedenle, bir önceki başat üretim ilişkisinin bir üretim tarzı içindeki bu sözü edilen eklemlenmesine — ki bu eklemlenme içinde bölüşüm ilişkileri olarak hareket edebilmektedir — tanık olmaktayız. Bu eklemlenme, yaşlıya daha sonra kapitalist tarzda yatırım yapabileceği sermayeyi biriktirme olanağı sağlar — ki kapitalist tarz bu sermaye ile soy tarzın açığa çıkarmış olduğu emeği birleştirmektedir. Bu yüzden, yaşlılar sınıfı üretim ilişkilerine getirilen kısıtlamalara — ki onların başatlığını sağlıyor — karşın politik iktidarını yeni biçimdeki (para) zenginlik biriktirimini sürdürmek yoluyla koruyabilmektedir. Bu zenginlik, yalnızca iki üretim tarzının ekonomik düzeylerinin eklemlenmesinin bir sonucu olarak varolabilir. Bu eklemlenme, soy üretim tarzının kapitalist sızmaya sürekli direnişi ile mümkün olmaktadır.

Yine, Latin Amerika formasyonlarında, yarı-feodal üretim tarzındaki başat toprak sahibi sınıfın tarımda kapitalist sızmaya direnişine karşın, kapitalist tarımın küçük sektörlerinde benzer bir eklemlenme sürecine tanık olmaktayız. Burada, toprak sahipleri gerçekleşen artı-değerlerin bir bölümü üzerinde hak iddia edebilmektedir. Bunun nedeni, kapitalist üretimin başatlığında gelişen özel mülkiyetin yasal biçiminin (yasalarla onaylanmış bir ilişki olarak bireysel mülkiyet) toprak rantını (yarı-feodal tarzın belirleyici ilişkisi) üreticiden farklılaşmış (differential) biçimde[20] olduğu kadar mutlak biçimde koparmaya izin vermesidir. Bunun sonucu olarak, toprak sahibi sınıfa destek durumundaki yarı-feodal tarzın çöküşünde bile, o yine kapitalist üretim sürecindeki sermaye birikimi ve ekonomik denetim için gerekli temeli, kapitalist üretimde gerçekleşen artı-değer üzerinde hak iddia edebilme yeteneği yoluyla koruyacaktır. Bu talep daha önce başat olan üretim ilişkilerinin yeni bir tarz içinde süregelen eklemlenmesinin bir sonucudur.

Bu kısa incelemeden, önemli bir sonuç çıkarabiliriz: daha önce başat durumdaki kapitalist-olmayan sınıfların, Üçüncü Dünya formasyonlarının devlet aygıtları içindeki süregelen ekonomik gücü ve siyasi konumu, basit bir şekilde emperyalizm tarafından güçlendirilen ekonomik sektörlerin işleyişinde yeralışlarının bir sonucu değildir. Ancak, bu aynı zamanda, onların bu kapitalist sektörlerde yaratılan değerin bir bölümü üzerinde hak iddia etmek zorunda oldukları, ideolojik olarak yerleşmiş bir hakkın sonucudur. Bu hak, bizim de göstermeye çalıştığımız gibi, yeterli bir biçimde ancak, nihai olarak geçiş dönemine özgü ekonomik düzeylerin eklemlenmesine bağlı olarak çözümlenebilir. Bu eklemlenme, Üçüncü Dünya formasyonunda birlikte-varolan iki üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmeleri ile yönetilmekte ve sınırlanmaktadır.

Örnek II: Kentsel işsizlik. İki tarzın veya iki işbölümünün yeniden-üretim gereksinmeleri tarafından belirlenen eklemlenmenin yapıladığı ekonomik görüngüye başka bir örnek verebilmek için, kısaca Üçüncü Dünya ekonomilerinin önemli bir niteliğini; yani oldukça kitlesel düzeydeki kentsel işsizliği inceleyebiliriz.

Bu ana kadar, emperyalist sızmanın, plantasyonların oluşturulması, kırsal endüstrinin yıkılması, yarı-feodal malikanelerde ihraca yönelik pazar için ekimin başlatılması ve emek göçünün zorlanması gibi yollarla tarımsal sektörde doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından kopuşunun nasıl sağlandığının ana çizgilerini verdik. Bu süreçler kapitalist üretimin temel ön-

gereklerini ortaya çıkarmıştır. Ancak, (tüccar - zanaatkar kapitalist üretim olarak adlandırdığımızın dışında) kapitalizmin gelişme gösterdiği hem endüstrideki hem de tarımdaki sektörler sermaye yoğun (yabancı yatırım ve de onun sınıf destekleri için gereken hızlı bir biçimde içeri sokuluşunun zorunlu bir tamamlayıcısı) olma eğilimindeydi.

Bu yüzden, emperyalist sızmanın ilk aşamasında genişletilmiş kapitalist yeniden-üretimin bir öngereksinmesi olarak doğrudan üreticiler yaygın bir şekilde üretim araçlarından kopuşa zorlanmışlardır. Ancak tarımda ve endüstride sınırlandırılmış kapitalist biçimin izlendiği daha sonraki bir aşamada bu işgücünden etkin biçimde yararlanılamamıştır. Kapitalist-olmayan sektörün yıkılması ve önemini ciddi ölçüde yitirmesine bağlı olarak bu sektörün beslediği ancak endüstride iş bulamayıp tarımsal üretime de geri dönemeyen bu işgücü yığını ya işsiz kalmaya ya da Üçüncü Dünya kentlerinde yukarıda sözü edilen süreçler sonucunda sayıca kabaran ve üretken olmayan hizmet sektöründe iş aramaya itilmişlerdir.[21]

Görüldüğü gibi, bu görüngü farklı üretim tarzları düzeylerinin eklemlenmesinin zaman içinde değişmesinin bir sonucu olarak çözümlenebilir.

Dahası, bu konunun da Üçüncü Dünya formasyonlarının sınıf yapılarına ilişkin çözümlememizde oldukça önemi vardır. İşgücünün, verimli biçimde kullanılamadığı sektörlere hapsedilmesi, farklılaşmış bir endüstriyel proleteryanın yanıbaşında, kimi zaman devlet sektöründe, hizmetler sektöründe veya yabancı tüketime bağımlı[22] sektörlerde istihdam edilen ve de oldukça ürkütücü yaşam koşullarına sahip yarı-proleterya olarak adlandırabileceğimiz bir kitleyi ortaya çıkarmıştır.[23] Siyasi yönden, yarı-proleterya tarihsel olarak sağ kanat popülizmi, Bonapartizm ve sosyalizm gibi birbirinden oldukça farklı ideolojiler arasında gidip gelmiş son derece çelişkin (contradictory) bir tabakadır. Bu tabaka birçok ülkede, kentsel nüfusun önemli bir oranını kapsamaktadır.[24] Bu yarı-proleteryanın Üçüncü Dünya formasyonlarının sınıf yapılarındaki yerini birazdan inceleyeceğiz. Şimdilik, bu sınıfın incelenmesine, Üçüncü Dünya geçiş formasyonlarındaki kentsel işsizliğin belirleyicilerinin çözümlenmesiyle yaklaşılması gerektiğini ve bu belirleyicilerin kendilerinin Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü düzeylerinin eklemlenmesinin sonucu olduğu biçimindeki düşüncemizi vurgulamamız gerekiyor.

Örnek III: [*Farklı*] *Emek* [*türlerinin*] *birleşmeleri.* Yukarıda gösterdiğimiz gibi, Üçüncü Dünya formasyonlarında işgücünün yeniden-üretiminin, değişik üretim tarzları içindeki üretim süreçleri ile aynı anda bulunan bir ilişkisi saptanabilir. Bu görüngü ve Üçüncü Dünya formasyonlarında izlenen emek ve emek-servisi birleşmelerinin çeşitliliği, yine yukarıda ana çizgileri sunulan eklemlenmenin bir sonucudur. Emeğin aldığı biçimler, farklı sektörlerde göründüğü şekillerdeki tikel birleşmelerden anlaşılamayan süreçlerle belirlenmektedir. Bu saptamayı yaptıktan ve yukarıda emek birleşmelerinin özgül örneklerinin ana çizgilerini çıkardıktan sonra, burada önemli noktaları kısaca göstereceğiz.

Emperyalist sızma ve kapitalist-olmayan tarzın — en azından — elemanlarının süregelen yeniden-üretiminin ortaya çıkardığı sınırlanmış ve

eşitsiz gelişme, temel özellikleri oldukça karşıt durumdaki üretim sistemlerini birleştiren emek biçimlerini yaratır. Bu biçimler, kendilerini belirleyen değişik sistemlerin yeniden-üretim gereksinmelerinin, emperyalist sızmanın aşamaları boyunca değişmesi bakımından geçicidir.

Örnek olarak; sızmanın plantasyonlar, alt yapı ve hammadde çıkaran sektörlerle sınırlanması, işçilerin kapitalist-olmayan tarzla bağlarını, kentlerde iç pazar için üretim yapan imalat endüstrisi aşamasındakine oranla çok daha fazla korumaktadır. Yine; kapitalizmin tarımsal sektörde gelişmesi — köylülüğün proleterleşmesi ve farklılaşması gibi kendisi ile sürekli beraber olan süreçleriyle — kapitalist-olmayan işbölümüne özgü emek biçimlerinde yeni bir çöküşü hazırlayacaktır. Bunun sonucu olarak, Üçüncü Dünyanın tikel bir formasyonunda varolan çeşitli emek birleşmelerini ve bunların sınıf yapısı, ideoloji, vb, üzerindeki etkilerini çözümlerken, bu sözü edilenleri daima emperyalizmin ulaşabildiği sızma düzeyi ve kendilerini yöneten eklemlenmenin belirleyicileri çerçevesinde konumlandırmalıyız.

Bu birleşmeler değişik biçimler alabilir: Değeri, kısmen kapitalist-olmayan tarzda yeniden-üretilen mevsimlik kapitalist emek, tüccar-kapitalist zanaat emeği ile yerli tarımsal emek birleşmeleri, plantasyonlardaki ücretli-emek ile yerli emek birleşmeleri, Latifundia'daki emek-servisleri ile birleşen köylü ailesi tarımsal emeği, emek-servisi ile ücretli-emek birleşmeleri, ücretli-emekle birleşen komünal köy emeği, vb.

Herhangi bir Üçüncü Dünya formasyonunda, bu biçimler veya birkaçı *tekil işçi tarafından yerine getirilen emek içinde birleşmiştir.* Emek türlerinin bu birleşimi endüstride ve tarımda oldukça farklılaşmış bir işçiler katmanı ortaya çıkarmaktadır (üstyapısal önemi bu bölümde daha sonra belirtilecek olan, Üçüncü Dünya formasyonlarına has bir özellik).

Örnek IV: İş bölümü. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi üretici güçlerin kapitalist üretim ilişkileri altında koşullandırılması, Üçüncü Dünya formasyonlarında oldukça eşitsiz biçimde sürmektedir. Kapitalist tarzın ekonomik ve politik düzeylerinin kapitalist-olmayan tarz içinde eklemlenişi, daha önce ana çizgilerini verdiğimiz nedenlerden ötürü, iç pazar için üretim yapan sektörlerde işbölümünün basit işbirliği düzeyinde kalma eğilimlerini ortaya çıkarır. Sonuç olarak burada yine, içinde farklı üretim tarzlarına ait elemanların birleşmiş olduğu (kapitalist üretim ilişkilerinin, kapitalist-olmayan tarzdaki zanaat üretimine özgü işbölümleri ile birleşmesi) bir ekonomik görüngü ile karşı karşıyayız.

Doğaldır ki, bu birleşme iki tarzın eklemlenmesi sürecinde dönüşümlere maruz kalmaktadır.

Bunu oldukça açık biçimde, örneğin; yakın dönemde yabancı sermayenin Üçüncü Dünya formasyonlarının endüstriyel sektörlerinde —çoğunlukla— yerli sermaye ile ortak yatırım yoluyla yaptığı girişimlerin makina endüstrisi için gerekli işbölümünü ortaya çıkarmasında izleyebiliriz. Sonuç ise, yabancı sermayeye karşı bağımsızlığını korumaya çalışan yerli endüstrinin artan bir oranda daha az kârlı endüstriyel sektörlere itilmesidir. Ulusal kapitalist sınıf giderek ya emperyalist sızmayla (sermaye donanımı arzı yoluyla) bütünleşmek veya ona bağımlı duruma gelmek ya da yerli pazar için üretim yapan

geri nitelikli yerli sektörlere katılmak gibi iki seçenekle karşı karşıya kalmaktadır.

Endüstriyel sektördeki emperyalist sızmanın sözü edilen dönüşümünün ve departman II imalat sektöründeki daha sonraki bir büyümenin sonucu olarak, endüstriyel sektördeki gelişme daha az eşitsiz duruma gelmektedir. Ancak bunun tersi olarak, bu bölümde daha önce de belirttiğimiz gibi, bu sektörün gelişmesinin endüstriyel devletlerin etkin biçimde denetleyebileceği alanlarla sınırlı olması veya yine bu sektörün endüstriyel devletlerin pazar gereksinmeleri ile rekabet etmemesi bakımından daha da kısıtlanmış duruma gelmektedir.

Şöyle ki, incelediğimiz diğer ekonomik görüngülerde olduğu gibi, Üçüncü Dünya formasyonlarının endüstriyel sektöründeki işbölümü içinde zanaat üretiminin basit kapitalist yeniden örgütlenmesinden, imalata ve makina endüstrisine kadar değişik emek süreci biçimleri varolmaktadır. Bu birlikte varoluş içinde, bir sürecin diğerleri üzerinde ne dereceye kadar hüküm sürdüğündeki değişmeler, düzeylerin eklemlenmesi ile belirlenmektedir. Düzeylerin bu sözü edilen eklemlenmesi, emperyalist sızmanın derinleşmesiyle, kendi belirleyicileri dönüştükçe değişmektedir.

Üçüncü Dünya Formasyonlarının Ekonomik Yapılarının Özgüllüğü

Üretici güçlerin gelişmesinin kapitalist üretimin belirli sektörleri ile sınırlanmış olduğu Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü bir ekonomik gelişme biçiminin bulunduğunu öne sürmüştük. Bu sınırlamanın nedenlerini ikili biçimde çözümlemiştik. Bunlar birinci olarak, endüstriyel kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmelerine, ikinci olarak da kapitalist-olmayan üretim tarzının ve/veya işbölümünün süregelen yeniden-üretiminin emperyalist sızmaya getirdiği engellere ilişkindir.

Bütün bu belirleyicilerin tümü emperyalist sızmanın ilerleyişi sırasında değişmiştir. Emperyalizm esas olarak kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasını, başlangıçta sızdığı başlıca hammadde çıkaran sektörler ve alt yapı sektörlerinden departman IIa sektörlerine doğru güçlendirmiştir. Ancak, çok yakın dönemde bu güçlendirme hem yerli pazar için hem de ihracata yönelik üretim yapan kimi departman IIb sektörlerine de yönelmiştir. Bu öyle bir biçimde yapılmıştır ki, emperyalizmin endüstri sektörü üzerindeki denetimi sağlamlaştırılmıştır. Benzer şekilde, emperyalist sızmaya özellikle tarım sektöründeki kapitalist-olmayan tarzın ve elemanlarının yeniden-üretimi ile getirilen sınırlamalar da yine değişmiştir. Ticari bağların genişlemesi yoluyla pazar için üretimin artışı, zanaat endüstrisinin kapitalistleşmesi, departman II sektörlerinde kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasının ortaya çıkardığı sınırlı istihdam artışı ve kimi Üçüncü Dünya formasyonlarında[26] kapitalist tarımın geçici büyümesi gibi etkenler kapitalist-olmayan işbölümünde işgücünün üretime bağımlılığının sınırlı bir ölçüde (bu ise her bir tikel toplumsal formasyona görecedir) azaltılmış olduğu anlamına gelmekteydi.

Ancak bütün bu değişmelere karşın, işbölümünün baştanbaşa bütün ekonomide artan bir oranda endüstriyel kapitalist üretim tarzına özgü organik birleşimi doğrultusunda dönüştürülebilmesine getirilen sınırlamalar nede-

niyle, üretici güçlerin koşullandırılma düzeyinin halâ oldukça eşitsiz bir gelişme göstermesi sonun olarak durmaktadır. Farklı üretim tarzlarının ekonomik düzeylerinin ve işbölümlerinin süregelen eklemlenmesinin etkisi, kapitalist olan ve kapitalist-olmayan üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin, kimi alanlarda varolan işbölümünü koruyarak, diğerlerinde ise tümden değiştirerek üretici güçlerin gelişmesini engelleyen özgül bir birleşimini ortaya çıkarmak yönündedir.

Şöyle ki, ucuz emeğin bulunabilirliği, düşük üretkenlik, yüksek oranda işsizlik, büyük gelir eşitsizlikleri, ancak geçinebilme düzeyinde yaşam standartları, vb, gibi Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü ekonomik görüngüler sözü edilen eklemlenmenin özgül sonuçlarıdır. Bu eklemlenme, *farklı üretim tarzları elemanlarını, belirleyicilerin kendilerini sözü edilen görüngüler içinde hemen belli etmediği biçimlerde (çözümleme sırasındakinin tersine) kaçınılmaz olarak biraraya getirmektedir.* Bu nedenle, bu görüngülerin süregelen yeniden-üretiminin temeli, dünya kapitalist ekonomisinde endüstriyel kapitalist tarzın başatlığının süregelen yeniden-üretiminin bir sonucu ve aynı zamanda bir koşulu olan ekonomik düzeyler eklemlenmesinde aranmalıdır.

Üçüncü Dünya formasyonlarının geçişe özgü ekonomik yapısının ana çizgilerini çıkardıktan sonra, şimdi son kertede bu eklemlenme ile belirlenen üstyapının niteliklerini incelemeye geçmeliyiz. Özellikle de, sınıf yapısı, sınıfların politik temsili ve devlet içindeki sınıf fraksiyonları üzerine yoğunlaşacak, ayrıca yeni ideolojik biçimlerin ortaya çıkışının ve varolan ideolojilerin dönüşümünün çözümlenmesine olanak sağlayan bir çerçeve geliştirmeye çalışacağız.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA FORMASYONLARININ SINIF YAPISI

Politik ve Ekonomik Düzeylerin Dislokasyonu

Emperyalist sızma, doğrudan üreticileri kendi üretim araçlarından zor yoluyla koparark (sömürge devleti aracılığı ile) kapitalist-olmayan tarzın belirleyici üretim ilişkisinin yeniden-üretimini engellemektedir. Bunun sonucu olarak da, kapitalist-olmayan tarzda tikel bir sınıfın politik egemenliğine maddi temel oluşturan artığın elde edilişi süreci, kapitalist üretim ilişkilerinin artan başatlığı ile bozulmuştur.

Emperyalist sızmanın sömürge devleti aracılığı ile gerçekleşmediği Latin Amerika'nın yarı-feodal formasyonlarında, emperyalizmin, kapitalist-olmayan tarzın yeniden-üretimini, sömürge yönetimi ile sağlanabildiği kadar doğrudan bir yolla engellemesi olanaksızdır. Bunun sonucu olarak, oldukça yavaş bir sınırlama süreci izlenmektedir. Bu süreç içinde doğrudan üreticilerin toprak sahibi sınıf tarafından izin verilen sınırlı kopuşu, yarışmacı kapitalist sızma sırasında tohumu atılan — el sanatları endüstrisinin çöküşü, malikanelerde ihraca yönelik pazar için üretimin gelişmesi gibi — süreçlerden kaynaklanmaktadır. Bu süreçler, emperyalist aşamada hammadde çıkaran ve alt yapıya yönelik sektörlerin gelişmesi ile, arzı hızlı biçimde artan emek gücünü harekete geçirmektedir. Bunun sonucu olarak, başat toprak sahibi sınıfın devlet aygıtı üzerindeki denetimi sömürge örneğindekine oranla oldukça ileri derecede korunmuştur. Bunun nedenlerinden biri; sermaye ihracının ve yatırımının başlangıçta bu sınıfın desteğine gereksinmesi ol-

ması, diğeri ise ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının gerçekte yerli endüstriyel sektörün sınırlarına ulaşılmadan ve de kapitalist sızmanın tarım sektörü için zorunluluk olarak ortaya çıkmasından önce yarı-feodal tarza dokunmamasıdır. Böylece, belirleyici üretim ilişkisinin daha doğrudan bir yıpratılmasından çok, yavaş bir kısıtlama veya sınırlandırma ile karşı karşıyayız.

Ancak, kapitalist-olmayan tarzın sınırlandırmasının veya engellemesinin görece derecesi ne olursa olsun, emperyalizm aşamasında Üçüncü Dünyanın geçiş toplumlarında siyasal ve ekonomik düzeyler arasında belirgin bir dislokasyon ortaya çıkar. *Kapitalist üretim ilişkileri giderek başat duruma geçmekle birlikte, kapitalist üretim tarzının yeniden-üretiminin politik önkoşulu — yani devlet iktidarının ekonomik yönden başat kapitalist sınıfın temsilcileri tarafından ele geçirilişi — yalnızca sömürge devletinin baskı araçları aracılığı ile sağlanabilir.*[27] Dahası, bu devletin kitle arasında ideolojik destek yönünden hiçbir temeli yoktur. Ancak, daha önce başat olan sınıfların politik otoritesinin temsil edildiği ideolojiler yeniden-üretilmelerini sürdürürler. Bu durum özellikle kapitalist ilişkilerin genişleyen yeniden-üretimin düzenli olarak yarı-feodal üretim tarzının egemen sınıfının devlet aygıtı içinde sürekli gerçekleştirebildiği politik denetim ile sınırlanması nedeniyle sömürge devletinin bulunmadığı geçiş formasyonlarında gözlenir.

Emperyalizm, halk yığınları arasında ideolojik destek sağlayabilecek ve devlet aracılığı ile kapitalist tarzın başatlığını güçlendirebilmek için üretim tarzları birleşmesine müdahale edebilecek sınıf veya sınıflar ittifakının politik egemenliğini gerçekleştirebilmeksizin, kapitalist, genişleyen yeniden-üretimi için gerekli kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimini güvence altına alamaz. Daha önceki bölümde ana çizgilerini çıkardığımız fiziksel baskı biçimleri, kapitalist üretimin gelişmesi için ön koşulları sağlayabilir. Ancak kapitalist üretimin süregelen yeniden-üretimi böylesi tehlikeli bir temelde güvence altına alınamaz. Bu yeniden-üretim, ideolojik ve politik bir temeli; günlük yaşamı yapılayan ideolojilerde üstün üretim biçimi olarak yeterliliğinin kabullenilmesini ve devamlılığını güvence altına almak için politik güce sürekli ulaşabilmeyi gerektirmektedir.

Dislokasyon ve Emperyalist Stratejiler

Ortaya çıkardığı dislokasyonların sonuçları ile karşı karşıya kalan emperyalist sızmanın stratejisi, başlangıç aşamasında ikili bir niteliğe sahiptir. İlk başta başat sınıfın veya sınıfların kapitalist üretimde gerçekleşen artıdeğere ulaşmalarına olanak sağlayarak bunların kapitalist üretim sistemi ile işbirliğine yardımcı olmuştur. Emperyalizm, kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin bölüşüm ilişkileri olarak süregelen eklemlenmesine olanak tanıyarak, bu sınıfların süregelen politik egemenliği için maddi temel oluşturmaktadır.

İkinci olarak emperyalizm, ekonomik başatlığı özgül biçimde kendisinin zor yoluyla içeri soktuğu üretim tarzından kaynaklanan sınıfları özendirmeye çalışmıştır. Bu ise, bu üretim tarzından ortaya çıkan niteliksel olarak yeni bir sınıf yapısından kaynaklanmaktadır.

Bu iki strateji karşılıklı olarak birbirlerini dıştalamamıştır ve emperyalizmin ilk aşamasında uygulanan politikalar bu ikisini birleştirmiştir. Bu-

nun nasıl gerçekleştiğini ve tikel Üçüncü Dünya formasyonlarında emperyalizmin bazı sınıfların diğerleri üzerindeki egemenliğini nasıl güçlendirebildiğini çözümlemek için, şimdi yukarıda ana çizgileri verilen ekonomik eklemlenme ile oluşan sınıf yapısının niteliklerini incelememiz gerekmektedir.

Daha sonra, sözü edilen sınıf yapısı içinde yer alan başlıca sınıf ve sınıf fraksiyonlarının, ekonomik eklemlenme ile nasıl oluştuğunu göstererek ana çizgilerini vereceğiz. Yinelersek, amacımız tikel Üçüncü Dünya formasyonlarının sınıf yapılarının kuramsallaştırılabildiği genel bir çerçeve üretmektir.

Proleteryanın Farklılaşması

Üçüncü Dünya formasyonları içinde, sınırlanmış ve eşitsiz gelişme için gereksinilen farklı işbölümü biçimlerinin birlikte varoluşu, oldukça farklılaşmış bir proleterya yaratmaktadır. Daha da ötesi, bu farklılaşma emperyalist sızmanın bir evresinden diğer birine değişmektedir.

(i) Sömürge dönemi boyunca, kapitalist sızma (çoğunlukla hammadde çıkaran sektörlerle ve tarımsal ihraç sektörleri ile sınırlanmakta) proleterya içinde, üretim birimine sürekli bağlanmış sayıca az eğitilmiş emek gücü (bu sektörlerin bölümlerindeki makina endüstrisinin varoluşunun gerektirdiği — özellikle hammadde çıkaran sektörün — uzmanlaşmış teknolojik işleri yerine getirmek için) ile değeri başka bir üretim sisteminde yeniden-üretilmiş genel bir göçmen arzı arasında bir ayrıma gerek duymuştur. Sömürge devletinin eylemleri ile yaratılan ucuz emek arzları, böylece ücretleri ve çalışma koşulları emperyalizm ile içeri sokulan, teknik işbölümünün zorunluğu olarak göçmen emeğininkinden görece üstün proleteryanın yeni ortaya çıkmış sayıca az bir fraksiyonu ile birleşmektedir.

Sömürge proleteryasının bu fraksiyonunu «işçi aristokrasisi» olarak çözümlemeye çalışan ayrıca bu fraksiyona yalnızca sömürge ihraç sektöründeki işbölümü içindeki daha üstün ekonomik konumu temelinde bir ideoloji atfeden ekonomik belirlenimci (economic determinist) tezlere karşın, öyle görünüyor ki, burada esas sorun daha çok bu sektörlerdeki işbölümünde değişik konumlar elde edişin, kapitalist-olmayan toplumsal formasyonda başat olan ideolojilerin daha önceden varolan üst-belirlenmesi (over determination) üzerindeki etkisinin çözümlenmesidir. Bu ise, şu aşamada yazının sınırları nedeniyle enine boyuna ortaya konulamayan karmaşık bir sorundur. Ancak, kısaca belirtmeliyiz ki; kapitalist üretim biriminde ücretli-işçi olarak tam katılımın ideolojik etkileri göçmen işçi olarak geçici yeralışa oranla daha önemlidir ve sömürge dönemi sırasındaki işçi sınıfı hareketlerinin çözümlenmesi yönünden bu tam katılımın ideolojik etkilerinin çok önemli siyasi sonuçları vardır.

Örnek olarak, bir formasyonu; 1880—1930 Endonezya örneğini ele alınız. Burada, Hollanda metropoliten emeğinin işçi sendikası hareketinin gelişmesindeki önemine karşın, kapitalist üretim birimlerindeki ekonomik mücadelenin ideolojisinin geliştirilmesinde, önemli rolü hammadde çıkaran sektörlerdeki sayıca az, sürekli ve yerli iş gücü oynamıştır. Mevsimlik ve göçmen işçilerin mücadeleleri, Asyatik tarzın köy birimlerinde yaratılan dini ideolojilerin — Animizmin (canlıcılığın) ve İslamın bağdaştırıcı (syncretic) biçimleri — değişik birleşmelerinde kendini göstermekle ve seyrek olarak göz-

lenen birbirinden kopuk militanlık hareketlerinde[29] gerçekleşmekle birlikte, bu sektördeki eğitilmiş işgücü, daha çok gelişmiş kapitalist formasyonlardaki üretim birimlerine özgü ekonomik mücadele biçimlerini benimseme eğilimi göstermiştir. Bu iki biçimin karışımı, bağımsızlık dönemi öncesindeki milliyetçi ve komünist hareketlerin siyasal gelişimi olgusu ile açık biçimde kanıtlanmaktadır.[30] Sonuçta, emperyalist sızmanın bir sonucu olarak bir yanda kapitalist-olmayan ideolojik kavramların (örnek; iş, iktidar, otorite) dönüşümünü ortaya çıkaran işbölümü içinde işgal edilen tikel bir konum ve öte yanda, bu kavrayışların oldukça az dönüşmüş bir biçimde yeniden-üretiminden sonuçlanan diğer bir konumla karşı karşıyayız. Gördüğümüz gibi, Endonezya örneği tümden emperyalist sızmanın tipik bir biçimi olmamakla beraber, yine de sömürge aşamasında ihraç sektöründeki proleterya da emperyalizmin ortaya çıkardığı temel bir farklılaşmayı sergilemektedir.

(ii) Bu ikili farklılaşma boyunca, — işaret ettiğimiz gibi — emperyalizmin egemenliğinde ve denetiminde olmayan sektörlerde (yerli tüccar-zanaat sermayesi) zanaat emeğinin oldukça yavaş bir proleterleşmesi izlenmektedir. Burada, üretici güçlerin oldukça biçimsel koşullandırılışı nedeniyle işçi ile üretim araçları arasındaki birlik kapitalist ihraç sektörüne oranla ileri bir derecede korunmuştur. Bunun sonucu olarak, bu basit işbirliği sisteminin ideolojik etkileri yine açık bir biçimde ihraç sektöründeki oldukça karmaşık bölünmede yeralan iki emek türünden ayırılmış olabilir. Yerel pazar için üretim yapan ve köy tarımsal sistemlerinin yanıbaşında varolan, üretimin önkoşulu olarak zanaat becerilerini koruyan ve düzenli olarak ithal metalarındaki fiyat düşürmeleriyle işsizlik tehlikesiyle karşı karşıya bulunan, tüccar zanaat sermayesi kesimindeki sömürge proleteryası fraksiyonu emperyalizmin reddedilmesini, sermaye-öncesi bireysel zanaat emeğine basit bir dönüş (ancak nesnel olarak olanaksız) uğruna genelde kapitalist üretimin bütün biçimlerinin reddedilmesi ile birleştirme eğilimindedirler. Aşağıda da göreceğimiz gibi bu anlayış açık bir biçimde onun siyasal temsil biçimlerine yansımaktadır.

(iii) Üretim tarzlarının ve iş bölümlerinin Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü eklemlenmesinin, zorunlu olarak, kentsel alanlarda toplanmış yarı-proleterleşmiş bir işçiler kitlesi yarattığına daha önce işaret etmiştik. Proleteryanın bu bölümünde başatlığını sürdüren ideolojiler yine diğer sektörlerdekilerden oldukça farklıdır. Kimi yazarların, üretimin uzağında kalması nedeniyle bu yarı-proleteryanın doğası gereği devrimci olduğu[31] veya onun Üçüncü Dünya formasyonlarında yerine getirdiği görevin Marx tarafından endüstriyel kapitalist formasyonlarda lumpen proleterya olarak tanımlanan eşit olduğu[32] biçimindeki yargılarına karşın, açıktır ki proleteryanın bu bölümü değişik ideolojilerin, birbirlerine karşılıklı olarak kapalı ve birbirleri ile karşılıklı olarak çelişkili elemanlarının başatlığı altındadır.

Savaş sonrası dönemde bu fraksiyonun Bonapartist[33] (örnek: Nasırcılık, Sukarnoculuk), sağ kanat popülist (örnek: 1960 ortalarında Sihanuk yönetimi altında Kamboçya) ve sosyalist (Çin devrimci hareketi) gibi değişik biçimlerde nitelendirilecek çok farklı siyasal hareketlerde önemli yer tutması, ilk başta onun oldukça değişik (genellikle üretken olmayan)

kentsel sektörlerde, devlet aygıtında, dağıtım sektöründe, ticaret, turizm ve de perakende sektörde kendi işinde geçici çalışma biçimindeki kaçınılmaz olarak dağınık istihdamının politik sonucudur. Doğaldır ki, yarı-proteryayı egemenliği altına alan politik ideolojiler basitçe değişik iş koşullarına sahip oluşlarından çıkarılamaz. Çünkü bu ideolojilerin, kapitalist-olmayan formasyonda başat durumdaki pratik-toplumsal ideolojilerin üst-belirlenmesinin elemanlar ile devlet aygıtı içindeki başat ideolojilerden, yarı-proleterleşmiş emeğin mevsimlik olarak dönebileceği tarımsal sektörde hüküm süren ideolojilerden elemanları da içermesi gerekmektedir. Yine de bu fraksiyonun bu ideolojilere tepkisi kaçınılmaz olarak onların iş anlayışlarından, üretim birimi içindeki mücadelenin niteliğini ve kendi üretim sektörlerindeki egemen sınıf bölümü ile olan ilişkilerini kavrayışlarından etkilenmektedir. Bu ise bize, proleteryanın bu franksiyonunun ideolojik yönden en temel ayırıcı özelliğini sunmaktadır. Benzer üretim birimlerinde, proleteryanın diğer bölümleri arasında belli ölçüde ortak mücadele deneyimi bulunmakla birlikte, devletin genişleme aşamasındaki tarihsel bir momentte, bu fraksiyonun bölümleri hizmet sektöründe istihdama itilmiş olabilirler ve ihraç sektöründe kollektif emek arasında hüküm süren anlayışların başatlığı altına girmeye zorlanabilirler. Başka bir momentte, kırsal göçteki hızlı artışla şişkinleşmekle birlikte, büyük bir çoğunluğu asalak turizm sektöründe seyyar satıcı, çek çek sürücüleri olarak çalışmaya, dilenciliğe itilebilirler. Belli bir sektörde sürekli istihdamın sözü edilen yokluğu oldukça derin siyasal etkiye sahiptir. Bir dönemde, örneğin yarı-proleteryanın bölümleri kentsel ve kırsal proleteryadan yükselen sosyalist temelli hareketlere kapılabilirler. Diğer bir dönemde de, yine benzer şekilde pekala yerli endüstriyel sermayeye ve kırsal küçük girişimcilere dayanan popülist bir hareketin etrafında toplanabilirler. Dahası, diğer dönemlerde de kentsel küçük burjuvazinin politik ideolojilerine özlem duyabilirler. Bu yüzden, proleteryanın bu geniş ve güçlü bölümü[34] arasındaki politik hareketin çelişkili oluşu ve kararsızlığı, en temelde, üretimin kenarında kaçınılmaz biçimde işgal ettiği yeri içerisinde konumlandırılmalıdır. Belki de, Üçüncü Dünya formasyonlarının sömürülen diğer sınıflarından daha fazla olarak da, bu fraksiyonun ekonomik yapıdaki belirsiz yeri, politik ve ideolojik oluşumunda ana belirleyici olacağa benziyor. Bunun sonucu olarak, onun politik yönelimi tamamen konjonktüreldir.

(iv) Sömürge proleteryasının bu dörtlü farklılaşması, kapitalist üretimin, siyasi bağımsızlık döneminde departman II a ve (yavaş biçimde de) departman II b'ye yaygınlaşması ile daha ileri derecede karışıma uğramıştır.[35]

Bu departmanlarda, teknik işbölümünün genellikle — sömürge döneminden oldukça fazla bir derecede — bu sektörlere sokulan teknolojileri işletmek için gerekli temel becerilere uygun olarak yetişmiş bir emek kitlesine gereksinmesi vardır. Bu genelleme, Departman II üretiminin gelişmesiyle ortaya çıkan altyapı genişlemesi ve devlet sektöründeki kol gücü istihdamı için daha az geçerli olurken ithal ikamesi, lüks mallar ve yerli mal sektörleri için geçerli olacağa benzemektedir. Daha ötesi, bu ortaya çıkan yarı-becerili fraksiyonun yanı başında onunla birlikte varolan ve özellikle oldukça sermaye-yoğun ithal ikameci sektörde izlenen ve ithal teknolojinin bakımının sağlanması gibi özgül bir göreve sahip sayıca az ancak oldukça eği-

timli bir işçiler grubu yaratma yönünde bir eğilim varolmuştur. Sonuç olarak çok genel düzeyde, bu aşamada, proleteryanın, kapitalist işbölümünde en temel yarı-becerileri konumları tutan ve en yeni endüstrilerde yeralan bir işçi kitlesinin ortaya çıkışı ile beraber, ileri düzeyde farklılaştığı yeni bir durumla karşı karşıyayız.

Varolan sömürge sınırlamaları üzerindeki bu farklılaşmalar karışımı, *Üçüncü Dünya formasyonlarına* özgü yapılanmış bir proleteryayı doğurmaktadır.

Emperyalist sızmanın sömürge aşamasında, üretim tarzları ve elemanlarının eklemlenmesinin ortaya çıkardığı sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme biçimleri, eğitilmiş, sürekli, niteliksiz göçmen, zanaatkâr-kapitalist ve yarı-proleterya fraksiyonlarına ayrılan bir proleterya yaratmaktadır. Bağımsızlık sonrası dönemde izlenen kapitalist üretimin yaygınlaşması süreci, üretici güçlerin bütün olarak koşullandırılmasının daha az eşitsiz duruma geldiği emperyalist sızmanın niteliksel olarak değişik bir evresinde, yukarıda sözü edilenlere proleteryanın yarı-becerili bir fraksiyonunun genişlemesini de ekliyerek bu sınırlandırmalar dizisini birleştirir. Bunun sonucu olarak, şimdi, sömürge döneminde endüstriyel sektörde ortaya çıkan ideolojilerle birlikte varolan, özellikle de proleteryanın bölümlerinin artan biçimde oldukça kalıcı temelde bağlandıkları kapitalist üretim birimlerinden kaynaklanan bir iş ve ekonomik mücadele anlayışının yaygınlaşmasına tanıklık etmekteyiz. Bu nedenle, öyle görünüyor ki, proleteryada varlığını sürdüren ideolojilerin üst-belirlenmesinde, (bu sınıfın özgül bölümleri arasında) teknik yönden ileri kapitalist üretim birimlerine özgü ekonomik mücadele anlayışlarının, sömürge döneminde yaratılan ve sürekliliği sağlanan anlayışlar üzerinde artan bir başatlığı sözkonusudur. Aşağıda göreceğimiz gibi, sözü edilenin, bağımsızlık sonrası dönemdeki politik temsil süreci yönünden dikkate değer önemi vardır. Ancak şimdilik, onun, emperyalizmin başatlığındaki hammadde çıkarıp işleyen sektörlerdeki ve tüketici malları sektörlerindeki görece ekonomik üstünlüğe sahip bölümleri birleştiren işçi aristokrasisinin ortaya çıkışına olası bir temel oluşturduğuna işaret etmemiz gerekiyor. Bunlar, ekonomik ideolojilerinin, basitce, görece üstün ücret ve iş koşullarından (aşırı kârlardan aktarılan) çıkartılabileceği anlamda bir işçi aristokrasisi oluşturmazlar. Ekonomik ideolojilerinin en önemli yönünü, daha çok, görece üstün becerili görevliler olarak işbölümündeki yerlerine ilişkin düşünceleri oluşturmaktadır. Bu önemlilik, sözü edilenin nihai olarak bu görevlilerin işçi sınıfının diğer fraksiyonları ile ilişkisini belirlemesi anlamındadır. Yakın dönemde, Şili, Brezilya ve Arjantin gibi Latin Amerika formasyonlarında gözlendiği gibi, bu işçi-aristokrasinin ekonomik işçi sendikası mücadelesinde önemli deneyimi vardır ve bu deneyimin, genellikle, işçi sınıfı arasında sosyalist hareketlerin gelişmesinde önemi olmuştur. Dahası, aynı zamanda, işbölümündeki konumu, onda kendisi ile proleteryanın diğer fraksiyonları arasındaki farklılıkları korumaya çalışma eğilimlerini ortaya çıkarmaktadır.

Bu nedenle, öyle gözüküyor ki, Üçüncü Dünya formasyonlarındaki proleterya, sınırları açıkça belirgin bir dizi fraksiyona ayrılmıştır ve bunlar emperyalist sızmanın değişik evrelerinde ortaya çıkardığı özel eklemlenmeden kaynaklanan sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin bir sonucu olarak çözümlenebilir. Kısaca gösterdiğimiz gibi, bu fraksiyonların bulunduğu çeşitli sek-

törlerdeki başat ekonomik ideolojiler oldukça özgül olma eğilimi göstermektedir. İşte bu iktisadi ideolojilerin, fraksiyonların politik ideolojilere bağlanma biçimleri üzerindeki etkileri, somut çözümlemenin temel sorun alanını oluşturmaktadır.

Tarımın Kapitalist Sızmaya Uğraması ve Köylülüğün Farklılaşması

Sıra tarımsal sektörde farklılaşma olasılıklarını çözümlemeye geldiğinde — ki bu konuda oldukça fazla çalışma yapılmıştır — kaçınılacak tehlikelerin sınırları oldukça belirgin biçimde çizilidir. Çözümleme, zengin, orta ve fakir köylülük biçimindeki kavramların basitce uygulanmasından veya köylülüğün özel mülkiyet ideolojisi ile dolu olduğu ve tanım gereği, küçük proleteryadan[36] (small proletariat) doğası yönünden daha az devrimci olduğu biçimindeki dogmatik iddiaların ötesinde bir yol almıştır. Çok önemli bir konuya şimdi girilmektedir: Yani köylülüğün sınıf yapısının incelenmesi, *çözümlemenin amacı olan tikel Üçüncü Dünya geçiş formasyonlarında tarımın kapitalist sızmaya uğrama derecesi* üzerine temellendirilmelidir. Bu nedenle ortaya atılması **zorunlu soru**; bir çokgeçiş formasyonunda tarımsal sektörde kapitalist ilişkilerin neden gelişmediğidir.

Bu, basitce emperyalist stratejilere bağlanamaz. Afrika ve Asya formasyonlarında sömürge aşamasında böylesi bir sızmaya gerek olmamakla birlikte, bağımsızlık döneminde yerli pazarın gelişmesi ile tarımdaki sızma hem emperyalist ve hemde ulusal sermaye yönünden oldukça kârlı bir uygulama durumuna gelmektedir. Doğrusu, daha önce vurguladığımız gibi *sızmaya başlıca engeller, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından büyük ölçekte kopuşunu önleyen veya sınırlayan, üretim tarzları ve elemanlarının süregelen yeniden-üretiminde yatmaktadır.* Buraya kadar örnek olarak, bunun neden Latin Amerika'daki yarı-feodal üretim tarzlarında ve Güney Doğu Asya'nın Asyatik tarzdaki köy üretim birimlerinde gözlenmekte olduğunu çözümledik.

Örnek olarak, Latin Amerika formasyonlarında yeniden-üretilen yarı-feodal üretim tarzını ele alınız.[37] Bize öncülük eden çözümlememizden biliyoruz ki; tarımdaki kapitalist sızma toprak sahibi sınıfın devlet aygıtı içindeki iktidarına maddi temel sağlayan bu tarzın yeniden-üretimi ile sınırlanmıştır. Ortaya çıkan ayırımlar, oldukça karmaşık olmasına rağmen, köylülüğün kapitalist bir çizgide farklılaşması sözü edilen tarafından sınırlanmaktadır. Çünkü olası emek birleşmeleri — daha önce değindiğimiz gibi — çok çeşitlidir. Bu ise, sermayenin sızmasını geniş ölçekte ücretli emeğin ortaya çıkışını engelleyen mekanizmaları korumak yoluyla sınırlayan ekonomik yapının ürünüdür. Sonuç olarak köylülük, farkları oldukça düşük düzeyde bir dizi mesleksel, gruplaşmalara bölünmeye başlar. Dahası niteliksel olarak birbirinden farklı «toprak sahibi» ve «ücretli-işçi» gibi kategoriler arasındaki ayrılmalar, birincinin gelirinin doğruluğunu kanıtlamak için hacienda'da çalışabileceği ve sonuncunun da kendi geçimliğinin küçük bir bölümünü ekeceği ufak bir arazi parçasına sahip olabileceği gerçeği ile karışıklığa uğramaktadır. Belirgin biçimde ayrılmış sınıfların varlığı yarı-feodal üretim tarzının süregelen yeniden-üretimi ile düzenli olarak engellenmiştir.

Kapitalist sızmanın karşıt bir örneğini Kuzey Vietnam'daki köy üretiminin Fransa kökenli sömürge sızmasına uğraması vermektedir. Burada, Asyatik tarzın dinamiğine karışarak toprak sahipliliğinin geçici biçimlerine ve emeğin üretim araçlarından kopuşuna olanak sağlayan sömürge politikaları bir ölçüde arazi yoğunlaşmasını ve sermaye birikimini ortaya çıkarabilmiş ve tarım için bir ücretli emek birikimi yaratabilmişlerdir. Bunun sonucu olarak, 20. yüzyılda bağımsızlık dönemi öncesinde, tarımsal kesimde özgül olarak kapitalist biçime ait sınıflar ortaya çıkabilmişlerdir. Kazanç getiren hammadde sektörü için emek-gücü yaratmaya yönelik, sınırlı bir emek gücü sağlayabilmiş işbölümü ile birleşen, farklılaşmayı olanaklı kılan sömürgeci çabalar kapitalist üretimin ortaya çıkışının kilit belirleyicileridir ve daha sonra bunlar komünal köy üretimi ile birlikte varolmuşlardır. Böylece, köylülüğün kapitalist farklılaşmasının yaratılmasında emperyalist sızmaya katkı yapmış daha önce başat olan, Asyatik tarzdaki işbölümü, geçiş formasyonunda kendini yeniden-üreterek kapitalist üretimin sınırlı bir gelişmesine izin vermektedir.

Bu örneklerden, köylülük içindeki ekonomik ve politik ideolojilere ilişkin bir araştırmanın, farklılaşma sürecinin ve de kapitalist-olmayan tarzın ve elemanlarının süregelen yeniden-üretiminin etkin biçimde tarımsal sektörün emperyalist sızmaya uğrayışını ne dereceye kadar engelleyebildiklerinin çözümlenmesi ile başlaması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Aynı toplumsal formasyon içinde, üyeleri yakındaki bir hacienda'da çalışan aile tabanlı yerli tarımsal birimde hüküm süren ideolojiler, ihraç malikanelerindeki işçilerinkinden tamamen farklı olacaktır. Bunların ekonomik ideolojileri nitelik olarak oldukça farklı üretim biçimleri üzerinde temellenmiştir. Bu şekilde yaratılmış ekonomik ideolojilerin değişen içeriklerinin ve bunların, köylülüğün çeşitli gruplaşmaları içinde başat olan politik ideolojiler üzerindeki etkilerinin çözümlenmesi problemini enine boyuna ortaya koymaksızın, tikel toplumsal formasyonlardaki köylülüğün değişen politik müttefiklerinin çözümlenmesi için yeterli bir temel oluşturulamaz.

Bu konuyu, burada daha fazla açamayız. Köylülüğün farklılaşma sürecinin çözümlenmesine olanak veren genel bir çerçeveyi sunduktan sonra, tarımsal sektörün sınıf yapısını kategori uygulaması yöntemini bertaraf ederek incelemek — ki problem genellikle bu yöntemle sunulmuştur — şimdi olanaklı gözükmektedir.[39]

Üçüncü Dünya Formasyonlarında Küçük Burjuvazi

Marx, kapitalist üretim tarzı ile ilgili çözümlemesinin her yerinde küçük burjuvaziyi perakende sektördeki küçük kapitalistler olarak tanımlayan özgül bir küçük burjuvazi nosyonunu benimsemiştir. Bunun karşısında olarak, Marksist terimlerle basitce kategorize edilmesi mümkün olmayan, nitelik olarak birbirinden farklı toplumsal grupların büyümesiyle yüzyüze gelen Marksist gelenek, bunları Marx'ın küçük burjuvazi kategorisi içine sokmayı denemiştir. Dolayısıyla da, bilgi verici yeterliliği kesin olarak en az düzeyde olan bir kategorileştirme yaratmaktadır. Bununla karşılaşan birkaç yazar yakın dönemde, bu sınıfın sınırlarını ve onun çeşitli iç gruplaşmalarını göstermeye çalışmıştır.

Bu ana kadar en başarılı çaba, başlangıçta bu sınıfın üç fraksiyonu arasına ayırım koyan Baudelot ve Establet[40] tarafından gösterilmiştir: Devletin idari aygıtını (yasal aygıt, eğitim aygıtı, vb) etkin biçimde denetleyenler, küçük üretim birimlerine, dağıtım ve meta değiş tokuşu birimlerine sahip olanlar, meta bölüşümü ve üretimi için gerekli hizmetleri sağlayan birimleri denetleyenler ve/veya onlara sahip olanlar (reklamcılık firmalarından makina bakımına kadar). Bu tür bir ayırıma birkaç eleştiri yöneltilebilir. Ancak çözümlememizle en ilgili olanı onların tanımının nihai olarak bu çeşitli fraksiyonlar arasında politik ve ekonomik bir bütünselliği varsaymasıdır. Böylesi bir yargı endüstriyel kapitalist formasyonlar için geçerli olabilir, ancak Üçüncü Dünya formasyonları için savunulabilir gözükmemektedir. Bunun nedeni, Baudelot ve Establet'in ortaya attıkları sözü edilen fraksiyonlar arasındaki nihai birliğin, bu fraksiyonların ekonomik ve politik yönden birbirlerine sürekli muhalefetlerinden daha az gözlenir olmasıdır.

Bunun sonucu olarak, burada küçük burjuvaziyi incelerken bu kategoriyi, Marx'ın onun varoluşunu, meta bölüşümündeki (ister Üçüncü Dünya formasyonunda üretilmiş, isterse ithal edilmiş olsun) yerine bağımlı bir grup olarak betimleyen dar tanımı ile sınırladım. Devlet görevlileri tabakası, sınıf yapısına ilişkin çözümlememiz açısından daha uygun (göstermeyi ümit ettiğim gibi) düştüğünden ayrı bir bütün olarak çözümlenmiştir. Benzer şekilde, endüstriyel ve tarımsal sektördeki kapitalist küçük üretim birimi sahipleri grubu, aşağıda göstermekte olduğumuz gibi, kapitalist sınıfın bir fraksiyonu olarak kategorileştirilerek daha doyurucu biçimde çözümlenebilir. Bunu belirtikten sonra şimdi küçük burjuvazi ile ilgili incelememize yönelebiliriz.

İlk başta eklemeliyiz ki, bu sınıfın üretken sektör karşısındaki paylaşım işlevi, ileri kapitalist üretim tarzındakine göre çok daha geniştir. Temel olarak bu, Üçüncü Dünya formasyonlarında tarımın kapitalist sızmaya uğramasının genel yokluğundan kaynaklanmaktadır. Bu ise, kapitalist ve kapitalist-olmayan sektörler arasındaki meta değiş tokuşu için gerekli geniş bir ticaret bağları ağını olanaklı kılmaktadır.[41] Metalar, o ana kadar gerçekleşmiş artı-emeğin veya artı-değerin bir bölümüne el koyan bir dizi dağıtıcıyı birleştiren halka boyunca ilerler. Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin ortaya çıkardığı meta dolaşımına bağlı olan bu el koyma, küçük burjuvazinin esnaf fraksiyonu için maddi temel oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak, bu fraksiyonun Üçüncü Dünya formasyonlarındaki şişkinleşmiş biçimi içinde kendini devam ettirişi bütünüyle sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin sürdürülmesi ile kuşatılmıştır. Tarımda yaygın bir kapitalist gelişme, dolaşımda el konan artığın azaltılmasına yönelik artan devlet müdaheleleri veya yabancı veya yerli sahipli üretim araçlarının millileştirilmesi gibi olgulara genellikle bu fraksiyon tarafından karşı çıkılmıştır. Bu durum savaş sonrası dönemde sürekli olarak politik ideolojilerine ve politik hareketlere katılımlarına yansımıştır.[42]

Küçük burjuvazinin artı-ürünün bölüşümünde yer alan diğer önemli bir fraksiyonu, kentsel alanlarda yarı proleteryanın sunduğu ucuz emeğe ulaşma olanağına sahip ve bölüşüm zincirinde son halka durumundaki perakendeci gruplardan oluşmaktadır. Bu fraksiyonun sınırlanmış gelişmeyi

desteklemesinin derecesi çoğunlukla ticaretini yaptıkları metaya bağlıdır. Örnek olarak, endüstriyel kapitalist formasyonlardan ithal edilmiş meta satışına bağlı gruplar veya departman II a malları ticaretini yapanlar, bu gelişme biçiminin devam etmesini savunacaklardır. Oysaki, yerli olarak üretilmiş tarımsal metaları satanlar, kırsal tabanlı tüccar fraksiyonunun iktidarında bir azalmayı getireceğinden ve sermaye yoğunluğunda topyekün bir artışı başlatacağı ve dolayısıyla da potansiyel olarak tarımsal metaların fiyatlarını düşüreceğinden, tarımda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasını desteklemeye eğiliminde olacaklardır.

Bu nedenle, küçük burjuvazi arasında Üçüncü Dünya formasyonlarında günümüzde ulaşılan gelişme biçiminin ne ölçüde yaygınlaşacağı konusunda farklılıklar vardır.

Dağıtım sektöründeki kentsel ve kırsal küçük burjuvazi, politik olarak emperyalist sızmaya bağlı kalkınma stratejilerine angaje olmuş partiler ile temsil edilme eğilimi göstermektedir. Ancak, kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına yönelik desteğin değişen dereceleri, bu sınıf içinde, kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasını sınırlamayı gözeten partileri savunan kırsal gruplarla ve tarımsal sektörde onu yaygınlaştırmak için stratejiler geliştiren sınıflar ve sınıf fraksiyonlarıyla ittifak halindeki kentsel bölümlerle olası bir siyasal çatışkıya yol açabilir.

Kapitalist Sınıf İçindeki Çelişkiler

Üçüncü Dünya formasyonlarına ilişkin bir çok çözümlemede, kapitalist sınıf içinde temel bir ayrılık olduğu varsayılmıştır; bu ayrılık açık bir biçimde sınırları belirgin ulusal ve komprador sınıflar olarak adlandırılan bütünlükler arasındadır. Nitekim, örnek olarak geniş kitle tabanlı sol kanat partilerinin stratejileri — özellikle de Latin Amerika formasyonlarındaki — milli kapitalist sınıfa destek üzerine temellenmiştir. Bu stratejilerin, hareket noktası ulusal kapitalist sınıfın emperyalizm yanlısı komprador sınıf ile çatışkısının kendisini ilerici bir güç durumuna getirdiğidir. Tikel toplumsal formasyonların çözümlenmesinde, potansiyel olarak geniş bir ilerici ulusal kapitalist sınıfın varolduğu biçiminde üstü kapalı bir varsayım yapılmıştır. Bu aşamayı, savı desteklemek için kanıta yönelik gizliden bir araştırma izlemektedir — ki bu kanıt çoğunlukla öncülün (premise) doğruluğunu kanıtlamamaktadır.[43]

Böylesi bir varsayımla başlamak yerine ilkbaşta bu sınıfın ana çizgilerini verdiğimiz eklemlenme ile güçlendirilen sınırlanmış ve eşitsiz gelişme süreci içindeki varoluşunu ve olası gelişme eğilimlerini belirtmek daha uygun gözükmektedir. Kuşkusuz ki bu, farkedilir bir biçimde bir formasyondan diğer birine değişecektir. Sonuç olarak burada, araştırma alanı içinde ortaya atılması zorunlu soruların kısaca ana çizgilerini vereceğiz.

Üçüncü Dünya formasyonlarındaki, ulusal kapitalist bir sınıfın varoluşunun koşullarına ilişkin bir çözümleme, herşeyden önce, sömürge dönemi boyunca emperyalizmin başatlığında ve denetiminde olmayan sektörlerdeki kapitalist üretimin ortaya çıkış derecesi ile ilişkilendirilmelidir. Ortaya atılması gereken sorular şöyle sıralanabilir: Bu dönemde zanaat üretimi ne

dereceye kadar kapitalist temelde basit işbirliği biçiminde gelişme gösterivor? Bunun ötesinde, o ithal edilen kapitalist metaların rekabeti karşısında üretici güçleri ne derecede geliştirebilmiştir? Ne dereceye kadar, onun ürünlerine yönelik, kapitalist-olmayan işbölümünün ötesinde bir pazar oluşabilmiştir? Emperyalist sızmanın gerileme dönemlerinde bu sınıfın konumu ne dereceye kadar güçlendirilmiştir. Bütün bu soruları yanıtlamak için — ki bunlar ulusal kapitalist sınıfın özgül bir bütünlük olarak ortaya çıkışının çözümlenmesinde oldukça önemlidir — endüstriyel kapitalist tarzın gelişmesi ile yapılanmış kapitalist sızmanın derecesini ve onun yapısındaki değişmeleri ve kapitalist-olmayan üretim tarzının süregelen yeniden-üretiminin yüklediği sınırlamaların derecesini, yani sömürge döneminde üretim tarzları ve elemanlarının eklemlenmesinin aldığı tikel biçimi incelememiz gerekmektedir.

Daha önce de gösterdiğimiz gibi, sömürge-sonrası dönemde, Üçüncü Dünya formasyonları üzerine yüklenen sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme biçimi, yerli kapitalist birimleri (çoğunlukla yerel pazar için, ayrıca da ihraç için üretim yapan), üretici güçlerin gelişmesinin kaçınılmaz olarak düşük bir düzeyde kaldığı oldukça az kârlı sektörlere doğru itmektedir.[44] Böylesi bir durumla ve çoğunlukla ithal edilmiş metaların süregelen rekabeti ile karşı karşıya kalmış ulusal kapitalist sınıf, ya bu sektörlerde kalabilir ya da yabancı sermaye ve/veya komprador sermayenin başatlığındaki sektörlere girebilir. Sonuncu durumda, rolü komprador sermayeninkine benzeme eğilimi gösterir. Yani kendi yeniden-üretimi için artan bir şekilde emperyalist sızmanın sürekliliğinin sağlanmasına bağımlı duruma gelmektedir.

Bu nedenle, ulusal kapitalist sınıfa ilişkin herhangi bir çözümlemeyle ilgili en temel soru şöyle olacaktır: Kapitalist ilişkilerin, endüstriyel sektörde, ihraç sektörü ve departman II a üretimi dışında da yaygınlaşmasıyla, üretim biçimi emperyalizm varolmadan başlatılabilen ve yeniden-üretilebilen bir kapitalist sınıfın varolması için gerekli temel ortadan kaldırılmış mıdır?

Yine bu soru, tikel formasyonlar bağlamında yalnızca, emperyalizmin güçlendirdiği sınırlı ve eşitsiz gelişmenin özgül durumlarda (conjuncture) ne dereceye kadar departman II b üretimine ve tarımsal sektöre doğru yaygınlaştırılabildiği çözümlendiğinde yanıtlanabilir. Temel araştırma alanları böylece, sınıfların ve devlet içinde egemen fraksiyonların stratejik hedefleri, endüstriyel kapitalist firmalar yönünden bu yaygınlaşmanın kazançlılığı ve yerli üretim ile kapitalist-olmayan işbölümü arasındaki bağların sağlamlığı, vb. olmaktadır.

Üçüncü Dünya formasyonlarındaki ulusal sermayenin değişen rolü ve varoluş koşullarının çözümlenmesi problemlerine ek olarak sözü edilenin, sınırları kesin olarak çizili bir bütünlük olarak — yani bir sınıf olarak — sunulabileceği savı sorgulanmalıdır.

Örnek olarak, Şili gibi Latin Amerika toplumsal formasyonlarında yerli sektöre yatırılan sermayenin kaynağı genellikle tarımsal sektörde toprak sahibi sınıfın biriktirdiği artı-emek'tir.[45] Benzer şekilde, birçok Afrika for-

masyonlarında bağımsızlık sonrası dönemde, emperyalist-olmayanın başat bağındaki kesimde, yatırım çoğunlukla (daha önce işaret ettiğimiz gibi), yabancı sermaye ile komprador işlevleri de üstlenen kabile şeflerinin paraya dönüştürülen birikmiş zenginliği üzerine temellenmektedir.

Daha önceden başat olup, kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin hâla direndiği veya bunların kapitalist sektörde yaratılmış artı-değer üzerinde bölüşüm ilişkileri olarak gerçekleştiği formasyonlarda, ulusal kapitalist sınıfın işlevlerinin daha önceden başat olan sınıfların üyeleri tarafından yerine getirilmesi —bir dereceye kadar— pek şaşırtıcı değildir. Nedense, bu olgu ulusal-kapitalist tezinin bir çok savunucusu tarafından kötü bir biçimde gözden kaçırılmıştır.

Üçüncü Dünya formasyonlarında ulusal kapitalist sınıfın sınırları açıkça belirgin bir bütünlük olarak varoluşu sorunu, bu yüzden, kolayca çözülebilir değildir. Bununla birlikte, eğer ana çizgilerini verdiğimiz ekonomik eklemlenme içine özgül olarak yerleştirilebilirse ve de eğer tikel bir formasyonda varlığını sürdürmesi için bir temel sözkonusu ise, kapitalist sınıfın diğer fraksiyonları ile olan çelişkisinin doğası hakkındaki kuşkular ortadan kalkabilir. Örnek olarak, yarı-feodal toprak sahibi sınıfın stratejileri veya proleterya ve köylülük arasındaki sol kanat hareketler karşısında komprador fraksiyon ile politik birliğe girmesi için bir zeminin varlığına karşın, onunla kapitalist sınıfın komprador fraksiyonu arasında sürekli bir çatışkı kaynağı vardır.

Komprador fraksiyon oldukça sıkı bir şekilde emperyalist sızmaya bağlanmıştır. Bu fraksiyon, yabancı sermayeye, hammadde çıkaran endüstrilere bağlı üretim birimleri üzerindeki denetimi veya emperyalizm tarafından devamlılığı sağlanan son derece eşitsiz gelir bölüşümüne dayalı lüks metalar üretimi yoluyla bağlanabilir. Daha özgül bir düzeyde, onun maddi temeli, yabancı sermaye ile ihraca yönelik üretim yapan birimlere yapılan ortak bir yatırımla veya ithal edilen sermayeye ve metalara bağımlı ithal ikamesi endüstrilerindeki birimlerin sahip olunması yoluyla biçimlenebilir. Onun en asalak bölümü, maddi temeli komprador ve yabancı sermaye sektörlerinde gerçekleşen banka sermayesi birikimlerinde yatan mali-komprador fraksiyon olarak adlandırabileceğimiz bölümdür. Bu birikimler daha sonra genellikle ülkenin dışındaki —çoğu kez de endüstriyel kapitalist ekonomilerdeki— daha kârlı işlere yatırılmışlardır.

Böylece, kapitalist sınıfın komprador ve ulusal kapitalist fraksiyonlarının Üçüncü Dünya formasyonlarının ekonomik yapılarında oldukça değişik yerler işgal etmekte oldukları görülebilir. Bu durum, değişen politik ideolojilerine belirgin bir biçimde yansımıştır. Bu ise onların devlet içindeki siyasal temsilcilerinin ortaya koyduğu ekonomik stratejiler ile sağlanmaktadır. Bir yandan, ulusal sermayenin temsilcileri, yerli endüstriler için sınırlı korumaya, ithal edilen metalar üzerine sınırlamaların zorunluluğuna ve de ithal edilen teknolojiye fazlaca güvenmenin tehlikelerine, tarımda toprak reformundan yana tüm kapitalist gelişme üzerinde ulusal denetime v.b. önem vermektedir. Diğer bir yandan da, ihraç sektöründe yabancı sermaye yatırımından devlete kalan değerin, bağlantı (linkage) endüstrilerin, ithal teknoloji kullanımı ile kârlılıktaki artışların, vb ekonomik

gelişmeye katkısını vurgulayan komprador çıkar temsilcileri daha çok emperyalist sızmanın devamlılığının sağlanmasını ve yaygınlaşmasını savunma eğilimindedirler.

Bu yüzden, Üçüncü Dünya formasyonlarındaki kapitalist sınıf içinde (aşağıda göstereceğimiz gibi) özel durumlarda siyasal biçimde ortaya çıkan temel bir çelişki vardır. Eğer, bir Üçüncü Dünya formasyonunda sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişmenin aldığı biçim, yeniden-üretim için gerekli olan emperyalist müdahele olmadan kapitalist üretim birimlerinin ortaya çıkmasını ve yeniden-üretimini sağlayabilirse ve de ekonomik eklemlenmenin yakın olası gelişme eğilimleri, bu yeniden-üretimin devamlılığını sağlayacak gibi gözüküyorsa, o zaman bu çelişkinin varlığı ve onun olası siyasal temsilcileri, somut çözümleme için dikkate değer önem taşımaktadır.

Devlet Görevlileri Tabakasının Ortaya Çıkışı

Devlet iktidarını herhangi bir kurumsallaşmış biçimde elinde tutan tikel bir sınıf veya sınıflar ittifakı (ister ulusal kapitalist sınıfın, proleteryanın bölümleri ve köylülük ile bağımsız bir kapitalist gelişme biçimi izleyen ittifakı olsun, isterse de yarı-feodal sınıfın komprador sınıf ile endüstriyel sektörde sınırlı gelişme çizgisi izleyen ittifakı olsun) tarafından izlenen kalkınma stratejisi ne olursa olsun, bağımsızlık dönemi boyunca bu stratejilerin uygulanmasının devletin idari aygıtının kütlesel yayılmasını zorunlu kıldığı bir gerçektir. Ekonomik planlamanın hedefi, devlet-yabancı sermaye ortak yatırımını desteklemek, ithal ikamesi sürecini başlatmak, kapitalist tarım reformlarını uygulamak, meta bölüşümünü örgütlemek veya emperyalist sızmanın etkisini sınırlamak gibi çeşitlilik sunsa da, bütün bunların hepsi ekonomik yapıda geniş ölçüde bir devlet müdahelesini gerektirmektedir. Sömürge idaresinden miras kalmaktan çok, esas olarak, Üçüncü Dünya formasyonlarında yönetim görevlileri tabakasını yaratan işte bu zorunluluğun kendisidir. Bir çok ülkede bu tabaka önemli boyutlardadır. Çünkü bu tabaka ekonomik planlamanın yanısıra modernleşme kuramcılarının, kapitalist gelişmenin öngerekleri olarak salık verdiği toplumsal mühendisliğin diğer birçok biçimini uygulamak için gereklidir.

Buna ek olarak, nedense birçok Üçüncü Dünya formasyonunda devletin yönetsel aygıtı kalkınma planının uygulanması için gerekli düzeyin ötesinde şişkinleşmiştir. Buradan, bağımsızlık döneminde idari görevlilerin sayısındaki artışın kentsel alanlardaki yarı-proleteryanın büyümesine bağlanması gerektiği anlaşılıyor. Örneğin, işsizliğin 1970'lerde 15 milyon kadar yükseldiği Endonezya gibi bir ülkede, devlet istihdamındaki şişkinliğin doğrudan bu görüngüye bağlı olduğu hakkında çok az bir şüphe olabilir. Bağımsızlık sonrası Hindistan ve Afrika formasyonlarındaki büyük devlet bürokrasileri gibi diğer örnekler yalnızca ve yalnızca bu yargıyı güçlendirmektedir. Kentsel emek, kurulu politik düzene desteğinin sağlanması amacıyla beyaz yakalı hizmetlik işlerde toplanmışlardır.

Devlet aygıtında yeralan görevlilerin sayısındaki artış, aynı zamanda birçok üçüncü dünya formasyonunda özellikle de geleneksel ihraç sektörlerinin ve departman II a'dan departman II b sektörlerine kadarki sınırlı alanın ötesinde kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan

eğitim sistemindeki gelişmeye bağlanmalıdır. Bu bölümde daha önce ana çizgilerini verdiğimiz, nitelikli ve yarı-nitelikli işçi sayısındaki gerekli artış, eğitim sisteminin, bu işçileri imalat endüstrisinde yeni ortaya çıkan kapitalist işbölümündeki konumları için ideolojik ve ekonomik yönden eğiten sektörlerinin kütlesel yayılımı ile karşılanmıştır.

Devlet görevlilerinin sayısındaki bu artışın politik sonuçlarına değinmeden önce —diğer sınıflar ve sınıf fraksiyonlarını incelerken yaptığımız gibi— kısaca eklemeliyiz ki, bunun belirleyicileri yalnızca yukarıda ana çizgileri çıkarılan ekonomik eklemlenmenin genel bir sonucu olmayıp, özellikle de savaş sonrası dönemde bu eklemlenme içindeki değişmelerin bir sonucudur.

Örnek olarak, departman II imalat endüstrisinin son dönemdeki yaygınlaşması bu eklemlenmenin gelişmesinde yeni bir evreyi göstermektedir. Bu ise, tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin desteklenmesine ve üretilen metalar için yerli pazarın genişletilmesine yönelik girişimlerin güçlendirilmesiyle ve kırsal alandan koparılmış ucuz emeği, kimi emek-yoğun temelli nitelikli metaları (hem yerli hem de dış pazar için) endüstriyel kapitalist formasyonlarda günümüzde ulaşabileceğinden görece daha uygun ekonomik koşullar altında üretmek için giderek daha fazla kullanan yabancı sermaye ile kanıtlanmaktadır. Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin bu güçlendirilişi, devlet müdahelesinin artırılmasını (pazarın genişletilmesi, belirli alanlarda yatırımın desteklenmesi, vb) ve eğitilmiş emek-gücünün artırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun sonuçları ise kır-kent göçünde artış ve yarı-proleteryanın sürekli yenilenişi olacaktır. Bu nedenle, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin imalat sektöründe yaygınlaştırılmasının sonucu olarak devlet görevlileri tabakasının sürekliliğinin sağlanması ve bu tabakanın kademelerinde artan bir yığılma sürecinin koşullarıyla karşı karşıyayız.

Bu tabakanın büyümesinin önemli politik sonuçları vardır. Devlet iktidarını elinde tutan sınıf veya sınıf ittifakına doğrudan bağımlı olarak genisleyen bir grup yaratmaktadır. Bunun nedeni, değişik sınıfların siyasal temsilcilerinin izlediği stratejelerin bu tabakanın istihdam düzeyi üzerinde değişen etkileri olması ve bunların da sözü edilenin belirleyicilerinde görece artış ve eksiliş yaratabilmesidir. Bunun sonucu olarak da bu tabaka içindeki en önemli siyasal eğilimlerden birisi de; sınırlanmış kapitalist gelişmeyi sürdürecek ve kapitalist üretimi kapitalist-olmayan sektörlere doğru yaygınlaştıracak olan ulusal ve komprador sınıfların temsilcileri arasındaki türden ittifakların siyasal egemenliğini savunmaktır. Ancak, bu tabakanın böylesi ittifakların ideolojik destekleri olarak hareket etmesi yönünde belirgin bir eğilim bulunmakla birlikte, onun siyasal eylemleri genellikle pek açık değildir. Bu ise, onun politik-ideolojik formasyonunun da, kapitalist-olmayan iş bölümündeki çıkış toplumları ile (communities of origin) bağlarını koruyan bölümleri ile, işsiz yarı-proleterya gruplarıyla süregelen ilişkisi ile ve de eğitim aygıtı içinde yetişme dönemi boyunca sosyalizm, komünizm teorilerine ve milliyetçiliğin Üçüncü Dünyacı biçimlerine açık oluşu ile belirlendiği gerçeğini yansıtmaktadır. Bunun sonucu olarak —belki de daha önce ana çizgilerini verdiğimiz sınıfların ve sınıf fraksiyonlarından daha ileri derecede— genelde bu tabakanın politik hareketleri oldukça kaypaktır ve çözümleme yolu ile çok az tahmin edilebilir niteliklere sahiptir.

Yeni Sınıf Yapısı İçinde Daha Önceden Başat Olan Sınıfların Yeniden-Üretimi

i) Üretim İlişkisinin Yeniden-Üretimi: Yarı-feodal toprak sahibi sınıf. Daha önce, yarı-feodal üretim tarzının süregelen yeniden üretiminin ve toprak sahibi sınıfın diğer sınıflarla ittifak halinde devlet iktidarını elinde tutuşunun, ilk baştaki emperyalist sızmanın ve onu izleyen sızma biçimlerinin bir sonucu olarak nasıl çözümlenebildiğinin ana çizgilerini çıkarmıştık. Bu konumun süregelişi, daha sonraki emperyalist dönemde, bu sınıfın emperyalizm ve onun sınıf destekleri ile ve ayrıca sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yarattığı sınıf yapısından ortaya çıkan komprador sınıfın fraksiyonları ile biçimlendirdiği ittifaklarla sağlanmıştır. Bu politik ittifaklar, emperyalizm için önce hammadde sektörlerine daha sonra da yerli pazara giriş yönünden; komprador sınıf için ise kendi kalkınma stratejilerine siyasal destek olması yönünden gereklidir. Bununla birlikte, en sonunda da bu ittifaklar kapitalist üretimin elini kolunu bağlamaktadır. Bir kere, departman II (ve özellikle de IIa) üretiminin büyümesi iç pazarın (köylülüğün ve proleteryanın birçok bölümünün geçimlik tüketimi ile sınırlanmış olan) sınırlarına ulaşmış ve kapitalist üretimin daha ileri gelişmesi ise, tarımda kapitalizmin gelişmesi ve iç pazarın daha sonraki genişlemesi karşısındaki engellerle önlenmiştir. Bunların her ikisi de kırsal kesimdeki yarı-feodal üretim tarzının süregelen yeniden-üretiminin sonuçlarıdır.

Toprak sahibi sınıf, bu sınırların dışına çıkmayan, içerden bir kapitalist gelişmeye destek olmaya tümden yatkındır. İhraca yönelik üretim yapan bağımlı imalat endüstrisi ve endüstriyel kapitalist formasyonlarda satılmak üzere meta parçalarını bir araya getiren endüstri türünden müdaheleci stratejilerin uygulanmasına karşın, iç pazarın sınırlarına ulaşıldığında ve departman II üretiminin yaygınlaşmasının ve tarımda bunu izleyen sızmaya emperyalizm ve komprador sermaye tarafından gerek duyulduğunda, toprak sahibi sınıf artık sözü edilen yayılmayı desteklemez. O zaman, emperyalizmin ve destekçilerinin toprak sahibi sınıfın siyasal iktidarını, [gücünü] —bu sınıfın ekonomik temelini değiştirmeye bir öngerek olarak— sınırlayabilmesi için, kapitalist sınıfın diğer bölümleri ile, küçük burjuvazi ile, köylülük ve proleteryanın bölümleri ile ittifaklar kurması zorunluluk durumuna gelir. Kapitalist sınıfın emperyalizm yanlısı fraksiyonu, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaştırılmasını, bu sınıfların kapitalist bir toprak reformu programına yönelik desteğini kazandığı sürece başarabilir. Ancak daha önce ana çizgilerini çıkardığımız gibi, kapitalist sınıf ile bu sınıflar arasında, böylesi ittifakları tehdit eden temel çelişmeler vardır. Bunlar siyasal olarak belirginleşmeye başladıkları anda, kapitalist sınıfın fraksiyonları ve emperyalizmin politik ve ekonomik temsilcileri varolan sınırlanmış gelişme sistemini (onları yaşatan) korumak için toprak sahibi sınıf ile daha önceki ittifakına döner.

Toprak sahibi sınıfın, tüccar kapitalist sızma ile yaratılan ve sızmanın daha sonraki biçimleri ile pekiştirilen politik önemi, bu yüzden birbirini izler bir biçimde, emperyalizm ve onun sınıf destekleri tarafından önce sürekliliği sağlanmış ve daha sonra temelden zorlanmıştır. Bu birbirini izleyen değişiklikler emperyalizm tarafından içeri sokulan üretim tarzları ve elemanlarının eklemlenmesinin yarattığı sınırlanmış ve eşitsiz gelişmedeki

değişmelerin bir sonucudur. Buraya kadar gördüğümüz gibi, bunlar emperyalizmin ve yerli kapitalist sınıfların kaçınılmaz biçimde gereksinme duyduğu değişmelerdir. *Ekonomik gereksinmeler ve politik olasılıklar* arasındaki en temel çelişki, bu yüzden emperyalist sızmanın geliştirdiği eklemlenme ile yaratılmıştır. Bu çelişki —artan bir şekilde yayılmaya gereksinme duyan emperyalist sızma tarafından başlatılan sınırlanmış ve eşitsiz bir gelişme olarak— Latin Amerika formasyonlarında daha sonraki politik çatışkılar için temel oluşturmaya devam edecektir.

ii) Eklemlenmenin bir sonucu: Kapitalist-olmayan ideolojilerin temsil edilişi yoluyla politik denetim. Biraz önce incelediğimiz Latin Amerika formasyonlarındaki toprak sahibi sınıfın politik konumu, geçiş formasyonundaki kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin yeniden-üretiminin bir sonucudur. Bu sınıfın politik gücü korunmuştur, çünkü kapitalist-olmayan üretim tarzı içindeki başat sınıflar, dinamikleri, kapitalist üretimin öngereklerinin ortaya çıkması için yeterli bir temel sunmayan bir tarzın yeniden-üretimini bozmayı başaramamaktadır. Bunun sonucu olarak da, oldukça farklı iki üretim tarzı tarafından gereksinilen sınıf yapılarının karşılıklı-sızması ile karşı karşıyayız.

Bu durumda, kapitalist üretim tarzının yeniden-üretiminin bozulduğu ve yalnızca bazı elemanlarının tarımsal kesimde işbölümü olarak yeniden-üretimlerini sürdürdükleri Üçüncü-Dünya formasyonlarını nasıl açıklayacağız? Burada bir önceki başat sınıfın politik gücü nasıl korunmaktadır?

Daha önce soy üretim tarzının başat olduğu —ki bu tarzda varolan işbölümü yeniden-üretimini sürdürmektedir— formasyonları örnek olarak alırsak, daha önceki çözümlememizden de biliyoruz ki, köy birimleri ile yaşlılar arasında eskiden varolan üretim ilişkisi, yaşlıların kapitalist üretim tarzında yaratılan değere ulaşabilmelerini sağlayan bölüşüm ilişkisi biçimini almaktadır. Gördüğümüz gibi, bu süreç kabile yaşlılarına sürekli bir parasal zenginlik sunmaktadır. Bu ise, onların soy tarzındaki mevkileri ile yaptıkları zenginliğin (seçkin malları birikimleri) parasallaşması ile birlikte olur. Bu kurum yaşlılara, sınırlanmış gelişmenin çeşitli sektörlerine katılma olanağını sağlar. Yaşlılar komprador sermayenin işlevlerini yerine getirirler ve daha sonraki bir aşamada imalat endüstrisinin yaygınlaşmasını desteklerler.

Bu maddi temelin varlığı, yaşlıların sömürge döneminde sömürge politikalarının doğrudan desteği ile korudukları politik egemenlikleri ile birlikte, bu sınıfın bağımsızlık dönemi boyunca devlet iktidarını elinde tutabilmesini açıklamaktadır. Bununla birlikte, bu tür bir açıklama, bu sınıfın politik egemenliğinin, soy tarzında varolan kanbağı ideolojilerinin elemanlarının süregelen yeniden-üretimi yoluyla meşruluğunun sürdürülmesi gibi çok önemli bir konuyu dıştalaması nedeniyle kendi içinde yetersizdir. Daha önce soy üretim tarzının başat olduğu Üçüncü Dünya formasyonlarında, başat ve koşullanmış sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının aralarındaki ilişkilerin ve devletin eylemlerinin meşrulaştırılmasına olanak sağlayan politik ideolojileri örnek alalım; öyle görünüyor ki bunlar soy üretim tarzına özgü

kanbağı ve dini ideolojileri, kapitalist formasyonlara özgü politik ideolojiler ile birleştirmektedir.[48]

Emperyalizm, sömürge devleti aracılığı ile, kendisine gerekli ekonomik gelişme biçimine destek durumundaki sınıfların (devlet görevlileri, ticaret küçük burjuvazisi, komprador işlevleri yerine getiren kabile yaşlıları) politik egemenliğini sağlamaya çaba sarfetmiş olmasına karşın, bağımsızlık dönemi bu sınıfların kalıcı egemenliğini getirmemiştir. Savaş sonrası dönemde İç-batı Afrika formasyonlarının politik rejimlerini daha çok *bu sınıflar arasındaki çatışkılar* nitelendirmektedir. Dahası, sömürgeciliğin yaratmaya çalıştığı ittifak içinde bir dizi sınıf fraksiyonu ortaya çıkmıştır. Görünüşte bunlar, nihai olarak bu ittifak içindeki sınıfların ekonomik egemenliğini belirleyen ekonomik yapıda hiç bir temeli olmaksızın politik eylem gerçekliği içinde yaratılmışlardır. Bunun sonucu olarak da, bölgedeki politik gerçeklik, ekonomik yapının ortaya çıkardığı karşıtlıklardan çok kabilesel, etnik, dini ve bölgesel farklılıkların bir sonucuymuş gibi gözükür. Bu nedenle, liderlerin ve partilerin başarıları, pragmatik biçimde yalnızca bir fraksiyonun diğerbirine karşı kullanılmasına dayanıyor izlenimini uyandırır. Ancak böylesi bir sonuç yanıltıcı olmaktadır. Sözü edilen sınırlandırmalar önemli olmuşsa da, bunlar, emperyalist sızmanın gerektirdiği sınıf ittifaklarının sınırları içinde işlemişlerdir. Bu sınırlar içinde bir çok siyasal ittifak olasıdır. Bu kesin olarak doğrudur, çünkü sınırlandırmalara dayalı ideolojiler yeniden-üretimlerini sürdürürler. Bu ise politik fraksiyonlaşmaya temel oluşturmaktadır. Böylece, sömürge-öncesi formasyonun hala politik önemini sürdüren geçerli değer ve kavramlarını içinde barındıran ideolojiler bileşimi (composition of ideologies) yoluyla, meşrulaşmaya hala yetenekli bir politik denetimin sonucu olarak, bölgede emperyalizmin sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeye güvence sağlayan durağan bir ittifaka yönelik gereksinmesi uzun dönemde yerine getirilememiştir.

İç-batı Afrika formasyonlarının somut çözümlenmesinde oldukça önemli olan bu görüngünün, kapitalist-olmayan bir işbölümünün kapitalist üretim biçimi ile süregelen eklemlenmesinden kaynaklandığı gösterilebilir. Bu eklemlenme, kapitalist-olmayan ideolojilerin, kapitalist sınıf yapısı tarafından yaratılan özgül politik biçimlere girişine sürekli bir temel oluşturmaktadır (parlementer demokrasi, Bonapartizm, faşizm, vb).

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, doğrudan üreticilerin, sömürge devleti tarafından zorlanan üretim araçlarından kopuşları süreci, yaşlıların gereksindiği başlığın şimdi köy üretiminin sınırları dışında elde edilebildiği anlamına gelmektedir. Sömürge döneminde artan bir oranda daha küçük alanlara kapanan bu sonuncusu ile, köle ve kadın arzı, bundan böyle köyde üretilen oldukça azalmış artı-emek tarafından sağlanamaz. Bunun sonucu olarak da bu arz, başka bir yerde elde edilen değer (kapitalist ücretler) ile sağlanmaktadır. Köy üretimi kendi yeniden-üretimi için hâla kadın arzına gereksinme duymaktadır ve şimdi bu arzın elde edilme araçları esas olarak kapitalist tarzdan gelmektedir. Böylece, başlık alınarak yapılan evlenmeler varlığını sürdürür. İşte, *yaşlıların politik egemenliklerinin meşruluğunu sürdürmesine yarayan ve kanbağı ideolojisinin sürekliliğinin sağlanmasına destek durumunda olan* bu maddi temeldir. Kapitalist üretim tarzı ile soy üre-

tim tarzına özgü işbölümü arasındaki eklemlenmenin varlığını sürdürdüğü, kapitalist tarzın köy birimlerindeki geçimlik üretimi tümden yıkamadığı sürece, devlet aygıtı içindeki kanbağı ideolojilerinin yeniden-üretimi için bir temel sürekli biçimde korunacaktır. Yaşlıların bir sınıf olarak politik egemenlikleri önemli ölçüde köy geçimlik üretiminin yeniden-üretimine bağımlı olması nedeniyle, öyle görünüyor ki, komprador işlevlerine karşın yaşlılar, köylerde kapitalist ve kapitalist-olmayan üretimin bir dönem daha süresi uzatılmış birleşmesi uğruna köylülükte farklılaşma yaratabilecek, hızlı bir kapitalist sızma sürecine karşı çıkacaklardır.

Bu örnekten, emperyalist sızmanın kapitalist-olmayan tarzın yeniden üretimini bozduğu yerlerde bile, kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin kapitalist tarzda yaratılan değer üzerinde bölüşüm ilişkisi olarak korunması yoluyla, daha önce başat durumdaki sınıfın politik konumunun sürdürüldüğü sonucunu çıkartabiliriz. Dahası, Avrupa kapitalist formasyonlarında feodal üretim ilişkilerinin bölüşüm ilişkilerine (mutlak-toprak rantı) dönüşümünde olduğu gibi, daha önceden soy üretim tarzının başat olduğu formasyonlarda da öyle görünüyor ki, daha önce başat olan sınıfların politik öneminin maddi temeli, devlet aygıtında politik iktidarı elinde tutanların hem kapitalist hem de kapitalist-olmayan üretim biçimleri ile aynı anda ilişkilerinin olmadığı ve kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasının emperyalist sızma tarafından gerek duyulduğu koşullarda, yalnızca kapitalist üretim tarzının yeniden-üretiminin özel olarak gerektirdiği sınıfların temsilcilerinin politik eylemleri ile altedilebilir.

Bu bölümde, Üçüncü Dünya formasyonlarında *emperyalist sızmanın neden olduğu üretim tarzları ve işbölümleri eklemlenmesinin sonucu olarak* ortaya çıkan belli başlı sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının ana çizgilerini çıkardık. Emperyalizm bu sınıf yapısına, devlet aygıtı içindeki siyasal blokun egemenliğini güçlendirmek için müdahele eder. Bu ise sızmanın yeniden üretimini içerden sağlayacak ve *bağımsızlık sonrasında politik rejimin biçimine temel hazırlayacaktır.* İzleyen bölümde, bu rejimlerin iki farklı biçiminin, *yukarıda ana noktalarına değindiğimiz genel sınıf yapısının değişkenleri (ki bu değişkenler, farklı formasyonlardaki ekonomik eklemlenmenin ve bu eklemlenmenin sınırlanmış ve eşitsiz gelişmesinin özgül niteliklerine bağlıdır)* olarak nasıl çözümlenebileceğinin ana çizgilerini vereceğiz.

Örnek 1: Komprador-kapitalist ve toprak sahibi sınıfların politik egemenliği. Kapitalist üretim ilişkilerinin tarımsal kesime yaygınlaştırılması üzerine ortaya çıkabilen problemlere karşın, başlangıçta emperyalist sızmaya en uygun siyasal ittifak, komprador sınıfın fraksiyonları ile toprak sahibi veya daha önce başat olan kapitalist-olmayan tarzla bütünleşmiş kapitalist-olmayan sınıf arasındakidir. Bunun başlıca destekleri ise küçük burjuvazinin bölümleri ile görece geniş bir devlet görevlileri tabakasıdır. Ulusal kapitalist sınıf çeşitli yollarla yansızlaştırılmıştır. Benimsenen strateji endüstride ucuz emek kullanımına dayalı olduğundan ve yerli tarımsal üretimin önemsenmeyişi ile son bulduğundan, proleterya, köylülük ve yarı proleterya kaçınılmaz olarak yaygın muhalefet biçimlerinin etkisi altındadır.

Böylesi bir politik sınıflar ittifakı tarafından izlenen strateji, kesin olarak sınırlanmış gelişmenin endüstriyel sektörde ileri derecedeki yaygınlaştırılmasına bağlıdır. Tarımsal dışsatım veya hammadde çıkaran sektörlerde gerçekleşen artı-değere çoğunlukla emperyalizm tarafından el konulmuştur. Buradan geriye kalan komprador sınıfın kazancı olmaktadır.

Komprador sınıf ise (çoğunlukla devlet aracılığı ile) bunu hammadde çıkaran (işleyen, vb) sektöre bağlı veya ithal teknolojilere bağımlı endüstrilere yatırmaktadır. Toprak sahibi veya daha önce başat durumdaki kapitalist-olmayan sınıf tarafından denetlenen tarımsal sektör, endüstriyel kapitalist tarzın yeniden-üretim gereksinmelerine uyarlanmış ve iç pazar için üretim tam minumumda tutulmuştur. Daha sonradan, tarımsal metaların dolaşımı için yaygın bir bölüşüm ağına duyulan gereksinme diğer kapitalist tarzlardan ithal edilen metaların bölüşüm gereksinmeleri ile birlikte dikkate değer biçimde sözü edilen stratejinin başlıca sınıf desteğini (tüccar küçük-burjuvazi) güçlendirecektir. İzlenen politikalar ulusal kapitalist sınıfın zararına olmakla birlikte, yerli tarımsal sektör çoğunlukla durgunlaşmaya bırakılmıştır. Bunun sonucunda, yarı-proleterya sermaye-yoğun manifaktür üretimine ve geçimlik tarımın gerilemesine bağlı olarak artma eğilimi gösterir. Genelde strateji, kendi başat sınıfları ile —özellikle— köylülük, yarı-proleterya ve ulusal kapitalist sınıf arasındaki çatışkıya temel hazırlar. Bunun için ve yine bundandır ki, gelişmesinin daha sonraki bir evresinde, tarımda kapitalist sızmayı başlatmak için toprak sahibi sınıfın önemini azaltmak gerekli olabilir. Genellikle bu ittifak askeri egemenlik biçiminde varolmaktadır. Brezilya, Şili ve —aşağıda örnek aldığımız— Endonezya gibi günümüz ülkelerini incelediğimizde, bu nokta daha açık duruma gelecektir.

Endonezya örneğini ele aldığımızda, kısaca bu ittifakın ortaya çıkışını, emperyalist sızmanın yarattığı tikel üretim tarzları ve işbölümleri eklemlenmesinin bir sonucu olarak nasıl çözümlenebileceğini ve bu eklemlenmenin daha sonra ortaya çıkardığı sınırlanmış ve eşitsiz gelişme biçiminin, bu ittifakın politik egemenliğinde sonuçlanan bir politik kutuplaşmaya nasıl yolaçtığını gösterebiliriz.

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Hollanda sömürgeciliği, tüccar sermayesinin başatlığı altındaki uzun sızma dönemi boyunca ve meta ihracı evresinde geniş oranda angarya ekim yoluyla doğrudan üreticilerin tarımsal kesimden kopamamalarını pekiştirmiştir. Emperyalist sızmanın genel olarak, hammadde sektörü ve görece sınırlı plantasyon sektörünün dışına çıkmaması, küçük köylü çiftliklerine ve küçük arazi parçalarına dayalı bir tarımsal sektöre yapılan meta ihracının süregelişi ile birlikte, daha önceki sızma ile pekiştirilen kapitalist-olmayan işbölümünün büyük toprak sahiplerinin denetimi altında güçlenmesini olanaklı kılmıştır.[49] Hollanda sömürgeciliğinin yarattığı gelişmenin sözü edilen sınırlandırılışı, toprak sahibi sınıfın ekonomik yapıda süregelen başatlığının açıklanmasında oldukça önemli bir etkendir.[50] Sızmanın bu sektörlerle sınırlı kalması, aynı zamanda, bağımsızlık sonrasına kadar ortaya çıkmamış, oldukça birleştirici bir komprador sınıf için temel hazırlamıştır.[51] Yerli pazarın ithal mallarına sürekli açılışına karşın, özellikle köylerdeki zanaat üretiminden yükselen yerli sektör

içinde küçük bir ulusal kapitalist sınıf gelişebilmiştir.[52] Tüccar küçük burjuvazisi,[53] sömürge döneminde yerli pazarın serbestliğine, toprak sahibi sınıf tarafından denetlenen milyonlarca küçük köylü[54] hissesi üzerinde üretilen metaların alım ve satımına, vb bağlı olarak önemli ölçüde güçlenmiştir. Yarı-proleterya[55] —doğrudan sömürgeci müdahelelerden çok geçimlik üretimdeki düşüşün sonucu olarak— özellikle toprak sahibi sınıf kırsal kesimde daha fazla ekonomik denetim sağladıkça sayıca artarken, proleterya ister istemez küçük kalmıştır.

Bu tikel eklemlenmenin bir sonucu olarak, bağımsızlık sonrası Endonezya'sındaki siyasal çatışkılar, sömürgeciliğin yolaçtığı ancak sömürge-sonrası dönemdeki eklemlenmenin belirleyicilerindeki değişmelerin neden olduğu küçük değişmelere maruz kalan özgül bir sınıflar muhalefeti üzerine yoğunlaşarak çözümlenebilir.

Genel muhalefet, sınırlanmış gelişmenin bu özgül biçiminde adamakıllı sömürülenler —köylülük ve yarı-proleterya gibi— karşısında yeralan ve endüstriyel sektörde kapitalist sızmayı yaygınlaştırmayı gözeten sınıfları —Hollanda sömürge sızmasına destek durumundaki köy toprak sahibi, komprador ve tüccar küçük burjuva sınıflarını —biraraya getirmektedir. Yukarıda ana çizgileri verilen nedenlerden ötürü, ulusal kapitalist sınıf sözü edilen muhalefetin herbir yanındaki tikel sınıflara destek olmak arasında salınma eğilimi göstermiştir. Köylülüğün büyük bir bölümü, başat sınıflara muhalefetini, kapitalist üretimde yeralan tüm sınıflara düşman popülizm türlerini yaratmak için küçük burjuvazinin ve ulusal kapitalist sınıfın ideolojilerini[56] kendi canlıcı (animist) ideolojileri ile birleştiren ideolojilerde eklemlenmektedir. Buna rağmen, göreli olarak büyük olmayan proleterya, genellikle yarı-proleterya ve köylülük ile ittifaka girmektedir.

Şimdi, Endonezya'daki bir siyasal çatışma dönemini [ele] alalım: 1957-65 arasındaki «Güdümlü Demokrasi» dönemi.[58] Bu dönemi, dayandığı eklemlenmeyi dönüştürmeye yönelik girişimlerle neden olunan, sözü edilen muhalefetin tikel bir türü olarak çözümleyebiliriz.

1949 sonrasındaki dönemde, endüstriyel sektördeki sınırlanmış gelişmenin yaygınlaşması ile sınırlanan ulusal kapitalist sınıf, 1960 başlarında Sukarno'nun Bonapartist rejimi altında sunulan sınırlı kapitalist toprak reformu yoluyla pazarın genişletilmesi olanaklarını farketti[59]. Toprak sahibi sınıfın karşısındaki bu hareket, başlangıçta üstü kapalı bir biçimde hem emperyalizm tarafından hem de komprador sınıfın bir çok kesiminden gelen muhalefetin karşısındaki küçük burjuva sınıflar tarafından desteklenmiştir.[60] Sömürge ittifakı içinde, «Güdümlü Demokrasi» dönemindeki sınırlanmış gelişmenin hammadde çıkaran sektörlerin ötesinde yaygınlaştırılmasıyla neden olunan bu ayrılık, özellikle yarı-proleterya ve köylülük arasında populist ideolojinin gelişmesiyle birlikte yürümüştür. Köy toplulukculuğu (communalism) nosyonu ile birlikte toprağın bireysel mülkiyetini temel alan ve toprak sahibi sınıfa karşı yönlendirilen bu ideolojiler, yukarıda sözü edilen sınıflar ile ulusal kapitalist sınıfı birleştirmeye çalışmışlardır.

Bu uygun koşullarda, ulusal kapitalist sınıf yerli pazarın ithal metalardan korunmasını ve yabancı sermayenin başatlığındaki sektörlerde millileş-

tirme uygulamalarını önererek kendisini çevreleyen sınırlamalardan kurtulmayı denedi.[62] Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeyi, yaygınlaşmasını kısıtlıyarak değil de, temelinden bozarak sınırlamayı gözeten bu strateji, sömürge ittifakını emperyalist sızmanın tam desteğini alarak yeniden biraraya getirmeye başladı. O zaman sömürge ittifakının kendisi, köylülük arasındaki popülist ideolojinin anti-kapitalist elemanlarını kullanarak muhalefet blokunu parçalamayı denedi. Nitekim o bunu, bu kez, sömürge ittifakının politik egemenliğini yeniden kuran 1965'teki kanlı askeri darbe ile doruk noktasına varan, askeri bir biçimde başarabilmiştir.[63]

Kapitalist üretim tarzının kapitalist-olmayan işbölümü ile eklemlenmesinin doğasındaki özgül değişmeler —endüstriyel sektörde sınırlanmış ve eşitsiz değişmenin yaygınlaştırılması ve tarımsal sektöre girebilmek için emperyalist sızmanın gerekliliği—, sömürge dönemindeki emperyalist sızma tarafından yaratılan sınıfların politik muhalefetini dönüştürme girişimleri ile sonuçlanmıştır. Ancak bu ittifakın ortaya çıkardığı sınırlanmış ve eşitsiz gelişme bir kez gündeme geldiğinden, onun gelişmesine destek sağlayan sınıflar ittifakı siyasal egemenliğini kurmayı başarabilmiştir.

Bu nedenle, Endonezya'daki «Güdümlü Demokrasi» dönemi, Endonezya formasyonuna özgü eklemlenme —ki bu ise, bu formasyondaki kapitalist sızmanın bir sonucudur— tarafından yaratılan sınıflar genel muhalefetinin ve sınıflar ittifakının tikel bir türü ile neden olunan bir sınıf çatışmasının etrafında yoğunlaştığı biçiminde değerlendirilebilir. Bu türün işleyişi, bütünüyle genel sınıf yapısının sınırları ile kuşatılmıştır. Eklemlenme bu sınırlar içinde sözü edileni harekete zorlamaktadır.

Örnek II: Komprador sınıf ve ulusal kapitalist sınıf fraksiyonlarının politik egemenliği. Politik ittifak komprador sınıf ile ulusal kapitalist sınıfın fraksiyonları arasında gerçekleştiğinde ve bu ittifak devlet iktidarını elde ettiğinde, bu durum emperyalizme, toprak sahibi sınıfın devlet aygıtındaki temsilcilerinin politik iktidarını sınırlayabilecek bir ittifakı desteklemek yoluyla, Üçüncü Dünya formasyonlarının tarımsal sektörlerine sızabilmesinin yolunu açar. Ancak, maddi temeli, eşitsiz ve sınırlanmış gelişme departman II üretimine yaygınlaştırıldığında ve tarımdaki bir sızmanın ulusal kapitalist sınıf için bir zorunluluk ve emperyalizmin çıkarına olduğunda, giderek önemli duruma gelen bu ittifak durağan olmama eğilimi göstermektedir. Köylülük ve proleteryanın çeşitli bölümlerinin toprak sahibi sınıfın ve başlıca desteği kırsal küçük burjuvazi karşısındaki bir siyasal blok içinde birleştirme girişimi, özellikle ittifakın *üretim tarzları* eklemlenmesi ile birlikte varolduğu Üçüncü Dünya formasyonunda, bir dizi temel sorunu yaratmaktadır.

Bu ittifakın, Eduardo Frei[64] başkanlığındaki Şili'de 1964-70 döneminde ortaya çıkmış, özgül bir örneğine değinerek sözü edilen [durum] sergilenebilir.

1945 öncesinde Şili'deki endüstrileşmenin başlıca dönemi, 1930 ve 1940'larda yukarıdan aşağıya örgütlenmiştir. Bu ise, ekonomide devlet müdahelesi yoluyla desteklenen, savaşın ve [ekonomik] çöküntünün emperyalist sızmaya getirdiği geçici sınırlamaların güçlendirdiği ithal-ikamesi üzerine temellen-

miştir. Savaş sonrası dönem ile birlikte, bu endüstrileşme zayıflamaya başladı. Örnek olarak, 1930-1950 arasında 149 yeni firma kurulurken, 1950-1960 arasında kurulan firma sayısı 21 olmuştur.[66] Bu düşüş, ilk başta iç pazarın — çoğunlukla da kapitalist sınıf ve toprak sahibi sınıflar arasındaki — tüketim mallarına doymasının bir sonucudur. Düşük ücretlerin sürmesi ve üretken olmayan geri kapitalist sektörün korunması, pazarın daha fazla genişlemesini engellemiştir. Toprak sahibi sınıf, orta ve büyük ölçekteki endüstrileri desteklemekle, sınırlı kapitalist gelişme içinde yatırım yapmaya oldukça eğilimli görünmesine karşın, ihracata yönelik üretime uyarlanışını sürdüren tarımsal sektördeki denetimini tehlikeye sokacak sınırların ötesinde bir yaygınlaştırmaya istekli görünmüyordu. Bunun sonucu olarak da, komprador sınıf ile toprak sahibi sermaye arasındaki karşılıklı ilişkinin gelişmesi (Şili'deki büyük işadamlarının hemen hemen yarısının büyük çiftlik sahibi olması veya bunların sahiplerinin yakını olmaları ile açıklanmaktadır)[67] üzerine temellenen bu 1930 ve 40'lar endüstrileşmesi, Petras'ın uygun biçimde açıklamış olduğu nedenlerle yavaşlatılmıştır.

> .....sanayicilerin ikili rollerinin üstesinden gelmekteki başarısızlıkları: bir yanda endüstrileşmeye teslim oluş ve diğer yanda dar bir iç pazara ve bir parçasını oluşturdukları üretken-olmayan toprak tasarrufu sistemi ve düşük ücretlerle korunan sınırlı bir etkin talebe teslim oluş.[68]

Böylece, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşması, yarı-feodal üretim tarzının süregelen yeniden-üretimi ile engellenmiştir. Bu tarzın artı-ürünü komprador sermayenin sınırlı büyümesini sağlamış, ancak son durumda bir bütün olarak kapitalist sınıfa (ve özellikle de Şili'de iç pazar için, küçük üretim birimlerinde üretim yapan[69] ve sürekli olarak sınırlı talep engeline karşı çıkmış ulusal kapitalist sınıfa) zararlı olmuştur.

Devlet desteğindeki endüstrileşmenin çöküşünü izleyen 1952-64 döneminde, Şili'deki rejimler tarafından uygulanan ekonomik politikalar, iç pazara dayalı ekonomik gelişmenin yaygınlaşmasına getirilen sınırlamaların yarattığı problemleri ele alma girişimleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim, 1952-58 arasında toprak sahibi-komprador oligarşi karşısındaki popülist ittifaka yaslanan Ibanez rejimi, endüstrileşme döneminin düşüşünden kaynaklanan ve bakır gelirindeki düşüşle alevlenen yaygın enflasyonu engelleyerek bu problemlerin üstesinden gelmeye çalıştı. Ancak endüstriyel büyüme üzerine getirilen engellemeler ve ücretleri donduran baskıcı politikalar, hem oligarşinin hem de köylülük ve işçi sınıfının direnişini ve sonunda da 1958'de Ibanez'in başkanlığının son bulmasını getirdi. Daha sonra, bu sözü edilen gelişmeyi, varolan üretim tarzları eklemlenmesinin sınırları içinde kalan bir ekonomik gelişmenin desteklenmesi girişimleri izledi.

Önemli bir sanayici ve Şili'nin büyük toprak sahibi ailelerinden birinin oğlu olan Alessandri özel sektörde serbest rekabetin restore edilmesi ve devlet müdahelesinin azaltılması politikasını ortaya attı. Bunun ortaya çıkardığı hemen sonraki enflasyon, yalnızca büyük bir oranda yabancı sermaye girişi ve devlet sektörü harcamalarının genişlemesine (ilk başta, altyapı gelişmesi) yönelik yardım ile önlenebildi. Bu durum daha sonra, dış

borçlarda hızlı bir artışa, endüstriyel sektörde yabancı sermayenin güçlenmesine ve yerli endüstrilerin dış borçlanmaya ve yabancı sermaye donanımına giderek artan bir bağımlılığına yol açtı. Alessandri'nin, ücretlerin dondurularak enflasyonun denetim altına alınması yoluyla yabancı yardıma bağımlılığın azaltılması girişimleri, iflasa giden küçük endüstrilerin yarattığı işsizlikle beraber, işçi sınıfının kitlesel yabancılaşmasına neden oldu. Bu arada, yabancı sermayeye artan bağımlılığın etkileri küçük kapitalist sınıf için oldukca feci durum sunuyordu ve büyük ölçekli sermayenin bölümleri, yabancı borçları azaltmak için konan kısıntılar nedeniyle sıkıntı çekmeye başladı. Bunun sonucu olarak, Alessandri'nin düşüşü, 1964 te, komprador sınıfın ve kapitalist sınıfın fraksiyonlarının geçici karşılıklı çıkarlarına dayanan ve kentsel beyaz yakalı tabakadan destek sağlayan, Eduardo Frei'nin başkanlığında yeni bir ittifaka olanak sağladı.

Frei'nin Hıristiyan Demokrat Hükümeti, toprak sahibi-endüstrici grup içinde yeralmayan kapitalist sınıf fraksiyonu ile Şili'li beyaz yakalı tabaka ve işçi sınıfının ve köylülüğün bölümleri arasındaki ittifaka dayanmıştır. İktidarı elde edişi ABD Hükümeti tarafından kolaylaştırılmıştır. Kennedy yönetimi sırasında ABD Hükümeti, Latin Amerika ülkelerinde iç pazarın açılmasının, tarıma ve endüstriye sermaye donanımı sağlayan kapitalist sızma için zorunluluk sunması nedeniyle, geleneksel tutucu desteğine karşı kapitalist seçeneği reforme etmeyi gözeten «İlerleme İçin İttifak»ı (Alliance for Progress) destekliyordu. Amerikan Hükümeti bunu yapabilmek için, yerli endüstriyi ve kapitalist toprak reformunu desteklemek zorundaydı. Dahası, Küba Devriminin Latin Amerika'daki politik yaşam üzerindeki etkileri, hükümetleri, artan bir şekilde devrimci hareketlere yönelik giderek artan desteği önlemek için toplumsal reformları kabul etmeye zorluyordu. Hıristiyan Demokrat Hükümet, yerli endüstriyel sektörün genişlemesine temel hazırlanmasında en önemli desteği, Şili'de kapitalist sınıfın, kapitalist-toprak sahibi ittifakı ile bağlarını koparmak isteyen gruplarından sağladı.

Frei'nin ekonomik politikaları, esas olarak iç pazarın genişlemesine dayalı, ancak aynı zamanda dışsatıma yönelmiş bir ekonomik büyümeyi gerektirdi. Bu büyümeye ithal edilen sermaye donanımı ve yabancı sermaye ile ortak programlar aracılığı ile yardımcı olunacaktı. Tarım reformu, iç pazarın boyutlarını artıracak ve Şili'yi gıda ithaline daha az bağımlı duruma getirecekti. Tarım reformunun amacı, aile çiftliği durumuna gelecek kooperatifleri yaratmak — ki böylece de yeni bir küçük köylü-mal sahibi sınıfı yaratıyor — yönündeydi. Toprak reformu uygulamasının ve yerli endüstrinin genişlemesi ve Şilileştirilmesi (devlet bakır madenlerindeki hisselerin % 51'ini satın alıyor) ve yabancı kredi ve yardımları yoluyla karşılanacaktı.

Devlet harcamaları, yabancı yardım ve kararsız da olsa toprak reformuna başlanması yoluyla, imalat sektörü ürününün arttırılmasında ilk başlarda sağlanan başarılara karşın, Frei'nin politikaları kısa zamanda engellerle karşılaştı. Bakır endüstrisinden elde edilen gelir, Şili'nin dış fiyat dalgalanmalarına süregelen bağımlılığına ve Frei'nin bakır şirketerine, hisselerinde yapacakları bir azaltmaya karşılık olarak kazançlarının daha fazla bir bölümünü ülkelerine geri gönderebilecekleri ayrıcalığını tanımasına

bağlı olarak başlangıçta düşünülenin oldukça altında kaldı. Bunun sonucunda, yerli endüstri için daha az bir gelir yaratıldı ve böylece yerli endüstri yabancı kaynağa daha bağımlı duruma geldi. Bu gelişme yabancı firmalara, Şili üretimini, yerli gereksinmeleri karşılamak yerine kendi gereksinmeleri için yönetme olanağı sağladı. Frei, yerli sermayeye yatırım yaratılması için yerli sektörde ücretleri donduran bir tasarruf şeması ortaya attı. Bu ise, işçi sınıfı arasında büyük bir kızgınlık yarattı ve 1967 sonrası dönemde militanlık düzeylerinde artışa neden oldu. Toplumsal yapının karşı ucunda, toprak sahibi sınıf sürekli olarak toprak reformunun uygulanmasını engelliyordu. En sonunda, ilk baştakinin oldukça sulandırılmış bir biçimi 1967 temmuzunda yasalaştı. 1969 yılında yalnızca (köylü mülk sahiplerine devredilenlerin hepsi değil) 468 mülk kamulaştırıldı.[72] Toprak reformunun engellenmesi köylülük üzerinde etkisini yaratıyordu. 1968'de 16 olan çiftlik işleri sayısı — Frei'nin düşüşü öncesinde — 1970'te 368'e ulaştı.

Bu nedenle, Şili kapitalist sınıfının yerli tabanlı fraksiyonu artan bir oranda köylülükten, işçi sınıfından ve beyaz yakalı tabakadan gelen bir muhalefet ile karşılaştı. Bu sonuncusu, Frei'nin politikalarının yarattığı kentsel alanlardaki yaşam standartı düşüşünden ve enflasyondan yakınıyordu. Ayrıca kapitalist sınıfın sözü edilen yerli tabanlı fraksiyonu, iç pazara uyarlanmış endüstriyel gelişmeye karşı çıkan endüstriyel kapitalist güçlere artan bir bağımlılıkla karşı karşıya kaldı. Ayrıca, toprak sahibi sınıfın direnişi stratejideki sözü edilen kilit öğenin gerçekleşmesini engelliyordu.

Hıristiyan Demokrat yönetimin dayandığı sınıf ittifakına destek bu yüzden azalmaya başladı. Ve bu azalış, bir bütün olarak Şili toprak sahibi sınıf ve kapitalist sınıf için çok tehlikeli biçimde, programları (uzun dönemli de olsa) genel sosyalist doğrultuda tarımın reforme edilmesi ve ekonominin yeniden yapılanması vaatlerine temellenen partilerin işine yaradı.

Bütün bunlara karşın, yerli yönelimli kapitalist fraksiyon 1970 başkanlık seçiminde Hıristiyan Demokrat Partisini desteklemeyi sürdürdü. Bu sırada toprak sahibi-sanayici ittifakı kendi adayını öne sürdü: Alessandri; Milliyetçi Parti Lideri. Şili kapitalist sınıfı böylece çatlak vermeye başladı. Bu ise sosyalist ve komünist partilerin, işçi sınıfı ve köylülük arasındaki desteğini artıran ve Frei'nin politikalarının yarattığı karşı etkiler ile desteklenen Halkçı Birlik (Popular Unity) koalisyonunun ucu ucuna seçimi kazanmasına olanak sağladı.

Bu tikel örnekten öyle anlaşılıyor ki; kapitalist sınıfın fraksiyonlarının, ekonomik etkinliği kapitalist-olmayan tarzın süregelen yeniden-üretimi ile sağlanan, kapitalist-olmayan sınıf karşısındaki ittifakının, devlet iktidarını elinde tutuşu son derece güven vermeyen niteliklere sahiptir. Bu ittifakın tarımsal sektöre ilişkin izlediği politikaların kaçınılmaz biçimde, toprak sahibi sınıf ile — bunun sonucu olarak da hem kapitalist hem de kapitalist-olmayan tarzdaki koşullanmış sınıflarla — çatışmayı gerektirmesi nedeniyle, ittifakın tarımsal sektörde eşitsiz ve sınırlanmış gelişmeyi yaygınlaştırma girişimi emperyalizmin desteği sağlansa bile son derece güç-

tür. Öyle görünüyor ki, bu güçlüğün ana kaynağı, kapitalist sızmanın kendini yerleştirebilmesi için gerekli üretim tarzları eklemlenmesine dayalı bir sınıf yapısının ortaya çıkardığı engelleme sürecinde yatmaktadır. Bu yerleştirme bir kez sağlandığından sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin endüstriyel sektörün ötesinde bir yaygınlaşması (ki bu, artan bir biçimde, kapitalist sınıfın fraksiyonları tarafından gereksinilmektedir ve emperyalizmin çıkarınadır) sınıflar arasında, kaçınılmaz olarak bu gelişmenin özünü tehdit eden bir çatışkıyı yaratmaktadır. Bütün bunlar, kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzları eklemlenmesinin başatlığı altındaki bir formasyonda sözü edilen tikel ittifakın izlediği stratejilerin sonuçlarıdır.

Üçüncü Dünya Formasyonlarının Sınıf Yapılarının Çözümlenmesi İçin Bir Çerçeve

Üçüncü Dünya formasyonlarının sınıf yapısı ile ilgili bu bölümde, üretim tarzları ve işbölümleri eklemlenmesinin emperyalist sızma tarafından nasıl ortaya çıkarıldığının ve bu formasyonlara özgü bir sınıf yapısının maddi temelini oluşturabilmek için bu sızmanın neden olduğu sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin ana çizgilerini vermeye çalıştık. Bu yapı içinde üretilen ve bu yapı içinde biraraya gelen ideolojik biçimlerden ortaya çıkan politik ideolojiler, değişik karşıt sınıf blokları birleşmelerinde sonuçlanmaktadır. Sözü edilen değişme, farklı formasyonlarda eklemlenmenin aldığı özgül biçimlerin sonuçları olarak gerçekleşmektedir.

Bağımsızlık döneminde devlet iktidarını ele geçirmek için ortaya çıkan siyasal ittifaklara ilişkin örneklerimizde; bunların, özgül eklemlenmeler üzerine temellenen sınıf yapılarının yarattığı tikel karşıtlıkların geçici çözümleri olarak nasıl çözümlenebildiğini kısaca göstermeye çalıştık.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA FORMASYONLARINDAKİ İDEOLOJİNİN ÇÖZÜMLENMESİ: BİR BAŞLANGIÇ YAKLAŞIMI

Emperyalist sızma, ekonomik sınıf desteklerini temsil eden politik ittifakların güçlendirilmesi yoluyla kendi sınırlanmış ve eşitsiz gelişmesinin yeniden-üretimini güvence altına almaya çalışır. Ancak bunun sağlanabilmesi ayrıca ideolojik güvenceyi de gerektirdiğinden, sözü edilen, kendi içinde yetersiz olmaktadır. Bu problemin çözümlenmesi son bölümümüzün konusunu oluşturmaktadır.

Mevcut Bakış Açılarının Yetersizliği

Sömürgeciliğin ve emperyalist sızmanın ideolojik sonuçlarının çözümlenmesinin, kalkınma sosyolojisi (endüstriyel kapitalist formasyonlara özgü ideolojilerin elemanlarının ortaya çıkışının göstergelerini yerleştiren) ile biçimlendirilmediği metinlerde; genellikle bu konuya azgelişmişlik nosyonu ile ya da sömürge döneminde kapitalist ideolojilerin değişik tabakalar üzerindeki etkisi hakkında çoğunlukla betimsel değerlendirmeler sunan, Fanon ve Césaire gibi yazarların Sartreci söylemleri kullanılarak incelenmiştir. Bu sonuncu söylemin belli başlı yönlerinin bir başka yerde sınırları çizilmiş ve eleştirisi yapılmış olduğundan[75] ve de gelişmişlik ve azgelişmiş-

lik yaklaşımlarının birlikte bir eleştirisini formüle etmiş olmamız nedeniyle, bu söylemlerin Üçüncü Dünya formasyonlarındaki ideolojilerin çözümlenmesi gibi oldukça özel bir problem yönünden yeterliliğini incelemek gereksizdir. Şunu söylemekle yetinelim ki; daha önce sözü edilen araştırma alanında hüküm sürmüş yaklaşımlara yakın geçmişte yöneltilen eleştiri, bizleri oldukça büyük bir teorik boşlukla karşı karşıya bırakmaktadır. Bunun sonucu olarak da, izlenecek yaklaşım ister istemez oldukça şematik — yani daha önce ana çizgilerini çıkardığımız çerçeve içinden probleme nasıl yaklaşılabildiğini genel terimlerle sunan — bir yaklaşım olacaktır.

İdeolojinin Dislokasyonu

Bu noktada, Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü ideolojik düzeyler ile diğer düzeyler arasındaki dislokasyon ile başlamak zorunludur.[76] Emperyalist sızma, kendi ekonomik yeniden-üretiminin gerektirdiği sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeyi yaratmaya çalışmakla birlikte; sözü edilen gelişmenin üzerinde temellendiği eklemlenme kaçınılmaz olarak, yalnızca kapitalist olanla sınırlı kalmayan sınıf yapılarının yeniden-üretimine bağımlı politik çatışkıları üretir. Kapitalist tarzın yeniden-üretimi ile kapitalist tarzın yaygınlaşmasını engelleyen siyasal ittifakları birleştiren politik ve ekonomik düzeyler arasındaki dislokasyon, aynı zamanda bu düzeyler ile ideolojik olan arasındaki bir başka dislokasyon ile birlikte varolmaktadır. Bu dislokasyon, Üçüncü Dünyanın geçiş formasyonlarında kapitalist tarzın yeniden-üretimi için gerekli ideolojilerin ortaya çıkabilmesini sağlayan eşitsizlikten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle incelenmesi gereken işte bu eşitsizliktir.

Farklı Üretim Tarzları İçin Gerekli İdeolojilerin Birlikte Varoluşu

Kapitalist-olmayan tarzlarla ilgili çözümlemelerimizde,[77] bunların yeniden-üretimlerinin belirli ideolojik nosyonları gerektirmiş olduğunu belirtmiştik. Bunlar, bu tarzların başat olduğu toplumsal formasyonlarda varolan bütün ideolojilere nüfuz etmiştir. Soy üretim tarzı örneğinde, bu tarzın yeniden-üretiminin, büyü ve sihir gibi dinsel pratiklerde ifadesini bulan anasoylu (matrilineal) kanbağı (kingship) ideolojisinin başatlığını gerektirmiş olduğunu gördük. Bu arada, Asyatik tarzda, devlet aygıtının eylemi ve müdahelesi ile yaşanan/uygulanan ilahi krallık (divine kingship) ideolojisinin, bu tarzın yapısının yeniden-üretimi için kaçınılmaz bir şekilde belirleyici olduğunu inceledik.

Bütün bu üretim tarzlarında; belirleyici üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi emperyalist sızma tarafından bir kez bozulunca, sözü edilenlerin içinde yeraldığı nosyonlar ve ideolojiler, görece özerk nitelikleri nedeniyle yeniden-üretimlerini sürdürürler.[78]

Bunun yanısıra, emperyalist sızma, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmesinin yeniden-üretimi ve kendi sömürge devletinin eylemi yoluyla, yerli kapitalist tarzın yeniden-üretimi için özel olarak gereken yeni ideolojilerin ortaya çıkışını sağlamaktadır. Bunlar farklı yollarla ortaya çıkabilir. Birincisi, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin ortaya çıkardığı yeni işbölümünün bir sonucu

olarak yaratılmış özgül biçimlerdeki ekonomik ideolojilerdir. Bunların aldığı farklı biçimleri, bu bölümün başlarında incelemiştik.

İkinci olarak, bu işbölümünün yarattığı yeni bölüşüm ve tüketim ilişkilerinin gelişmesinin bir sonucu olarak, komprador sınıf gibi yeni sınıflara bırakılan mevkiler ve kapitalist-olmayan sınıfların yerli kapitalist tarzda başat konumlara geçişi, bu sınıflara sermaye biriktirme olanağı sağlar. Bu sermaye, endüstriyel ve yerli kapitalist tarzların, meta ithali ve iç pazarın gelişmesine duyduğu gereksinme ile, büyüyen bir tüketimcilik üzerine dayalı, niteliksel olarak yeni bir yaşam stiline temel oluşturmaktadır. Bu ise, yeni bir ideoloji matriksi yaratmaktadır. Bu matriksde, sınırlı kapitalist üretim ilişkilerinin devam etmesi için gereken sınıfların başatlığı ve koşullanması; lüks metaları göreli kullanabilirliği ve endüstriyel kapitalist kültürün başlıca eğilimlerini taklit edebilirliliği ile kendini belli etmektedir.

Üçüncüsü, tersine, özgül biçimde emperyalizm tarafından ya sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin ekonomik yeniden-üretimini sağlamak ya da politik olarak onu güvence altına almak için içeri sokulan ideolojilerle karşı karşıyayız. Buradaki örnekler sayısızdır: Bireylerin (subjects) kapitalist işbölümündeki konumlarına (places) göre eğitilmesi için gerekli eğitim ideolojileri, parlamenter demokrasi biçimini meşrulaştıran politik ideolojiler, göçmen işçinin (migrant labour) geniş aile (extended family) ile bağlarını koparışını desteklemek için içeri sokulmuş aile ideolojileri ve diğerleri.

Bu yüzden, Üçüncü Dünya formasyonları içinde kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarının birlikte yeniden-üretilmeleri için gereken ideolojilerin artan oranda birlikte varoluşları ile karşı karşıyayız. Ancak — ki bu konu oldukça önemlidir — bu ideolojiler oldukça farklı türlerdeki kurumlar içinde birlikte varolmaktadır.

İdeolojik Birlikte-Varoluşun Kurumsal Çerçevesi

İlkin; kapitalist tarz başat duruma geldiğinde yeniden-üretimini sürdürebilen kapitalist-olmayan kurumlar vardır. Örnek olarak, soy üretim tarzındaki işbölümünün yeniden-üretimi için ideolojik yönden çok önemli olan bir kurumu — yani soy birimlerindeki baba-yerli (patrilocal) kanbağını vurgulayan geniş aileyi — ele alalım. Bu ise, dönüşmüş bir ideolojik biçimde olmakla birlikte, sınırlı kapitalist tarzın başatlığı altında da yeniden-üretimini sürdürebilir. Geçimlik tarım sektöründeki kabile işbölümünün süregelen yeniden-üretimi bu ideolojiyi devam ettirmekle birlikte; bu sistemdeki bireylerin göçmen (migrant) işçi olarak, — hareketli (mobile) emeğe giderek artan gereksinmesi daha çok çekirdek (nuclear) aile biçimini yaratabilen — kapitalist tarzda çalışmaları değişik ideolojilerin birlikte varoluşunu ve onların çatışan talepleri arasında potansiyel bir çatışkıyı beraberinde getirir.

Benzer şekilde, örnek olarak Latin Amerika formasyonlarında, diğer bir ideolojik aygıtı; politik olanı ele alalım. Burada, farklı üretim tarzlarında

başat olan sınıfların temsili için gerekli politik ideolojiler arasında bir karşılıklı sızma, çatışkı ve birlikte-varoluş ile karşı karşıyayız.

İkinci olarak, kapitalist tarzın yeniden-üretimi için özgül olarak gerekli kurumlar vardır. Bunlar ya sömürge devleti tarafından ya da (onun yokluğunda) emperyalist sızmanın sınıf destekleri tarafından oluşturulmuşlardır. Yukarıda değindiğimiz kurumlardan farklı olarak; bunlar iki üretim tarzından dolayı ideolojilerin süregelen yeniden-üretimi ile nitelenmemekle beraber, bunların başat kapitalist ideolojileri yine de kaçınılmaz olarak kapitalist-olmayan işbölümünden alınan bireylerin yeniden-ürettiği kapitalist-olmayan ideolojilerin elemanlarının sızmasına uğramaktadır. Örnek verirsek bu, özellikle de sömürge döneminde, devlet tarafından güçlendirilen teorik ideolojiler ile daha önceden başat olan tarzın aygıtından kaynaklanan ideolojiler matriksi arasındaki çelişmelerin bağımsızlık hareketinde önemli rol oynamış politik ideolojilerin içinde yaratıldığı eğitim aygıtında önemli olmuştur.[79]

İdeolojik Çatışkının Belirleyicileri

Üçüncü Dünya formasyonlarının kurumları içinde, bu yüzden öyle gözüküyor ki, emperyalist sızma tarafından neden olunan ekonomik eklemlenmenin bir sonucu olarak yaratılmış bir ideolojiler birleşmesi, ideolojilerin karşılıklı sızması ve çatışkısı ile karşı karşıyayız.

Ancak, bu çatışkının derecesi ve ortaya çıkış alanları şu iki görüngüye bağımlı gibi gözüküyor: Birincisi, sınırlı ve eşitsiz gelişmenin görece yaygınlaşma derecesi ve ikinci olarak da, emperyalizmin kendi genişlemesinin değişik dönemlerindeki sınırlanmış tarzının yeniden-üretimini sağlamaya giriştikçe, politik stratejisinde ortaya çıkan değişmeler.

Bu belirleyicilerin saptanması, genel olarak *Üçüncü Dünya formasyonlarının gelişmesinin belirli momentlerindeki ideolojik mücadelenin temel alanlarının* neler olacağını belirlememizi olanaklı kılmaktadır. Bununla birlikte, bu mücadeleler eklemlenme ile (eklemlenme geliştikçe) yaratılan çeşitli sınıf ve fraksiyonları tarafından değişik biçimlerde yaşanacaktır ve bunlar ana çizgilerini verdiğimiz sınıfların genel muhalefeti ve ittifakları boyunca yapılanacaktır.

Bu konuların açılması, *özgül Üçüncü Dünya formasyonlarının gelişmesine yönelik tikel kurumlar içindeki farklı çatışkıların görece öneminin* çözümlenmesi için bir çerçevenin nasıl oluşturulması gerektiği gibi önemli bir probleme yaklaşmamıza olanak sağlayacak.

Sınırlanmış ve Eşitsiz Gelişmenin Etkileri

Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin endüstriyel sektörün içinde ve ötesinde yaygınlaşma derecesi emperyalist sızmanın kendi aşamalarındaki yeniden-üretim gereksinmelerine ve kapitalist-olmayan üretim sisteminin süregelen yeniden-üretim olanaklarına bağlıdır. Bu yaygınlaşmanın gelişmesi, yeni kurumları ve kapitalist ideolojilerin kapitalist-olmayan kurumlarda varolan birleşmelerin içerisine sokuluşunun güçlendirilmesini gerektirmektedir.

Örneğin, sınırlı gelişmenin hammadde ve işleme sektörlerinin dışına çıkmadığı formasyonlarda, sızmanın ideolojik etkileri politik aygıtı kaplayacaktır. Ancak diğer kurumlardaki etkisi çok az olacaktır. Bunun tersi olarak, sınırlandırılmış ve eşitsiz gelişmenin, tarımın kapitalist sızmaya uğramasını isteyen sınıfların giderek artan başatlığı altında departman II üretimine doğru yayıldığı bir Üçüncü Dünya formasyonunu ele aldığımızda, özgül kapitalist biçimin çatışkıları kapitalist tarzın yeniden-üretimi için gerekli aygıt içinde ortaya çıkabileceği gibi ideolojik karşılıklı-sızma ve çatışkı iki üretim tarzına özgü kurumlar içine yayılacaktır.

Bu probleme çok daha özgül bir düzeyde yaklaşalım. Bir kere başat eklemlenmenin niteliğini ve onun belirleyicilerinin yeniden-üretim gereksinmelerindeki ilkel değişmelerin ne ölçüde onun gelişme eğilimlerini etkileyeceğini belirledikten sonra gerek kapitalist ideolojinin tikel biçimlerinin olası ortaya çıkış alanlarını, gerekse de kapitalist biçimlerin içeri sokuluşuna artan bir şekilde gerek duyan kurumlardaki çatışkı alanlarını saptayabiliriz. Bu ise, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yarattığı farklılaşmış sınıf yapısının içinde işleyebildiği *politik çatışkı alanlarının* belirlenmesinde oldukça önemlidir.

Emperyalizmin Politik Stratejisindeki Değişmeler

Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşmasının ideolojik etkileri süreci yukarıdaki ikinci belirleyicimizden de etkilenmektedir. Bunun nedeni ise; kapitalist ideolojik biçimlerin yaygınlaşmasının sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin tüm evrelerinde, bu evrelere uygun ekonomik sınıf desteklerinin politik başatlığı ile sağlanması gerektiğidir. Bu yüzden, bu yaygınlaşmanın her bir evresinde; içinde bu egemen sınıfların, sınıf yapısında tali durumdaki diğer sınıflarla ve fraksiyonlarla ilişkilerini yaşattıkları çeşitli ideolojiler Üçüncü Dünya formasyonunun belli başlı kurumlarında ideolojik başatlık kazanmaya başlar.

Örneğin, emperyalizm ilk evrelerinde kendi ekonomik sızmasını garanti etmek için daha önce başat olan sınıfların varlığını sürdüren ideolojilerinden yararlanır. Buna karşılık olarak, sızmanın, sınırlı gelişmenin yaygınlaşmasının özgül kapitalist sınıfların gerektirdiği daha sonraki bir evresinde; sayesinde bu sınıfların devlet aygıtı içindeki otoritesinin meşrulaştırıldığı biçimleri korumanın artık gereği yoktur. Bunun sonucu olarak, sınırlı ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşması kapitalist-olmayan tarzın yeniden-üretimi için gerekli kurumlarda varolan ideolojilerin düzenli bir çöküşünü gerektirmekle birlikte, bu süreç sözü edilen yaygınlaşmanın tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışını gerektirdiği momente kadar emperyalist sızmanın daha önce başat olan sınıfların politik ideolojilerinden yararlanmasıyla engellenmektedir.

Bunun sonucunda, yaygınlaşmayı politik yönden garanti altına alma gereği yine de kapitalist-olmayan kurumlardaki ideolojilerin korunmasını — sınırlı ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşması özgül olarak sözü edileni gerektirmemekle birlikte — güçlendirmektedir.

Buradan; olası ideolojik çatışkı alanlarının, basitce, sınırlandırılmış ve eşitsiz gelişmenin — kendi belirleyicilerindeki değişmelerle yönetilmiş ola-

rak— yaygınlaşma gereksinmesinden çıkarak belirlenemeyeceği anlaşılabilir. Daha çok, *yaygınlaşmayı politik yönden sağlama gereksinmesi*, kapitalist-olmayan toplumsal formasyona özgü kurumların herbirinde *oldukça karmaşık bir ideolojik koruma-çözülme sürecini ortaya çıkarır:* Sınırlanmış gelişmeyi kolaylaştıran çözülme ve sınırlandırılmış gelişmenin yeniden-üretimini sağlayan koruma (ancak yaygınlaşmanın belirli bir evresine kadar). Nitekim, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin endüstriyel sektörde yaygınlaşması kapitalist-olmayan kurumlar içinde ideolojik çatışkıları şiddetlendiren koşulları yaratmakla birlikte (bu yüzden de politik karşıtlıkları onların etrafına çekiyor), daha önce başat olan ideolojilerin bu kurumlara girişini sürdüren koşullar ortadan kalkmadıkça, bu çatışkılar ne kapitalist bir yönde çözülmeye geçer, ne de bunlar üzerinde odaklanan politik çatışkılar kapitalist biçimlere bürünür. Bu momente ulaşılana kadar, emperyalist sızmanın devlet aygıtı içerisinde kapitalist ideolojilerin başatlığına giderek artan bir oranda duyduğu ekonomik gereksinmeye rağmen, temel ideolojik çelişmeler kapitalist-olmayan kurumlardan kaynaklanışlarını sürdüreceklerdir. Sınırlı ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşmasının her bir evresinde, sınıf yapısının ürettiği politik çatışkılar işte bu çelişmelerin etrafında kümelenecektir.

Bu ideolojik çelişmelerin belirleyicilerinin kısaca sınırlarını çizdikten sonra, şimdi bunların sözü edilen sınıf yapısının ürettiği sınıf ittifakları ile olan ilişkileri problemine değinebiliriz.

İdeoloji ve Sınıf Yapısı

Yukarıdakilerden, içinde sınıflar ve fraksiyonlar arasındaki karşıtlıkların ifadesini bulduğu politik ideolojilerin, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşmasının özgül bir düzeyine bağımlı olan karşılıklı ideolojik sızmanın sonucu olduğu ortaya çıkıyor. Bu gelişme düzeyi, belli bir sınıflar blokunun politik egemenliğini gerektirir. Bunun konumu hem ideolojik koruma ile (kapitalist-olmayan ideolojilerin süregelen yeniden-üretimi) hem de çözülme (kapitalist üretim tarzının yeniden-üretimi için özgül olarak gereken ideolojilerin ortaya çıkışı) ile meşrulaşmıştır. Ayrıca sözü edilenin elemanları Üçüncü Dünya formasyonlarının kurumlarında, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşmasının değişik evrelerinde değişen derecelere kadar birlikte varolmaktadırlar.

Ancak, bu koruma-çözülme sürecinin değişik dönemlerde bir sınıf ve fraksiyondan diğer birine sonuçları bakımından kesin kes değişmesi nedeniyle, bu sınıfların Üçüncü Dünya formasyonlarının kurumlarında üretilen çatışkılarla ilişkileri oldukça farklı olacaktır.

İki tarzın ailesel ve politik aygıtlardaki eklemlenmesi ile olanaklı kılınan, ideolojik biçimlerin birlikte-varoluşu ile ilgili yukarıdaki örneğimize dönelim. Buradan, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşma derecesine ve bunu yaratan eklemlenmeye bağlı olan, farklı sınıfların, ortaya çıkan çatışkılarla yaşatılan ilişkilerinin değişken olacağını görebiliriz. Örneğin, soy üretim tarzındaki aile aygıtı içinde, emeğin kapitalist-olmayan işbölümünden kapitalist tarza hareketi ilk önce, kapitalist aile ideolojisinin elemanlarının geniş aile biçiminin yeniden-üretiminin içine sokuluşunun zemi-

nini hazırlar. İki farklı aile türünün yeniden-üretimlerinin çelişen gereksinmeleri kapitalist-olmayan işbölümünde varolan çeşitli sınıf ve fraksiyonlara ait politik ideolojiler içinde, kapitalist ideolojilerin sızdığı diğer kurumlarda yeralış derecelerinin bir sonucu olarak farklı biçimde kendilerini gösterirler. Ne var ki, endüstriyel sektörde kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması ve başatlıkları kapitalist-olmayan işbölümündeki konumlarına dayanan grupların politik güçlerini temelden bozmakta olan ittifakın, devlet iktidarı üzerindeki artan kontrolu ile birleşen büyük ölçekli bir kır-kent göçü gibi, eklemlenmede oluşan değişikliklerden sonra, kapitalist çekirdek biçim anlayışları bundan böyle, daha fazla sızmaya uğramış aygıtlara katılan sınıflarla (göçmen işçi, yarı proletarya gibi) sınırlanamaz. Ancak bunlar bu işbölümü içinde sürekli yeralan sınıfların ideolojilerine elemanlar olarak girmek zorundadır. Bunun sonucunda çekirdek biçim ile geniş biçim arasındaki çelişme, köylülüğün politik ideolojilerinde, daha önce kapitalist ve kapitalist-olmayan sektörlerde yer alan sınıflara ait ideolojilerin işbirliği yoluyla içeri sokulduğundan (sadece göreli olarak önemsiz bir eleman oluşturduğu sırada) daha ileri bir derecede kendini göstermeye başlar. Buradan sonra, diğer kurumlarla birlikte olduğu gibi, ideolojilerin zorunlu karşılıklı-sızmasından kaynaklanan ideolojik çatışkılar, ekonomik eklemlenme ile yaratılmış sınıf ve fraksiyonlar arasında farklı biçimlerde ifadelerini bulurlar. Buna ek olarak, bu süreç sınırlanmış ve eşitsiz gelişme gibi değişmekte ve bunun sınıf yapısı içindeki politik güvencelerinin kendisi de değişmeye uğramaktadır.

İki Üretim Tarzı ve Belirleyicileri İçin Gerekli İdeolojik Karşılıklı-Sızma

Bu bölümde, sayesinde sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme için gerekli ideolojilerin ortaya çıktığı eşitsizliğin, iki üretim tarzının gerektirdiği ideolojilerin karşılıklı-sızmasının yeniden-üretimi ile özgül olarak nasıl ilişkilendirilmesi gerektiğinin ana çizgilerini çıkarmaya çalıştık. Bu karşılıklı-sızma, hem kapitalist-olmayan formasyona özgü kurumlarda hem de kapitalist üretim tarzının yeniden-üretimi için özel olarak gereken kurumlarda varolmaktadır. Biz aynı zamanda, iki belirleyici tarafından yönetilen tikel kurumlardaki bu karşılıklı-sızmanın, ideolojik koruma-çözülme sürecinin bir sonucu olarak zamanla nasıl değiştiğini göstermeye çalıştık.

Farklı ideolojik biçimlerin birlikte varoluşuna bu yönden bir yaklaşımla, Üçüncü Dünya formasyonlarında gelecekteki olası ideolojik çatışkı alanlarının ve böylesi bir çatışkının alacağı biçimlerin sınırlarını çizebiliriz.

Bununla birlikte, sözü edilenin ötesinde, bu çatışkıların, ekonomik eklemlenmenin ortaya çıkardığı tikel sınıfların ve fraksiyonların politik ideolojileri ile nasıl (ve ne dereceye kadar) birleşeceğini bilmek zorundayız. Bu problem, benzer şekilde, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin yaygınlaşma derecesinin ve bu yaygınlaşmanın tikel evrelerindeki özgül sınıf ittifaklarının politik başatlığının bir sonucu olarak çözümlenmelidir. Çünkü, sınırlanmış ve eşitsiz gelişme için gerekli kapitalist ideolojilerin ortaya çıkışını ve kapitalist-olmayan işbölümündeki — veya üretim tarzındaki — politik ideolojilerin sürekli yeniden-üretim olanaklarını belirleyenler işte bu görüngülerdir.

Bu bölümdeki çözümlememiz, Üçüncü Dünya formasyonlarında emperyalist sızmanın, kapitalist-olmayan tarzın belirleyici düzeyinde neden olduğu yer değiştirmenin ortaya çıkardığı üretim tarzları veya işbölümleri eklemlenmesi etrafında yoğunlaşmıştır. Bu eklemlenme, bu formasyonlara özgü sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme olarak adlandırabileceğimiz gelişmeye temel oluşturmaktadır. Bu gelişme biçimi, hem endüstriyel kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinmeleri ile hem de kapitalist-olmayan tarzın veya elemanlarının, tikel işbölümlerinde vücuda gelen sürekli yeniden-üretim olanakları ile yapılanmaktadır. Bu olanaklar bir kapitalist-olmayan tarzdan diğer birine değişmektedir ve bunlara yalnızca, belirli bir toplumsal formasyonda emperyalist sızma öncesinde başat durumdaki tikel bir tarzın yapısı, yeniden-üretimi ve dinamiklerine ilişkin bir çözümleme ile yaklaşılabilinir.

Benzer şekilde, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin biçimindeki değişmeler, kendisini yöneten üretim tarzları eklemlenmesinin belirleyicilerindeki dönüşümlerin sonucu olarak çözümlenmelidir. Bu dönüşümleri, örnek verirsek, daha önce emperyalizmin ortaya çıkışını kapitalist tarzın dinamiğinde bir evre olarak saptamaya çalıştığımız gibi kuramlaştırmamış olmamıza karşın, bunların sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin uzanımlarını ne denli yaratabilir olduğunu gösterdik. Bu uzanımların, Üçüncü Dünya formasyonunun sınıf yapısının gelişimi ve kurumlarındaki başat durumdaki ideolojiler yönünden oldukça önemi bulunmaktadır.

Bu bölümün bütün alt bölümlerinde, Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü tikel görüngülerin; sözünü ettiğimiz üretim tarzları eklemlenmesinin ve bu eklemlenme içindeki değişmelerin sonuçları olarak nasıl çözümlenebildiğini göstermeye çalıştık. Nitekim, kentsel işsizlik, farklı emek türlerinin birleşmesi ve yerli sermaye birikimleri gibi ekonomik özelliklere ilişkin örneklerimizde; bunların, kaçınılmaz olarak görüngüsel ortaya çıkışlarında (phenomenal appearance) belirleyicileri (endüstriyel kapitalist tarzın değişen yeniden-üretim gereksinmeleri ve kapitalist-olmayan üretim tarzının veya kapitalist-olmayan işbölümünün direnme derecesi) varolmayan biçimler olarak ne şekilde çözümlenebildiğini gösterdik.

Benzer biçimde, ekonomik eklemlenmenin kaçınılmaz olarak, ne şekilde Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü sınıf ve sınıf fraksiyonları ittifaklarını ve karşıtlıklarını doğurduğunun ana çizgilerini çıkardık. Ayrıca bu sınıfların politik temsil biçimlerinin, kendi politik ideolojilerini oluşturan elemanlardaki dönüşümlerin bir sonucu olarak nasıl değiştiğine işaret ettik. Yine, üretim tarzları eklemlenmesinin yeniden-üretim gereksinmesine bağımlı olan bu dönüşümleri, sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin uzantılarının sonucu olarak çözümlemeye çalıştık.

Yukarıda anlattığımız, ideolojik birleşmenin tikel biçimleri ve Üçüncü Dünya formasyonlarına özgü karşılıklı-sızma örneğinde, yine bunlar sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin uzantılarının yarattığı politik çatışkıların ve bu gelişmenin yeniden-üretimini politik yönden sağlama gereksinmesinin — genellikle çatışan — sonucu olarak çözümlenebilir.

Son olarak, özgül Üçüncü Dünya formasyonlarının savaş sonrası tarihlerinin tikel dönemlerinde politik yönden başat durumdaki sınıfların ve

sınıf fraksiyonlarının ittifaklarınca desteklenen farklı kalkınma stratejileri örneklerimizde; kısaca, sözü edilen ittifakların kökenlerini, kendi içlerindeki tikel değişmelerin ve eklemlenmelerin somut örnekleri olarak, ana çizgilerini verdiğimiz kuramsal çerçeveden çözümlenmesi için ne şekilde yararlanılabildiğini göstermeye çalıştık. Çözümlememiz ister istemez genel soyutlama düzeyinde kaldı. Bunun nedeni, amacımızın, tikel Üçüncü Dünya formasyonlarına ilişkin çözümlemelerin geliştirilmesine olanak sağlayan genel bir çerçevenin taslağının çıkarılmasına yönelik olmasıydı.

Gelişme ve Azgelişmişlik Sosyolojisi ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarının çözümlenmesine yönelik son dönemdeki yaklaşımlara ilişkin başlardaki eleştirilerimiz, bu söylemlerin yetersizliklerini ortaya sermeye çalıştı. Kapitalist-olmayan üretim tarzının dinamikleri, yeniden-üretimi, yapısı ve de Üçüncü Dünya formasyonunda daha önce başat durumdaki kapitalist-olmayan tarzlar üzerinde kapitalist sızmanın değişik biçimlerinin etkilerine ilişkin çözümlememizle beraber, bu bölümdeki düşüncelerimizin, tikel Üçüncü Dünya ülkelerinin çözümlenmesinde yeni araştırma yönlerini harekete geçireceği ümit edilmektedir. Eğer bu yazı daha önce Gelişme ve Azgelişmişlik Sosyolojisi ile incelenen toplumların çözümlenmesinde süregelen kuramsal çıkmazın aşılmasına bir parça katkıda bulunabilirse, o zaman dişe dokunur bir iş yapmış olacaktır.

(Çev.: H. Çağatay Keskinok)

DİPNOTLAR

1 — Belirli bir üretim tarzındaki üretici güçlerin biçimsel ve gerçek koşullanması kavramlarının tanımlanması için bkz: Bölüm. 5.

2 — Toplumsal formasyon kavramının tanımlanması için bkz: Bölüm. 5.

3 — Belirli bir endüstriyel kapitalist bunalım dönemindeki bu süreçlerin çözümlenmesi için bkz: J.G. Taylor, **The Indonesian Economy During the 1930's Depression,** [Yüksek Lisans tezi], School of Oriental and African Studies [Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu], University of London, Eylül 1970. Ayrıca bkz: A.G. Frank, «Capitalist Development of Underdevelopment in Chile», **Capitalism and Underdevelopment in Latin America,** Monthly Review Press, New York, 1967.

4 — Ekonomik büyümenin güçlendirilmesine yönelik bu stratejinin en açık örneklerinden biri de Brezilya'nınkidir. Burada devlet, etkin biçimde, yerli üretilen departman II a mallarına yönelik iç pazarı genişletebilmek için yoksuldan zengine doğru yeniden gelir dağılımı politikalarını izlemiştir. Bkz: J. Serra, «The Brezilian Economic Miracle», J. Petras (derleyen), **Latin America: From Dependence to Revolution,** New York, 1973.

5 — Bkz: Geoffrey Kay, **Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis,** Londra, 1975, s: 153.

6 — İthal ikamesinin sınırlarına ilişkin çözümlemeler için bkz: N. H. Leff ve A. D. Netto, «Import Substitution, Foreign Investment and International Disequilibrium in Brazil», **The Journal of Development Studies,** no: 2, nisan 1966; Ayrıca bkz: C. Furtado, Industrialisation and Inflation, **International Economic Papers,** No: 12, 1967; ve bkz: J. L. Lacroisse, «The Concept of Import Substitution in the Theory of Economic Development», **Cahiers économiques et sociales,** haziran 1965. Ayrıca bkz: R. B. Sutcliffe, **Industry and Underdevelopment,** Addison Wesley, 1971, s: 268.

7 — Bkz: Bölüm, 2, s: 56.

8 — Üçüncü Dünya ekonomilerinin endüstriyel sektöründe, ortak-sahipliliğin yararları üzerine beklentilerin, Güney Doğu Asya'ya da değinen bir eleştirisi için bkz: **Free Trade Zones and Industrialization in Asia,** Pasific-Asia Research Centre [Pasifik-Asya Araştırmaları Merkezi] yayını, Tokyo, 1977.

9 — Latin Amerika formasyonlarında köylülüğün tarımsal malikanelere bağımlılığının anlatımı için bkz: Bölüm. 10.

10 — Örnek olarak, bu bölümde daha sonra anlatılacak olan 1964-1970 yılları arasındaki Şili toplumsal formasyonu örneğine bakılabilir.

11 — Bu, Üçüncü Dünya ekonomilerinin imalat ürünlerindeki — kitabın 2. Bölümünde sunulan verilerde izlendiği gibi — büyük artışlarla kanıtlanmaktadır.

12 — 1960 ortalarında başlayan ve yüksek büyüme oranlarına ulaşmak için, büyük oranlardaki yabancı yatırımını düşük ücretlerle birleştiren stratejilere örnek olarak bkz: Güney Kore (1964-68 arası büyüme hızı: % 65.1), Tayvan (1964-8 arası büyüme hızı: % 27.2). UNCTAD verileri, **Trade in Manufactures of Developing Countries**, 1969.

13 — Bu konularla ilgili olarak, bkz: A.G. Frank, «Capitalist Development of Underdevelopment in Chile», op. cit (dipnot: 3).

14 — Tüccarın değişik üretim sistemlerinde bir kılavuz veya bir aracı olduğu düşüncesi için bkz: Norman Long, «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru», Ivor Oxaal (ve diğerleri), **Beyond the Sociology of Development**, Routledge and Keagan Paul, Londra, 1975, ss: 255-83.

15 — Bkz: Bölüm. 5, ss: 122-3.

16 — Bkz: Bölüm. 12.

17 — Soy tarzının ana çizgileri için bkz: Bölüm. 5. Belli başlı İç-Batı Afrika formasyonlarındaki soy tarzın çözümlenmesi için özellikle bkz: Meillassoux ve Terray'ın Fildişi Sahili ve Rey'in Kongo-Brazzaville üzerine olan ve bu metnin başka bir yerinde değinilen çalışmaları (5, 8 ve 12. Bölümler).

18 — Bu konu ile ilgili olarak, bkz: Bölüm. 12, ss: 209-11.

19 — Bu sürecin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz: P. P. Rey, **Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme,** Maspero, Paris, 1971, Bölüm: 3, Alt Bölüm: III.

20 — Mutlak ve Farklılaşma Rantının (Difransiyel Rant) kısa bir tanımı ve bu sonuncusunun kapitalist üretim tarzı açısından özgüllüğü için bkz: A. J. Cutler ve J. G. Taylor, «Theoretical Remarks on the Transition From Feudalism to Capitalism», **Theoretical Practice,** No: 6, 1971.

21 — Üçüncü Dünya Ekonomilerinde hizmet sektörünün boyutları, bu sektördeki istihdamın toplam içinde 1920'de % 5.5 olan oranının 1930'da % 6.1, 1950'de % 8.9 ve 1960'da % 9.6 ve 1970'de ticaret, taşımacılık, haberleşme ve hizmetlerdeki istihdamın % 21.0 olmasıyla ölçülebilir. Bkz: P. Bairoch, **The Economic Development of the Third World Since 1900,** Methuen, Londra, 1975. Bazı ülkelerdeki hizmetler sektörü istihdamının yakın dönemdeki sayısal değerleri daha açıklayıcıdır; Zambia (1969): % 43, Venezuela (1971): % 53, Güney Kore (1971): % 34, Endonezya (1971): % 43. Bkz: P. Bairoch, ss: 246-9.

22 — Örneğin, kentsel alanların perakende ve dağıtım sektörlerinde.

23 — Üçüncü Dünya formasyonlarındaki yarı-proleteryanın varoluş koşullarının çözümlenmesi için bkz: Samir Amin, **Accumulation on a World Scale**, Monhly Review Press, New York, 1974; ve (özellikle) bkz: yine aynı yazarın, **Unequal Development**, Harvester Press, İngiltere, 1977, kitabındaki makaleleri. Yarı-proleteryanın Üçüncü Dünya ülkelerindeki yaşam koşullarının anlatımı için örneğin bkz: Charles Bettelheim, **India Independent**, Monthly Review Press, New York, 1971, 5 ve 12. Bölümler. Ayrıca bkz: Mahmoud Hussein, **Class Conflict in Egypt, 1945-70,** Monthly Review Press, New York, 1973, Bölüm: 1.

24 — Örneğin; Mısır, Hindistan ve Endonezya toplumsal formasyonlarının büyük kentlerdeki işçi sınıfının geçici istihdam altındaki gelir grupları, toplam kentsel nüfusun yarısından fazlasını oluşturuyor.

25 — «Sınırlanmış ve Eşitsiz Gelişmenin» daha ayrıntılı bir sunuşu için ayrıca bkz: Bölüm. 2.

26 — Örnek olarak; İran, Filipinler, Hindistan.

27 — Sömürge devletinin «baskı aygıtları» tanımını kullanırken, şu kurumları anlatmak istiyorum: Hükümet (government), yönetim (administration), ordu, polis, mahkemeler, vb. Bunlar devletin ideolojik aygıtlarından farklı olarak son kertede baskı (suppression) ile işlev görmektedirler.

28 — Örnek olarak bkz: Samir Amin, **Unequal Development,** op. cit (23. Dipnot) ve G. Arrighi, «International Corporations, Labour Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa», R. I. Rhodes (derleyen), **Imperialism and Underdevelopment: A Reader,** Monthly Review Press, New York, 1970.

29 — Bu başkaldırmaların içinde oluştuğu ideolojik çerçevenin çözümlenmesi için örnek olarak bkz: Sartono Kartodirdjo, «Agrarian Radicalism in Java—its Setting and Development», Claire Holt (derleyen), **Culture and Politics in Indonesia,** Ithaca, New York, 1972. Ayrıca bkz: Sartono Kartodirdjo, **Protest Movements in Rural Java,** Oxford University Press, 1973.

30 — Endonezya Komünist Partisinin (PKI) düşüncelerinde ve daha sonradan Endonezya Milliyetçi Partisi (PNI)'ne dönüşen değişik politik grupların düşüncelerinde temsil edilmiş olan, bu karışım için bkz: R. Mc Vey, **The Rise of Indonesian Communism,** Cornell University Press, Ithaca, New York, 1968. Ayrıca bkz: R. Mc Vey'in Sukarno'nun eserine yazdığı önsöz: **Nationalism, Islam and Marxism,** Cornell University Press, Ithaca, 1969. Ayrıca bkz: F. Cayrac-Blanchard, **Le Parti Communiste Indonésien,** Armand-Colin, Paris, 1973, ss: 25-32. İki değişik ideolojik biçimin, sözü edilen karışımının, PKI'nın savaş sonrası gelişimi üzerindeki etkisiyle ilgili olarak bkz: Rex Mortimer, **Indonesian Communism Under Sukarno,** Cornell University Press, Ithaca, 1974.

31 — Özellikle de Samir Amin, **Unequal Development,** eserinde, op. cit (23. Dipnot).

32 — Marx'ın, «Lumpen Proleterya» tanımlamaları ve [Lumpen proleteryanın] 19. Yüzyıl Fransız Kapitalizmindeki politik rolü üzerine bkz: K. Marx, «Class Struggles in France» ve «The Eighteenth Brumaire», K. Marx, F. Engels, **Selected Works** (2 cilt), Progress Publishers, Moskova, 1962, cilt: 1, sırasıyla; ss: 118-242 ve ss: 234-344.

33 — Bonapartizm kavramı üzerine bkz: N. Poulantzas, **Political Power and Social Classes,** New Left Books, Londra, 1973. Özellikle; Bölüm: 4, Alt Bölüm: 3.

34 — Bu politik kararsızlığın tek bir toplumsal formasyon için çözümlenmesi için bkz: M. Hussein, op. cit (23. Dipnot).

35 — Kapitalist üretimin bu yaygınlaşması üzerine bkz: Bölüm: 2, ss: 53-60.

36 — Bu safca yaklaşımın mükemmel bir eleştirisi için bkz: Fei-Ling, **Proleterian Culture in Chine,** Association for Radical East Asian Studies [Doğu Asya Radikal Araştırmalar Birliği] yayını, Londra, 1972, Bölüm: 2.

37 — Bkz: Bölüm: 10, ss: 53-60.

38 — Bu bölümün daha sonraki satırlarına bakınız.

39 — Birbirinden oldukça değişik niteliklere sahip toplumsal formasyonlardaki köylülüğün farklılaşmasına ilişkin çözümlemelerden çıkarılan sonuçları dogmatik biçimde uygulayan yazına güzel bir örnek için bkz: A. Guerero, **The Philipine Society and Revolution,** Ta Kung Pao Publishers, Hong Kong, 1971.

40 — C. Baudelot, R. Establet, J. Malemort, **La Petite bourgeoisie en France**, Maspero, Paris, 1974.

41 — Farklı üretim sistemlerinin bağlantısının kurulmasında, tüccar sermayesinin rolü üzerine bkz: A. G. Frank, «Capitalist Development of Underdevelopment in Chile», op. cit (3. Dipnot). Ayrıca aynı eserde bkz: «Capitalist Development of Underdevelopment in Brazil». Tüccar sermayesinin bu rolünün başka bir çözümlemesi için bkz: Norman Leng, «Structural Dependency.....», op. cit (14. Dipnot).

42 — Sayıca fazla küçük burjuvazinin Üçüncü Dünya formasyonlarındaki millileştirme ve kapitalist toprak reformuna muhalefetinin — ki bu politikaların başarısızlığa uğramasında başlıca etken durumundadır — en açık örneği Şili'de 1970-73 dönemindeki Allende yönetiminin politikalarıdır.

43 — Latin Amerika formasyonlarında, ulusal kapitalist sınıfın bulunduğu ve ilerici rolünün olduğu varsayımının bir eleştirisi için bkz: A. G. Frank, **Latin America: Underdevelopment or Revolution?,** Monthly Review Press, New York, 1969, Bölüm: IV, özellikle de 14 ve 23. Alt Bölümler.

44 — Bu bölümün daha önceki satırlarına bakınız.

45 — Bu konu ile ilgili olarak bkz: J. Petras, **Politics and Social Forces in Chilean Development,** University of Californian Press, 1969, 1 ve 4. Bölümler.

46 — Savaş sonrası dönemde, devletin yönetim aygıtının şişkinleşmesi, aşağıdaki ülkelere ait değerlerde izlenmektedir.

1967-1974 döneminde seçilen ülkelerde*, ücretli ve maaşlı büro işlerinde çalışanlardaki artış:

Ülkeler	1964	1974
Mısır	244,120	410,388
İran	62,841	191,591
Gana	42,220	81,765
Filipin	278,000	497,000
Venezuela	177,075	245,653

Kaynak: **U. N. Yearbook of Labour Statistics 1964-1974.** (B. M. İşçi İstatistikleri Yıllığı)

[*] Bir çok ülke için, yılların büyük bir bölümü verilerden çıkarıldığından, B.M.'in verilerinden bu istatistikleri elde etmek son derece güçtür. Bu nedenle seçim ister istemez sınırlıdır.

47 — Üçüncü Dünya formasyonlarında İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde, eğitim sisteminin genişlemesi aşağıdaki verilerde izlenmektedir.

1. Üçüncü Dünya formasyonlarında 15 yaş ve yukarısı nüfus içinde okuma yazma bilmeyenler oranı :

1900	∓ % 80
1930	∓ % 76
1950	∓ % 74
1960	% 65
1970	% 56

2. Üçüncü Dünya formasyonlarında, orta ve yüksek öğretimde okutyan öğrenci sayılarındaki değişmeler (000):

(a) Genel, mesleki ve öğretmen eğitimi:

1950	7,600
1960	182,000
1970	442,000

(b) Üniversiteler ve yüksek öğretimin diğer kurumları:

1950	940
1960	2100
1970	5600

Kaynak: P. Bairoch, **The Economic Development** op. cit (21. Dipnot), ss: 137 ve 141.

48 — Bu konuyla ilgili olarak, bkz: P. P. Rey, **Colonialism...**, op. cit. (19. Dipnot), Bölüm: 4, Alt Bölüm: 7.

49 — Plantasyon sektörü 1870'den sonra, yalnızca Kuzey Sumatra'da tütün plantasyonu ve Güney Sumatra'da kauçuk plantasyonu ile gelişti. Java'da 1870-1900 döneminde kahve, çay ve kınakına eken plantasyonlar adamn içlerindeki çok yüksek alanlarda kurulmuş olmalarına karşın, ihraç ürünlerin küçük köylü topraklarında üretilmeleri ve köy reisleri tarafından Hollanda şirketleri için toplanmaları devam etti. Java'nın diğer alanlarında da plantasyon bulunmasına karşın, bunların toplam arazileri, küçük köylü işletmelerinin arazileri ile karşılaştırıldığında göreli olarak daha küçüktü.

50 — Endonezya'da, toprak sahibi sınıfın bağımsızlık sonrası dönemdeki politik ve ekonomik egemenliğinin çözümlenmesi için bkz: E. Utrecht, «Land Reform and Bimas in Indonesia», **Journal of Contemporary Asia**, Cilt: 3, No: 2, 1973, ss: 149-64. Ayrıca bkz: E. Utrecht, «Land Reform in Indonesia», **Bulletin of Indonesian Economic Studies**, kasım 1969, ss: 71-8; F. Cayrac-Blanchard, **Le Parti Communiste Indonésien**, Armand Colin, Paris, 1973, Bölüm: 2; R. W. Franke, «Hunger for Profit: Ten Years of Food Production Failure», M. Caldwell (derleyen), **Ten Years Military Terror in**

Indonesia, Spokesman Books, 1975; L. H. Palmier, **Social Status and Power in Jawa**, Athlone Press, Londra, 1970.

51 — Bu komprador sınıfın ve Endonezya Ordusu ile karşılıklı ilişkisinin bir değerlendirilmesi için bkz: R. Mortimer, «Indonesia-Growth or Development», Rex Mortimer, Angus ve Robertson (derleyenler), **Showcase State: the Illusion of Indonesian Accelerated Modernization**, Londra, 1973, ss: 51-66.

52 — 1950 ortalarında ve sonlarındaki bu sürecin anlatımı için bkz: Clifford Geertz, **Peddlers and Princes**, University of Chicago Press, Londra, 1963.

53 — Java'daki tüccar sınıfın çözümlenmesi ve bu sınıf içinde Çinli nüfusun öneminin incelenmesi için bkz: D. E. Willmott, **The Chinese of Samarang**, Ithaca Press, New York, 1961. Ayrıca bkz: V. Purcell, **The Chinese in Southeast Asia**, Londra, 1965; G. Mc T. Kahin, **Nationalism and Revolution in Indonesia**, Ithaca, 1952.

54 — Endonezya'daki sömürge dönemi boyunca, kentsel proleterya hiçbir zaman toplam nüfusun % 3'ünden fazla olmamıştır.

55 — Bu, 20. Yüzyıl boyunca kırsal alandan kentsel alana artan bir göç ve 1949'daki bağımsızlıktan bu yana Endonezya ekonomisini niteleyen yüksek orandaki kentsel işsizlikle kanıtlanmıştır. Kentsel alanlardaki mevsimlik ve geçici istihdam olgusunun çözümlenmesi için bkz: B. Higgins, **Indonesia's Economic Stabilization and Development**, Institute of Pasific Relations, New York, 1957. Ayrıca bkz: D. Paauw, **Financing Economic Development: the Indonesian Case**, The Free Press, Glencoe, 1960. Endonezya'da işsizliğin günümüzdeki toplamının 12 ve 15 milyon arasında oynadığı tahmin edilmektedir. Bu son konu ile ilgili olarak bkz: Jean-Claude Pomonti, «Indonesia's Army Guided Democracy, II: Unemployment in an Expanding Economy», **Le Monde Weekly, 22-28 Temmuz 1971.**

56 — Bu sınıfların girişimci ideolojilerinin ve bu ideolojilerin Endonezya'da İslamiyet ile karşılıklı ilişkilerinin mükemmel bir anlatımı için bkz: C. Geertz, **The Religion of Java**, the Free Press, New York, 1960.

57— Java köylülüğünün günlük yaşamına hükmeden, bağdaştırıcı İslamcı-canlıcı abangan [**abangan:** dini seremoniler, inançlar kompleksi ve tedavi, sihirbazlık ve büyücülüğe ilişkin teori ve pratiklerden oluşan dinî bir gelenek; Java dinsel sisteminin bir alt değişkeni (ç.n.).] değerler çerçevesine ilişkin çözümlemeler için bkz: C. Geertz, op.cit. (52. Dipnot). Ayrıca bkz: Claire Holt (derleyen), **Culture and Politics...**, op.cit. (29. Dipnot); özellikle de bkz: Benedict O'Gorman Anderson'un «The Idea of Power in Javanese Culture» başlıklı yazısı.

58 — «Güdümlü Demokrasi» Döneminin politik tarihi için bkz: D. Lew, **The Transition to Guided Democracy, Cornell** University Modern Indonesia Project (Cornell Üniversitesi Modern Endonezya Projesi), 1966. Ayrıca bkz: J. Pluvier, **Confrontations**, Oxford University Press, 1965.

59 — Bu önerilerin bir sunuşu için bkz: E. Utrecht, «Land Reform in Indonesia», op.cit. (50. Dipnot).

60 — Askerler artan bir şekilde ekonomik yapıda komprador roller üstlenmeye başladıkça, komprador sınıfın muhalefeti giderek askeri bir biçim aldı. Bu konu ile ilgili olarak bkz: R. Mortimer, «Indonesia-Growth or Development», op.cit. (51. Dipnot) ve **Indonesian Communism Under Sukarno**, Ithaca Press, 1974, Bölüm: 6.

61 — Sukarnoculuğun populist bir biçim olarak çözümlenmesi için bkz: R. Mortimer, **Indonesian Communism**.... op.cit. (60. Dipnot), 2 ve 9. Bölümler. Ayrıca bkz: R. Mc Vey, «Introduction to Nationalism...», op. cit. (30. Dipnot).

62 — «Güdümlü Demokrasi» döneminde önerilen ve uygulanan millileştirme önlemlerinin bir değerlendirmesi için bkz: J.G. Taylor, «The Economic Strategy of the New Order», **Repression and Exploitation in Indonesia**, Spokesman Books, 1974, ss: 15-7.

63 — Darbe olayları oldukça ayrıntılı amprik çözümlemelere konu olmuştur. Ancak bunlar içinde en yeterli olanı için bkz: B.O'G. Anderson ve R. Mc Vey, **Preliminary Analysis of the October I'st Coup in Indonesia**, Cornell Modern Indonesian Project yayını, New York, 1971.

64 — Bu konu ile ilgili eserler için bkz: J. Petras, **Politics and Social Forces in Chilean Development**, University of California Press, 1-4. Bölümleri; I. Roxborough, P.O'Brien ve J. Roddick, **Chile: The State and Revolution**, Macmillan, Londra, 1977, 1-3. Bölümler. Ayrıca bkz: J. Petras, «Christian Democracy in Chile», **New Left Review**, No: 54,

Mart-Nisan 1969; R.R. Kaufman, **The Politics of Land Reform in Chile**, Harward University Press, Cambridge, Mass., 1971.

65 — Endüstrileşme dönemi, J. Petras'ın, **Politics and Social Forces in Chilean Development**, eserinde kısaca çözümlenmektedir, op.cit. (64. Dipnot), 1-2. Bölümler. İzleyen veriler Petras'ın eserinden alınmıştır.

66 — Bkz: **Ibid.**, s: 43.

67 — Bkz: **Ibid.**, s: 55, Tablo: 22.

68 — **Ibid.**, s: 64.

69 — Devlet istatistiklerine göre, Frei döneminde, Şili'deki işçilerin % 50'si 5 işçiden az işgücüne sahip firmalarda istihdam edilmişlerdir.

70 — Şili'nin (kamu ve özel birlikte) yabancı borçları 1958-1964 arasında 569 milyon dolardan 1869 milyon dolara yükselmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz: I. Roxborough, ve diğerleri., **Chile: The State and Revolution**, op.cit. (64. Dipnot), s: 38.

71 — Alessandri'nin başkanlığının ilk üç yılında geçim indeksi % 61 oranında yükseldi. Bkz: J. Petras, **Politics and Social Formes**..., op.cit. (64. Dipnot), s: 101.

72 — Bkz: J. Petras, «Christian Democracy in Chile», op.cit. (64. Dipnot), s: 57.

73 — Bkz: I. Roxborough, ve diğerleri..., **Chile: The State and Revolution**, op.cit. (64. Dipnot), s: 61.

74 — Bu dönemde kentsel beyaz yakalı tabakanın sayıca artışı ve politik önemi üzerine bkz: Ian Roxborough, ve diğerleri..., **Chile: The State and Revolution**, op.cit., (64. Dipnot), 1 ve 2. Bölümler. OCEPLAN tarafından 1964'de yapılan bir çalışmaya göre, Şili'de kentsel 'çalışanlar' (kentsel işçilerle karşılaştırıldığında) toplam nüfusun % 18.1'ini oluşturuyordu. Aktaran: A.G. Frank, «Capitalism and Underdevelopment in Chile», op.cit. (3. Dipnot).

75 — Özellikle bkz: P.P. Rey'in **Colonialisme, néocolonialisme**..., op.cit. (19. Dipnot) adlı eserine önsözü, ss: 11-24. Rey burada sözü edilen metinlerin temel kavramlarının hareket noktası olan Sartrecı söylemin sınırlılığı üzerine bir eleştiri yapmaktadır.

76 — Dislokasyon kavramını bu bölümün ilk başlardaki satırlarında belirlediğimizi hatırlayınız.

77— Bkz: 8 ve 9. Bölümler.

78 — Toplumsal formasyonda ideolojinin görece özerkliği üzerine bkz: Bölüm. 5, ss: 118-19.

79 — Örneğin, böylesi ideolojik birleşmeler Endonezya ve Hindistan milliyetçi hareketlerinin gelişmesinde oldukça önemli olmuşa benziyor. Endonezya örneği için bkz: B.O'G. Anderson, **Java in a Time of Revolution**, Cornell University Press, Ithaca, 1972, özellikle de Bölüm: I.

NICOS MOUZELIS

YENİ-MARKSİZMİN ELEŞTİRİSİ*

Bu konu bizi yazının esas ilgi alanına getirmektedir: Berstein ve Taylor'un modernleşme ve azgelişmişlik kuramlarına eleştirileri ve Taylor'un daha çok Althusserci Marksizm üzerine temellenen, gelişmeye alternatif bir kuramsal yaklaşım formülasyonu.

A) Berstein ve Taylor, işlevselci (functionalist) ve yeni-Marksist gelişme kuramlarını eleştirirken birbirlerine oldukça benzer eleştiri noktaları saptamışlardır. Burada, bu yazarların daha önce yazında oldukça tartışılmış iddialarının tümünün ayrıntılı bir sergilemesini yapmak olanaklı değildir.[1] Ben yalnızca, bu yazarların yeni-evrimci ve yeni Marksist gelişme kuramlarına temel eleştirilerinden biri olarak gördüğüm; bunların teleolojik oldukları ve bu teleolojik eğilimin, temel kavramların oluşturulması sürecinden kaynaklandığı biçimindeki iddialarına ağırlık vereceğim.

Teleoloji suçlaması, Althusser'den etkilenen Marksistler tarafından yalnızca gelişme kuramlarına karşı olmayıp, aynı zamanda oldukça değişik Marksist ve Marksist-olmayan kuramlara karşı geliştirilen genel bir eleştiri olması nedeniyle ayrıntılı olarak ele alınmasının önemi vardır.

Niteliksel farklılıklara karşın Berstein ve Taylor modernlik/gelenek ve gelişme/azgelişmişlik dikotomilerini benzer düşünceler üzerine temellenmiş olarak değerlendirmektedir. Modernlik veya daha az-yeterlilikle tanımlanmış gelişme kavramı ideal bir koşula; varolmayan ancak potansiyel olarak gerçekleşebilir veya yalnızca arzuedilir bir *ereğe (telos)* başvurmaktadır. İşte böylesi bir *erek* temelinde somut üçüncü dünya formasyonlarının yapısı çözümlenmektedir. Gunder Frank gibi yeni-Marksist kuramcılar, modernleşme kuramcılarının bütün gelişmekte olan toplumların Batı Avrupa ülkelerini izleyerek yavaş yavaş sözü edilen *ereğe* ulaşacakları iddialarının tam tersini ileri sürmelerine karşın, bu durum her iki yaklaşımın temel yöntembilimsel benzerliklerini değiştirmemektedir. Bu benzerlik ise, üçüncü

[*] **The Journal of Peasant Studies**, v. 7, No: 3, Nisan 1980'de «Modernleşme, Azgelişmişlik, Eşitsiz Gelişme: Üçüncü Dünya Formasyonlarına İlişkin Bir Kuram İçin Arayışlar» başlığı altında yayımlanmıştır. Ancak makalenin burada sunulan bölümü dışındaki bölümünün bu derlemenin ana konusunu ilgilendirmemesi nedeniyle yayınlamıyoruz. [D.N.].

dünya ülkelerinin değişme süreçlerini ve gerçek (actual) yapılarını, modernlik veya gelişme olarak adlandırdıkları ideal veya potansiyel olaylar durumu (potential state of affairs) ile açıklamaya çalışmalarıdır. Bu bir kez gerçekleştiğinde, diğer her şey aşağı yukarı otomatik olarak gelişir. Modernleşme yapısal işlevsel farklılaşma süreçlerini yaratırken, gelişme yine benzer gizemsel ve şeyleşmiş (reified) biçimden azgelişmişliği yaratmak tadır.[2]

Taylor'a göre, Baran'ın oldukça bilinen ve azgelişmiş ekonomiyi çeşitli sınırlayıcı ve sömürücü yapıların gerçek ve potansiyel artık arasında oldukça büyük açıklar yarattıkları bir ekonomi olarak tanımlarken kullandığı gerçek ve potansiyel artık ayırımında da benzer teleolojik eğilim vardır. Burada da birinci öncül (premise) bir ideal olaylar durumudur : yani ekonominin teknolojik gelişmenin belirli bir aşamasında sınırlayıcı koşulların yokluğu durumunda ulaşabilir olduğu, olası (possible) veya potansiyel artık. İşte, gerçek ekonomiler daha sonra bu ideal temelinde incelenmektedir.

> Sonuçları yönünden Gelişme Sosyolojisinden oldukça farklı sonuçlara ulaşan bu çözümlemede saptanacak başlıca nokta, hala bu çözümlemenin güncel azgelişmiş toplum olgusunu, bu toplumların ulaşma başarısını gösterdiği veya göstermediği bir potansiyel durumun karşısında bulunuşları ile tanımlandığı bir açıklama biçimini içermekte olduğudur (s: 93).

Berstein da aşağıda benzer tezi izlemektedir :

> Modernleşme süreci, politik bilim ve sosyoloji modelleri ile meşrulaştırıldıkça, merkezde gerçekleşen ve çevre olanı dıştalayan normal kapitalist gelişme nosyonu, sonuncusunun kuraldaki bir eksiklik anlamında kavramsallaştırılmasını desteklemektedir.

Daha ötesi, Berstein'a göre, köktenci (radical) kuramcılar tarafından kullanılan gelişme kavramı, normal kapitalist gelişme nosyonundan kaynaklanışına ek olarak, milliyetçi ideolojinin elemanları ile üçüncü dünya kapitalizminin ahlakçı (moralistic)/ideolojik eleştirilerine yolaçan bir birleşme içine girmektedir (s: 92).

Son olarak, Berstein yukarıdaki gözlemlerini sosyolojinin temel tipleştirici kuruluşlarının (typological constructions) kendinden teleolojik niteliğine işaret ederek genelleştirmektedir.

> Modernleşme süreci, toplumsal değişmenin öncesi ve sonrası modellerinin teleolojik niteliğine bağlı olarak kendisinin varış noktası ile tasarımlanmaktadır. Modernliğin varış noktasına bağlı olarak, başlangıç noktası, modern olmayan veya geleneksel, yani kaçınılmaz olarak gereksiz bir kategoridir. Bu temel ikilik (dualism) —azgelişmiş/gelişmiş, geleneksel/modern— bütün gelişme araştırmalarında geçerli bir kavramsal ölçüt olmasının yanısıra, Gelişme Sosyalojisinde bir dizi yol gösterici ideal tipi içermektedir. Bunlar sosyoloji geleneğinde içerilmekte ve [yukarıdakine] benzer bir kuramsal işlevi güçlendirmektedir: statü/sözleşme, dini/laik, mekanik dayanışma/organik dayanışma, topluluk/birlik ve Talcot Parsons'un yapı (pattern) değişkenleri (s: 80).[3]

B) Kanımca, bu türden bir çözümleme yalnızca aşırı basitleştirmelerle sonuçlanmakla kalmayıp, aynı zamanda modernleşme ve yeni-Marksist gelişme kuramlarının yanlış yorumlarına ulaşmaktadır.

Burada yapılması gereken birinci saptama, toplumsal değişmenin otomatik olarak teleolojik bir çözümlemesine yolaçanın, tiplerin ve tipleştirmelerin (typology) oluşturulması olmadığıdır. İster *ideal olsun veya olmasın*, geçiş sürecinin başlangıç ve son noktalarını gösteren bu tipler, değişme kuramlarında araştırma için nirengi noktası olarak oldukça sık kullanılmaktadır. Teleolojik açıklamalara yolaçan tipleştirme değildir, esas neden daha çok bu tipleştirmelerin A noktasından B noktasına geçişi ele almak için kullanılma tarzıdır. Gelenek/modernlik tipleştirmesine gelince; örnek olarak, Smelser ile endüstri-öncesi İngiltere'sinin yapısal olarak endüstri İngiltere'sinden çok az farklılaştığını tartışmak ifade olarak yanlış ve yararsız olabilir. Ancak, kendi içinde bir başlangıç noktası (az farklılaşma durumu) ve bir sonuç noktası (yüksek farklılaşma) oluşturulması yalnızca bir eğilimi göstermektedir. İşte burada Smelser, az farklılaşmış olandan çok farklılaşmış olana *geçişin mekanizmalarını* açıklamaya çalışırken, kuramı teleolojik olmaktadır.[4]

Dahası, ister *ad hoc** ampirist isterse de daha kuramsal bir tarzda üretilmiş olsun, tipler karşılaştırma amacında temel olmaktadır. Bunlar A olaylar durumu ile B olaylar durumunun karşılaştırılması, başlıca benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konması için temel oluşturmaktadır. Örneğin, gelişme/azgelişmişlik tipleştirmesi batı ve üçüncü dünya ekonomilerinin, endüstrileşmenin türü ve derecesi, sektörler arasındaki dengesizliklerin derecesi gibi bazı temel ölçülerle karşılaştırılmasına yolaçmaktadır. Yine, iki tür kapitalist gelişme yolu arasındaki farklılıkların ortaya konması kesinlikle teleolojik eğilim anlamına gelmeyip, *sözkonusu olan bu tür farklılıkların açıklanma biçiminin teleolojik olması ya da olmamasıdır.*

Kuşkusuz ki, tipleştirmenin açıklama amacı için kullanılma yönteminin, daha önceden o tipleştirmenin oluşturulmasında içsel olarak varolduğu ileri sürülebilir. Bu tümden doğru da olabilir. Aşağıda göstermeye çalışacağım gibi bazı tipleştirici kuruluşlar, betimlemeden açıklamaya doğru ilerlerken, bazılarının açıklama türleri yönünden uçlarının daha açık olmasını karşın yalnızca bir açıklama türünü beraberinde getirmektedir. Ancak herbir durum ne olursa olsun, bir kuramın teleolojik niteliğini, ideal tiplerin, değişmenin özgül mekanizmalarına ve —bu yüzden de— özgül açıklamalara nasıl yolaçtığını göstermeden yalnızca ideal tipleri kullanması temelinde (Berstein ve çok az da Taylor'un yaptığı gibi) tartışmak pek uygun bir yol değildir. Örnek olarak, modernleşme kuramlarına ve bu kuramların üçüncü dünya ülkelerinde geleneksel olandan modern olaylar durumuna geçişi nasıl açıkladıklarına bir göz atılacak olursa, modernleşme sürecinin Berstein'nın düşündüğü gibi modernleşme olarak adlandırılan gizemsel bir *erek* ile açıklanmadığı görülebilir. Onlar daha çok, batı teknolojisinin ve

[*] **ad hoc**: belli bir amaca, duruma, olaya özgü olan. [Ç.N.].

kültürünün, oldukça farklılaşmış batı toplumlarından çok az farklılaşmış üçüncü dünya toplumlarına aktarılması biçimindeki bir *yayılma* sürecine işaret etmektedirler.

Şüphesiz ki, bu türden bir açıklama birçok yönden oldukça yetersizdir: ampiristtir, çünkü yayılma Parsonscu çerçeveden kolaylıkla anlaşılamamaktadır. Yayılma sürecinin sonunda alıcı ve verici durumundaki yayma kaynakları veya sınıflar konusunda çok fazla şey söylenmemektedir. Ayrıca, seçkinlere belli belirsiz değinmelerine karşın, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki tarihsel olarak oluşmuş egemenlik ilişkilerini yok saymaktadırlar.

Bütün bu yetersizliklere karşın, bu kuramları teleolojik olarak değerlendirmemekteyim. Ancak, diğer bir yandan, modernleşme kuramcıları Parsonscu paradigmadan yola çıktıklarında ve kavramların *ad hoc* kullanımından (yayılma gibi) kaçındıkca, *teleolojik eğilim kaçınılmaz olmaktadır.* Parsonscu sistemde oyuncular, toplumsal sistemin ve işlevsel gereksinmelerinin kuklaları olarak betimlendiğinden yalnızca iki tür olasılık sözkonusudur: *ya* betimleme düzeyinde kalmak (daha ileri bir farklılaşma yönündeki eğilimin betimlenmesi veya alt sistemler arasındaki gerginliklere veya uyuşmazlıklara değinilmesi, ancak bu gerilimlerin nasıl değişmeye yolaçtığı açıklanmaz) *veya* teleolojik açıklamalara başvurmak, yani farklılaşmayı toplumsal sistemin işlevsel zorunlulukları ile açıklamak. Bu anlamda, değişmenin nedenleri sistemin gereksinmeleri veya işlevsel zorunlulukları olmaktadır ve bu ise toplumsal gereksinmelerin birikiminin (hypostation) ve modernleşme sürecinin açıklanmasında kullanılan gizemsel *ereğin* oluşturulmasının su katılmadık bir örneğidir. Daha sonra ileri süreceğim gibi oldukça benzer türden bir teleolojik açıklama — en azından sözünü ettiğim anlamda — Althusserci paradigmanın sadık izleyicisi Taylor tarafından benimsenmiştir. Nasıl olursa olsun, teleoloji, yinelersek, tiplerin oluşturulmasına bağlı değildir, tersine yapı-eylem (action) ilişkisinin kavramsallaştırılma biçimine bağlıdır.

Yeni-Marksist azgelişmişlik kuramlarında oldukça açık biçimde izlense bile, teleoloji tipleştirmelerin oluşturulmasının kendinden bir etkeni değildir. Bu noktada, Berstein ve Taylor'un, yeni-Marksist ve yeni evrimci yaklaşımların aralarındaki bariz farklılıklara karşın benzer teleolojik çizgide hareket ettikleri biçimindeki eleştirilerinin haklılığı henüz tümden kanıtlanmamıştır. Bildiğim kadarıyla, azgelişmişlik kavramı ile ilgili yeni-Marksist yazının büyük bir bölümü (a) *anti-evrimci* bir yönelim içindedir: üçüncü-dünya ülkeleri sosyo-ekonomik gelişme yollarının, batılı ülkelerden kökten bir farklılık sunduğu düşüncesi,... ve (b) *yanlış büyüme* tezini vurgulamaktadır: üçüncü dünya ülkelerinde kapitalizmin yalnızca farklı bir büyüme içinde olmayıp aynı zamanda göreli olarak halkın büyük bir çoğunluğuna zararlı biçimde gelişme gösterdiği düşüncesi (niteliksel olarak farklı olaylar durumuna yolaçan büyük duraklamalar, dengesizlikler ve eşitsizlikler. Bu olaylar durumu ise oldukça ileri düzeydeki işsizlikle, yoksulluk ve politik baskı ile nitelendirilmektedir).

Günümüzde, azgelişmiş ülkeler üzerine eğilen oldukça geniş yeni-Marksist yazının büyük bir bölümü, üçüncü dünyada kapitalizmin gelişmesinin batı

kapitalizminden kökten farklılıklar göstermesinin ve gelişmiş ve gelişmekte olan yerine gelişmiş ve azgelişmiş olandan sözedilmesi gerekliliğinin nedenlerini *açıklamaya* çalışmaktadır. Bu açıklamaların en temel dayanağını, batı ve üçüncü dünya ülkeleri arasındaki ilişkiyi hükmetme/koşullanma'nın (domination/subordination) tarihsel olarak değişen içeriğinde kavramaya çalışan yeni-Marksist çabalar oluşturmaktadır. Gelişmeyi bir iktidar boşluğu içinde ele alan modernleşme/yeni-evrimci yaklaşımın tersine, yeni-Marksistler kendi anti-evrimci konumlarını *hem ulusal hemde uluslararası düzeyde* güç/iktidar yapılarına ağırlık vererek belirlemektedirler.

Yeterince doğrudur ki, Gunder Frank'ın ilk çalışmalarında, azgelişmiş ülkelerin özgül yapısını ve gelişme yolunu açıklayan somut mekanizmalara çok az değinilmektedir. Tersine, gizemsel ve şeyleşmiş biçimde batıda gelişmişliği, üçüncü dünyada azgelişmişliği doğuran kapitalist yasalara belli belirsiz göndermeler yapılmaktadır. Ayrıca, Frank'ın yerli toplumsal yapıları önemsemeyişi onu, azgelişmiş ülkelerin gerikalmışlıklarının üstesinden gelebilmeleri için kapitalist sistemin dışına çıkmak zorunda oldukları gibi aptalca bir sonuca ulaştırmaktadır. Ancak, yeni-Marksist gelişme kuramlarının eleştirisi için yalnızca Frank'ın ilk çalışmalarına ve Baran'ın artık kuramına ağırlık vermek ve daha sonra ortaya çıkmış oldukça geniş yeni-Marksist yazını dikkate almamak oldukça saçma olacaktır.

Bu yazına şöyle yüzeysel bir bakış bile, karmaşık mekanizmalar üzerine ve üçüncü-dünya ülkelerinin mevcut yapılarını teleolojik olmayan bir yoldan açıklayan bir sürü çalışmanın varolduğunu gösterecektir. Örnek olarak, bir dizi kuram büyük bir önemle artık çıkarımının ve üçüncü dünyadan batıya kaynak aktarımının karmaşık mekanizmalarını çözümlemektedir (Emmanuel, Amin, Wallerstein). Diğer kuramcılar, daha çok emperyalist sızma ve sınıf mücadeleleri ile yaratılan iç bölünmelere, iç dengesizliklere ve azgelişmiş toplumsal formasyonlardaki gelişmelere eğilmektedirler (Faleto, Cardoso, Stravenhagen, Arrighi).

Gelişmiş ve azgelişmiş tipleştirmesiyle doğrudan ilintili, bütün bu açıklamalarda teleolojik izlere rastlamamaktayız. Doğrusu, sömürgeciliğin veya ticaret mekanizmalarının üçüncü dünyadan batıya çok büyük boyutlarda kaynak aktarımında aracı olduğunu ileri sürmek veya üçüncü dünya ülkelerindeki günümüz kapitalist endüstrileşmesinin kendi zamanlaması ve [Avrupa'da kapitalist endüstrileşmenin] başlangıcındaki koşullardan görece daha bağımlı koşullar altında batıdakinden oldukça farklı bir yapı (pattern) izlediğini ortaya atmak doğru da olabilir, yanlış da olabilir veya (bu iddiaların, iyice işlenmemiş kuramsal araçlar üzerine temellenen karşılaştırmalardan türetilmesi nedeniyle) amprisist de olabilir. Ancak kesinlikle teleolojik değildir.[5]

Yanlış büyüme veya yanlış gelişmeden sözetmek, Berstein'ın düşündüğü gibi kaçınılmaz biçimde ne ahlaksal (moralistic) ne de ideolojik olana yolaçar. Örneğin, göreli olarak Latin Amerika kapitalizminin, bir süre farklı ulusal ve uluslararası koşul altında, yeni ortaya çıkan artık tarımsal emeğini, batı kapitalizminin başarabildiği ölçüde emmeyi başaramamış olduğunu ileri sürmek veya Latin Amerika'da eşitsizliklerin batıdakinden daha fazla olduğunu veya daha fazla artma eğilimi gösterdiğinden sözetmek güç

ispat edilir olsa bile, bu iddialarda doğası gereği ahlaksal veya teleolojik olan bir şey yoktur. Berstein'ın kapitalizmin sürekli eşitsizlikler yarattığı biçimindeki belirgin saptaması, hangi durumlarda bu eşitsizliklerin diğerlerine oranla daha fazla artma gösterip göstermediği biçimindeki ilginç soruyu gereksiz kılmamakta ve benzer şekilde, bütün kapitalist formasyonların karşılıklı olarak ilişkili olduğu ve bu nedenle de birbirine bağımlı olduğu biçimindeki yavan ifadesi (s: 91) kesinlikle, toplumsal formasyonlar arasındaki farklı *bağımlılık türlerinin ve derecelerinin* belirlenmesi gibi acil bir konuyu ortadan kaldırmamaktadır.

Diğer bir deyişle, gelişme ile ilgili yeni-Marksist yazının büyük bir bölümü birbirinden farklı iki kapitalist gelişme yolu arasındaki temel farklılıkları *belirlemeye* ve *açıklamaya* çalışan karşılaştırmalı çalışmalardır. Doğaldır ki, Taylor kuramsal-olmayan bir biçimde yapılan bu tür karşılaştırmaların, karşılaştırma yöntemine dayanmayan genelleştirmeler ve kesin tahminler yaratmaya yetenekli bilimsel bir kuram ile çok az ilişkisi bulunan *ex post facto** amprisist genelleştirmelere yolaçacağını ileri sürecektir. Bu konunun burada açılması olanaklı görünmemekle birlikte, bana göre üçüncü dünyanın gelişimi üzerine kesin yasalar ve tahminler üretmeye yetenekli *genel* bir kuram bulunmamaktadır ve toplumsal dünyanın diyalektik niteliği gözönüne alındığında hiç bir zaman bulunamayacağı söylenebilir. Burada neyin ortaya çıkabilir olduğu ve neyin ortaya çıkması gerektiği —ki karşılaştırmalı çözümlemenin yerini tutabilmekten uzaktır— hem üçüncü dünya ile batı formasyonları arasındaki farklı kapitalist gelişme yollarının karşılaştırmalı incelemesini daha verimli kılacak ve daha kolaylaştıracak bir kavramsal çerçevedir. Karşılaştırmalı çözümleme — yeni-Marksist çalışmalarda çok sık izlendiği gibi— *ad hoc* bir çalışma olmadığı ancak üzerinde çok çaba sarfedilmiş kavramsal araçlarla yönlendirildiği durumlarda böylesi bir çözümleme ne ampirizme ne de teleolojiye yolaçar. Tersine toplumsal dünyanın doğru kavranabilmesi için yegane temeli oluşturur.

SINIRLANMIŞ VE EŞİTSİZ GELİŞME KURAMI

Taylor ve Berstein'ın yeni-Marksistlere yaptıkları başlıca eleştiri, kavramlarının *ad hoc* biçimlendirilmiş olmasıdır. Örneğin, her iki yazar, Frank'ın kapitalizmi üretim yerine pazar çerçevesinde açıklamasını onu bütün üçüncü dünya ülkelerinin kapitalist olduğu gibi boş bir görüşe ittiği biçimindeki Laclau'nun ilk başlardaki eleştirilerine sürekli bir beğeni ile başvurmaktadırlar. Bu yazarlar ayrıca, yeni-Marksistlerin üretim tarzı çözümlemesini sistemli olarak kullanmama yanlışlarının onları toplumsal sınıfların ciddi bir kavramsallaştırmasına ulaşmaktan alıkoymakta olduğu üzerinde ısrarla durmaktalar.

Özgün olmamakla birlikte, bu eleştiriler oldukça geçerlidir. Bu yazarlar, yeni-Marksist kuramların amprisist niteliğine ve üçüncü dünya formasyonlarının daha titiz bir kavramsallaştırmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Birkaç dağınık önermelerin dışında Berstein'ın eserinin kuramsal seçenekler önermemesi nedeniyle, Taylor'un, yeni-Marksizme yönelik bir eleş-

[*] **ex post facto**: daha önceden olanı kapsayan. [Ç.N.].

tirinin öne sürmek zorunda olduğu kuram türüne yönelik çalışmasına dönmemiz gerekiyor.

A. Taylor, modernleşmeye (bölüm: 1) ve yeni-Marksist kuramlara (bölüm: 3) yaptığı eleştirilerine ek olarak, yeni bir kuramsal çerçeve oluşturmaya yönelik girişimlerinden önce, eserinin bir bölümünü (yeni-evrimci tezlerin aksine) üçüncü-dünya ülkelerinin batı kapitalist formasyonlarındakilerden oldukça farklı olarak sınırlanmış ve eşitsiz bir kapitalist büyüme içine girdiklerini ileri sürmeye ayırmaktadır. Taylor'a göre, hammadde çıkaran endüstriler ve imalat endüstrileri, büyümesi, *sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeyi* yaratan —batı kapitalizminin yeniden-üretim gereksinmelerine göre uyarlanmış olan— yabancı egemenliğindeki sektörlerin ortaya çıkışı ile karşı karşıya kalmışlardır. Sözüedilen sınırlanmış ve eşitsiz gelişme ise, ileri derecedeki sektörel dengesizliklerle ve ekonominin kaynaklarını iç pazarın gelişimine ve yerli nüfusun ekonomik gereksinmelerine uyarlayamaması gibi temel güçsüzlüğü ile nitelenen bir gelişme türüdür.

Taylor'un kitabının bütünü, yukarıdaki ifadelerin, üçüncü dünya ekonomilerinin incelenmesini tarihsel materyalist söylemin içine yerleştirerek kuramlaştırılması girişimidir. Taylor kuramsal biçimlendirmesinin birinci adımı olarak aşağı yukarı Althusserci çizgide tartışmayı sürdürmektedir:

(a) tarihsel materyalizmin bazı temel kavramları: üretim ilişkilerinin ve emek süreçlerinin bir birleşimi olarak üretim tarzı kavramı, son kertede belirlenme nosyonu, üretim tarzının geçmişi (geneology), yeniden-üretimi ve dinamikleri üzerine değerlendirmeler,

(b) üçüncü dünya formasyonlarının incelenmesi ile ilgili doğrudan ilişkili kavramlar ve tartışmalar: geçiş üretim tarzı kavramı, kapitalist-olmayan tarzların dinamikleri ve yapısı üzerine günümüzde sürdürülen çeşitli tartışmalar (özellikle de Asyatik tarz vb).

B. Taylor, işte bu geniş kavramsallaştırma temelinde, üçüncü dünya formasyonlarında kapitalist sızmanın değişik türlerinin kuramlaştırılmasına yönelik kitabının ana konusuna doğru ilerlemektedir. Taylor, bu tür görüngülere hem batı formasyonları yönünden (ekonomik sızmayı batıdaki KÜT'nın geçmişine ve dinamiklerine bağlayarak) hem de üçüncü dünya formasyonları yönünden (bu sızmanın, üçüncü dünyada daha önceden varolan üretim tarzı üzerindeki etkisini inceleyerek) bakmaktadır. Taylor, Avrupa ve üçüncü dünya formasyonları arasındaki ilişkide —bir bakıma— üç farklı ve birbirini izleyen evreyi gösteren üç temel sızma türünü (tüccar, meta ihracı ve emperyalist sızma) ayırmaktadır.

(i) Tüccar sızması: Avrupa'da KÜT'nın başatlığından önce, feodalizm ile sınırlanmış tüccar sermayesi üçüncü dünyadaki ticari hareketlerini genişletmiş ve olağanüstü para sermayesi birikimi yoluyla Avrupa kapitalizminin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Üçüncü dünya formasyonları yönünden, kapitalist yayılmanın bu ilk türü, kendi ekonomilerinin ticarileşmesinin ivmesini artırmakla birlikte, be-

lirgin biçimde kapitalizm öncesi üretim tarzlarını parçalayamamıştır. Tersine, çoğunlukla onları güçlendirmiş veya yeni kapitalist-olmayan tarzların ortaya çıkışına katkıda bulunmuştur (örnek: Latin Amerika'daki *hacienda* sistemi).

(ii) Meta ihracının başatlığı altında sızma: Kapitalist sızmanın bu ikinci aşaması, batıda KÜT'nın başat duruma geçişi ve önce İngiltere'nin daha sonra diğer Avrupa ekonomilerinin yabancı pazarları koruma gereksinmesi ile nitelenmektedir. En genelde, KÜT'nın başatlığı, azalan kâr oranları eğiliminin temel dinamik olduğu ekonomi anlamına gelmekteydi. Bu eğilim, kendini yansızlaştırmaya çalışan karşı etkilerin üretimi ile başbaşa yürümüştür. Taylor, bu bakış açısından, kapitalist sızmanın ikinci aşamasının, karşı hareketli etkilerin birleşimi içinde bir öğe olarak çözümlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir (s: 126). Örnek olarak, eşitsiz değerlerin değişimini içeren türden bir uluslararası ticaretin gelişmesi, yalnızca kaynakların üçüncü-dünyadan batıya büyük boyutlarda aktarımı ile sonuçlanmayıp, aynı zamanda iç üretim, dolaşım ve tüketim döngüsünün kütlesel parçalanışını beraberinde getirmiştir. Bu süreç, çoğunlukla da zanaat endüstrisinin topyekün bir yıkımını ve doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopuşu sürecinin başlamasını içermektedir (öyle bir süreç ki, kapitalist yayılmanın bir sonraki aşamasında ivme kazanacaktır).

(iii) Emperyalist sızma: Meta ihracı kapitalist sızmanın ikinci aşamasının temel özelliği olacaksa, üçüncü aşama da yoğun sermaye ihracına sahne olmaktadır. Batı dikkate alındığında, Taylor bu aşamayı, Hilferding ve Lenin'in emperyalizm üzerine yazılarını, çalışmasının esas malzemesi olarak ele alarak kuramlaştırmaktadır. Büyük bir oranda Lenin'in tezlerini kabul etmekte ve bu tezleri üretim tarzı söylemine oturtmaya çalışmaktadır. Böylece, endüstriyel ve banka sermayesinin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve bunların mali sermayesinin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve bunların mali sermaye olarak birleşmeleri nedeniyle sermaye ihracı (daha önce de değinildiği gibi azalan kâr oranına karşı hareket durumundaki eğilimlerin bir parçası olarak değerlendirilen) gerçekleşebilmektedir. Daha ötesi, endüstriyel sermaye yoğunlaşmasının önkoşulu üretim sürecinin kapitalist üretim ilişkileri tarafından yaygın bir biçimde koşullandırılmasıdır. Bu koşullanma ileri makinalaşma ile nitelendirilmektedir. Doğrusu, KÜT böylesi bir ileri evreye ulaştığında sermaye ihracı olanaklı duruma gelmektedir.

Kapitalist sızmaya, üçüncü dünya formasyonları yönünden bakılırsa, emperyalizm, doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından kopuşunun sağlanması ve böylece kapitalist üretim ilişkilerinin yerleştirilmesi için müdahele edilmesi olarak görülebilir. Bu ise bir dizi mekanizmalar yoluyla sağlanmaktadır: vergilendirme, toprak reformu, zorlama emek göçü vb. Bununla birlikte, (a) kapitalist üretim ilişkilerinin ekonominin kapitalist-olmayan olarak varlığını sürdüren büyük sektörlerinde (örnek: tarım) başatlığını sağlayamamış olması, (b) kapitalist üretim ilişkileri başat olsa bile, bu başatlık altındaki farklı üretim süreçlerinin tamamen koşullandırılamamış olması nedeniyle, üçüncü dünyada KÜT'nın gelişmesi *sınırlanmış ve eşitsizdir*. Bu şekilde, oldukça sınırlı kapitalist sektörlerde ileri teknikler yerleşirken (hammadde çıkaran sektörler, bazı ithal ikamesi endüstrileri), diğer-

lerinde üretici güçler yalnızca biçimsel (formal) düzeyde koşullanmıştır (örnek olarak; tüccar sermayesi tarafından biraraya toplanan ve denetlenen zanaatkarlar).

Üçüncü dünyada kapitalizmin bu sınırlanmış ve eşitsiz gelişmesi nasıl açıklanabilir? Taylor'a göre emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmeleri ile açıklanabilir. Örneğin Taylor, emparyalizmin, kapitalist gelişmenin batı formasyonlarının pazar gereksinmelerini sınırlayabileceği veya [bir başka deyişle] batı formasyonlarının üçüncü dünya üzerindeki denetimini azaltabileceği sektörlerde çıkarının olmaması ve bu nedenle de kapitalist ilişkilerin bu sektörlerde yayılmasından çekinmekte olduğunu ileri sürmektedir (s: 220). Emperyalizmin yüklediği sınırlamalara ek olarak, eşitsiz ve sınırlanmış gelişme, kapitalist olmayan tarzın elemanlarının süregelen varoluşu ile pekiştirilmiştir (s: 221).

Doğrusu, üçüncü dünya formasyonlarındaki yapıların özgüllüğünü doğru kavrayabilmek için, KÜT'nın direnen kapitalist-olmayan tarz ile ne şekilde *eklemlendiğine* bakılmalıdır. Burada, eklemlenme yalnızca bir bağlantıdan çok daha fazlasını anlatmaktadır. Eklemlenme, bir toplumsal formasyonun pratiğinin diğerinin pratiğine müdahelesini açıklamaktadır. Burada her bir pratik kendi üretim tarzının yeniden üretim gereksinmelerini karşılayabilmek için diğerini dönüştürmeye çalışmaktadır:

> Bir pratiğin diğeri içindeki eklemlenmesi, hem kapitalist tarzın yeniden üretim gereksinmeleri tarafından hem de, ya nüfuza uğramış düzeyin içinde işleyişini sürdürebildiği —kapitalist-olmayan tarzın koyduğu— sınırlarla ya da kapitalist-olmayan tarzın elemanlarının süregelen yeniden üretiminin, bu eklemlenme üzerine getirdiği sınırlamalarla yönetilmektedir (s: 227).

İki üretim tarzının ve *elemanlarının* eklemlenmesi kavramı Taylor'un kuramının merkezini oluşturmaktadır. İşte bu nosyonun yardımıyladır ki, Taylor üçüncü dünya formasyonuna özgü tüm yapıları ve görüngüleri açıklamaktadır. Bu şekilde, Taylor üçüncü dünya formasyonlarında sermaye birikiminin özgül yapısını, büyük boyutlardaki kentsel işsizliği, çok büyük eşitsizlikleri, özgül işbölümlerini, belirleyicileri (a) KÜT'nın *yeniden-üretim gereksinmeleri* ve (b) direnen kapitalist-olmayan tarzın *sınırlama olanakları* olan eklemlenmenin sonucu olarak değerlendirmektedir.[7]

Taylor, eklemlenme ve eklemlenmenin belirleyicilerine başvurarak görünüşlerin (appearances), yani yeni-Marksizmin ampirizminin ötesine geçilebileceğini ileri sürmektedir:

> Nitekim kentsel işsizlik, farklı emek türlerinin birleşmesi ve yerli sermaye birikimleri gibi ekonomik özelliklere ilişkin örneklerimizde, bunların kaçınılmaz olarak görüngüsel ortaya çıkışlarında belirliyicileri (endüstriyel kapitalist tarzın değişen yeniden —üretim gereksinmeleri ve kapitalist-olmayan tarzın veya kapitalist-olmayan işbölümünün direnme derecesi) varolmayan biçimler olarak ne şekilde çözümlenebildiğini gösterdik (s: 274).

Taylor tam tamına benzer türden bir açıklamayı sınıf yapısına uygulamaktadır. Örnek olarak: proleteryanın dört kola ayrılması (sürekli becerili, göçer becerisiz, zanaatkar-kapitalist ve yarı-proleterya), bunların özgül antagonizmaları ve politik ideolojileri, KÜT'nın büyük bir oranda sızamadığı bağlamda hareket eden köylülüğün farklılaşması, aşırı büyümüş bir küçük-tüccar ve devlet bürokratları sınıfının oluşması, kapitalist sınıf içindeki komprodor ve ulusal fraksiyonlar arasındaki çelişkiler. Bütün bu özellikler, savaş sonrası dönemde izlenen üretim tarzları eklemlenmesinin ve bu eklemlenme içindeki değişmelerin sonuçlarıdır (s: 251).[8]

SINIRLANMIŞ VE EŞİTSİZ GELİŞMENİN ELEŞTİRİSİ

A. Taylor'un kuramıyla ilgili olarak yapılması zorunlu saptama; farklı bir dil kullanmasına karşın, temel olarak yeni-Marksistlerin üçüncü dünya ülkelerinin gelişme yolları ve geleceği üzerine geliştirdikleri önemli tezleri (örneğin: karşı-evrimci yanlış-büyüme tezi) kabul etmesidir. Bu yönüyle, Warren ile ters düşmektedir. Taylor, üçüncü dünyada bağımsız bir enrüstrileşme şansının uzakta olması nedeniyle, son on yıllık dönemlerde bazı üçüncü dünya formasyonlarında yaşanan hızlı endüstrileşmenin kesinlikle emperyalist egemenliğin sonu anlamına gelemeyeceğini ileri sürmektedir (s: 220).

Bu karşı-evrimci tutumun, bazı azgelişmiş ekonomilerin hızlı endüstriyel dönüşümüne —ve şu anda da sürmesine— karşın batı emperyalizmine bağımlılıkları nedeniyle batı ekonomilerinden farklı ve yerli nüfuslarına oldukça zararlı bir yol izlemekte olduğunu ileri süren yeni-Marksist kuramcılarınkinden pek bir farklılığı yoktur. Bu yeni-Marksist iddiaların iki tür kapitalist gelişme yolu arasındaki aşağı yukarı sistematik bir karşılaştırmaya dayandıkları söylenirse, farklı bir etiket kullansa da Taylor'un da benzer bir karşılaştırmaya gizliden başvurduğu söylenebilir. Doğrusu, Taylor sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeden sözettiğinde, bu ancak daha az sınırlanmış ve daha az eşitsiz olan bir kapitalist gelişmeye (başka bir deyişle Batı Avrupa gelişmesine) değinildiğinde bir anlam ifade eder.

Böylece, sözü edilen geleneksel-modern, gelişmiş-azgelişmiş gibi tipleştirici dikotomilere karşı duruşuna karşın, Taylor kolleksiyonumuza bir yenisini; yani sınırlı olmayan ve daha az eşitsiz gelişme, sınırlanmış ve eşitsiz gelişme dikotomisini ekleyerek son sözünü söylemektedir. Dahası, Taylor'un işlevselci ve yeni-Marksist dikotomilerin oluşturulma tarzlarına yaptığı eleştiriler, kendi tipleştirmesine *mutatis mutandis* * uygulamaktadır. Birileri çıkıp da Taylor'un kendi tezlerini kullanarak, onun sınırlanmış ve eşitsiz gelişme [kuramının], kapitalist gelişmenin daha yaygınlaşmış ve daha eşit olan potansiyel veya ideal olaylar durumu kavramına dayandığını söyleyebilir. İlgilendiğim kadarı ile, ben ne yeni-Marksist tipleştirmelerde ne de Taylor'unkinde teleolojik veya idealist bir yön bulamadım. Bunları iki tür kapitalist gelişme türünün yöntembilimsel olarak meşru karşılaştırma yöntemleri olarak görmekteyim.

B. Taylor'un yeni-Marksist yaklaşımdan hareket edişi, ampirist yeni-Marksist tezleri kuramlaştırma çabasında izlenmektedir. O bunu (a) üçün-

[*] **mutatis mutandis**: gerekli değişiklikler yapılmış olarak. [Ç.N.].

cü dünya formasyonlarının yapısının oldukça ciddi bir kavramsallaştırılışına olanak sağlayan ve (b) sözü edilen yapıların ortaya çıkışının ve gelişmesinin derinlemesine açıklanması ve görünüşlerin ötesine geçilmesi için özgül bir yöntem sunan üretim tarzı söylemini kullanarak yapmaktadır. Şimdi, yeni-Marksist yaklaşımdan hareket eden bu iki girişime eleştirel bir bakışla yaklaşalım.

Özgül üçüncü dünya formasyonlarının üretim tarzı çözümlemesi kullanılarak kavramsallaştırılması girişiminin temelde anlamlı ve yararlı olduğu konusunda hemfikirim. Temel bir çözümleme aracı olarak; üretim tarzı kavramı, tarzların eklemlenmesi düşüncesi kadar, üçüncü dünya ekonomilerinin ve sınıf yapılarının özgüllüğünü sektörler bağlamındaki alternatif biçimlendirmelerden daha iyi açıklıyabilmektedir (örnek olarak, bu sektörler ister toplumbilimcilerin modern/geleneksel, isterse de iktisatçıların ekonomiyi tarım, ticaret ve endüstri gibi üçe ayırmaları içeriğinde anlaşılsın).

Sektör veya Parsons'un sistem-parça kavramları temel olarak *yansız (neutral)* niteliğe sahiptir. Geleneksel ve modern sektörden söz edilmesi veya teknolojik olarak ileri ve geri olandan veya hatta tarımsal, endüstriyel ve üçüncü öneme sahip sektörlere değinilmesi gibi; tüm bu bütünün parçalara bölünme şekilleri, parçalar arasında ve parçalar içindeki bölünme türü (type of cleavages) konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Diğer yandan, üretim tarzı kavramı, bütünün parçalara bölünmesi sürecinin yansız olan (üretici güçler) ve yansız-olmayan (üretim ilişkileri) bölünme yollarını biraraya getirmektedir.

Ayrıca, benzer bir temel saptama, sektör kavramının veya Parsonscu alt sistemin, sistemci bakış açısından alt bölünmelerin kavramlaştırılmasına yardımcı olduğu gibi (örneğin, sistemin işlevsel zorunlulukları bağlamında), üretim tarzı kavramının da, kollektif oyuncular ve bunların sistemin değişmesi veya korunması yönündeki çıkarları bağlamındaki bir çözümleme kadar sistem çözümlemesine olanak sağladığını söyleyerek yapılabilir.[9] Öyleki bu kavram, toplumsal dünyanın sistemik (systemic) ve eylemsel (action) yönleriyle çözümlenmeleri arasında oldukça yararlı bir köprü oluşturmaktadır. Bildiğim kadarı ile, hiç bir kavram böylesi bir köprü olma özeliğini sunmamaktadır. Taylor'un, üretim tarzı çözümlemesinin kullanılmamasını esas neden olarak gördüğü saptamasının doğruluğu ile birlikte, yeni-Marksistler Parsonscu işlevselciler gibi sınıflara *ad hoc* biçimde değinebilmektedirler. Bunun nedeni, ne sektörler kavramının, ne de sistem-parça kavramının mantıksal olarak sınıf bölünmeleri kavramına yolaçmamasıdır.

Yukarıdakilerle birlikte, üçüncü dünya formasyonlarında KÜT'nın sınırlanmış ve eşitsiz gelişmesi düşüncesinin ve kapitalist-olmayan tarzların geniş ölçüde dayanıklılığı fikrinin neden batının ve üçüncü dünyanın kapitalist gelişme yollarının karşılaştırılması için, modernleşmenin, endüstrileşmenin, teknolojik ilerlemenin ve sektörel dengesizliklerin derecesindeki farklılıklara yapılan başvurmalardan daha iyi bir temel sunduğu daha belirgin duruma gelmektedir. Doğrusu, sınırlanmış ve eşitsiz gelişme kavramı sektörel dengesizlikler ve teknolojik ilerlemişlik veya gerilik gibi görüngülerle ilgilenebilir. Ancak, bu kavram sözü edileni, bu görüngüleri sınıf bölünmelerine sistematik biçimde bağlayan bir tarzda gerçekleştirebilir. Bu ise,

araştırıcıyı yansız (neutral)/teknikçi (technicist) bir çözümlemeden alıkoyar ve endüstriyel toplum yerine *kapitalist* endüstriyel toplumdan, kalkınma yerine *kapitalist veya sosyalist* gelişmeden söz etmeye zorlar.

C. Kuşkusuz ki, bir an için Taylor'un teleolojik açıklamaları bir yana bırakılsa bile, üçüncü dünya formasyonlarının, üretim tarzlarının özgül eklemlenmeleri olarak kavramsallaştırılması bazı soruları hala gündemde bırakmaktadır. Çok açık bir örnek verirsek; Taylor, her bir üretim tarzında, bir dizi emek süreci üzerinde başatlık sürdürenin üretim ilişkileri (yani; artı-emeğin elde edilme tarzı) olduğunu söylemektedir. Herbir emek süreci, üretimin tüm elemanlarının bir birleşimini göstermektedir — ki bunun sayesinde doğanın tasarrufu süreci (appropriation of nature) gerçekleşmek tedir.

Taylor, değişik emek süreçlerinin, başat üretim tarzının yeniden üretim gereksinmeleri tarafından yönetilmesine karşın, gelişmelerinin *eşitsiz* olduğunu ileri sürmektedir:

> [Bu eşitsizlik] sözü edilen emek süreçlerinden bazılarının, tikel bir tarzın gelişimindeki bir momentte diğerlerinden daha ileri derecede koşullanacakları anlamındadır..... Örneğin, feodal üretim tarzında işbirliği, emek servisi, ücretli emek veya kira karşılığı ekim üzerine temellenen değişik emek süreçleri bulunabilir (s: 274).*

Bu türden bir kavramsallaştırmanın güçlüğü emek süreçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ayırımı müphem bırakmasından kaynaklanmaktadır. Üretim ilişkilerinin başatlığı altındaki emek süreçleri birbirlerinden yalnızca teknik anlamda olmayıp (örneğin, makinalaşma düzeyi) aynı zamanda artı-emeğin elde edilişine ilişkin elemanlar (örneğin, ücretli emek) yönünden de ayrılmaktadırlar. Bir başka deyişle, Taylor'un formülasyonu, farklı üretim ilişkilerinin ne zaman ve hangi koşullar altında farklı bir üretim tarzı oluşturduğunu ve bunların tek bir tarz içinde ne zaman yalnızca bir üretim sürecini anlattığını açıklayamamaktadır.

Örnek olarak, üçüncü-dünya formasyonlarında KÜT başat duruma geçtikten sonra bile direnişini sürdüren; Taylor'un soy üretim tarzı olarak ifade ettiğini veya Asya tipi üretim tarzını ele alalım. Bu anlamda neden Taylor KÜT ile eklemlenmiş, birbirinden ayrık kapitalist-olmayan tarzlardan söz etmekte ve yalnızca başat kapitalist üretim ilişkileri altında eşitsiz olarak koşullanmış emek süreçleri ile yetinmemektedir? Ücretli emek feodalizm altında bir emek süreci oluyor da, neden kapitalizm altında soy üretim ayrı bir tarz oluyor?

Taylor'un farklı üretim ilişkilerinin farklı bir tarz oluşturdukları durumlarla, bu üretim ilişkilerinin yalnızca farklı bir emek süreci oluşturdukları durumların birbirinden ayırdedilmesinde belirgin kıstaslarının olmaması nedeniyle, tercihini yalnızca kolayca kaçışının sonucunda yapmışa benziyor. Doğaldır ki, üretim tarzlarının sayısı istendiğinde artırılıp, istendiğinde

[*] Mouzelis'in Taylor'un **From Modernization to Modes of Production** adlı kitabından yaptığı bu alıntı, s. 274'de yer almamaktadır. Muhtemelen bir başka sayfaya aittir. [D.N.].

azaltılabildiğinden çözümleme büyük bir oranda basitleştirilmektedir. Nitekim böylesi bir pratiğin üretici güçler/üretim ilişkileri ayırımının yararlılığını çok ciddi olarak azalttığı kanısındayım.

D. Taylor'un üretim tarzı kavramını kullanışındaki oldukça önemli bir sorun, onun (tam anlamıyla Althusserci bir üslupla) bütün toplumsal görüngüyü sadece yapısal belirlenmelerin sonucu olarak açıklamaya çalışmasındadır. Bu yüzden (daha önce değinildiği gibi) Taylor, kentsel işsizliği, sermaye birikimini, sınıf ittifaklarını açıklarken de, sınıf ideolojilerini açıklarken de izlenen yol değişmemektedir: açıklama sürekli olarak KÜT'nın kapitalist-olmayan tarzlarla eklemlenmesine — ki bu eklemlenme KÜT'nın yeniden üretim gereksinmeleri ve kapitalist-olmayan tarzın direnme derecesi ile belirlenmektedir — ağırlık vermektedir. Emperyalizmin sonucu olarak, bu eklemlenme içinde KÜT başat duruma geçmiş ve geçmekte olduğundan, üçüncü dünyanın nihai motoru (ultimate prime mover) sürekli olarak batı kapitalizminin değişen gereksinmeleri olmaktadır.

Böylesi bir açıklamanın teleolojik niteliği geniş bir tartışmayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Parsonscu işlevselciler, özellikle de içlerinde en koyu olanları bile teleolojinin böylesi ileri derecedeki ve açık bir biçimine ulaşmazken, işlevsel zorunlulukları nedenlere dönüştürmenin meşru bir yol olmadığı biçimindeki belirgin saptama çok öncelerde Marksist olmayan toplumbilimciler tarafından bile benimsenmişti.

Diğer bir yandan, Taylor saf saf yeniden üretim gereksinmelerini özgül etkiler yaratan sonuçlara dönüştürmek yoluyla, yapıları gereksinmeleri toplumsal sahnedeki herşeyi ve her bireyi çekip çeviren, düzenleyen, herşeyi bilen, herşeye kadir gizemsel bütünlüklere dönüştürmektedir. Gerçekte, sistemin yeniden-üretimi teleolojisiyle *gereklilikten ortaya çıkışa* yapılan meşru olmayan bir sıçrama, sözüedileni gerçekleştiremez. Klasik işlevselciliğin, sözü edilen çizgide Marksist olmayan eleştirisinden birkaç on yıllık dönem geçmesinden sonra bile kesin kes aynı mantıksal yanlışların hala tekrarlanabiliyor olması, Marksizm ile Marksist olmayan toplumbilimleri arasındaki iletişim eksikliğini göstermektedir. Mümkün olan basitlikte ortaya koyarsak, yapılar ve yeniden-üretim gereksinmeleri hiçbir şeye neden olamaz veya dönüştüremez. Doğrusu, bazı görüngübilimcilerin ileri sürdüklerinin tersine, doğaldır ki yapılar yeteri kadar gerçektir ve eylemi (action) hem sınırlar hem de kolaylaştırırlar. Belirlenme tarzı (mode of determination) olarak yapılar, diğer bir yapının veya elemanının olası değişmelerinin sınırlandırılmasını içeren negatif etkinlik (negative effectivity) türünü tanımlamaktadır.[11] Ancak, toplumsal görüngünün ortaya çıkışı, dayanıklılığı ve dönüşümü için bir açıklama gerektiğinde esas ağırlık, kollektif oyuncuların (sınırlı veya sınırsız seçenekler sunan yapısal sınırlamalar içinde hareket eden) taktiklerinin, stratejilerinin ve tasarılarının çözümlemenin merkezini oluşturduğu bir belirlenme tarzına verilmelidir. Oyuncuları bir kenarda bırakan veya bunları yalnızca sisteme ait sınırlandırmaların sonuçları olarak sunan bütün çabalar kaçınılmaz olarak teleolojik açıklamalara yolaçar. En genelde kollektif oyunculara, özelde sınıflara özerk etkinlikler verilmeksizin, kurumsal yapıların dönüşümünün metafizik veya teleolojik olmayan bir yoldan açıklanması olası değildir.

Somut bir örnek verirsek: önermenin kendisi sanıldığı kadar belirgin bir doğruluğa sahip olmamasına karşın, üçüncü dünya ülkelerinde kapitalist üretim ilişkilerinin sınırlayıcı niteliğinin, emperyalizmin (ki böylece emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmelerine katkıda bulunmaktadır) çıkarına olduğunu ileri sürmenin mantıksal meşruluğu vardır.[12] Ancak sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin ve üçüncü dünya formasyonlarının sınıf yapılarının ve ittifaklarının emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmesinin sonucu olduğunu ileri sürmek, üçüncü dünyada olup bitenleri emperyalizm gereksindiği için olduğunu ileri sürmektir. Taylor'un kuramı ile oldukça belirlenimci (deterministic) emperyalizm kuramları (Frank'inki gibi) arasındaki tek fark, Taylor'un, emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmeleri ile — açıklanacak olan — üçüncü dünya görüngüsü arasında tarzların eklemlenmesi düşüncesini ortaya atmasıdır. Ancak bu ortaya atış, açıklamayı oldukça karmaşık duruma getirmesine karşın hiçbir şekilde açıklamanın teleolojik niteliğini değiştirmemektedir.

Doğaldır ki yukarıdakilerle emperyalizmin üçüncü dünya üzerindeki etkisini küçümsemeye çalışmıyorum. Bütün söylediğim, böylesi bir etkinin incelenmesi veya ölçüsünün belirlenmesi girişiminin yalnızca yeniden-üretim gereksinmeleri kavramına yoğunlaşmaması gerektiğidir. Aynı dikkat, sınıf, sınıf fraksiyonları ve diğer çıkar gruplarına — yani aşağı yukarı otomatik olarak sözü edilen gereksinmeleri *kavrayan veya kavrayamayan* ve bu gereksinmeleri uzun dönemde emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmelerini yerine *getirebilen veya getiremeyen* bir dizi çelişki kaynağı stratejilere yol açanlar olarak tanımlayan etki kaynaklarına (agents) — gösterilmelidir. Bu bütünüyle yerine getirilmişse, sınıflar sonuçlar olarak kavramsallaştırılamaz ve sınıf mücadeleleri konjonktür (conjuncture) çerçevesine indirilemez.

Her birşey bir yana, Taylor'un yaklaşımı, kuramın yönlendirdiği bir ampirik araştırma umutlarını azaltmaktadır. Böylesi bir araştırma gereksiz olmakta (yani ampirik olarak dıştalanmaktadır) ve temel problemleri daha önceden peşinen çözülmüş bir kurama somut ampirik malzeme sağlamak gibi ikinci bir rol oynamaya başlamaktadır. Eğer herşey tümden emperyalizmin yeniden-üretim gereksinmeleriyle veya daha açık bir biçimde, kapitalist olan ve olmayan tarzların eklemlenmesiyle (ve de birincinin sonuncu tarafından yüklenen sınırlamalarla bağlantılı yeniden-üretim gereksinmeleriyle) açıklanmışsa, o zaman bütün ampirik araştırmanın geriye yapabileceği yalnızca görüngüsel biçimleri[13] sözü edilen eklemlenmenin ve bu eklemlenmenin belirliyicilerinin sonucu gibi sunmaktan başkaca bir şey değildir.

Bu nedenle, Taylor'un bize sunduğu, problem alanlarını gösteren ve bunların ampirik araştırmaları için bir temel hazırlayan basit bir kavramsal çerçeve değildir. Bize sunduğu, ampirik araştırmaya sığınan (eğer tümden öyleyse yalnızca süsleme amacıyla), olasılık üzerine temellendirilmiş kapalı bir kuramsal sistemdir. Başka bir deyişle, Althusser'in yapısal belirlenimciliğinin mantığı (burada tartışamayacağım bir bilgi-kuramı ile birlikte) kuramsal oluşturma ve ampirik araştırma arasındaki çifte açıklık (dual openness) ve karşılıklı değişim olanağını ortadan kaldırmaktadır. Kuramsal araçlar öylesi bir biçimde kurulmaktadır ki, bu araçlar birlikteliklerini sona erdirmektedirler.

Doğrusu, Althusser'in kavramsallaştırmaları (Genellikler-II) — ki Taylor çalışmasını bunlar üzerine temellendirmekte — Comte ve Spencer'in karmaşık evrimci sınıflandırma şemalarından birini hatırlatmaktadır. Evreler (stages), bir kez oluşturulduğundan ve evrim yasaları bir kez keşfedildiğinden, daha önceden bilinenleri ispat etmek için oldukça seçici bir tarzda tarihi kanıta (historical evidence) başvurulur. Oldukça benzer bir biçimde, olguların ve verilerin (data) belirli bir kuramsal problemin dışında varolmadığı şeklindeki doğru anti-ampirist tavırla hareket eden Althusser, bu düşünceyi kavramsal araçlar (Genellikler-II) ile bu araçların işlemesi gereken hammadde (Genellikler-I) arasında tek yönlü, mekanistik bir ilişki kurmak yönünde kötüye kullanmaktadır. Araştırıcı bu yüzden, sürprizleri, yeni buluşları ve başlangıçtaki kuramsal çerçevenin yeniden gözden geçirilmesini ve yeniden biçimlendirilmesini ortadan kaldıran türde bir araştırmaya itilmektedir. Genellikler-I'e daha fazla özerk etkinlik tanımaya çalışan herhangi bir girişim (yani ampirik kanıtın, sorunsal ile belirlenmiş olarak, Genellikler-II ve III üzerinde önemli etkileri olabileceğinin ileri sürülmesi) ampirizm olarak dıştalanmaktadır. Bu şekilde, ampirik araştırmanın bütün yapabileceği, temel dış çizgileri daha önceden çizilmiş bir resmin somut ayrıntılarını yerleştirmektir.

Althusserci yapısalcılığın bu belirgin yetersizliğinin en güzel göstergesi, uzunca bir süreden beri yaygın bir beğeni kazanmışlığına karşın, üçüncü dünya ile batı formasyonlarına ilişkin bilgimize gerçek bir katkıda bulunamayışı olmaktadır. Althusserci Marksizmin, uzaktan da olsa Eric Hobsbawn, Barrington Moore, Perry Anderson, Samir Amin veya Cardoso'nın önemli katkılarıyla karşılaştırılabilecek neyi vardır? Sorunun yanıtı olumsuz olacaktır. Karşımızda yalnızca ufak ufak, birbirinden kopuk bilgi kırıntıları veren dev bir kuramsal aygıt (Genellikler-III) durmaktadır.

E. Taylor'un emperyalist sızma nosyonunu üçüncü dünyaya uygulayışının güçlü teleolojik eğilimi sözkonusu ise, o zaman emperyalizmi batı formasyonlarındaki KÜT'nın dinamikleri içine yerleştirmeye çalışmasının da yaratacağı sorunlar olacaktır.

Daha önce değinildiği gibi, Taylor emperyalizmi, kapitalizmin azalan kâr oranları yönündeki müzmin eğilimine karşı hareket durumundaki görüngüler dizisi içinde değerlendirmektedir. O, bu azalan kâr oranının emperyalizme neden olduğunu ileri sürmemektedir. Bütün yaptığı, emek sürecinin kapitalist üretim ilişkileri tarafından belirli bir koşullanması ve sermayenin bir sonraki yoğunlaşması altında sermaye ihracının nasıl *mümkün* olduğunu — ve bu gerçekleştiğinde ise — bu olasılığın azalan kâr oranlarına karşı hareket durumundaki eğilimlerin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermeye çalışmaktır. Taylor'dan alıntı yaparsak;

> Bütün yapmaya çalıştığımız, kapitalist sızmanın tikel bir biçiminin maddi temelinin, kapitalist tarzın dinamikleri içine nasıl yerleştirilebileceğini göstermektir. Bu temelin ötesinde, bu sızmanın aldığı özgül biçimler, yalnızca sermayeyi ihraç eden toplumsal formasyonun değil, aynı zamanda bu formasyon ile bu formasyonun rakibi durumundaki kapitalist ülkelerin görece (ekonomik, politik ve ideolojik) gelişmesi arasındaki ilişkilerin

ve sızmaya çalıştığı kapitalist-olmayan üretim tarzlarının ve toplumsal formasyonların *konjonktürel çözümlenmesi* yoluyla incelenebilir (s: 132, italikler bana ait, N.M.).

Lenin'in emperyalizm üzerine, oldukça itibar görmüş kitapcığına karşı biçimlendirilmiş bir dizi eleştiriyi yinelemenin yeri burası değil. Ancak, Taylor kuramlaştırma ile oldukça fazla ilgilendiğinden, sanırım en uygun olanı, emperyalizm kuramını pek özel olarak KÜT'nın dinamikleri üzerine yoğunlaştırması — veya çok daha dar anlamda azalan kâr oranına — ve bütün herşeyi konjonktürel çözümleme çerçevesine indirmesindeki gerekçesini sormaktır. Örnek olarak, neden birisi çıkıp ta, emperyalist yayılma olasılığını, tam tamına Taylor'un ekonomik alanın (sphere) dinamiklerini kuramlaştırması gibi, politik olanın dinamiklerini kuramlaştırarak ortaya koymaya çalışmasın? Politik dinamik, konjonktürel çözümleme düzeyine (sphere) indirilirken (veya buradan çıkarak kapitalist ülkeler arasındaki rekabetin uluslararası dinamiklerine), niçin ekonomik dinamik kapitalist yayılmanın üç türünün hepsinin açıklanmasında kuramlaştırmayla sorumlu tutulmak gibi ayrıcalıklı bir konuma yükseltilmektedir? Örnek olarak, neden Batı tipi devletin dinamiklerinin, sermayenin dinamiklerinin kuramlaştırılmasındaki gibi *görece özerk bir tarzda* kuramlaştırılmasının olanağı yoktur? Burada politik olanın görece özerk biçimde kuramlaştırılması ile;

(a) politik kurumları ve gelişmeleri, sermayenin yeniden-üretim gereksinmelerine veya yalnızca ekonominin varoluş koşullarına *indirgeyen bir açıklamayı,*

(b) politikbilim çalışmasını *konjonktürel* çözümleme gibi arta kalmış bir [bilimsel çalışma] alanına indirilmesini,

önleyen bir işlemi anlatmak istedim.

Taylor, görüngüleri (phenomena) yapısal çözümlemeye uygun olanlar ve konjonktürel çözümlemeye uygun olanlar olarak ayırarak, kimi kapitalist yayılma biçimlerinin ekonomik dinamikten daha çok politik olana bağlanıp bağlanamayacağını *sorma olanağını* — dolaylı biçimde ve kurnazca — *ortadan kaldıran* kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Bu türden bir kavramsal çerçeve ise kaçınılmaz olarak indirgemeci olmaktadır ve bir dizi önemli problemin peşinen çözüldüğü veya kısacası hasıraltı edildiği türden bir ampirik araştırmaya yol açmaktadır.

SONUÇ

Kanımca, Taylor'un Althusserci çizgide üçüncü dünya araştırmalarına kuramsal bir temel sunarak yeni-Marksist azgelişmişlik kuramlarının ampirizmini aşmak gibi büyük emeller peşindeki girişiminin ciddi teleolojik ve indirgemeci sakıncaları vardır. Çok genel bir deyişle, bana öyle gözüküyor ki, oyuncuları (actors) edilgen betimleyişleri bilindiğinden, ne Parsonscu işlevselcilik ne de Althusserci Marksizm, gelişmenin incelenmesi için yeterli kuramsal temel sunamaz.

Bu, tek ayakta durabilir seçeneğin ampirizme dönmek olacağı anlamına mı gelmektedir? Sanmıyorum. Sakıncalarına karşın, Parsonscu ve Althusserci paradigmaların günümüzde hala bir sürü kuramsal tartışmanın merkezini oluşturuyor olması bir raslantı veya yalnızca bir moda değildir. Bu böyledir, çünkü Parsons'un (Marksist olmayan toplumbilimleri için) ve Althusser'in (Marksizm için) uğraşmış oldukları (ancak başarısızlıkla) kuramsal çalışmanın türü, eğer toplumbilimler genel-kanıların veya *ad hoc* açıklamaların ötesine geçecek se, kesinlikle gereklidir. Bu, yetersiz kuramsal paradigmaların seçeneğinin, ampirizme dönüş olmadığı, ancak Parsonscu ve Althusserci işlevselciliğin teleolojik eğilimlerinin üstesinden gelebilecek bir kuram olduğu anlamına gelmektedir.

A. Böylesi bir alternatif kuram için söylenebilecek ilk söz, bu kuramın üçüncü dünyanın gelişmesi için hazır yanıtlar ve evrensel genellemeler vermeye yetkin olamayacağıdır. Basmakalıplıklar veya *ad hoc* istatistiki ölçümler bir yana, böylesi evrensel genellemeler veya yasalar bulunmamaktadır ve bulunamaz da. Nitekim, üçüncü dünya formasyonlarına ilişkin genel bir kuram yalnızca kavramsal bir çerçeveyi ve — önceden hazırlanmış yanıtlar sunmak yerine, yani tamamen açılmış çiçek gibi açıklamalar ve kestirimler yerine — yalnızca problem alanını çizen ve böylece ampirik araştırması için temel hazırlayan bir dizi araçları içerebilir.[4]

Bu noktanın, Taylor'un kararsız kaldığı oldukça önemli bir nokta olduğuna inanıyorum. Kitabının birkaç yerinde Taylor, kuramının hazır yanıtlar vermeyi amaçlamadığını, yalnızca somut toplumsal formasyonların araştırılması için temel oluşturma isteğinde olduğunu vurgulamaktadır. Ancak daha önce de değinildiği gibi, Taylor'un II nolu Genellikleri (örnek olarak, tarzların eklemlenmesi kavramı) çoğu Althusserci araç gibi, ampirik araştırma ile temel noktaları çok zor değişebilen kapalı bir söyleme yolaçmaktadır. Kısır biçimselci (formalistic) alıştırmalara yolaçan bu tür bir antiampirizmin geçerliliği yoktur. Üçüncü dünya formasyonları ile ilgili etkin bir kuram yalnızca, kendisinin tanımlanmasına yardımcı olduğu ampirik problemler karşısında esnek ve ucu açık niteliğe sahip bir kuramsal çerçeveden oluşabilir. Bunu Althusserci terimlerle açıklarsak; üçüncü dünya formasyonları ile ilgili genel bir kuram yalnızca, Genellikler-I'i, kuramsal hammaddenin gerçek işlenişinin (yani ampirik araştırma) Genellikler-II ve doğaldır ki hem de Genellikler-III üzerinde sahte olmayan bir etki yaratabileceği şeklinde tanımlayan ve onunla ilişki içindeki araçlar dizisini (Genellikler-II) içerebilir.

B. Başarılı bir gelişme kuramının ikinci zorunluluğu, böylesi bir kuramın toplumsal varlıkların yalnızca sonuçlar olmadığını aynı zamanda kendi toplumsal dünyalarının yaratıcıları olduğu açık gerçeğini ciddi olarak dikkate alması gerektiğidir.

Bu bakış açısından, Parsonscu ve Althusserci paradigmalar önemli eksikliklere sahiptir. Taylor, Parsons'un eylemi (action) kuramlaştıramayışını ve kendi yapı (pattern) değişkenlerini sistemin dört işlevsel gereksinmeleri kuramına *ad hoc* biçimde bütünleştirme eğiliminde olduğunu düşünürken haklıdır (bölüm: 1). Ancak, Taylor'un bu konuda sadık biçimde izliyor gözüktüğü Althusser bile çok daha iyisini yapabilmiş değildir. Eğer Parsons kollektif oyuncuları ve sınıfları kendi kavramsal çerçevesinden tümden aforoz etme eğiliminde ise, Althusser'in pratikleri sonuçlar olarak ele alan

pratikler kuramı genelde bireyleri ve özelde sınıfları, yapısal belirlemelerin karmaşık sisteminin kuklaları olarak betimlemektedir. Eylemin bu türden bir kuramlaştırılışı altında ve sınıf mücadelesinin önemi üzerine tumturaklı sözlere karşın, Althusserciler kendilerini Parsonscu işlevselcilerle aynı kuramsal çıkmazda bulmaktadırlar: Betimlemeden açıklamaya doğru ilerlediklerinde, kaçınılmaz olarak teleolojik açıklamalara başvurmakta, yani değişme ve gelişmeyi sistemin işlevsel ve yeniden-üretimsel gereksinmeleri ile açıklamaktadırlar.

Doğrusu, eylemin oldukça katı ve kesin bir biçimde yapısal belirlemelerin sonuçları olarak kuramlaştırılması nedeniyle, Althusserci Marksizmin kesinlikle ve açıkça teleolojik olduğu söylenebilir. Bu ise, yeni-Marksist kuramın Althusserci eleştirisini teleolojik ve özellikle de mantık-dışı (paradoxical) yapmaktadır. Bu türden bir eleştiriyi ruhbilimcilerin yansıtma (projection) olarak adlandırdıklarına benzeterek söylenebilir ki, teleolojinin *en çarpıcı örneği* olan bir kuram, kendi yetersizliklerini genellikle teleolojinin varlığından oldukça habersiz bir kurama yansıtmaktadır.

Doğaldır ki, varolan paradigmaların yetersizliklerini eleştirmek kolaydır. En zoru bir alternatif öne sürebilmektir. Kabul edilmelidir ki, kollektif oyuncuların kendi toplumsal dünyalarının görece özerk yaratıcıları olarak kuramlaştırıldığı, üzerinde ciddi olarak çaba sarfedilmiş alternatif bir paradigma şimdilik bulunmamaktadır. Althusserciler'e göre böylesi bir paradigma hiç bir zaman bulunamaz: Bu yöndeki tüm girişimler kaçınılmaz olarak psikolojizme veya belirlenemezliğe (indeterminancy) yol açacaktır. İşte bu ise, benim katılmadığım bir düşüncedir.

Althusser ve Taylor tarafından sunulan seçim —yani psikolojizm veya yapısal belirlenimcilik— yanlış olandır. Marx'ın ilk çalışmalarının felsefi antropoloji (*İnsan* ve yabancılaşmış özü) ile Althusser'in teleolojik yapısalcılığı arasında başka, daha kabul edilebilir çözümler bulunmaktadır. Örnek olarak, işçi sendikalarını, siyasi partileri veya dini örgütleri (tarihlerini ve dinamiğini ne bireyin özünün dışavurumu üzerine ne de sermayenin yeniden-üretim gereksinmesinin sonuçlarına temellendirmeden) görece özerk tasarımlar olarak kavramsallaştırılması Feuerbach'ın Özne'sinin (Subject) özcülüğü (essentialism) ile Althusser'in yapılarının teleolojisini önlemektedir.

Doğrusu, kollektif oyuncuların, toplumsal dönüşümün görece özerk etki kaynakları (agents) olarak kuramlaştırılması, kanımca, yapısal zorlamaların ve sınırlamaların reddi anlamına gelmemektedir. Bu kuramlaştırma, aynı zamanda bir dizi seçeneği mümkün kılmakla ve bireysel ve kollektif oyuncuların, içinde uzlaşmaz ve çatışan tasarılarını gerçekleştirdikleri —veya gerçekleştirmeyi başaramadıkları— hareketlere (manoeuvre) açık kapı bırakmakla birlikte yapıların sınırlamalar getirdiğini kabul etmektedir. *Seçeneklerin* kuramsal anlamda bolluğu belirlenemezlik (indeterminancy) anlamına gelmez. Bu ise, değişme ve durağanlığın doğru anlaşılması için, yapısal sınırlamaların ortaya konması kadar önemli olan farklı bir belirlenme tarzı anlamına gelmektedir. *Eylem seçenekleri (action alternatives)* psikolojist indirgemecilik anlamına gelmez. Oldukça basit ve yanıltıcı birey/toplum dikotomisi ile bağlar koparıldığında ve kollektif eylemin kavramsallaştırılabildiği düzeylerin ne denli çok olduğu kavrandığında, grupların veya

örgütlerin tasarılarından veya stratejilerinden söz ederken öznel veya psikolojist hiç bir şey kalmaz.

Çok özel olarak, sınıflardan söz etmek, sınıf pratiklerinin yapısal sınırlamalardan görece özerk kavramsallaştırılması, üretim tarzı çözümlemesinin reddini beraberinde getirmez. Şimdilik, üretim tarzının *sistematik* kuramlaştırılması Althusserci Marksizmin tekelinde bulunmaktadır. Ancak bu kuramsal tekelin kırılmaması ve bu çok önemli çözümleme aracının Althusser'in yapısal belirlenimciliğine bağlı kalmadan kullanılmaması için hiçbir neden yoktur.

C. Son olarak, üçüncü dünya formasyonlarına ilişkin yeterli bir kuram, diğer bir yetersizliği; yalnızca Althusserci kuramda olmayıp genel olarak Marksizmde de bulunan yetersizliği önlemek zorundadır. Bu ise sınıf indirgemeciliğidir: Sınıfları ve sınıf mücadelelerini genel bir açıklama ilkesine yükseltme ve —özellikle de üçüncü dünyada-pek özel olarak veya temel olarak sınıfa dayanmayan ancak diğer türden ayrılıklara (etnik, kabilesel, dini vb.) dayanan sosyal çatışkıların (conflict) varlığını unutma eğilimi. Bu eğilim kabullenildiğinde, yalnızca politik veya ideolojik düzeyin görece özerkliğini açıklama veya sınıfa ait-olmayan (non-class) çatışkıların her zaman sınıf çatışmalarına indirgenemez olduğunu beyan etmek kesinlikle yeterli değildir. Sınıf indirgemeciliği ile etkin biçimde mücadele edebilmek için politik ve kültürel olanın görece özerkliği ile ilgili anlatımların etkin araştırma stratejilerine çevrilmesine olanak sağlayan kuramsal araçların oluşturulması gerekir. Şu anda Marksizmde böylesi araçların eksikliği izlenmektedir. Bu ise şu anlama gelmektedir: Marksistler —üçüncü dünyadaki veya başka bir yerdeki— din, eğitim, aile vb., gibi görüngüleri incelemek istediklerinde iki olasılıkla karşı karşıyadırlar: Ya bunlarla indirgemeci bir üslupla ilgilenecekler (yani bunları, diğerlerini dıştalayarak yalnızca sermayenin yeniden-üretim gereksinmeleri veya sınıf bağlamında açıklayacaklar) veyahut da bunların görece özerkliğini kabul edecekler ve bunları *ad hoc* biçimde çözümleyecekler. Diğer bir deyişle, sınıf indirgemeciliği ile mücadele edebilmek için, sınıf çözümlemesinin sınırlarını vurgulamak yeterli değildir, sınıf açıklamalarının yetersiz kaldığı bütün problem alanları için ne türden çözümleme tiplerinin gerekli olduğunu göstermek gerekir.

Sonuç olarak, ne Parsonscu işlevselcilik ne de Althusserci Marksizm genelde toplumsal dünyanın, özelde üçüncü dünyanın incelenmesi için yeterli bir çerçeve sunamamışsa, bunların başarısız çabaları kimsenin görmemezlikten gelemiyeceği bir tartışma alanı açmıştır. Amprisizmin masumiyetine dönüş de sözkonusu olamayacaktır. Parsons'un ve Arthusser'in paradigmalarının reddedilmesi, bunların içsel sakıncalarının üstesinden gelebilen alternatif bir kuramsal çerçeve üzerine temellendiğinde tümden etkili olabilir.

(Çev: *H. Çağatay Keskinok)*

DİPNOTLAR

1 — Örnek olarak bkz : E. Laclau, «Feudalism and Capitalism in Latin America», **New Left Review**, no: 67, Mayıs-Haziran 1971; Lorraine Culley, «Economic Development in Neo-Marxist Theory», B. Hindess (derleyen), **Sociological Theories of the Economy**, Mac-Millan, Londra, 1978, içinde; C. Leys, «Underdevelopment and Dependency : Critical Notes», **Journal of Contemporary Asia**, 1977, cilt: 7, no: I; A. Phillips, «The Concept of Development», **Review of African Political Economy**, 1977, no: 8. Yeni - Marksist düşüncelerin yukarıdakilerden bazılarına karşı kendini savunmasına örnek olarak bkz: Aiden Foster-Carter, «Marxism Versus Dependency Theory», 9. Dünya Toplumbilim Kongresine sunulan metin, Uppsala, Ağustos 1978.

2 — Taylor, s. 98 ve sonrası.

3 — Birçok sosyolojik tipleştirmenin kendinden teleolojik olduğu tezinin daha ciddi geliştirilmişi için bkz: B. Hindess, «Humanism and Teleology in Sociological Theory», B. Hindess (derleyen), **Sociological Theories of the Economy**, Macmillan, Londra, 1978, Bu tezin eleştirisi için bkz: N. Mouzelis, **Modern Greece : Facts of Underdevelopment**, Macmillan, Londra, 1978, ss: 170-81.

4 — Nitekim, Smelser'in İngiliz Endüstri devriminin çözümlenmesine uyguladığı yedi-aşamalı yapısal/işlevsel farklılaşma modeline **(Social Change in the Industrial Revolution**, Routledge, Londra, 1959) bakıldığında, 1. aşamada, mevcut ekonomik düzenlemeler ile tatminsizlikler (dissatisfactions) ortaya çıkmaktadır. Hemen sonraki aşamalarda, en sonunda başlangıçtaki tatminsizlikleri çözen bazı düşünceler (belirlendiği ve uygulandığı takdirde) ortaya çıkmaktadır. Bütün bu karmaşık süreç içinde, **kimin** tatmin olduğunu, **kimin** düşüncelerinin ortaya çıktığı ve uygulandığını, bu çözümlerin kimlerin yararına olduğunu kimse bilmez. Sanki problemleri yaratan ve daha sonra bunları çözen süreçleri ortaya çıkaran, toplumsal sistem olarak anılan **ilahi bir makina** varmış gibi.

5 — Baran'ın çalışmalarında bile (ki Althusserci eleştirinin **nefretini uyandıranlardan** bir diğeridir), artık çıkarımı ve üçüncü dünya ekonomilerinin batı kapitalizminin gelişme gereksinmelerine uygun olarak yeniden - yapılanması yoluyla azgelişmişliği yaratan mekanizmaların oldukça sistematik ve ilk formülasyonu izlenebilir. Baran'ın azgelişmişliği gerçek ve potansiyel artık arasındaki farklılıklarla tanımlayışının sorunlar yarattığı doğrudur. Frank'ın ilk çalışmaları ile birlikte, bu türden bir formülasyon, gelişme/azgelişmişlik dikotomisinin tamamen niceliksel bir farklılığa veya [başka bir deyişle] yalnızca üçüncü dünyadan batıya kaynak aktarımına işaret ettiğini ileri sürebildi. Ancak bütün bunlar, Baran'ı, sömürgeciliğin üçüncü dünya ülkelerinde yarattığı çok derin çarpıklıkları ve yapısal dengesizlikleri ve sınıf ortaklıklarının ve sınıf mücadelelerinin bu sözü edilenlerin güçlendirilmesine ve korunmasına katkı koyma biçimini derinlemesine incelemekten alıkoymamıştır. Ne olursa olsun, azgelişmişliğin potansiyel olaylar durumu ile açıklanması — pek başarılı olmasa da — Berstein ve Taylor ne söylerse söylesin, kesinlikle teleolojiktir. Ancak, bir ekonominin yabancı ve komprador sermaye tarafından daha az talan edilmiş, daha az çarpıklaştırılmış olsaydı, belirli bir teknolojik düzeyde ve uygun sosyo-politik koşullar altında daha büyük bir artık yaratabileceğini söylemek pek yararlı bir ifade olmayabilir, ancak tümden teleolojik değildir. Böyle bir ifade, yalnızca, potansiyel olaylar durumu, özgül bir etkinliğe atfedilmiş olarak şeyleştirilseydi teleolojik olabilirdi — yani Baran potansiyel veya arzuedilir olaylar durumunun azgelişmişliği yaratmış olduğu gibi, doğaldır ki hiç söylemediği bir şeyi söylemiş olsaydı.

Diğer bir deyişle, potansiyel, ideal veya arzuedilir olaylar durumuna yapılan başvurmaların kendi doğasından teleolojik olup olmadığını anlamak için, bu türden başvurmaların, gerçek yapıların ve bunların dönüşümlerinin açıklanmasındaki özgül rolünü incelememiz gerekiyor.

Taylor heryerde teleolojik eğilim arama konusunda bu denli kararlı olmasaydı ve bütün olarak Baran'ın çalışmasına daha fazla dikkat harcasaydı, onun kendisinin, özellikle de çalışmasının ikinci bölümünde benimsediği tezlerin büyük bir bölümünün Baran'ın özgün çalışmasında bulunabileceğini görecekti.

6 — Bkz: **Taylor, s. 24 ve 29.**

7 — Taylor'a göre, bu tür olanaklar 'bir kapitalist-olmayan tarzdan diğer birine değişmektedir ve bunlara yalnızca belirli bir toplumsal formasyonda emperyalist sızma önce sinde başat durumdaki tikel bir tarzın yapısı, yeniden-üretimi ve dinamiklerine ilişkin bir çözümlemeyle yaklaşılabilir' (ss: 273/4).

8 — Kuşkusuz ki ,değişme yine benzer terimlerle açıklanıyor. Emperyalist biçimde kabul ettirilen KÜT'nın işlevsel gereksinmeleri değişmeyi getirdikçe üçüncü dünyanın ekonomik, siyasi ve ideolojik yapıları değişme gösteriyor. Örnek olarak, yabancı sermayenin, alt yapıya yönelik sektörler ve hammadde çıkaran sektörlerden kilit imalat dallarına doğru, son dönemdeki, kayışı — ki bu kayma sınırlanmış ve eşitsiz gelişmeyi değiştirse bile tüm yapıyı temelden değiştirmemektedir — bile 'kendi belirleyicileri (yani, yeniden-üretim gereksinmesi) emperyalist sızmanın derinleşmesiyle dönüştükçe değişen düzeyler eklemlenmesi'nin (s: 234, ayraçlar bana ait, N.M.) bir sonucu gibi ele alınıyor **olmalı.**

9 — Dr. Lockwood'un bu düşüncesinin açımlaması için bkz: 'Social Integration and System Integration', G.K. Zollschau ve W. Hirsch (der.), **Explorations in Social Change**, Routledge, Londra, 1914; ve N. Mouzelis, 'Social and system Integration : Some reflections on a fundamental distinction', **British Journal of Sociology**, cilt: 25, no: 4.

10 — Örneğin bkz: R. Dore, 'Function and Cause', **American Sociological Review**, 1961; ve R.K. Merton, **Social Theory and Social Structure**, Social Press, Glencoe, 1963, ss: 60-64.

11 — Oldukça yeni bir makalesinde, Erik Olin Wright ('The Value Controversy and Social Research', **New Left Review**, Temmuz - Ağustos 1979) üç temel belirlenme tarzı ayırımı yapmaktadır : (a) 'yapısal sınırlama : **burada** bir yapı veya eleman düzenli olarak diğer bir yapı veya eleman üzerinde olası değişmenin sınırlarını koymaktadır'; (b) 'yapısal olarak sınırlanmış olasılıklar yelpazesi içinden belirli sonuçların **seçimi.** Bir anlamda bu, sınırlar içinde sınırlar koyan bir belirlenme tarzıdır' (s: 60); (c) **dönüşüm :** 'bu belirlenme tarzında, bireylerin ve sınıfların pratikleri, elemanları toplumsal süreç içinde yeniden yapılamak (dönüştürmek) yönünde hareket etmektedir... Dönüşümler yalnızca yapısal elemanlar arasındaki ilişkilerden çok bireylerin ve sınıfların bilinçli eylemlerini içermesi bakımından seçmelerden farklılık göstermektedir' (s: 66). Bu bakış açısından, toplumsal değişmenin başarılı bir açıklaması için, (a) ve (b) tarzlarının 'negatif etkinliğinin', c)'nin 'pozitif etkinliği' ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

12 — Örneğin, G. Lichtheim oldukça inandırıcı biçimde daha az 'sınırlanmış ve eşitsiz' gelişmenin, uzun dönemde, kapitalist batı ekonomilerine, üçüncü dünya ülkelerinin güçsüz ve bağımlı kalmaları durumundan daha yararlı olacaklarını ileri sürmüştür **(Imperialism,** Allan Lane, Londra, 1971).

13 — Levi-Strauss'ta olduğu gibi, Taylor'un analizinde 'yüzey' den analizin derindeki düzeylerine geçiş gizli yapısal kuralların keşfedilmesini içermez; kısacası analiz, 'görüngüsel biçimleri' kurumsal sistemin yeniden-üretim gereksinmeleriyle açıklanması gibi saçma bir işlevselci pratiğe düşmektedir.

14 — Bkz. S.F. Nadel, **The Theory of Social Structure**, cilt: 1, Routledge, Londra 1962.

JOHN G. TAYLOR

AZGELİŞMİŞLİK VE ÜRETİM TARZLARI : NİCOS MOUZELİS'E YANIT *

Son kitabım [*From Modernization to Modes of Production*]'u[1] inceleyen bir makalede[2] Nicos Mouzelis, benim Azgelişme konusundaki Sosyolojik kuramları ele alışıma, üretim tarzları ve bununla birlikte gelen kavramların kullanıldığı alternatif kuramsal çerçeveye ilişkin önerilerime bazı eleştiriler getiriyor. Bu eleştirileri yanıtlamak, gerek bunların birçoğu görüşlerimin yanlış anlaşılmasına — dahası, zaman zaman karikatürleştirmeye — dayandığı, gerekse Mouzelis gibi son zamanlarda Gelişme Sosyolojisindeki en verimli tartışmaların Marksist yaklaşımın geçerliliği konusunda olduğunu düşündüğüm için önem taşımakta. Gerek incelemesinde gerekse son kitabı *Çağdaş Yunanistan: Azgelişmenin Değişik Yüzleri*'nde Mouzelis, 'yapısalcı' ve 'eylemci' (action) görüşleri birleştirebilecek, böylece de yapısalcı paradigmanın sınırlamaları olarak gördüğü şeylerin (benim yaklaşımımla örneklendirilen) üstesinden gelebilecek nitelikte, yeni bir 'yapısalcı-marksist' yaklaşım getirmektedir. Kendisi çalışmamı bu açıdan bakarak eleştirdiği için, çağdaş siyasal ve kuramsal sorunlarımızdan bazılarına olası bir çözüm olarak önerdiği bu görüşün yeterliliği üstüne görüşlerimi kısaca belirtmek isterim.

---

[*] Bu, Nicos Mouzelis'in benim, **From Modernization to Modes of Production : A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment**, Macmillan 1979, ss. 4-95. **[Çağdaşlaşmadan Üretim Tarzlarına : Gelişme ve Azgelişme Sosyolojilerinin Eleştirisi]** adlı kitabımın **The Journal of Peasant Studies**, Vol. 7, No: 3, April 1980 **[Kırsal Çalışmalar Dergisi]**nde yayınlanmış olan özetinde ileri sürdüğü bazı görüşlere yanıt niteliğindedir. Burada, Mouzelis'in benim Üçüncü Dünya toplumlarını incelerken kullandığım çerçevenin teleolojik ve indirgemeci olduğu yönündeki savlarının üstünde durmaktayım. Kitabımda öne sürülen irdelemenin benim için 'gelişme'nin temel sorununu — açıkçası, Üçüncü Dünya toplumlarına özgü olan sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme arasındaki ilişkileri, bunların sınıf yapılarını, devlet biçimlerini ve gelişme stratejilerini — incelemek için nasıl kullanılabileceğini göstereceğim. Ayrıca, Mouzelis'in sunduğu seçeneğin — yapısalcı ve eylemci (action) görüşlerin ilişkilendirilmesi — geçerliğini inceleyip benim çalışmamda öne sürülen çerçevenin Mouzelis'in incelemesinde ortaya koyduğu sorunları çözümlemek için daha uygun olduğunu öne süreceğim. Son zamanlarda Gelişme Sosyolojisindeki en verimli tartışmaların, Marksist yaklaşımın geçerliliği üstünde yoğunlaştığı konusunda Mouzelis'le aynı kanıdayım. Bu anlamda buradaki görüşlerimi, süregelen ve benim çalışmamın da içinde yeraldığı, bu geniş çaplı tartışmanın bir parçası olarak görüyorum.

Teleoloji :

Mouzelis, sık sık savlarımı, incelememin temelini oluşturmayan vargıları eleştirerek değerlendiriyor. Bunu yaparken de, vardığım sonuçları kolayca karşı çıkılacak biçimde sunuyor.

Örnek olarak onun temel görüşünü, benim, 'Yeni-Marksist' yaklaşımı (bu terimi hiç kullanmamama karşın) [3] azgelişmiş toplumların incelenişinde yapısı gereği teleolojik olması gerekçesiyle eleştiriyor olmamı, ele alalım. Mouzelis benim, Batı türü kapitalist sanayileşmeyi üçüncü Dünya toplumlarına özgü kapitalist gelişme biçimleriyle karşılaştırdıkları için, Baran, Sweezy ve Frank'ın çalışmalarını eleştirdiğimi düşünüyor gibi görünüyor. Bunun, tipler oluşturmanın zorunlu olarak teleolojik irdelemelere yol açmaması nedeniyle, doğru olmadığını; daha çok, bu farklılıkların açıklanış biçiminin teleolojik olup olmamasının söz konusu olduğunu savunuyor. Baran ve Frank sınai kapitalist ekonomilerin bağımlı bir kapitalizm yaratmada izledikleri yollar konusunda yoğunlaşmış ve karşı evrimci bir paradigma kullanmışlardır. Bu nedenle, onların çalışmasını farklı kapitalist gelişme türlerine değindiği için teleolojik olmakla suçlamak hiç de adil olmaz. Sonuç olarak, bana yöneltilen eleştiri yersizdir.

Eğer ben, karşılaştırma ile teleolojiyi eşitliyor olsaydım, bu eleştiri gerçekten anlamlı olacaktı. Ancak, bunun, benim Baran ve Frank'ın görüşleri konusunda gerçekten söylediklerimle pek bir ilişkisi yoktur.

Baran'ın çalışmasının değerli yönlerinden birisi Üçüncü Dünya ekonomilerine özelliğini veren kapitalist gelişmenin biçimini ve bu biçimin dünya ekonomisindeki belirleyicilerini saptamış olmasıdır. Baran, bunu, tikel azgelişmiş toplumlardaki ekonomik artığın üretilmesi ve kullanılması ile onun sanayileşmiş kapitalist toplumlarda gerçekleştirilmesini karşılaştırarak başarabilmiştir. Bu karşılaştırma onun savının yaşamsal önemi olan bir bölümünü oluşturmaktadır ve buna kimse kolay kolay karşı çıkamaz. Benim eleştirilerim ise daha çok incelemesinin başka yönlerini, çizdiği çerçeveyi önemli ekonomik ve toplumsal görüngüleri irdelemekte yetersiz kılan yönleri, içermektedir. Örneğin, Baran'ın kapitalist gelişmeyi eksik tüketimcilikle ilişkilendirdiği açıklamalarla, sömürge ve yeni sömürge ekonomik sistemlere değişik türlerdeki kapitalist sızmanın etkilerini incelemek güçtür. Onun ekonomik-artık kavramının belirsizliği birbirinden çok ayrı olup kapitalist-olmayan ekonomik sistemleri ayırdetmemizi güçleştirir. Azgelişmiş toplumları inceleyişi, tüm ekonomik, siyasal ve toplumsal görüngülerin ya sanayileşmiş kapitalist ekonominin yapısal gereksinimlerinin bir sonucu, ya da yerli gereksinimlere dayanan artığın gizil (potential) gerçekleştirilme durumuna geçiş için bir araç olarak ele alındığı, ikili bir yönlenmeyi gerektirir. Böylesi bir bakış açısı [ise] 'gerçek' gelişmeyi basitçe kapitalist sızmanın kaldırılmasıyla eşitleyerek sonuçlanma eğilimi gösterir. Baran'ın çizdiği çerçevenin bu yönlerinin onun uygulanabilirliğini nasıl önemli bir biçimde kısıtladığını göstermeğe çalışıyorum.[4] Bu kısıtlamaların, gelişmeyi metropol-uydu bağımlılığının ölçüsüne ilişkin bir indirgemeye eşitlemesi ve Latin Amerika toplumlarının sınıf yapısını kapitalizmin gerek ulusal ve gerekse uluslararası yeniden-üretim gereksinimlerinin ifadesi olarak irdelemesi bakımlarından, Frank'ın çalışmasında özellikle çok açık bir biçimde

görüldüğünü savunuyorum.[5] Bu, ortaya çıkışı kapitalist-olmayan üretim tarzlarına dayalı olan toprak sahibi sınıfın siyasal başatlığı; tarım kesimindeki kapitalist-olmayan emek süreçlerinin ve üretim birimlerinin süregelen yeniden üretimi; kapitalist gelişmenin genişlemesine set çeken ideolojiler ve kurumlar; ve bunun gibi başka çağdaş görüngülerin irdelenmesini engellemektedir.

Ben, bu eleştirileri yöneltirken, temel olarak Baran'ın yaklaşımının kapitalizmin gelişmesinin Üçüncü Dünya Formasyonlarındaki doğası ve gelecekteki olası biçimlerini irdeleme konusundaki yeterliği ile ilgilenmekteyim. Bunu yaparken azgelişmişlik yaklaşımını teleolojik bularak eleştiriyorum ancak, yalnızca bir bakımdan : Kuramın ortaya konuluş tarzının kendinden öncekine — Çağdaşlaşma Kuramına — benzerliği bakımından. Bu eşitlik, kuramın anlamayı sağlamadaki kısıtlılığını oldukça güzel belirtmektedir. Baran'ın yaklaşımı, varolan durumun görünüşünü gelecekteki «gizil-artık» kullanımı durumuna ilişkilendirerek, ve bu duruma geçiş için gereksiz olan görüngülerin, basitçe geçerli ekonomik gereklerin bir ifadesi olarak tanımlanabileceğini savunarak yukarıda sözedilenler türündeki görüngüleri incelemekteki yetersizliğini ortaya koymaktadır ki, bu görüngüler, kanımca, Üçüncü Dünya toplumlarının günümüzdeki konumunu anlamakta çok büyük önem taşımaktadır. Mouzelis'in yapmış olduğu, Baran'ın çerçevesine ilişkin eleştirilerimin çoğunu gözardı edip, benim temel eleştirim olduğunu ileri sürerek, yalnızca birinde — teleoloji suçlaması — yoğunlaşmaktadır. Sonuç olarak, hiç de savunmadığım ve karşılaştırma ile teleolojinin zayıf bir eşitlenmesi gibi, savunulması çok güç olan görüşler bana yakıştırılmaktadır. Böylece, görüşlerim anlamsızlaştırılmakta ve azgelişmişlik kuramının açıklayıcılığının yeterliğine ilişkin somut eleştirilerim geçiştirilmektedir. Son gariplik ise karşılaştırmanın teleoloji ile varsayılan bu eşitliğinin, daha sonra benim öne sürdüğüm — Üçüncü Dünya formasyonlarının ekonomik yapısına 'eşitsiz ve sınırlanmış kapitalist gelişme' kavramı yoluyla yaklaşma — ekonomi önerisini eleştirmek için bir araç olarak kullanılmasıdır :

> «Böylece Taylor, modern-geleneksel, gelişmiş-azgelişmiş gibi tipleştirici dikotomilere düşmanlığına karşın koleksiyonumuza bir yenisini daha ekleyerek son veriyor : sınırlanmış olmayan ve eşit gelişme, sınırlanmış ve eşitsiz gelişme!» (s. 364).

Çalışmanın tipleştirici karşılaştırmaya 'düşmanlığı' olmadığını söylemeye gerek yok. Üçüncü Dünya ekonomilerindeki kapitalist gelişme biçimleri için kavram geliştirirken karşılaştırma için ölçü (standard) olarak 'sınırlanmış ve eşit gelişme' diye adlandırılan bir şeye değinmiş de değilim. Her neyse, temel nokta bu değil. Benim eşitsiz ve sınırlanmış gelişme tezimin eleştirilmesi yerine (örneğin, bu, kapitalist gelişmenin sanayi ve tarımdaki değişen deneyimlerini içerebilir mi? Benim, onun son zamanlarda yayıldığı yolundaki savlarım doğru mu?) bu görüş genel olarak doğrulanmakta, hemen ardından ise varolan kuramlara yönelik eleştirilerimin kendi görüşüme uygulanacağı biçiminde yıkıcı bir suçlama yapılmaktadır. Mouzelis'in incelemesi sürdükçe bu durum, hiç de adil olmayan bir biçimde, benim çalışmamdaki 'güçlü bir teleolojik tarafgirlik' (s. 366) olagelmektedir. Bu tür bir sonuca, ancak, Mouzelis'in gerek Baran'ın çerçevesini eleştirişim gerekse onun çağdaş geçerliliğini ele alışımdaki temel noktaları gözden kaçıran okumasıyla ulaşılabilir.

İndirgemecilik :

Yaklaşımının teleolojik olduğu sonucundan hareketle Mouzelis, irdelememin zorunlu olarak ekonomik indirgemeciliğe yöneldiği yolunda ikinci bir eleştiri getiriyor. Örneğin, kapitalist-olmayan tarzlara farklı kapitalist sızma biçimlerinin sınaî kapitalist üretim tarzının dinamikleri içinden ortaya çıkması olasılıklarını incelemek için gösterdiğim çabada, siyasal ve ideolojik görüngülerin 'ekonominin varoluşunun tek koşulu' olarak değerlendirildiği (s. 370) indirgemeci bir açıklamayı benimsediğimi ileri sürüyor. Sonuç olarak, batı devletinin dinamiklerini ekonomik yapının dinamiklerini kuramlaştırdığım aynı görece özerk tavırla kuramlaştıramadığım, onu konjonktürel irdeleme alanına indirip böylece de «yapısal irdelemeye açık olan görüngülerle konjonktürel irdelemeye açık olanları» ayırdığım ileri sürülüyor. (s. 370).

Amacı, kapitalist-olmayan formasyonlara kapitalist girişin farklı biçimlerini irdelemek için genel bir çerçeve çizmek (böylece de, azgelişmişlik kuramının kapitalist genişlemenin farklı aşamalarını kuramlaştıramaması sorunundan kurtulmak) olan bir metinde, bana bu farklı dönemlerin önemli belirleyicileri gibi görünen noktaların üstünde durmak zorundayım. Bunun gibi, bu evrelerin kapitalist-olmayan yapıları dönüştüren sonuçlarının üstünde de duruyorum çünkü, bunların yeniden yapılanması, gerek sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişmenin, gerekse sömürge dönemindeki devlet ve sınıf yapısında değişiklikler oluşmasının en önemli yönüdür.[6] Bu bakımdan, gelişmişlik/azgelişmişliğin temel boyutlarının ekonomide, üretim ilişkileri ve güçlerinde yattığını savunan *Çağdaş Yunanistan* kitabındaki Mouzelis ile aynı kanıdayım.

> «Geleneksel-modernlik tipleştirmesinin tersine, sözkonusu kavram [toplumsal formasyon kavramı - JT] doğrudan doğruya gelişmişlik/azgelişmişliğin temel boyutlarının yer aldığı ekonomi, üretim güçleri ve ilişkilerine işaret eder.» (s. 44)

Bunun sonucu olarak, incelemem, temel olarak farklı tarzların yapı, yeniden üretim ve dinamiklerindeki dönüşümlere yöneltilmiştir.

Bu vurgulama zorunlu olarak ekonomik indirgemeciliği gerektirir mi? Benim, farklı tarzların yeniden üretiminin, ideolojilerin ve siyasal biçimlerin (forms) gelişmesini ve bunların formasyonlar içindeki ilişkilerini yapılaştırış biçimini incelemeğe çalıştığım toplumsal formasyon taslağımda kesinlikle hayır. Bu, ekonomik, siyasal ve ideolojik kertelerin görece özerkliği kavramının kullanılmasını gerektirir; görece özerkliğin ise, toplumsal formasyondaki belirleyici kertenin ortaya koyduğu genel sınırlara bağlı olmakla birlikte (ki bu da, üretim tarzının yapısına bağlı olarak ekonomik, siyasal ya da ideolojik kerte olabilir[7]), hızı, dinamikleri, iç-ilişki ve yerindençıkma (dislocation) biçimleri kendine özgüdür. Bu, benim toplumsal formasyondaki siyasal kerte taslağımda örneklenmiştir.[8] Bu, tüm toplumsal görüngülerin doğrudan doğruya ekonomik özün etkileri (üretim tarzı) olarak incelendiği ekonomik indirgemeci bir toplumsal formasyon kavramı olmaktan çok uzaktır. Siyaset ve ideoloji hiçbir zaman ekonomik gereksinimlerin ifadeleri olarak düşünülmeyip, belirleyici kertenin değişmelerini enin-

de sonunda kısıtladığı bir yapı içinde özerkliğe sahip olmalarıyla akla gelirler.

Bu formülleştirmenin tüm iyi anlamlarına karşın, onun incelememdeki kullanılışı yine de indirgemeci bir yaklaşıma ulaşır mı?

Çağdaş Üçüncü Dünya formasyonlarının incelenmesinde en uygun gibi gelen siyasal görüşleri sorgulayarak başlıyorum. Örneğin, belirli bir anda belirli bir rejim tarafından izlenen özgül bir kalkınma stratejisinin özellikleri nelerdir? Bu strateji kimin çıkarına işler? Yani, bir sınıfsal grubun çıkarlarının devlet içinde belirli bir dönemde başat olarak temsil edilmesine olanak veren sınıfsal güçlerin yandaşları ve karşıtları kimlerdir? Varolan sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişmenin bu stratejinin uygulanmasına sağladığı olanaklar ve getirdiği kısıtlamalar nelerdir? (Bu, gerek sınai kapitalist tarzların gelişme gereksinimleriyle, gerekse kapitalist olmayan yerli üretim sistemlerinin süregelen yeniden-üretimleriyle ilişkili olsa gerektir). Bu soruların sorulması ekonomik kerte üzerine olan bir vurgu oluşturur. Bu, başlangıçte üretim tarzlarının ve emek süreçlerinin yeniden üretiminin, çıkarları devletteki siyasal temsilin temelini oluşturan siyasal ideolojilerde temsil edilebilen ekonomik toplulukların başat olmasının koşullarını yarattığı sosyolojik bir senaryodur. Yine de devletin eylemleri ve sınıf yapısındaki değişiklikler hiçbir zaman ekonomik gereksinimlere indirgenemez. Örneğin, kalkınma stratejileri, sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişmenin belirli bir aşamasında işlerlik gösterip, kimi sınıfların çıkarlarını temsil eden siyasal grupların başat olmasının sonucu olarak incelenir. Böylece, sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişme, benimsenen özgül kalkınma stratejisinin uygulanmasına kısıtlamalar getirir. Burada sözkonusu olan, devletin eylemlerini yapılaştıran ekonomik bir bağlamda, siyasal bir ürün ortaya çıkaran sınıfların yandan ve karşıt-olma sorunudur. Böylece, örneğin ben, Latin Amerika toplumlarındaki kapitalist-olmayan toprak sahibi sınıfların siyasal başatlığı, ya da İç Batı Afrika formasyonlarındaki siyasal sistemlerde akrabalık ideolojisinin yeniden-üretilmesi gibi görüngüleri incelerken, kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinimlerinde herhangi bir temeli olmayan siyasal ve ideolojik biçimler üzerinde duruyorum. Böyle bir yaklaşımla yararlı sonuçlar elde edilemez. Bu daha çok, daha önceden başat olan, kapitalist-olmayan tarzlara özgü biçimlerin görece özerk gelişmesinin nasıl açıklanacağı — bunların, sınırlanmış ve eşitsiz kapitalist gelişmenin ortaya çıkması sonucunda nasıl dönüştürüldüğü ve bu tür gelişme üzerindeki etkilerinin neler olduğu **sorunudur.**

Mouzelis'in benim irdelememe ekonomik indirgemeci diye yönelttiği eleştiriler temel olarak benim sanayileşmiş kapitalist üretim tarzlarının dinamiklerinden kapitalist genişlemenin farklı biçimlerinin ortaya çıkması olasılığı konusundaki savlarıma ilişkin olarak vurgulanmaktadır. Ben burada konjonktürü, ampirik bir kalıntı, ekonomik zorunluğun değişmez işleyişinin sonucunda olması gereken şey olarak basitçe gözlemekteyim. Böylece de siyasetin incelenmesini 'artakalan konjonktürel irdeleme alanı'na 'havale etmekte'yim (s. 370). İçinde taşıdığı kuramsalcılık suçlamalarıyla birlikte bu eleştiri biraz haksız kaçmakta.[9] Kapitalist sızmanın farklı biçimlerinin kapitalist üretim tarzının belirli bir gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkma olasılıklarını incelerken tam anlamıyla ekonomik *olasılığı* vurgu-

lamaktayım. Bunu yaparken de şunu savunuyorum: Bu biçimlerin gerçekleştirilmesi bence aynen, örneğin, Üçüncü Dünya formasyonlarında ekonomik evrelerde işlerlik gösteren özgül sınıf ittifakları ya da karşıtlıklarının sonucunda ortaya çıkıp eninde sonunda kendi uygulanmalarına da kısıtlamalar getiren kalkınma stratejileri gibi, bunların oluşmasını geciktirebilen, kısıtlayabilen ya da engelleyebilen birçok başka konuya bağlıdır. Böylece, bir sanayileşmiş kapitalist tarzın gelişmesinin belirli bir anında kapitalist-olmayan bir toplumun sömürgeleşmesini etkileyen en önemli ögeler ideolojik de (örneğin, stratejik sınıflar ve sınıf bölütleri (fraction) içindeki ırkçı ve şovenist ideolojilerin bir uzantısı), siyasal da (örneğin, devlet aygıtında mali sermayenin çıkarlarını temsil eden siyasal grupların yerli kökenli sınai sermaye üzerindeki başatlığının ölçüsü) olabilir. Bunlar, yine de, gerek ortaya çıkışlarını gerekse pekişmelerini olası kılan ve eninde sonunda da büyümelerine kısıtlamalar getiren ekonomik evrenin (dışsatıma elverişli mali sermayede yüklü bir artış — sanayileşmiş kapitalist formasyonlarda gerçekleşmesine getirilen kısıtlamalarla birlikte) sınırları içinde işlerlik gösterirler. Yazımın bir bölümünün amacı da, bu nedenle, kapitalist-olmayan tarzlara kapitalist sızmayı olası kılan temel ekonomik evrelerin ortaya çıkışının temelini irdelemektir. Bu, hiç de, «önemli sorunların hasıraltı edilmesi» ya da «siyasetin incelenmesinin artık bir alana havale edilmesi» anlamına gelmez (s. 370). Ben, daha çok, çeşitli yayılma biçimlerinin kilit belirleyicileri olarak gördüklerimin irdelenmesi için bir çerçeve oluşturma çabasındayım.

Şimdi, bunu belirttiğimize göre, yazımda ortaya konan çerçeveyi kullanıp Mouzelis'in yaklaşımımda içsel olarak varolduğunu gördüğü indirgemecilik ve biçimsellik sorunlarından kaçınarak konjonktürel bir irdelemenin üstesinden nasıl gelinecekti sorusuna dönebiliriz.

Konjonktürel İrdeleme:

İrdelememizin konusu için, örnek olarak, bir Üçüncü Dünya formasyonundaki eşitsiz ve sınırlanmış kapitalist gelişmenin yayılmasının belirli bir döneminde ekonomik gelişme, sınıf yapısı ve devlet arasındaki ilişkileri ele alabilirdik. Böylesi bir dönem kapitalist toprak reformuna uğramakta olan bir tarım kesimi için üretim yapan ithal ikameci sanayilerle hafif sanayilerin yaratılması yoluyla iç pazarın geliştirildiği (1960'larda kimi Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi), ya da dışsatıma yönelik kapitalist üretimin yerli yönelimli tarım kesimine doğru genişlediği (günümüzde Güneydoğu Asya ekonomilerindeki tarımsal işin genişlemesi gibi) bir dönem olabilir. İncelememiz çeşitli düzeylerde yürütülecekti.

Öncelikle, üretim tarzlarının, iş bölümlerinin ve emek süreçlerinin çağdaş ekonomik sistemi açıklamadaki araçları en uygun biçimde sağlayabilecek olan bileşiminin anahatlarını ortaya koyacaktık. Bu, yeniden-üretim süreçlerinin ve bu bileşimin dinamiklerinin incelenmesiyle birlikte götürülecekti. İkinci olarak, ilgilenilen dönem boyunca kapitalist üretimin bileşimimizdeki genişlemesinin sınır ve olasılıklarını inceleyecektik. Bu, iki şeye dayalı olacaktı: birincisi, dışardaki sanayileşmiş kapitalist tarzların gelişme gereksinimlerine ve, bu tarzların sınıfsal güçlerin belirli bir anda

yandaş ve karşıt olmalarında belirleyici oldukları formasyonlarda, devlette temsil edilen başat siyasal sınıfların stratejik hedeflerine; ikincisi, kapitalist-olmayan iş bölümlerinin ve emek süreçlerinin süregelen yeniden-üretimine ve emek süreçlerinin, artığın gerçekleştirildiği tarzın üretimi, mübadelesi ve tüketimini arttırarak yol açtığı iktisadi çıkarlara. Sonraki irdeleme düzeyi, sınıf yapısındaki ittifakları ve çelişkileri inceleyip kapitalist üretimin bileşim içindeki özgül genişlemelerinden kaynaklanarak gelecekte 'güçler dengesi'nde olabilecek değişiklikleri de vurgulayarak, sınıf yapısı ile eşitsiz ve sınırlanmış gelişmenin o günkü evresi arasındaki ilişkilerle ilgilenecekti. Sınıfsal güçlere, genişlemeyi, kendi somut durumlarını sarsacak ya da güçlendirecek yönlerde dönüştürmeye, kendi sınıfsal ideolojileri yoluyla da besleyerek, çabalamada farklılaşan amaçları aracılığıyla yaklaşılabilir. Bu tür dönüşümler, yalnızca, bu sınıfların devlet içinde ideolojik başatlıklarını sağlamış olan siyasal temsilcileri aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bunlar, başatlıklarının sonucunda öteki sınıfları da siyasal olarak kendilerine bağlı kılmakla birlikte, başatlıklarını sürdürebilecekleri bir ittifak kurma çabasına girişmişlerdir. Farklı kalkınma stratejileri işte bu bağlamda uygulamaya konur: Bu stratejiler, siyasal olarak, hedefleri gerek eşitsiz ve sınırlanmış gelişmenin yayılmasının belirli bir evresinin getirdiği kısıtlamalar, gerekse öteki sınıfsal bloklarca yürütülen muhalefet tarafından engellenen bir sınıflar ittifakına görüşlerini temsil eder.

Konjonktürel irdelemenin temel ögelerini, üretim tarzları, iş bölümleri ve emek süreçlerinin bileşiminin belirlenmesinden, sınıf çıkarlarının devlet tarafından uygulanan belirli bir kalkınma stratejisinde siyasal olarak temsil edilişine doğru giden bu irdeleme düzeyleri oluşturur. Bunları belirledikten sonra, sınıf yapısı, ekonomi, devlet ve bunların karşılıklı ilişkilerinin gelecekteki olası gelişmelerine ilişkin sorunlara geçebiliriz. Bu, sözgelimi dışsatıma yönelik ürün üretiminin yerli tarım kesimine yayılması durumunda, bizim şu tür sorulara karşılık bulmamıza olanak verecektir: Bu yayılma kırsal kesimdeki kapitalist-olmayan iş bölümlerini ve emek süreçlerini ne ölçüde dönüştürebilir? Böylesi bir yayılma sınıfların uzlaşma ve çatışmasında ne gibi değişiklikler yaratacaktır? Bu, ne gibi yeni siyasal çelişkilere yol açabilir? vb.

Böylece, bu bakış açısıyla, herhangi bir durumu incelerken, bu duruma toplumsal formasyondaki herbiri kendi olağan (tendential) gelişmelerinin belirlediği sınırlar içinde diğerlerine müdahele eden kertelerin bileşim ve karşılıklı ilişkisi olarak yaklaşım sağlayabiliriz. Bu, kuramsal bir kavram, 'konjonktür' — Marksist irdelemede gerçek bir görüngüyü, 'somut durumu', açıklamak için kullanılan kavramlar yelpazesindeki çeşitli düzeyler — kullanılması yoluyla bize gelecekteki olası gelişmeleri kestirmek için bir dayanak sağlar. Marx'ın sözleriyle, somut durum 'birçok belirlemenin sentezi'[10] olarak — ekonomik, siyasal, ideolojik ve teorik — varolur. Bütün öteki pratiklerde de olduğu gibi teorik olan da bu durumda kendisinin, nesnesini incelemek için elverişli olan varolan kavramların sınırlarıyla kısıtlanmış sınırları içinde varolur. Bu kısıtlamalar daima, Marksist kuramın gelişmesindeki belirli bir kuramsal moment tarafından, kendi irdeleme nesnesine uygun olan kavramlar yaratıp dönüştürdükçe, konulur. Sonuç olarak somut durum, gerçek dünyadaki irdeleme nesnesi, hiçbir zaman farklı kuramsal ir-

deleme düzeylerinin herhangi birinden formal olarak çıkarsanamaz: bu, üretim tarzının ögelerinin genel kuram düzeyi de olsa, toplumsal formasyonun irdelenmesinde kullanılan kavramların ya da kuramsal konjonktür kavramının üretilme düzeyi de olsa. Çok daha özgül düzeylerde çok daha genel kavramlar çözümsel araçlar olarak kullanılır, ve bunlara bu durumların herbirinde, varolan kavramların yeterli olmadığı alanlarda, kuramsal söyleme giren daha başka kavramsal ögeler de eklenebilir. Sonuç olarak, herhangi bir somut durumu incelerken kuramsal açıklamanın görece özerk bir rolü vardır. Bu görece özerklik gerek bir nesneyi incelerken varolan kavramların anlamaya yönelik kısıtlamalarında ve gerekse kuramsal ve ideolojik kavramsal ögelerin Marksist kuramın çeşitli düzeylerine girişinde görülmektedir. Bana öyle geliyor ki, somut bir durumun kuramsal irdelenmesi ile (konjonktür kavramı yoluyla) durumun kendisi arasındaki ilişkiye bu biçimde yaklaşmakla gerçekliği kavramdan çıkarsayan biçimci yaklaşımdan ve kendisini zorunlu olarak bu gerçekliğin verili sınırlarıyla kısıtlayan ampirizmden kaçınabiliriz. Mouzelis'in eleştirilerini gayet güzel yanıtladığını sandığım bu yaklaşımı benimsemek Hindess ve Hirst gibi bazı yazarlar tarafından yöneltilen, Marksist kavramların, bu kavramlarda belirtilen ilişkilerin zorunlu etkileri olarak gerçeklik üzerine 'ayrıntılandırıldığı' ve gerçekliğin mantıksal olarak zorunlu görülmesi, kavramlar sonucunda oluşan bir ürün olarak 'ussallaştırılması' gerektiği yolundaki eleştirilere de yanıt olmaktadır. Bana öyle geliyor ki, ortaya koyduğum çerçeve ne ekonomik indirgemeciliği ne de konjonktürel irdelemenin artakalan ampirik bir alana havale edilmesini gerektirmemektedir.

Üretim İlişkileri ve Emek Süreçleri:

İncelememin temel amaçlarından biri de Üçüncü Dünya toplumlarının yapısının ve gelişmesinin irdelenmesinde kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzları kavramlarının önemini göstermektir. Mouzelis'in benim üretim tarzı kavramıma yönelttiği eleştiri temel bir soru ortaya atmaktadır: Yapıları ve yeniden üretimleri bakımından üretim tarzları birbirlerinden nasıl ayırdedilir?

Benim üretim tarzı kavramsallaştırmama ilişkin sorun ona göre şudur:

> «Bu kavramsallaştırma emek süreçleriyle üretim ilişkileri arasındaki ayrımı bulandırır — üretim ilişkilerinin başatlığı altında varolan emek süreçleri birbirinden yalnızca teknik bakımlardan (...) ayrılmayıp artı emeğin çekilmesine ilişkin ögeler bakımından da ayrılık gösterir (...) Bir başka deyişle, Taylor'un formülleştirmesi farklı üretim ilişkilerinin ne zaman ve hangi koşullar altında farklı bir tarz oluşturduğuna ve bunların ne zaman yalnızca tek bir tarz içindeki emek sürecine işaret ettiğine açıklık getirmez.
>
> Örnek olarak Taylor'un soy (lineage) tarzı dediğini ya da, üçüncü dünya formasyonarında kapitalist Üretim Tarzı (KÜT) başat olduğunda bile süregelen Asyagil üretim tarzını ele alalım. Taylor bu konuda neden KÜT ile eklemlenmiş kapitalist-olmayan ayrı ayrı tarzlardan söz eder de, yalnızca eşitsiz bir biçimde başat kapitalist üretim ilişkilerinin içine alınmış olan emek süreçleri hakkında konuşmaz? Neden feodalizmdeki, ücretli bir tarzdır?» (s. 366).

Sınırlanmış ve eşitsiz gelişmenin belirleyicilerini irdelemedeki en önemli nokta, açık bir biçimde, üretim tarzlarının eklemlenmesinde değil kapitalist bir tarzın kapitalist-olmayan iş bölümleri ve emek süreçleriyle eklemleşmesinde yoğunlaşmak olduğu için, burada, bir yanlış anlama söz konusudur. Tarzların eklemlenmesi yalnızca, daha önceden başat olan kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin henüz güçsüzleşmediği bir yerde, — temelde — sömürgeci etki tarafından[11] üretilen geçiş dönemini nitelendirir. Sonuç olarak, Üçüncü Dünya formasyonlarının yirminci yüzyıldaki ekonomik gelişme biçimlerinin irdelenmesi için, tarzların eklemlenmesi ya da kapitalist-olmayan emek süreçlerinin eşitsiz bir biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin içine alınması gibi bir 'seçim' anlamsızlaşmaktadır. Birinin ya da öbürünün seçilmesi zorunluluğu yoktur.

Buradan yola çıkarak, bana öyle geliyor ki, Mouzelis'in burada genel olarak ortaya attığı soru belirli bir üretim tarzındaki emek süreçleriyle üretim ilişkilerinin nasıl ayırtedilebileceğidir. Bu konuyu *From Modernization to Modes of Production*'ın bir bölümünde tartışıyorum.[12] O bölümde, üretim ilişkilerinin yeniden-üretimlerinin, işbölümlerinin düzenlenmesi yoluyla, farklı emek süreçlerindeki doğrudan üreticilerden sürekli artı-emek çekilmesine olanak verdiği ilişkiler olduğunu ileri sürüyorum. Bir sınıfın (ya da sınıfların) *ekonomik* başatlığına temel oluşturan da, bu üretim ilişkilerinin yeniden-üretimidir. Örneğin Asyagil üretim tarzında, geçimlik aile üretimi, aile biriminde meta üretimi, zanaatkarlık, tüccar-zanaatkar üretim türleri, ortak üretim gibi değişik emek süreçleri aynı anda varolabilir. Ancak bunların tümü de, yeniden-üretimi devlet tarafından köysel üretim üzerinde uygulanan denetim yoluyla onlardan artı-emek çekilmesine izin veren bir üretim ilişkisine bağlıdır. Ki devletin bu denetimi, ortak olarak yapılacak iş sağlamasıyla kimi emek süreçlerindeki üretimi de düzenler. Üretim ilişkilerinin başatlığı emek süreçlerinin gelişmesine sınırlamalar getirir. Örneğin, devlet doğrudan üreticilerin köylerin dışında çalıştığı üretim alanlarını denetler (sulamacılıkta, tahıl depolamada, madenlerdeki işler gibi) özel mülkiyetin yasal kalıtımına da kısıtlamalar getirir. Böylelikle de, parasal sermaye biriktirme ve doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarından ayrılmaları olasılığını azaltır. Bunu yaparak da, diyelim ki, kapitalist üretim biçimlerinin ortaya çıkmasını zorunlu olarak engeller.

Bu örnek, üretim ilişkilerinin başatlığının hiçbir zaman dolaysız üretim sürecinde 'verili' olmadığını göstermektedir. O, daha çok, artı-emeğin çekilmesinin nasıl sürdürüldüğü ve bunun ne gibi mekanizmalar gerektirdiği sorusu sorularak oluşturulmalıdır. Bunu yapamazsak kapitalizmin kapitalist-olmayan tarzlara nasıl girip onları, üretim ilişkilerini, bu ilişkilerce daha önceden yapılaştırılmış olan kimi emek süreçlerini saklı tutmakla birlikte, güçsüzleştirip yeniden-üretimlerini yıkarak nasıl dönüştürdüğünü hiçbir zaman tam anlamıyla açıklayamayız. Bu ise üretim ilişkileri ile emek süreçleri arasında kesin bir ayrımı gerektirir ki bu, Mouzelis'in kabul etmemesine karşın, benim irdelememde öne sürülen çerçeve ile yapılabilir.

Yapısal Belirleyicilik:

Mouzelis, incelemesi boyunca, benim yaklaşımımdaki temel eksiklik olarak gördüğü noktaya tekrar tekrar dönüyor. Yalnızca sanayileşmiş kapitalist üretim tarzının yeniden-üretime ilişkin gereksinimlerinin rolü üzerinde yoğunlaştığım için, Üçüncü Dünya toplumlarındaki sınıfların eylemlerini, sınıfsal bölütleri ve çıkar gruplarını zorunlu olarak gözden kaçırdığımı ileri sürüyor. Onları yalnızca üretim tarzının yeniden-üretilmesinin etkileri olarak kavramlaştırdığımı öne sürüyor. Gerçekte ben «tüm görüngüleri, yapısal belirlemelerin yalın etkileri olarak açıklıyor» ve böylece de «işlevsel gereksinimleri nedenlere dönüştürüyor»um:

> «Taylor yeniden-üretime ilişkin gereksinimleri özgül sonuçlar üreten nedenlere çevirerek yapıları, beceriksizce, 'gereksinimleri' toplumsal sahnedeki herşeyi ve herkesi düzenleyen gizemli varlıklara dönüştürmektedir. Doğrusu sistemin yeniden-üretime gereksinimi yoluyla *gereksinim*den ortaya çıkışa böyle saçma bir sıçrama olmayacaktır. Kişileri bir yana iten, ya da onları yalnızca sisteme ilişkin sıkıntıların ürünleri olarak gösteren her çaba kaçınılmaz olarak teleolojik açıklamalara yol açar (s. 367).

Bu, benim irdelememin yalnızca kuramdaki kavramsal bağlantıların mantıksal sıralanışının bir sonucu olarak kavranmakta olan görüngüler arasındaki ilişkilere varmak zorunda olduğunu, yani yaklaşımının doğası gereği akılcı olduğunu ileri süren Hindess ve Hirst tarafından çalışmama yöneltilene benzer bir eleştiridir. Ne var ki Mouzelis bundan da ötelere gidiyor. Her ikisi de 'kişilerin edilgen tanımlanışını' (s. 370) gerektirdiği için, çalışmamı Parsonscu işlevsellikle denk tutuyor, ve onun «ana temaları deneysel olarak araştırılmaya çok güç uygulanabilecek olup (s. 371) 'arıtılmış biçimci alıştırmalar' üreten 'kapalı bir söyleme yol açtığını' (s. 371) savunarak sürdürüyor: «Araştırmacı böylece, sürprizleri, buluşları, ilk kuramsal çerçevenin yeniden incelenip yeniden biçimlendirilmesini engelleyen bir deneysel araştırma türüne sürüklenmektedir» (s. 368). Sanıyorum ki bundan çıkarılması gereken sonuç şu olmalıdır: *From Modernization to Modes of Production*'ı okumak, kaçınılmaz olarak epistemolojik sansüre yol açtığı için, en iyi görüşle gereksiz, en kötü görüşle ise kesinlikle tehlikelidir.

Bu kapsamlı görüşlere yanıt vermek çok güç. Bununla birlikte ben, çalışmamın Comte ve Spencer'in evrimci sınıflandırma şemalarını anımsattığı türündeki şaşırtıcı yorumları bir yana bırakıp, konjonktürel irdeleme konusundaki görüşlerimde yaklaşımımın 'kapalı bir kuramsal sistem' gerektirmediğini göstermek için gerekenleri söylediğimi varsayarak, yaklaşımımın 'yapısal olarak belirleyici' olduğu yolundaki temel eleştiriye dönmek istiyorum.

Somut durumların kuramsal olarak irdelenmelerinin, doğrudan ilişkili siyasal görüngülerinin irdelenmesi için kullanılan kavramların uygunluğuyla belirlenen sınırlar içinde işlerlik kazandığını bu makalede daha önce belirtmiştim. Bu demektir ki gerçek dünyanın Marksizm tarafından gizil olarak irdelenebilir olan, ancak bunun için Marksist kavramların bulunmadığı ya da yeterli olmadığı, (nesnesi toplumsal formasyonun yapısı ve yeniden-üretimi olarak verilen) yönleri, kavramların dönüştürülmesi ya da kuram-

sal sistemin oturtulduğu temel kavramların bile yadsınması için hammadde sağlamaktadır. Bundan da öte, Marksizmin kesinlikle elverişsiz olduğu irdeleme alanları da vardır, örneğin 'öznelliğin' kuramlaştırılması. Çünkü bu irdeleme yapının etkili olmasıyla özneye yapılan genel 'baskılar' düzeyinden öteye gidemez. Marx, *Kapital*'de[13] kapitalist hesaplamayı* incelerken, bu hesaplamaya ekonomik ideolojinin genel ilkeleri tarafından konan sınırlardan sözeder. Ki bu ideolojinin aksiyonları da kâr, faiz ve rant gibi kategorilerin ekonomik sistemin işleyişine göre ifade ediliş biçimleriyle ilişkilidir. Benim kitabımda benimsenen yaklaşımın da buna benzediğini ileri sürüyorum. Söz gelimi ben, ekonomik yapının gelişimindeki evreler tarafından eninde sonunda kısıtlanan sınıfsal eylemlere, sınıf bölütlerine ve başka guruplara; ya da ekonomik düzeyin guruplara, onların kendi dünyaya bakışlarını sınırlamaya çalışan ideolojiler aracılığıyla sunulmasına işaret etmekteyim. Ne var ki, bu iki durumun hiçbiri, basitçe, üretim tarzının yeniden-üretime yönelik gereksinimlerinin sonuçları olarak incelenmemektedir. Bunlara, görece özerk ve kendi gelişmelerini bastırmaya çalışan ekonomik düzeyi dönüştürme yetisine sahip oldukları düşünülerek yaklaşılmaktadır. [Ekonomik] zor savı çok önemlidir; ben kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarıyla emek süreçlerinin tikel biçimlerinin yeniden-üretiminin etkilerini özellikle sınıf yapısı ve devletle ilişkili olarak incelemekteyim. Bu tür bir inceleme öznenin kuramsallaştırılmasıyla ilgili değildir, olamazdı da. Bunu yapmaya çalışmak, konusu bu düzeyde olan başka kuramlarca yapılmış bir kavramlaştırmayı içerecekti. Benim çalışmam, hiç kuşkusuz, özneyi öze ilişkin (ontolojik) olarak kavramayı gerektiren kuramları (örneğin, Parsonscu aktör), ve metafizik 'özgür özne'yi doğru kabul eden kuramları eleştirmektedir. Ben bu tür kavramların yaklaşımlarının gerekli irdeleme için nasıl yetersiz kaldığını göstermeğe çalışıyorum. Ne var ki bundan özneyi (kişi ya da topluluk olsun) tam bir yapısal belirleyicilikle ortadan kaldırmak' istediğim sonucu çıkarılamaz.

Mouzelis'in savunduğu, «yapıların nasıl bir yandan birçok seçeneğe izin verirken aynı anda da sınırlar koyduğunun» (s. 372) kuramlaştırılmasına gerek duyduğumuz görüşüne kolay kolay karşı çıkılamaz. Ancak, bu kuramlaştırma «eylem seçenekleri»ne (s. 372), «sistemlerle kişiler arasındaki diyalektik ilişki»ye,[14] «seçme, strateji ve sınıf savaşımı gibi kavramlar»a, ya da «sınıf bilinci»ne[15] giderek geliştirilemez. Mouzelis'in savunduğu gibi (olduğu gibi aktarıyorum) «insanlar kendi toplumsal dünyalarının hem ürünleri hem de üreticileridirler»;[16] bu yadsınamayan bir doğrudur, ancak bu tür tümcelerin kullanamının bu yadsınmaz gerçekliği yeniden-ürettiği de yadsınamaz bir doğrudur. Mouzelis'in Üçüncü Dünya toplumlarındaki temel konuları irdelemedeki sınırlılıkları belirlenmiş olan kuramların kavramlarını benimseme ya da ekleme düşüncesi pek doyurucu değil: her şeyden önce, «eylem»in işlevsel belirleyicileri vardır, ve «sınıf bilinci» ontolojik bir sınıfsal özne ya da tarihsellik gerektirir ki, bu da gerek sanayileşmiş kapitalizmin Üçüncü Dünya toplumlarına etkisini, gerekse bunların ekonomik, siyasal ve ideolojik görüngüleri arasındaki ilişkileri irdelemek için yeterli değildir. Dahası, bu kavramların kullanılması benzer şekilde, Mouzelis'in ya-

[*] Burada 'kapitalist hesaplama' dan kastedilen kapitalist sistemin salt ekonomik değişkenler açısından ele alınıp matematiksel hesaplarla irdelenmesidir. (Ç.N.)

pısalcılık örneğinde eleştirdiği, kavramsal açıklamanın gerçeklik üzerine konmasına neden olmaktadır — 'sınıf bilinci' değişmenin ön koşulu olarak gruplar içinde bir dizi özellikleri yerleştirir, 'eylem' de başarı kazanacak özneyi getirir, vb.

Üçüncü Dünya toplumlarının irdelenmesi için Mouzelis'in önem vermediği hedefi, yani (sınıflar gibi) görece özerk taşıyıcılar (agents) ile yapıların zorlayıcı etkileri (çeşitli düzeylerinde) arasındaki ilişkinin kuramlaştırılmasını ele alırsak, önereceğim şudur: buna, *From Modernization to Modes of Production*'da çizilen çerçeve aracılığıyla, bize gitmek istediğimiz yönü göstermekten daha fazla işe yaramayacak olan genel kavramları basitçe bir araya getirmekle yapabileceğimizden çok daha verimli bir şekilde yaklaşılabilir.

Sonuçlar:

İncelememde, sınıf yapısına ve devlete belirli bir kapitalist ekonomik gelişme biçimindeki evreler tarafından yapılaştırılmış özerk bir gelişmesi olduğu düşünülerek nasıl yaklaşılabileceğinin ana hatlarını ortaya koyuyorum. Bu bizim ekonomik, siyasal ve ideolojik yönler arasındaki iç-ilişkileri ve herbirinin diğerleri tarafından belirli dönemlerde dönüştürülmesini açıklamamızı sağlar. Ayrıca, böyle bir incelemenin belirli bir somut durumda işlemesinin sınırlarını da belirtiyor ve bunu Marx'ın «birçok belirlemenin sentezi» terimini kullanarak netleştiriyorum.

Bu açılardan, toplumsal formasyondaki çeşitli düzeylerin görece özerkliğini ve toplumsal dönüşümün taşıyıcıları olarak sınıfların görece özerkliğini irdeleyebiliriz.

Böyle bir yaklaşımın, «işlevci» olmayı bir yana bırakalım, indirgemeci, teleolojik, ya da yapısal belirleyici olduğunu kabul edemem. Üçüncü Dünya'nın gelişmesinde kapitalist gelişme biçimleri, sınıf yapısı, devlet ve kalkınma stratejisinin türü arasındaki ilişkilere ilişkin temel konulara bu yaklaşımla girişilebilir. Bu yaklaşımla «özne» kuramlaştırması yapılamayacağı gibi, toplumda ne sınıf taşıyıcıları olan ne de sınıf çıkarlarını temsil eden grupların eylemleri de incelenemez. Ne var ki, Üçüncü Dünya formasyonlarındaki en ivedi siyasal sorunların bir çoğuyla uğraşılabilir. Bunu yaparken, bir makalede Mouzelis tarafından güncel kuramların kavramsal sınırlılıklarının üstesinden gelebilecek bir yaklaşım geliştirmeğe yönelik ortak amacımız kapsamında ciddiyetle ortaya konulup tartışılan çeşitli eleştirilere de karşılık olabileceğine inanıyorum.

(Çev: *Gönül Erhan*)

DİPNOTLAR

1 — **From Modernization to Modes of Production** [Çağdaşlaşma'dan Üretim Tarzlarına], Macmillan Press, London, 1979. (Bundan sonra FMTMP).

2 — «Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a Theory of Third World Formations» [Çağdaşlaşma, Azgelişmişlik, Eşitsiz Gelişme: Üçüncü Dünya Formasyonları Kuramı için Arayışlar], **The Journal of Peasant Studies**, Vol. 7, No: 3, April 1980.

3 — Mouzelis için «Yeni-Marksçılık», terimi tanımlamasa da, tüm azgelişme kuramlarını kapsamak için kullanılan bir ulam (category) olarak görünür. Bu oldukça yanıltıcı bir ibaredir. Çünkü, Baran birçok Marksist kavramı kullanır ve geliştirirken başka kuramlardan (örneğin Keynesçi kuram) alınma kavramları da kullanır. Kitabımda Baran ile Sweezy'nin çalışması üzerinde yoğunlaşıyorum, çünkü onların kavramları, siyasal görüşlerinde ayrılıklar olmasına karşın, Frank, Furtado, Beckford, Rodney, vb. belli başlı tüm azgelişme kuramcıları için temel oluşturur. Benzer bir biçimde, Arrighi ile Saul, Cardoso ile Stravenhagen gibi kimilerinin çalışmaları sınıflar, sınıf çatışması ve devlet üzerinde yoğunlaşırken, irdelemelerinin ekonomik desteği için Baran'ın kavramlarını da kaynak alırlar. Yine, Wallerstein'ın dünya sisteminde merkez-çevre ilişkileri kavramı da büyük ölçüde Baran ile Sweezy'nin çalışmalarını temel almaktadır. Bu konuda Bkz: Robert Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism» [Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smithçi Marksizm'in Bir Eleştirisi], **New Left Review**, No: 104, July/Aug., 1977. Son olarak, Baran'ın Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'daki sanayileşmiş kapitalist gelişmenin eksik tüketimciliğe dayalı [olarak] irdelemesi ve bunun kapitalist-olmayan ekonomilere yayılması Amin'in sanayileşmiş kapitalist gelişmeyi irdelemesinde model oluşturur. Bkz. Amin'in çalışmaları, **Accumulation on a World Scale and Unequal Development** [Dünya Ölçeğinde Birikim ve Eşitsiz Gelişme], Hassocks, Harvester Press, 1974.

4 — Bkz. **FMTMP**, **op.cilt.**, Bölüm 3.

5 — Özellikle Bkz. **Capitalism and Underdevelopment in Latin America** [Latin Amerika'da Kapitalizm ve Azgelişmişlik], Monthly Review Press, New York, 1967.

6 — Bu, açıktır ki, en önemli kapitalist yeniden-oluşum döneminin resmi-siyasal sömürgecilik döneminden sonra oluştuğu Latin Amerika formasyonları için geçerli değildir.

7 — Bkz. **FMTMP**, ss: 106-123.

8 — Bkz. **FMTMP**, ss: 120-121.

9 — Althusser'in çalışmasının biçimci kullanılışının kuramsal sonuçlarını bir başka yerde eleştirmiştim. Bkz. J. Taylor, «Pre-Capitalist Modes of Production (Part Two)» [Kapitalizm-öncesi Üretim Tarzları — İkinci Bölüm], **Critique of Anthropology**, Vol. 2, No: 6, Spring 1976.

10 — K. Marx, 1973, **Grundrisse**, İngilizceye çeviren Martin Nicolaus, Harmondsworth: Penguin Books, s. 101. Bu çeviride cümlecik «birçok belirlemenin toplanması» olarak çevrilmiştir.

11 — Bunun resmî siyasal sömürgecilik döneminden sonra oluştuğu Latin Amerika Formasyonları dışta kalmak üzere.

12 — Bkz. **FMTMP**, Bölüm 5.

13 — Bkz. K. Marx, **Capital**, Cilt 3, Moscow: Progress Publishers, 1966, 12. ve 48-50 bölümler.

14 — N. Mouzelis, **Modern Greece** [Çağdaş Yunanistan], London: Macmillan Press, 1978, s. 55.

15 — N. Mouzelis, **Modern Greece, op. cit.**, s. 53.

16 — **A.g.y.**

NICOS MOUZELIS

TELEOLOJİ VE EŞİTSİZ GELİŞME: TAYLOR'A BİR YANIT*

John Taylor'un benim «Modernleşme, Azgelişmişlik, Eşitsiz Gelişme» (Journal of Peasant Studies v. 7, n. 3) adlı eleştiri makalemle verdiği yanıt,[1] elden geldiğince özet olarak tartışmak istediğim bir dizi ilginç noktayı gündeme getirdi.

1. Azgelişmişlik Kuramlarının Teleolojik Niteliği Üzerine

Taylor'un Baran'ın kuramına yönelttiği eleştirinin salt teleoloji sorunu ile sınırlı olmayıp, Baran ve Frank hakkında birçok nazik konuyu da kapsadığını kabul ediyorum. Aynı şey, Taylor'un modernleşme kuramlarına yönelttiği eleştiri için de geçerlidir. Daha önceki makalemde de belirttiğim gibi, «Taylor'un Parsonscu işlevselciliğin temel kategorilerine yönelttiği etkili eleştiri ve bunun «modernleşen toplumlar»ın incelenmesine uygulanışı (her ne kadar kişisel olarak tümüyle benimsemesem de) özgül bir gelişme yaklaşımına etkin bir hücumun hangi düzeyde ve nasıl verilmesi gerektiğini göstermektedir» (s. 356).

Benim teleoloji konusuna değinmem, Taylor'un diğer eleştirilerinin önemsiz olmasından çok, aşağıdaki nedenlere dayanmaktadır: a) Teleoloji, Bernstein ve Taylor'un azgelişmişlik kuramlarına yaklaşımda ele aldıkları önemli bir ortak konudur, b) daha önceki makalemde savunduğum gibi, «teleoloji ile suçlama Althusser'den etkilenen Marksistlerin salt gelişme kuramlarına değil, gerek Marksist ve gerekse de Marksist-olmayan kuramların yaygın türlerine karşı yönelttikleri standart bir eleştiridir.» (s. 356) ve

[*] Mouzelis bu makalede Taylor'la **Journal of Peasant Studies** dergisinin 8. cilt 3. sayısında (Nisan 1981) başlattığı tartışmasını sürdürüyor. Mouzelis'e göre, ne Baran'ın potansiyel artık kavramı, ne de gelişme/azgelişmişlik ayırımı zorunlu olarak teleolojik çözümlemeye yol açar. Mouzelis, Taylor'un kendi geliştirdiği kuramın teleolojik olduğu görüşünde. Yine Taylor'un üretim tarzlarının eklemlenmesine ilişkin olarak bu tartışmada aldığı tavır, kitabındaki temel savı ciddi olarak zayıflatmaktadır. Taylor, Marksizmin belli bir görüngüyü indirgemeci bir biçimde çözümlemeye zorlanma konusunda karşılaştığı çıkmazı önleyememektedir. [Bu yazı **The Journal of Peasant Studies,** V. 8, 1980-1981, ss. 531-536'da yayımlanmıştır. — Y.H.N.].

c) kanımca, Taylor'un kendi kuramı, teleolojizmle suçladığı azgelişmişlik kuramlarından daha teleolojiktir.

Taylor'un azgelişmişlik kuramlarının temel eğilimlerinde teleolojik oldukları konusunda kendisinin ve Bernstein'in tutumlarına ilişkin açıklamaları, bu yazarların, konu ile ilgili yaklaşımlarının temelinden yanlış oldukları yönündeki kişisel görüşlerimi değiştirmedi. Kanımca, Taylor ve Bernstein'in azgelişmişlik kuramlarının teleolojik olduklarına ilişkin savları anılan kuramların Üçüncü Dünya formasyonlarında varolan sosyo-ekonomik yapıları nasıl açıkladıklarının ciddi bir incelemesinden çıkarak ulaştıkları bir görüş değildir. Taylor ve Bernstein dikkatlerini daha çok bu kuramların, Üçüncü Dünyadaki mevcut durum ile geleceğin olası yapısının karşılaştırılmasında araç olarak, *tipolojileri* kullanmalarında odaklaştırmışlardır.

Taylor'un kitabında azgelişmişlik kuramlarını eleştirirken savunduğu gibi: «Bu kuramsal çözümlemelerde yöneltilmesi gereken temel nokta — sonuçlarının gelişme sosyolojilerinden tümüyle farklı olmasına karşın — (azgelişmişlik kuramlarının hâlâ çağdaş azgelişmiş toplum görüngüsünü potansiyel bir durumla karşılaştırarak tanımlayan bir açıklama biçimi oluşturmalarıdır.» (s. 93).

Taylor, daha sonra şöyle sürdürüyor: «varolanı potansiyel durum ile karşılaştırmak onun varoluşunu açıklamaz, salt onun sınırlarını gösterir» (s.94).

Neden Taylor, genelde azgelişmişlik kuramlarında ve özelde Baran'ın yapıtında, varolan durum ile potansiyel olanın yanyana konulmasının ve karşılaştırılmasının Üçüncü Dünya formasyonlarında mevcut yapının açıklanması anlamına geldiğini varsaymaktadır? Böyle bir yanyana koyuş *bir açıklama olmadığı gibi ona bu tür bir anlam da yüklenmemiştir.* Taylor ve Bernstein'in yaptığı yanlış kavramsallaştırmaya göre, düşüncede Üçüncü Dünya formasyonlarını gelişmiş batı Kapitalist formasyonlarında varolan yapılar veya potansiyel durumlar ile karşılaştıran tipolojiler yaratmak otomatik olarak teleolojik açıklamaya yolaçar. *Benim makalemde belirtmeye çalıştığım nokta ise ne Baran'ın potansiyel artığının ve ne de gelişme/azgelişmişlik*[2] *ayırımının zorunlu olarak teleolojik bir çözümlemeye yol açmayacağıdır.*

Baran'ın çalışmasının açık olarak ve diğer bazı azgelişmişlik kuramlarının kapalı olarak içerdiği fikir, yani (bir kez belli baskı ve sömürü mekanizmalarının yokedilmesi ile) potansiyel olarak daha iyi ve daha arzu edilen durumların ortaya çıkacağı fikri, bu çalışmaları zorunlu olarak teleolojik yapmaz.[3] Nihayet bu fikir tüm Marksist düşüncenin temelinde yatan bir görüştür.

(Baran'ınki dahil) Azgelişmişlik kuramlarının büyük bir bölümünü incelediğimizde görülecektir ki anılan kuramlar günümüz Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik bakımdan geri kalmışlığını, büyülü bir şekilde bugünü biçimlendiren ideal bir telosun[4] terimleri ile açıklamazlar. Tersine, ulusal ve uluslararası düzeylerde gözlemlenen somut politik ve ekonomik baskı mekanizmaları (örneğin, sömürge yönetimi, eşitsiz değişim, çokuluslu şirketlerin yerli egemen sınıfların rolü vb.) temel açıklama terimlerini oluştururlar. Bu tür kuramların karşılaştıkları bir dizi kusur (örneğin, ampirizm, sınıfa

indirgemecilik vb.) bu çalışmalarda da gözlemlenebilir, ancak anılan araştırmaların teolojik oldukları söylenemez. Kanımca, bu, Üçüncü Dünya ve onun gittikçe artan sorunlarının anlaşılmasına kendilerinden önce gelen veya sonra geliştirilen tüm yaklaşımlardan daha çok katkıda bulunmuşlardır.

2. Taylor'un Kuramının Teleolojik Niteliği Üzerine

Taylor'un Baranın çalışması ile ilintili olarak verdiği yanıt şöyle:

> «Baran'ın azgelişmiş toplumları çözümlemesi ikili bir başvuruyu gerektirir. Buna göre tüm ekonomik, politik ve toplumsal görüngüler ya sınai kapitalist ekonominin yapısal gereksinimlerinin bir sonucu olarak, ya da yerel gereksinimleri temel olan bir artığın gerçekleşmesi, potansiyel durumuna...»

geçiş aracı olarak çözümlenmektedir.

Benim bu görüşe tepkim, *bir bütün olarak* Baran'ın çalışmasının yukarıda anılan her iki anlamda da teleolojik olmadığıdır. Ancak, burada belirtilmesi gereken daha önemli nokta, Baran'ın yapıtının yanlış yorumlanmasından ziyade Taylor'un Baran ve diğer kuramcılara atfettiği niteliklerin daha da açık bir biçimde kendi çalışmasında sergilenmesidir. Yukarıdaki alıntı Taylor'un, görüngünün «Sınai kapitalist ekonominin yapısal gereksinimleri» çerçevesinde açıklanmasına karşı çıktığı izlenimini vermektedir. Ancak, kendisi de örneğin Üçüncü Dünya formasyonlarında kapitalizmin sınırlandırılmış niteliğini ve bu sınırlanmaların emperyalist merkezin yeniden-üretim gereksinimlerine uygun düştüğünü, belirttiğimde aynı şeyi yapmıyor mu? (*From Modernization to Modes of Production*, s. 220). Bu tür bir açıklama Baran'ın sözde teleolojikliğinden hangi bakımdan farklıdır?

Taylor, benim tek bir örnekten yola çıkarak genelleme yaptığımı ve yapıtına bir bütün olarak bakıldığında temel yönelmenin bu olmadığını savunabilir. Yine Taylor, salt kapitalist metropolün yeniden-üretim gereksinmelerine veya Üçüncü Dünya formasyonlarında Kapitalist üretim tarzına gönderme yapmanın, eğer bu gönderme sınıf çözümlemesi[5] ile birlikte ele alınmışsa geçerli olacağını da ekleyebilir. Yine de benim temel görüşüm, Taylor'un genel kavramsallaştırmasının, örneğin nedensellik nosyonunun, teleolojik-olmayan bir çözümlemeyi *dıştaladığıdır.*[6]

Örneğin, Taylor'un kitabından çok tipik bir paragrafa bakalım:

> «Nitekim, kentsel işsizlik, farklı emek türlerinin birleşmesi ve yerli sermaye birikimleri gibi ekonomik özelliklere ilişkin örneklerimizde, bunların kaçınılmaz olarak görüngüsel ortaya çıkışlarında, belirleyicisiz * biçimler olarak ne şekilde çözümlenebildiğini gösterdik.»

Bu paragraftan anlaşıldığına göre kentsel işsizlik, farklı emek türlerinin bileşimi v.b.ni belirleyen sınai kapitalist tarzın değişen yeniden üretim gereksinimleridir. Yeniden üretim gereksinimlerini kentsel işsizliğin belirleyicileri olarak kavramsallaştırmak, işlevlerin nedenlere dönüştürüldüğü ge-

[*] Endüstriyel Kapitalist tarzın değişen yeniden-üretim gereksinimleri ve kapitalist olmayan üretim tarzının veya işbölümünün direnme derecesi. s. 274.

çersiz ve teleolojik bir açıklama değilmidir? Tam olarak teleolojiden de kastedilen bu değilmidir?

İşlevsel gereksinimlerin görüngüye neden olduğu veya onu belirlediği temel öncülünden yola çıkıldığında teleolojiye nasıl engel olabiliriz? Başka bir anlatımla, eğer kentsel işsizlik, sermaye birikimi, sınıf ittifakları ve ideolojiler kapitalist ve kapitalist-olmayan tarzların eklemlenmelerinin[7] «sonuçları» ise, bu çözümlemede görece özerkliğe sahip olan sınıfların kavramsallaştırılmasına yer olacakmıdır? Kuşkusuz, sınıf mücadelesinin canalıcı önemine dinsel bir bağlılık gösterilebilinir, ancak Althusser ve Poulantzas'ın çalışmalarında da görüldüğü gibi sınıf mücadelesi kavramı yapısal belirleyiciliğin genel çerçevesine çok da iyi oturmamaktadır. Bu bağlamda sınıf mücadelesi, salt yapısal yaklaşımı teleolojinin çıkmazından kurtarmaya çalışan ikili bir mekanizma olarak işlev görmektedir.

3. Üretim İlişkileri ve Emek Süreçleri

Daha önceki makalemde Taylor'u üretim ilişkilerinin ne zaman ve hangi koşullar altında farklı üretim tarzları oluşturduklarını ve ne zaman tek bir tarzın farklı emek süreçleri olarak ele alınmaları gerektiği konusunu açık bir biçimde belirtmediği için eleştirmiştim. Taylor'un verdiği yanıtın bu noktayı aydınlattığından çok emin değilim. Taylor savını şöyle ileri sürüyor:

> «Sınırlandırılmış ve eşitsiz gelişmenin belirleyicilerini irdelemedeki en önemli nokta, açık bir biçimde, *üretim tarzlarının eklemlenmesinde değil, kapitalist bir tarzın kapitalist-olmayan iş bölümleri ve emek süreçleriyle eklemlenmesinde* yoğunlaşmaktır. Tarzların eklemlenmesi yalnızca daha önceden başat olan kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin henüz güçsüzleşmediği bir yerde — temelde — sömürgeci etki tarafından üretilen geçiş dönemini nitelendirir. Sonuç olarak, Üçüncü Dünya formasyonlarının 20. y.y.'daki ekonomik gelişme biçimlerinin irdelenmesi için tarzların eklemlenmesi ya da kapitalist-olmayan emek süreçlerinin eşitsiz bir biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin içine alınması gibi bir «seçim» anlamsızlaşmaktadır. Birinin yada öbürünün seçilmesi zorunluluğu yoktur.» (Altın ben çizdim.)

Bu paragrafı doğru anladığımdan emin değilim. Anladığıma göre Taylor üretim tarzlarının eklemlenmesinin sömürge döneminin bir özelliği olduğunu, daha sonraları emperyalizmin Üçüncü Dünya formasyonlarına girişi ve buralarda kapitalist üretim tarzının yerleşip egemenliğini pekiştirmesi ile kapitalist-olmayan üretim tarzlarının tümüyle etkinlikleri yitirdiklerini (yani artık kendi yeniden-üretimlerini sağlayamadıklarını) söylüyor.

Eğer bu yazım doğru ise, o zaman Taylor'un yanıtı kendi kitabında hiç vurgulanmamış olan çok canalıcı bir ayırımı ortaya çıkartmaktadır. Buna göre emperyalizmin Üçüncü Dünya formasyonlarına girişinin ilk aşamasında kapitalist üretim tarzı başat olmakta, ancak kapitalist-olmayan tarzlarla yanyana varolup onlarla eklemlenmektedir. Günümüz Üçüncü Dünya for-

masyonlarının büyük bir bölümünü niteleyen daha sonraki aşamada ise sınırlandırılmış ve eşitsiz gelişme artık kapitalist ve kapitalist-olmayan tarzların eklemlenmeleri ile değil, tek bir kapitalist tarzın üretim ilişkilerinin birçok emek sürecini egemenliği altına aldığı bir yapı [olarak] ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu yeni vurgulanan ayırım Taylor'un kitabındaki ana temaya ters düşmektedir. Adı geçen yapıtta çağdaş Üçüncü Dünya formasyonları kapitalist ve kapitalist-olmayan tarzların eklemlendiği yapılar olarak nitelendirilmektedir. Daha önce de belirttiğim gibi, Taylor bu ülkelerin tüm temel yapısal niteliklerini bu terimin yardımı ile açıklamaktadır.

Örneğin, «Üretim Tarzlarının Eklemlenmesinin Sonuçları Olarak Ekonomik Görüngeler» başlıklı bölümde (s. 228-34) Taylor şöyle diyor:

> «Emperyalist sızmanın ilk aşamasında genişletilmiş kapitalist yeniden-üretimin bir öngereksinmesi olarak doğrudan üreticiler yaygın bir biçimde üretim araçlarından kopuşa zorlanmışlardır. Ancak, tarımda ve endüstride kapitalist gelişmenin sınırlandırılmış biçiminin izlendiği daha sonraki bir aşamada, bu işgücünden etkin olarak yararlanılamamıştır. Kapitalist-olmayan sektörün yıkılması ve önemini ciddi ölçüde yitirmesine bağlı olarak, bu sektörün beslediği ancak endüstride iş bulamayıp tarımsal üretime de geri dönemeyen bu işgücü yığını, ya işsiz kalmaya, ya da Üçüncü Dünya kentlerinde yukarıda sözü edilen süreçler sonucunda sayıcı kabaran ve üretken olmayan hizmet sektöründe iş aramaya itilmiştir. *Görüldüğü gibi bu görüngü farklı üretim tarzları-kertelerinin eklemlenmesinin zaman içinde değişmesinin bir sonucu olarak da çözümlenebilir*» (Altını ben çizdim).

Hem savunmasının genel sitili ve hem de 21 no.lu dipnotta verdiği ampirik kaynaklar açıkca göstermektedir ki Taylor yapıtının diğer bölümlerinde olduğu gibi bu pragrafta da Üçüncü Dünyanın —işsizlik gibi— bugünkü özelliklerini üretim tarzlarının eklemlenmesi ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu ise, makaleme verdiği yanıtta «sınırlandırılmış ve eşitsiz gelişmenin belirleyicilerini çözümlemekte en önemli nokta, üretim tarzlarının eklemlenmesi değil, kapitalist tarzın kapitalist-olmayan işbölümleri ve emek süreçleri ile eklemlenmesi üzerinde odaklaşmalıdır» diyen Taylor'un savunmasına pek uygun düşmemektedir. Eğer Taylor bu son savına gerçekten inanıyorsa, kitabının ana bölümlerini önemli biçimde yeniden formüle etmesi gerekmektedir.

4. İndirgemecilik

Taylor'un belirttiği gibi benim indirgemeci unsurlara ilişkin eleştirim öncelikle onun «sanayileşmiş kapitalist üretim tarzlarının dinamikleri içinden farklı kapitalist yayılma biçimlerinin ortaya çıkma olasılığı» hakkındaki savunmasına atıfta bulunmaktadır. Taylor'un emperyalist yayılmanın «yasa»larından çok «olasılık»larından sözetmesi kuşkusuz bu alanda sık sık karşılaştığımız katı belirlenimcilikten uzaklaşması nedeniyle olumlu bir adımdır. Daha da ötesi, Taylor'un politik ve ideolojik alanların görece özerkliğini vurgulaması ve «kapitalist-olmayan toplumun sömürgeleşmesini etki-

leyen en önemli yönlerin ideolojik ve/veya politik de olabileceği» gerçeği açıkca indirgemeci olmayan bir yönelmeyi göstermektedir. Ancak, bana öyle geliyor ki, eğer politik ve ideolojik alanların görece özerkliği ciddi bir biçimde gözönüne alınacak ise, — aynen ekonomik yapı ve eğilimlerin incelenmesinde yapıldığı gibi — bunlara uygun kavramsal araçlar da yaratılmalıdır Bu, örneğin, belirli bir tür emperyalist sızmanın/yayılmanın ekonomik bakımdan olanaklılığının değerlendirilmesi gibi, böyle bir yayılmanın politik ve askeri[8] olanaklılığının da kavramsallaştırılmasının gerekli olduğu anlamına gelir.

Ekonomik yapıların bir dizi üst yapısal biçimlere sınır getirdiği gerekçesi ile bunların kuramsallaştırılmalarının savsaklanması geçerli bir yaklaşım olamaz. Çünkü, benzer biçimde askeri ve politik yapılar da belirli bir tarihsel momentte olanaklı ekonomik yayılma türlerine sınır koyabilirler. Kuşkusuz, bu konuda «son kertede belirlenme» biçimindeki metafizik savunma da doyurucu bir açıklama getirmemektedir.

Bu eleştirinin biraz haksız olduğunu kabul ediyorum: çünkü bu nokta Taylor'un kitabının bir başarısızlığı olmaktan çok günümüz Marksizminin bir bütün olarak içinde bulunduğu çok önemli bir çıkmaza parmak basmaktadır. Bu ikilem, politik ve kültürel görüngelerin çözümlenmesine uygun özgül Marksist araçların bulunmaması durumunda karşımızda salt iki seçenek kalmasından kaynaklanmaktadır. Bu seçenekler şunlardır: *ya,* ırk çatışmaları, cinsler ve nesiller arası uçurumları, akrabalık veya dinsel yapıları indirgemeci bir biçimde, — yani tümüyle ekonomik alandan aktarılmış kategorilerle (sınıflar, sermaye gereksinimleri) — açıklamayı sürdürmek; *ya da* — eğer bu tür alanların ekonomi içinde birbirleriyle bağıntılı olmalarına karşın kendilerine özgü tarih ve dinamikleri de olduğunun farkında isek — Marksist çözümlemeyi tümüyle bir yana bırakıp bunları kendi başlarına veya Marksist olmayan kavramsal çerçevelerden alınmış kavramlarla çözümlemektir. Hem indirgemeci olmayan *ve* hem de Marksist bir politika ve bölgesel kültür kuramının kurulmasının ne ölçüde olanaklı olduğu açık ve zamanımızın çok tartışılan sorunlarından birisidir.

(Çev: *Melih Ersoy)*

DİPNOTLAR

1 — «Azgelişmişlik ve Üretim Tarzları: Nicos Mouzelis'e bir Yanıt» (**Journal of Peasant Studies**, v. 8, no. 3).

2 — Bu ayırım birçok yazar tarafından batıda ve Üçüncü Dünyada Kapitalizmin izlediği yolun farklılıklarını belirlemek ve karşılaştırmak amacıyla yapılmıştır.

3 — Nedensel çözümlemede teleolojik olmadan, gelecek veya potansiyel durumun kullanılmasında tek yol belirli bir tarihsel momentte somut toplumsal ajanların gerçekten izlediği hedef ve projelerin kavramsallaştırılmasıdır.

4 — **Yunanca:** son, bitirme.

5 — Ki bu, örneğin sınıfların veya diğer çıkar gruplarının bu tür gereksinimleri nasıl algıladığını ve bir dizi strateji ve mücadele aracılığı ile bunların başarılmasına nasıl katkıda bulunup bulunamayacağını gösterir.

6 — Yanıtında, tamamlanmamış kanıtlardan yargıya ulaşan çözümleme yöntemini vurgulamasına, üretim tarzlarının eklemlenmesine sınıf pratik ve mücadelelerinin sınır koyduğunu belirtmesine karşın.

7 — Kapitalist tarzın yeniden-üretim gereksinimleri ile kapitalist-olmayan tarzın direnme düzeyinin **belirlediği** bir eklemlenme (Taylor, bölüm 13).

8 — Askeri teknolojinin ve devlet yönetiminin belirli bir gelişme düzeyinde.